НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

Т.О. РУДИЧ

НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я I—II тисячоліття за матеріалами антропології

КИЇВ • 2014

УДК: [572.9:904](477.4)”0/1”
ББК: Е715.9(4Укр4)2в:Т4(4Укр4)273.123/431.4

Р 823

Відповідальний редактор: кандидат історичних наук, *І.Д. ПОТЄХІНА*

Рецензенти: член-кореспондент НАН України, *О.П. МОЦЯ*

доктор історичних наук, *Б.В. МАГОМЕДОВ*

Затверджено до друку рішенням вченої ради
Інституту археології НАН України 29.04.2010 р., протокол № 5

Видання здійснене за рахунок
Всеукраїнської громадської організації
«**Спілка археологів України**»

Рудич Т.О.

Р 823 Населення Середнього Подніпров’я І—ІІ тисячоліття за матеріалами антропології / Інститут археології НАН України. — Київ, 2014. — 298 с.; рис., табл.

ISBN 978-966-02-6889-0

Монографія присвячена антропологічному дослідженню населення Середнього Подніпров’я з метою етногенетичних реконструкцій. Автор розглядає на значному краніологічному матеріалі фізичний тип населення цього регіону 1—2 тис. н. е., простежує процес змін антропологічного складу, співвідношення і зв’язки з населенням сусідніх та віддалених територій (слов’янськими, балтськими, германськими та кочовими популяціями).

Видання призначене для антропологів, археологів, етнологів та істориків, усіх, хто цікавиться питаннями антропології та етнічної історії України.

УДК: [572.9:904](477.4)”0/1”

ББК: Е715.9(4Укр4)2в:Т4(4Укр4)273.123/431.4

ISBN 978-966-02-6889-0

ВСТУП

Робота присвячена антропологічним дослідженням населення Середнього Подніпров'я 1—2 тис. н. е. та покликана за допомогою палеоантропологічного матеріалу висвітлити окремі питання антропологічної та етнічної історії цього регіону.

Географічне розташування, сприятливі природні умови, родючі землі, відносно м'який клімат, наявність великої водної артерії обумовили своєрідність історичного розвитку Середнього Подніпров'я. Територія належить до земель, які рано почали заселятися та освоюватися людьми. Сліди найдавнішої людської діяльності тут відносяться до доби палеоліту. Ці землі були привабливими для різних племен та народів майже в усі періоди історії. Протягом століть тут проходили шляхи міграцій різних етнічних груп, це фіксується археологічними та частково писемними даними. Варто очікувати, що за такої ситуації населення регіону може відзначатися строкатістю, змішаністю та мінливістю складу.

Землі Середнього Подніпров'я займали важливе місце в історії слов'янства. На думку окремих дослідників, Середнє Подніпров'я входило в зону прабатьківщини слов'янства. У різні часи ця територія була то кордоном слов'янського світу, плацдармом для подальшої слов'янської колонізації, то державоформуючим центром. Дослідження складу населення цих земель є, по суті, частиною вивчення антропологічної історії українського народу, який представляє сьогодні основне населення Середнього Подніпров'я. Територія вважається місцем етнічної консолідації українців.

Вітчизняних істориків, археологів та антропологів як представників країни, що належить до слов'янського світу, завжди цікавило саме питання глибини слов'янського коріння на цій території. Зі слов'янами на цих землях окремі дослідники археологи намагалися пов'язати низку культур починаючи від доби бронзи. Вибудовувався ланцюжок спорідненості від тшинецької культури через білогрудівську, чорноліську, зарубинецьку, черняхівську та київську культури. Слов'ян бачать у носіях празької, пеньківської та колочинської культур, їх межі сходяться в Середньому Подніпров'ї. Із пам'яток 8—9 ст. зі слов'янами пов'язують пам'ятки культури Лука-Райковецька, волинцевської та роменської культур, хоча в їх складі можливі і іноетнічні елементи. Але розглядати землі Середнього Подніпров'я в якості виключно слов'янської вотчини не можливо, в давні та більш близькі часи тут мешкали або сюди проникали представники різних етнічних груп.

В окремі хронологічні періоди Середнє Подніпров'я межувало з периферією балтського етнічного масиву. Балтів або їх предків бачать у складі носіїв низки культур доби бронзи (середньодніпровська культура шнурового кола, сосницька культура) та доби заліза (мілоградська та юхнівська культури). Не можна виключати можливої присутності балтів у складі зарубинецької та київської культур, а також серед населення колочинської, а можливо і волинцевської культури. Палеолінгвісти фіксують численні балтські топоніми та гідроніми не тільки у зоні Верхнього, але і Середнього Подніпров'я. Це свідчить на користь того, що регіон довгий час перебував у зоні балтської присутності.

Із півдня та сходу в регіон здавна проникали групи, які вважають іраномовними. У добу бронзи їх бачать у населенні катакомбної культури, культури багатопружкової кераміки, сабатинівської та зрубної культур. Допускають, що іраномовним кіммерійцям належали поховання Новочеркаського типу та Чорногорівської групи. Фіксується присутність в цьому регіоні також низка пам'яток, що пов'язують з іраномовним населенням — скіфами та сарматами. Скоріше за все, іраномовне населення або його нащадки були також у складі черняхівської культури, а також репрезентували частину носіїв салтівської культури та окремих груп кочовиків давньоруської доби.

За доби бронзи в Середнє Подніпров'я могли проникати і групи пов'язані з фракійським світом, принаймні окремі дослідники археологи вважають за можливе говорити не лише про фракійські культурні впливи у межах чорноліської культури. В північних районах Лівобережжя протягом значного хронологічного відрізку мешкали групи, в яких вбачають фіно-угорське населення. З фіно-уграми пов'язують ямково-гребінцеву, мар'янівську, бондарихінську, а в більш пізній час, можливо, юхнівську культури.

Палеолінгвісти останнім часом почали активно писати про кельтську присутність у Середньому Подніпров'ї. Могли тут з'являтися і германці у складі носіїв черняхівської, вельбарської культур, середньовічних вікінгів.

Тюркомовне населення могло проникати на цю територію через популяції салтівської культури, а також різноманітних груп кочовиків доби середньовіччя.

Тобто, Середнє Подніпров'я було місцем, де довгий час пересікалися окраїни зон розповсюдження великих етнічних масивів. Внесок усіх цих народів у культур-

не життя регіону був нерівноцінний. Одні племена майже не залишили відбитків у матеріальній та духовній культурі регіону, другі — залишили помітний вклад, а треті — істотним чином вплинули на його історичну долю. Стосунки місцевого населення з прийшлим могли бути різноманітні і складні. Автохтонні племена могли ворогувати або вступати в союзи з прибульцями, зливатися з ними, жити ізольовано або черезсмужно. Вклад народів в культурне життя регіону, як вже говорилося, був різним і необов'язково співпадав з їх біологічним внеском у формування антропологічного складу населення Середнього Подніпров'я.

Історія Середнього Подніпров'я має дуже багато нез'ясованих або спірних моментів, які може допомогти уточнити антропологія. Використання антропологічного матеріалу як історичного джерела є традиційним для праць антропологів Східної Європи.

Антропологія є наукою про мінливість фізичного типу людини у просторі та часі, вона має досить велику сферу інтересів та можливостей. Антропологічний матеріал несе значну етногенетичну інформацію. Поряд з іншими джерелами — писемними, археологічними, етнографічними, лінгвістичними — антропологічні дані можуть використовуватися при розгляді етнокультурних процесів. Кожна з перелічених груп джерел має свої переваги або слабкі місця. Досить широкі можливості антропології дає та обставина, що фізичний тип людини дуже повільно змінюється у часі, принаймні значно повільніше ніж культура та мова. Це дозволяє на антропологічному матеріалі з великою ступінню достовірності визначити спорідненість популяцій та простежити міграції, які мали місце, з'ясувати роль окремих місцевих та прийшлих компонентів у формуванні народів. «Мова і культура можуть розповсюджуватися і без переміщення антропологічних типів, але антропологічні типи ніколи не розповсюджуються, не несучи з собою певної культури й мови» — підкреслював один з провідних антропологів сучасності Я.Я. Рогинський (Рогинский, Левин, 1955, с. 331). Писемні, археологічні та антропологічні джерела по-різному інформативні для окремих хронологічних зрізів. Антропологічні матеріали представляють практично увесь період існування людства, але зрозуміло, що значення антропологічних даних як історичного джерела, для різних епох не однакове. Чим ближче до сучасності, тим краще документований історичний процес іншими видами джерел, а антропологічний матеріал залучається менше. Це, зрештою, можна зрозуміти, але нехтування даними антропології приводить до певних інформаційних втрат. У даній роботі ми хотіли б продемонструвати можливості використання антропологічних даних для вивчення етногенетичних процесів, що проходили у відносно хронологічно близький для нас час — у 1—2 тис. н. е.

Середнє Подніпров'я є, мабуть, одним з найбільш складних для вивчення регіонів України. Складність етнічних процесів на цій території визначає широке коло завдань, які постають при палеоантропологічному вивченні цього регіону.

Головною метою цієї роботи є визначення антропологічного складу населення та його співвідношення з антропологічними типами сусідніх територій, що є важливим для вирішення проблем походження, розселення, етнічної приналежності, родинних зв'язків племен, що в різні часи населяли Середнє Подніпров'я. Антропологія має можливість простежити спадковість антропологічних типів

у різні часи, висвітити процеси формування сучасного населення, з'ясувати, які компоненти і в якому співвідношенні брали участь у цьому процесі. Але окрім завдань загальних для усіх хронологічних зрізів, кожний історичний період, як правило, висуває низку конкретних, зв'язаних тільки з цим періодом питань.

На жаль, антропологічний матеріал з території Середнього Подніпров'я представлений дуже нерівномірно, а матеріали по окремим культурам взагалі відсутні. Це значно обмежує можливості дослідників та робить картину дуже фрагментарною. Дуже слабо репрезентований кістковий матеріал доби бронзи та раннього заліза. Найбільш представницькими є серії черняхівської культури та давньоруського часу. Низка культур регіону 1 тис. н. е. практикувала звичай кремації померлих, який не залишає інформації для краніологів. Тобто між черняхівцями та населенням давньоруської доби лежить п'ять століть, які не представлені антропологічно. Населення Середнього Подніпров'я післямонгольського часу взагалі почало досліджуватися, головним чином, останнім часом. Тобто, можливості антропології обмежені, перш за все, відсутністю краніологічного матеріалу з цілої низки культур. Так, фізичний тип людини дуже повільно змінюється у часі і кістяк зберігає дуже давню інформацію, але це не може повністю компенсувати відсутності матеріалу окремих періодів. Значні інформативні лакуни завжди вимагають бути обережними з висновками при дослідженні етно-генетичних ліній, а у низці випадків роблять їх надто гіпотетичними. Тим не менш, спробуємо розглянути населення Середнього Подніпров'я 1—2 тис. н. е. в антропологічному аспекті, виходячи з наявності матеріалу та сучасних можливостей антропології.

Робота складається з чотирьох розділів. Вони різні за розмірами та різняться по структурі, це пов'язано, у першу чергу, з різною кількістю матеріалів різних епох та станом їх збереженості.

Перший розділ присвячений антропологічному складу населення Середнього Подніпров'я перших століть н. е. У зв'язку з тим, що низка археологічних культур регіону представлена виключно кремаціями, які на сьогоднішній день є малоінформативними для краніологів, то населення першої половини 1 тис. н. е. представлене виключно носіями черняхівської культури. Розділ відкривається коротким оглядом археологічної та антропологічної літератури по цій темі. Матеріали з могильників черняхівської культури Середнього Подніпров'я будуть проаналізовані в колі черняхівських популяцій, а також у широкому колі хронологічно близьких груп Європи з використанням методів багатовимірної статистики. Будуть розглянуті можливі зв'язки черняхівців з територіально близькими популяціями більш раннього часу.

Розділ 2 присвячено антропологічному складу населення Середнього Подніпров'я у давньоруську добу. Розділ містить огляд антропологічної літератури з цього питання та аналіз краніологічного матеріалу з цієї території з залученням методів багатовимірної статистики. Вперше для цієї території та хронологічного зрізу паралельно аналізуються чоловічі та жіночі серії, до цього міжгрупові порівняння базувалися виключно на чоловічих кістяках. Популяції Середнього Подніпров'я давньоруської доби були розглянуті не лише в межах східнослов'янського світу, чим, як правило, і обмежувалися вітчизняні антропологи, але в контексті усього слов'янського масиву. В окремому підрозділі розглядається питання формуван-

ня населення давньоруських міст регіону. Окремий блок склали матеріали з двох могильників давньоруської доби з Переяслава та Києва, які частково вже були введені у науковий обіг, але без інформації про індивідуальні виміри.

У 3 розділі розглядаються можливі генетичні зв'язки людності давньоруської доби регіону з населенням черняхівської культури.

Розділ 4 присвячений антропологічному складу населення Середнього Подніпров'я доби пізнього середньовіччя. Автором у науковий обіг було введено матеріали 4 могильників доби пізнього середньовіччя з Чигирина, Суботова, Вишгорода і Києва (цвинтар біля Михайлівського Золотоверхого Собору). Вперше популяції України доби пізнього середньовіччя будуть порівняні з серіями давньоруського часу та широким колом кочових груп.

Подаємо коротку інформацію стосовно методики дослідження. Робота базується на принципі історизму та популяційному підході до антропологічного матеріалу. Це обумовлено єдністю історичного та генетичного процесів при формуванні системи популяцій людини. Продуктом історичного розвитку являється також етнічна спільнота. Поняття популяція та етнос мають у своїх визначеннях спільну ознаку — єдність ареалу проживання або походження. Єдність ареалу сприяє подібності генофонду та культури, бо подібність обох параметрів забезпечена обміном інформацією (генетичною — через шлюб, культурною — через спілкування) (Хрисанфова, Перевозчиков, 1991). Тому паралелі між фізичним типом та тими чи іншими характеристиками етнічної групи виникають та фіксуються, хоча зв'язок між ними є опосередкований.

Краніологічні матеріали були описані та виміряні за методиками, прийнятими вітчизняною антропологічною школою (Martin, Saller, 1957; Алексеев, Дебец, 1964; Алексеев, 1966).

Статево-вікові визначення було проведено з урахуванням особливостей будови кісток тазу, коли вони збереглися, ознак статевого диморфізму на черепах, стану облітерації швів та зношеності зубів (Алексеев, Дебец, 1964; Алексеев, 1966; Ferembach, Schwidetzky, Stloukal, 1980; Buikstra, Ubelaker, 1994).

Краніологічний матеріал аналізувався за допомогою методів одновимірної та багатовимірної статистики.

Для характеристики краніологічних серій за одновимірними методами використовувалися наступні параметри: кількість випадків (N), середня арифметична (M), мінімальна та максимальна величини (min—max). Для оцінки внутрішньогрупової варіації ознак були застосовані середньоквадратичний ухил (S), коефіцієнт варіацій (V) (Алексеев, Дебец, 1964) та коефіцієнти внутрішньогрупової кореляції (Ярхо, 1934; Рогинский, 1954; Заллер, 1964). Для порівняння чоловічих та жіночих груп використані стандартні коефіцієнти статевого диморфізму (Алексеев, Дебец, 1964).

Для міжгрупового аналізу серій з метою виділення найбільш ефективно діагностуючих ознак використані методи багатовимірної статистики — факторний та кластерний аналізи (Дерябин, 1983; Хартанович, Чистов, 1984).

Факторний аналіз дозволив виділити групи серій із близьким краніологічним комплексом, завдяки врахуванню кореляційних зв'язків між ознаками. Використовувалася стандартна програма, котра включає нормалізацію Кайзера; утворен-

ня кореляційної матриці для усіх повних реалізацій; розрахунок квадратів множинної кореляції для попередньої оцінки загалу та отримання факторів методом головних компонент (відбиралися тільки фактори з власними значеннями вище 1,0); інтерпретацію виділених факторів із допомогою варімаксної ротації. Програма закінчувалася розрахунком відстаней Махаланобіса між кожною серією черепів та центроїдом усієї сукупності. Результати розрахунків представлені у вигляді факторних навантажень (значень факторів) на кожну серію. Графічно відображається місце кожної серії в координатах головних факторів (Чеснис, 1990). Факторизація визнана найбільш придатною при біосистемних дослідженнях.

Кластерний аналіз досить чітко диференціює серії, їх статистичну близькість або розбіжність демонструє процедура кластеризації. Використовувалася ієрархічна процедура, методи далекого та близького сусіда, дистанції Евкліда.

Для більшої об'єктивізації результатів міжгрупові співставлення проводилися із залученням паралельно кількох статистичних методів. Для ілюстрації авторського тексту ми надали перевагу факторному аналізу, який є менш категоричним.

Статистичний аналіз здійснювався на базі стандартного пакету програм Systat 11.0.

Порівняльний міжгруповий аналіз за низкою найбільш важливих таксономічних ознак проводився також за допомогою методу Пенроза-Кнуссмана, із залученням (в окремих випадках) модифікації Козинцева (Козинцев, 1974), що передбачає аналіз кутів профілювання обличчя. Застосування формули дозволило простежити ступінь подібності та відмінності між серіями. Порівняння груп проводилося за короткою та більш широкою програмою ознак. Це пов'язано з тим, що метод вимагає повної реалізації, а інформація стосовно низки ознак відсутня в публікаціях наших західних колег.

Для роботи з малими за кількістю черепів серіями ми використовували метод простого морфологічного порівняння груп за комплексом ознак, з врахуванням їх таксономічної нерівнозначності.

У сучасній антропології поряд з кількісним (статистичним) підходом до аналізу матеріалів існує і типологічний. У роботі використовувалася типологізація східних слов'ян давньоруської доби Т.І. Алексєєвої (1973), вона є добре апробованою.

Робота базується на міжгруповому аналізі краніологічних серій. Інформація, яка була отримана за іншими методиками, використовується як допоміжна. Це результати аналізу дискретних ознак, які були опубліковані Г. Чеснисом та одонтологічні матеріали. Одонтологічні матеріали з даної території опрацьовані С.П. Сегедою та Р.У.Гравере. Для порівняльного аналізу одонтологічних серій нами використовувався метод факторного аналізу (пакет програм Systat 11.0).

У доданій бібліографії врахована література, яка вийшла до часу завершення роботи над цією книгою.

Підготовка цієї праці, виконаної в рамках планової теми Відділу біоархеології ІА НАН України, була б неможлива без постійної підтримки колег. Висловлюю щиру подяку колегам, друзям, рідним та близьким за допомогу та консультації: д. і. н. Б.В. Магомедову, член-кореспонденту О.П. Моці, О.М. Петрашенку, к. і. н. С.В. Круц, к. і. н. І.Д. Потєхіній, к. і. н. Л.В. Спіциній, к. і. н. Л.В. Литвиновій, к. і. н. Т.О. Назаровій, О.В. Рудичу.

Розділ 1

НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я 1 тис. н. е. ЧЕРНЯХІВСЬКА КУЛЬТУРА

Населення перших століть нашої ери території Середнього Подніпров'я представлене низкою археологічних культур — зарубинецькою, черняхівською, київською, окремими сарматськими пам'ятками. Але в середовищі носіїв зарубинецької та київської культур побутував звичай кремації померлих, який не залишає матеріалу для роботи краніологів. Поодинокі кістяки з сарматських поховань цієї території представлені дуже фрагментарно. Тому, на сьогоднішній день, аналіз антропологічного складу населення Середнього Подніпров'я перших століть н. е. охоплює лише матеріали з могильників черняхівської культури.

Черняхівська культура є одним з найцікавіших явищ в історії Східної Європи 1 тис. н. е. Вона займала значну територію від Нижнього Дунаю і до басейну Сіверського Дінця. Археологічні дослідження її пам'яток тривають більше ста років. Зараз у південно-східній Європі за матеріалами розкопок та розвідок зафіксовано понад 3500 пам'яток, які належать до черняхівської культури та культури Синтана де Муреш. На землях України виявлено біля 2700 черняхівських пам'яток (Симонович, Кравченко, 1983).

Територія розповсюдження черняхівської культури є значною, але Середнє Подніпров'я є одним із найцікавіших її регіонів. Саме на цій території були відкриті перші черняхівські пам'ятки, зокрема і могильник, який дав культурі назву. Окремі дослідники археологи включали Середнє Подніпров'я в зону формування культури або взагалі вважали центром її формування.

На сьогодні більшість дослідників археологів схиляється до датування культури від межі 2—3 ст. до початку 5 ст.

Дискусійними є ціла низка питань, що пов'язані з формуванням черняхівської культури, складом населення та його подальшою долею. Переважна більшість сучасних археологів дотримуються поліетнічної концепції черняхівської культури, але підходять до неї з різних позицій.

1.1. Сучасний стан археологічних досліджень черняхівської культури України. Деякі проблеми черняхівської культури у висвітлені археологічної наук

На сьогоднішній день черняхівській культурі присвячена велика кількість праць, розроблені критерії визначення хронології культури, етнічних компонентів у її складі, запропоновані різні концепції на базі археологічних, писемних, етнографічних джерел. Ми не будемо торкатися усього комплексу питань, що виникли в археологічній науці за час вивчення культури, а коротко репрезентуємо думки різних дослідників з проблем, котрі найбільше цікавлять саме антропологів. Це питання етнічного складу населення та проблема існування локальних варіантів культури.

Дослідження пам'яток черняхівської культури розпочалося наприкінці 19 — на початку 20 ст. з території Середнього Подніпров'я. У 1899—1900 рр. в селах Ромашки та Черняхів Київської губернії В.В. Хвойко вперше провів розкопки могильників «полів поховань». Назва другого з цих могильників і дала назву культурі.

В.В. Хвойко був першим з дослідників, хто поставив питання про походження та етнічну приналежність черняхівської культури. Він вважав її носіїв автохтонним населенням лісостепової зони Східної Європи (Хвойко, 1901, с. 190) та відстоював тезу про автохтонність слов'янського населення між середньою течією Дніпра і Карпатами від неолітичної доби до історичних часів (Хвойко, 1904, с. 221—228). Його погляди на етнічну приналежність культури сформувалися на базі концепції відомого чеського науковця Л. Нідерле про слов'янську приналежність європейських «полів поховань» доби заліза з тих територій, які у добу раннього середньовіччя займали слов'яни (Нидерле, 1956).

Думку В.В. Хвойка про слов'янство носіїв черняхівської культури відразу підтримала низка спеціалістів, хоча погляди їх дещо різнилися. Розглядали культуру як таку, що належала давнім слов'янам М.Ф. Біляшівський (Беляшевский, 1904, с. 1—2) та К. Гадачек (Hadaczek, 1912, с. 32). Пов'язував культуру полів поховань у Середньому Подніпров'ї з слов'янами, але південними, які були витіснені сюди в 1—2 ст. н. е. з наддунайської прабатьківщини римлянами, відомий дослідник Д.Я. Самоквасов (Самоквасов, 1908). Археолог В.О. Городцов розглядав черняхівські старожитності як такі, що були залишені змішаним слов'яно-германським населенням, що просунулося у І2 ст. у Подніпров'я з Прикарпаття (Городцов, 1910).

Діаметрально протилежні погляди висловила група німецьких дослідників. П. Рейнеке першим оприлюднив думку про приналежність середньодніпровських Черняхівського та Ромашківського могильників германським племенам, а точніше готам (Reinecke, 1906). Він спирався на подібність речового комплексу цих могильників та могильників «імперського часу» Східної Німеччини, а також інших варварських областей Центральної Європи. Інший німецький дослідник Е. Бренер відніс могильники Черняхів та Ромашки до «південноруcько-дунайської культури», що утворилася шляхом синтезу східногерманських та античних культурних елементів (Brenner, 1912, s. 262—268). Близьких поглядів дотримувався і Г. Косіна (Kossinna, 1919, s. 22). Останнім була сформульована концепція готсько-понтійських впливів, що набула певної популярності. З германськими групами, але не з готами, а з гепідами пов'язував придніпровські могильники Е. Блюме, який досліджував пам'ятки Нижньої Вісли (Blume, 1912, s. 196—197). Відомий німецький археолог М. Еберт вважав населення черняхівських могильників східними германцями, що були змішані з місцевими елементами, головним чином, сарматами (Ebert, 1913, s. 86—90; 1929, s. 111—114).

Тобто погляди на склад та провідну етнічну групу носіїв черняхівської культури розділилися практично відразу. Слов'янські дослідники розглядали носіїв культури, переважно як ланку етногенезу слов'ян, а німецькі науковці бачили в них, перш за все, германців. Але починає оформлюватися думка стосовно поліетнізму черняхівської культури. Підвалини ідеї фактично заклали німецький археолог М. Еберт та польський дослідник В. Антонєвич (Antoniewicz, 1928). Ідея була перспективною і отримала багато прихильників, але трохи пізніше. Певним чином, питання про етнічну приналежність носіїв черняхівської культури було заполітизоване, особливо напередодні та під час двох світових воїн, що інколи приводило до категоричності суджень.

У другій половині 1940—60 рр. проходило інтенсивне накопичення археологічних матеріалів першої половини 1 тис. н. е. У Подніпров'ї розкопки проводили А.Т. Сміленко, Є.В. Махно, Е.О. Симонович, М.Ю. Брайчевський, Н.М. Кравченко. У 1960 р. вийшла карта черняхівських пам'яток складена Є.В. Махно (Махно, 1960).

У той час більшість українських та російських дослідників черняхівської культури продовжували стояти на позиціях автохтонізму та бачили у населенні культури, головним чином слов'ян (Рыбаков, 1943; Третьяков, 1953; Брайчевський, 1952). Таких уявлень дотримувалися: Є.В. Махно, В.П. Петров, Е.О. Симонович, М.Ю. Смішко.

Але з'являються статті східноєвропейських авторів, у котрих черняхівська культура розглядається як така, що належить, перш за все, готам (Артамонов, 1956). Окремі дослідники на конкретному археологічному матеріалі фіксують генетичний зв'язок між черняхівськими пам'ятками та культурами Центральної Європи (Никитина, 1970; Черных, Барцева, 1970; Щукин, 1970; Кропоткин, 1970; Тиханова, 1970; Кухаренко, 1970).

Важливе значення для уточнення етнічної приналежності носіїв черняхівської культури відіграли не тільки розширення бази даних по цій куль-

турі, але й дослідження старожитностей празько-корчацького та київського типів, пам'яток типу Дитинячі, а також матеріалів пшеворської та вельбарської культур.

Поступово ідею поліетнічності черняхівської культури стала відстоювати досить значна група археологів (Кухаренко, 1954; Тиханова, 1957; Третьяков, 1958; 1966; 1970; Федоров, 1960; Баран, 1970; 1972; Рикман, 1970).

Наприкінці 20 ст. поглиблюється дослідження вже отриманого матеріалу. Нагромадження великої бази даних дозволили монографічно дослідити різні аспекти історії черняхівських племен різних територій (Винокур, 1972; 2000; Рікман, 1975; Баран, 1981; Гудкова, Фокеев, 1984; Гудкова, 1999; Любичев, 2000; Магомедов, 2001). Ціла низка робіт присвячена окремим пам'яткам або локальним групам пам'яток (Баран, 1971; 1972; Магомедов, 1987; Никитина, 1985; 1995; 1996; Гей, Бажан, 1997). Вийшли два великих збірники «Могильники черняхівської культури» (1979; 1988).

Стосовно етнічного складу черняхівської культури, то зараз позиції більшості науковців істотно зблизилися. В археології ідея поліетнізму цієї культури стала домінуючою, хоча дослідники трактують її по різному.

Особливості матеріальної культури окремих регіонів у середині черняхівського масиву досить давно привели до думки про виділення локальних варіантів даної культури, які можуть бути пов'язані з різними етнічними групами. Перша така спроба була зроблена ще М.О. Тихановою, яка виділила 5 локальних варіантів: Середнє Подніпров'я, Волинь, Подністров'я, Молдова, Румунія (Тиханова, 1957). Локальні відмінності вона пов'язувала з різницею в етнічному складі: слов'яни в північно-західному регіоні, скіфосармати на сході, гето-дакійці на заході.

Є.В. Махно головною територією поширення культури, яку вона вважала східнослов'янською, бачила саме Середнє Подніпров'я, довкола якого йшли інфільтраційні кола, що включали: волинську, подністровську, південно-степову та сеймо-донецьку групи (Махно, 1970).

В.Д. Баран на території розповсюдження черняхівської культури виділяв три локальні групи пам'яток. Основну територію Лісостепової України він пов'язав з проживанням там слов'янських племен; Дністро-Пруто-Дунайське межиріччя вважав переважно заселеним гето-даками; а у Північному Причорномор'ї автор фіксував скіфо-сарматський компонент притому досить еллінізований у культурному плані. На території усіх трьох груп В.Д. Баран відзначав також пам'ятки з вельбарськими елементами (Баран, 1981, с. 163—165).

На думку І.С. Винокура, зона розповсюдження культури, головним чином, була заселена слов'янами при інфільтрації туди носіїв гото-гепідської вельбарської культури та сарматів (Винокур, 1989; 1997; 2000). Основу формування черняхівської культури Лісостепу він бачив у зарубинецьких та східнопшеворських старожитностях, у регіоні Дністро-Дунайського межиріччя — в гето-дакійських пам'ятках, при певному впливі сарматів та пшеворсько-зарубинецьких племен, а в Північному Причорномор'ї — в пізньоскіфських та сарматських пам'ятках.

Відомий російський археолог В.В. Сєдов виділяв два регіони черняхівської культури, пов'язані з етногенезом слов'ян: верхньодністровський з суміжними землями верхів'їв Західного та Південного Бугу та Подільсько-Дніпровський (куди потрапляє і Правобережжя Середнього Подніпров'я). В населенні лісостепової зони він бачив слов'ян при досить значній кількості сарматів (Седов, 1994, с. 233—282).

О.М. Приходнюк, який вважав черняхівський масив пам'яток протоцивілізацією, окреслив у її межах кілька моноетнічних культурних регіонів. Верхнє та Середнє Придністров'я, а також Середнє Придніпров'я він розглядає як місце проживання слов'ян. Зі слов'янами він пов'язує також і Західне Побужжя. На території Молдови та Румунії проживали гето-даки. Волинь та Південне Побужжя, на думку автора, були готськими територіями. На Нижньому Дніпрі мешкали варваризовані елліни, сармати та скіфи (Приходнюк, 1991; 1994, с. 64—65).

На сьогоднішній день найбільше дискусій продовжує викликати склад населення черняхівської культури саме лісостепової зони України.

Б.В. Магомедов виокремлює в черняхівському та синтана-де-муреському масиві пам'яток 9 окремих регіонів із загальними культурними особливостями. Пам'ятки черняхівської культури Середнього Подніпров'я, за схемою автора, розміщені в межах двох регіонів. Регіон Центральної України охоплює Правобережну Україну та Східне Поділля, на сході — пам'ятки вздовж лівого берега Дніпра, а на півдні він доходить до Нижнього Дніпра. В регіон Східної України потрапили всі інші пам'ятки Лівобережної України, а також Білгородської та Курської областей Росії (Магомедов, 2001, с. 17—18).

Б.В. Магомедов вважає, що черняхівська культура виникла на базі вельбарської культури при серйозних провінційно-римських впливах, головну частину населення черняхівської культури складають германці-готи. Але разом з готами у Східну Європу просунулися інші германські племена, у германські общини включилися представники інших етносів — пізні скіфи, сармати, слов'яни, фракійці. В регіоні Центральної України він бачить домінування германського етнічного елементу при присутності пізньоскіфського, а в регіоні Східної України — германського за участю пізньоскіфського та сарматського.

У зоні черняхівської культури автор виділяє особливі етно-культурні області, де домінували не германські народи. Зі слов'янами, нащадками зубрицької культури та творцями празької культури, він пов'язує верхньодністровську групу пам'яток. До верхньодністровської групи пам'яток типологічно примикають пам'ятки типу Теремці на Середньому Дністрі (Магомедов, 2001, с. 151).

Тобто, окремі східноєвропейські дослідники пов'язують черняхівську культур, перш за все, з народом готів, хоча не заперечують присутності серед черняхівців представників інших етнічних груп (Щукин, 1979, с. 83; 2005; Магомедов, 1987, с. 91—93; 1996; 1998; 2001, с. 115—120). В цьому їх погляди зближуються з думками західних колег, оскільки, як готську розглядає черняхівську культуру більшість польських та німецьких дослідни-

ків (Bierbrauer, 1980; 1994; Бірбауєр, 1995; Godlowski, 1979; Kokowski, 1995; Maczynska, 1996, с. 59—64).

Таким чином, дискусія, щодо етноструктури населення, яке залишило пам'ятки черняхівської культури триває. Складність та неоднорідність її етнічної структури тепер серйозно не заперечується, але питання про те, кому належить домінуюча роль у процесі формування черняхівської культури продовжує обговорюватися.

1.2. Антропологічні дослідження могильників черняхівської культури. Огляд літератури

Антропологічні розробки теми населення черняхівської культури значно поступаються за обсягом археологічним, які спираються на значно більшу джерельну базу.

Антропологічний матеріал з могильників черняхівської культури Черняхів та Ромашки у Середньому Подніпров'ї почав збиратися ще відкривачем культури В.В. Хвойкою, але, на превеликий жаль, у науковий обіг він потрапив лише через декілька десятиліть.

Найперші публікації кісткових решток із розкопок могильників черняхівської культури Подніпров'я належать німецьким антропологам. На початку 20 ст. відомий німецький археолог М. Еберт дослідив у Нижньому Подніпров'ї могильник Городок Миколаївка. Цю пам'ятку, разом з могильниками 3—4 ст. Середнього Подніпров'я, він включив у велику культурну групу, що охоплювала Правобережну Україну, Трансільванію та суміжні райони Причорномор'я. Появу цієї групи пам'яток археолог пов'язував з появою тут східних германців-готів, які нашарувалися на місцеве населення та перебували на цій території у складі держави Германаріха (Ebert, 1913, s. 86—90, 1921, s. 262—264; 1929, s. 111—114)

М. Еберт добре розумів необхідність комплексного підходу до опрацювання матеріалів могильника, а тому і запросив для співпраці відомого німецького антрополога А. Шліца (Shliz, 1913). Останнім було досліджено декілька кістяків з розкопок цього могильника. Антропологічний матеріал був описаний та поміряний згідно прийнятим тоді методикам. Автор виділив на матеріалах могильника 3 антропологічних типи, спробував з'ясувати напрямок антропологічних зв'язків та дати етнічну інтерпретацію матеріалу. Типи виділялися за формою черепної коробки (обриси черепа, черепний покажчик та висотно-повздовжній покажчик). Типу 1 антрополог знаходив паралелі серед населення Сілезії, типу 2 — у європейських серіях з могильників франків та аламанів. Витоки 3 типу А. Шліц бачив у культурах Середньої Європи доби бронзи (лінійно-стрічкової та шнурової кераміки). Німецький дослідник зробив також висновок про приналежність чоловічих скелетів (тип 1) східним германцям, а жіночих (тип 2) — західним германцям. Появу цих типів у Придніпров'ї він пов'язував з міграціями готів.

Варто звернути увагу на те, що автор знаходив аналогії для свого матеріалу, головним чином в могильниках Середньої Європи. Зрозуміло, що це

був час, коли антропологія робила перші кроки в напрямку вирішення питань походження та етнічної приналежності окремих груп, а кількість порівняльного матеріалу обмежувалася невеликою кількістю черепів. Але серія з могильника Миколаївка відразу продемонструвала неможливість простих рішень стосовно антропологічного складу населення черняхівської культури.

Група з Миколаївки довгий час була єдиною, що репрезентувала черняхівців не тільки регіону Придніпров'я, але й усієї культури взагалі. Це обмежувало можливість дискусій стосовно антропологічного складу населення даної культури. Хоча на Україні протягом 1920—30 рр. вивчення могильників черняхівської культури проводилося, але саме антропологічні колекції поповнювалися дуже повільно. Наступна публікація черняхівського антропологічного матеріалу з'явилася лише у повоєнний час. Вона належала перу відомого антрополога Г.Ф. Дебеца та представляла черняхівське населення Середнього Подніпров'я. Автором була опрацьована невелика серія черепів, яку дали розкопки могильника Маслово у 1926—29 рр., декілька черепів з розкопок могильника Дідівщина. Ці матеріали були об'єднані Г.Ф. Дебецом в одну збірну серію разом з окремими черепами з могильників Черняхів, Ромашки (розкопки В.В. Хвойка) та введені у науковий обіг у 1948 р., коли політизація теми вже не була такою актуальною.

Дослідник відзначив значну морфологічну подібність сумарної групи з могильників полів поховальних урн Середнього Придніпров'я з відомими матеріалами нижньодніпровського могильника Миколаївка. При порівнянні черняхівців зі скіфськими та сарматськими групами України, Г.Ф. Дебец фіксував менші розміри черепної коробки та діаметра вилиць черняхівського населення. Автор не відкидав можливості північних міграцій, що вплинули на склад населення черняхівської культури, але намагання пов'язати їх безпосередньо з готами він вважав некоректним з огляду на те, що дослідники не мали у своєму розпорядженні саме готських серій з північних територій Європи, які вважалися їх прабатьківщиною. Як порівняльний матеріалу з північно-західних земель можна було використати лише черепи залізного віку з території Швеції та Данії. Г.Ф. Дебец відзначив, що черепи зі Скандинавії доби заліза відрізняються від черняхівських більшими розмірами черепної коробки при меншому діаметрі вилиць. Автор наголошував, що морфологічно черняхівські черепи з Подніпров'я відрізняються як від черепів з лісостепових поховань скіфської доби, так і від збірної серії доби заліза Скандинавії, хоча усі три групи морфологічно досить близькі між собою (Дебец, 1948).

Г.Ф. Дебец перший зі східноєвропейських антропологів спробував простежити долю нащадків черняхівського населення на нашій території. Він відзначав певну подібність морфологічного типу населення черняхівської культури Середнього Придніпров'я до населення сіверянських територій давньоруської доби.

Московським антропологом Т.С. Кондукторовою були досліджені матеріали із могильників Середнього Придніпров'я — Журавка, Черняхів (розкопки Е.О. Симоновича), окремі черепи з могильників Дідівщина, Дерев'яна,

Телешівка, з лівобережних могильників Кантемирівка та Лохвиця (Кондукторова, 1958; 1972; 1979а).

Т.С. Кондукторова акцентувала увагу на значній подібності збірної серії черняхівців України до збірної серії скіфів та населення пізньоскіфських могильників. При цьому скіфське та пізньоскіфське населення представлено, головним чином, населенням Північного Причорномор'я та Нижнього Дніпра, а черняхівців репрезентує, головним чином, населення Середнього Придніпров'я. Висновки можна було легко спрогнозувати, бо середні значення збірних серій складаються із суми індивідуальних вимірів усіх черепів з могильників, що об'єднуються в серію, а серед черняхівського матеріалу домінували черепи з великого могильника Журавка, який має паралелі у пізньоскіфському світі. Присутність сарматського елемента серед населення черняхівської культури авторка вважала незначною.

Т.С. Кондукторова не обминула і теми присутності германців у складі населення культури. Вона не виключала такої можливості, але скоріше для Нижнього Придніпров'я. Великі розміри чоловічих черепів з могильника Гаврилівка дали підстави зближувати їх із германськими групами.

При порівнянні черняхівських збірних серій зі слов'янськими та германськими (на матеріалах доби середньовіччя) Т.С. Кондукторова схилялася до думки про більшу морфологічну подібність черняхівців за низкою покажчиків до східних слов'ян, а ніж до германців. При цьому вона все ж фіксувала певні розходження у пропорціях обличчя та його деталей між черняхівцями та слов'янами 10—13 ст., котрі важко пояснити епохальною відмінністю. Авторка вважала за можливе бачити в черняхівському населенні основу формування антропологічного типу полян на даній середньодніпровській території. Більшу ширину обличчя, ширину носа та нижчі орбіти східних слов'ян вона пояснювала більш пізньою домішкою, але не вказувала, кому вони можуть завдячувати такою домішкою.

Антропологічні матеріали з черняхівських могильників Середнього Подніпров'я залучалися для дослідження М.С. Великановою, яка перша з антропологів чітко сформулювала думку про неоднорідність антропологічного складу населення даної культури. Зверталася вона також до проблеми можливі участі населення черняхівської культури у формуванні антропологічного складу слов'ян 10—13 ст. Дослідниця припускала певну роль черняхівського елементу у формуванні морфотипу полян, але вважала некоректним виводити їх походження виключно з черняхівської культури. М.С. Великанова дотримувалася думки, що різниця у пропорціях обличчя та його деталей не дозволяє бачити у носіях черняхівської культури східних слов'ян на усій території розповсюдження культури (Великанова, 1975, с. 107). Висновки базувалися на порівняльному аналізі усіх відомих на той час груп середньовічних східних, західних, південних слов'ян та германців. Слов'янські групи, а особливо східнослов'янські, відрізнялися від германських пропорціями обличчя та його деталей: нижчим обличчям, нижчими орбітами та ширшим носом. Для черняхівських серій низьке обличчя, орбіти та ніс нехарактерні, тобто за пропорціями обличчя вони суттєво відрізняються від східнослов'янських груп.

У 1980—90-і рр. значний матеріал з черняхівських могильників був оброблений та опублікований П.М. Покасом. Уперше були введені у науковий обіг матеріали з Лівобережних, хоча і віддалених від Дніпра територій (Покас, Рудич, 1989). Пізніше П.М. Покасом були введені у науковий обіг матеріали з правобережного могильника Дерев'яна, а також з пам'яток Північного Причорномор'я. Це дозволило більш аргументовано підійти до вирішення питання територіальної диференціації населення черняхівської культури (Покас, 2000). Неоднорідність антропологічного складу проявилася у вигляді тенденції до відхилення за комплексом ознак черняхівських груп Нижнього Дніпра та Лівобережжя від загального черняхівського масиву. П.М. Покас пояснював це змішанням з степовим населенням — пізньоскіфським на Півдні України та сарматським на Лівобережній Україні. Питання про підґрунтя основного масиву черняхівського населення лісостепової зони автором не піднімалося.

П.М. Покас розглядав можливий зв'язок між черняхівцями та населенням давньоруської доби окремих територій. Цікаві результати дало порівняння морфології сільського давньоруського населення Подесення з черняхівцями Подніпров'я, хоча матеріалів черняхівської культури було небагато. Давньоруські черепи виявилися слабше профільованими на верхньому рівні, але краще — на середньому, мали нижчі обличчя та орбіти, ширший ніс. Ці статистично достовірні розходження, не всі з яких можуть пояснюватися епохальною мінливістю, дозволили досліднику говорити про неможливість пов'язати давньоруське населення Подесення з черняхівським.

Новий краніологічний матеріал з могильників черняхівської культури Середнього Подніпров'я було опрацьовано та введено у науковий обіг автором даної роботи (Рудич, 1995; 1999; 2000b; 2001; 2002b; 2003a; 2004c; 2006; 2006a).

Теми антропологічного складу населення черняхівської культури України торкалися окремі автори в загальних роботах. Краніологічні. матеріали черняхівської культури використовувалися як порівняльні при вирішенні питань етногенезу народів нашої та сусідніх країн.

До проблеми антропологічного складу черняхівської культури та участі в ньому готського компоненту зверталася Т.І. Алексєєва. У своїх ранніх роботах вона вважала за можливе стверджувати, що культура була сформована більш чи менш однорідним населенням, яке займало досить велику територію (Алексеева, 1974, с. 71—84). Аргументувалося це тим, що якщо розглядати відмінності черняхівців Придніпров'я та Молдови на фоні мінливості ознак в усіх етнічних групах середньовічної Європи, то західні (молдавські) та східні (придніпровські) черняхівці постануть як щось єдине.

Т.І. Алексєєва опрацювала значний масив середньовічного населення Європи та виділила комплекс ознак, що диференціюють слов'ян та германців. Оцінка антропологічного комплексу, типового для черняхівців, на фоні мінливості ознак германських груп виявила їх відмінність, але автор зробила застереження, що це є правильним, якщо вважати готів носіями германського комплексу, який було виділено на середньовічному матеріалі.

Т.І. Алексєєва вважала за можливе також говорити про генетичний зв’язок черняхівців із скіфами, а також про можливу їх участь у формуванні антропологічного типу полян (Алексеева, 1973, 1974). Як правило, при цитуванні випадає думка дослідниці про те, що якщо така лінія спорідненості й існує, то вона іранська. Поява нових матеріалів з антропології черняхівської культури та інших хронологічно близьких культур, особливо вельбарської, окремих вестготських серій, змусили Т.І. Алексєєву в її останніх роботах по-іншому подивитися на черняхівську проблему. Краніологія черняхівців не бачилася їй уже такою однорідною. Вона також почала схилятися до думки про значну участь готського етносу в етногенезі черняхівців, хоча не вважала за можливе повністю заперечувати існування генетичного ланцюга скіфи — черняхівська культура — поляни (Алексеева, 1999b, с. 310—312).

Як порівняльний матеріал черняхівські серії Середнього та Нижнього Придніпров’я використовувала латвійський антрополог Р.Я. Денисова. Вона перша відзначила значну морфологічну подібність черняхівських серій цих територій з населенням могильників Прибалтики 2—5 ст. (Денисова, 1975).

Розширення антропологічної бази даних дозволило більшості дослідників по-новому подивитися на місце черняхівської культури у колі популяцій Європи близьких за часом. С.Г. Єфімова в роботі, присвяченій населенню Східної Європи в добу заліза та пізньоримського часу, залучала до міжгрупового аналізу серії черняхівської культури. На матеріалах України та Молдови вона виділила 2 угруповання: А — із менш грацильною будовою обличчя та черепа; Б — більш грацильний вузьколиций варіант. У перше угрупування вона включила головний масив черняхівських серій, котрий за своїми краніологічними особливостями близький двом вестготським серіям Кастилії, середньовічній серії з острова Готланд, Кашубсько-Крайенській серії вельбарської культури та гото-гепідської серії із Сілезії. Другий більш грацильний варіант черняхівців, на думку автора, знаходить паралелі серед вестготів Португалії, населення Скандинавії гальштатської доби, пізніших матеріалів із Мекленбургу, а також серій вельбарської культури Нижньої Вісли. Для частини черняхівського населення північно-західного регіону вона бачила аналогії в групах Прибалтики.

С.Г. Єфімова відзначає, що краніологічна подібність черняхівського населення та низки груп готського кола проявляється черезсмужно та не виявляє географічної закономірності. Тенденцію до мезокранії та більшої ширини обличчя груп південних та південно-східних черняхівців вона пов’язує із сарматським впливом (Ефимова, 1999, с. 303—306).

Дослідження антропологічного складу населення черняхівської культури регіону проводилися і за іншими антропологічними методиками.

Матеріали черняхівської культури Середнього Подніпров’я залучались також до аналізу за неметричними ознаками (Чеснис, Кондукторова, 1982, с. 62—75). Автори дослідження обмежилися констатацією більшої близькості черняхівських серій України між собою, тобто між середньодніпровськими та причорноморськими серіями, а ніж з черняхівцями Молдови.

Досліджувалися матеріали черняхівської культури Середнього Подніпров’я за одонтологічними методиками.

Українським антропологом С.П. Сегедою були опрацьовані одонтологічні матеріали низки могильників черняхівської культури України. Автор відзначив, що в середньому виявi одонтологічні ознаки носіїв черняхівської культури не виходять за рамки великої європеоїдної раси, але в середині масиву можна виділити 3 регіональні комплекси: подніпровський, лівобережний та дунайсько-дністровський. Подніпровський комплекс ознак, на думку автора, є однією з модифікацій середньоєвропейського одонтологічного типу, різні варіанти котрого зустрічалися як серед давнього, так і серед сучасного населення Східної Європи (Segeda, 1994; Сегеда, 2001, с. 30—37).

С.П. Сегеда відзначає певну подібність одонтологічних характеристик черняхівської та давньоруської людності Правобережжя, що може свідчити про те, що слов'яни або асимілювали частину черняхівців, або входили до конгломерату народів, що створили цю культуру. Певні спільні риси він вбачає і у черняхівського та давньоруського населення Лівобережжя.

У праці, що була присвячена одонтології населення Східної Європи доби заліза, черняхівської теми торкалася відома дослідниця Р.У. Гравере (Гравере, 1999a; 1999b). Антропологічний склад населення черняхівської культури вона вважає неоднорідним. В Середньому Придніпров'ї серед населення культури нею виділяється середньоєвропейський одонтологічний тип, хоча з південними або північними домішками. Середньоєвропейський тип у складі середньовічних слов'ян дослідниця пов'язує з дослов'янським населенням цих територій.

Наявність північного грацильного типу, який Р.У. Гравере, як і інші дослідники, пов'язує зі скандинавським (готськими) елементами, фіксується лише на нижньодніпровському могильнику Гаврилівка.

У кінці огляду літератури ми відзначимо, що постійна поява нового антропологічного матеріалу змушує переосмислювати також і старий матеріал. На сьогодні, як ми бачимо, у відношенні населення як всієї черняхівської культури, так і окремих регіонів, в антропологів існує широкий спектр поглядів. Мабуть єдине, в чому вони одностайні, так це в висновках про неоднорідність населення цієї культури. Антропологічна картина видається складною та досить строкатою практично на усій території розповсюдження культури, але особливо це стосується Середнього Придніпров'я.

1.3. Краніологічні характеристики населення з могильників черняхівської культури Середнього Подніпров'я

Для роботи нами були залучені усі доступні на сьогодні антропологічні матеріали черняхівської культури.

Населення черняхівської культури Середнього Придніпров'я представлене кістяками з 10 могильників. Кількість черепів, що походять з різних пам'яток, неоднакова — від представницьких серій і до 1—2 черепів з окремих могильників.

Подаємо нижче стислу краніологічну характеристику матеріалів з середньодніпровських могильників, а також коротку довідку про місцезнаходження могильників, авторів та час археологічних розкопок, публікацію антропологічних матеріалів. Інформація про середні розміри та покажчики серій міститься в таблицях додатку. По тексту також будуть наводитися дані про статистичну близькість населення конкретних черняхівських могильників Середнього Подніпров'я до черняхівських популяцій різних регіоні та хронологічно близьких серій Європи (за результатами міжгрупового аналізу методом Пенроза). Останнє зроблено для зручності читача, хоча дещо порушує загальну структуру роботи.

Черняхівські серій з усієї території розповсюдження культури порівнювалися за формулою Пенроза (модифікація Козінцева) за 14 ознаками: довжина, ширина, висота черепа, ширина лоба, ширина та висота обличчя, ширина та висота орбіт, ширина та висота носа, кут обличчя, кут носа, кути горизонтального профілювання обличчя.

Черняхівські популяції, синхронні та хронологічно близькі європейські серій за методом Пенроза порівнювалися за 10 ознаками: довжина, ширина, висота черепа, ширина лоба, ширина та висота обличчя, ширина та висота орбіт, ширина та висота носа.

Два варіанти аналізу наводяться через те, що в публікаціях наших західних колег відсутня інформація стосовно низки ознак, а аналіз вимагає повних реалізацій.

Могильник Дерев'яна, Київська обл., Обухівський р-н. Розкопки 1959, 1961 рр. Е.О. Симоновича (1963, 1964) та Н.М. Кравченко (Кравченко, Абашина, Циндровская, 1978). Придатними для антропологічних досліджень виявилися 6 чоловічих та 7 жіночих черепів. Вони були опубліковані Т.С. Кондукторовою (1979а) та П.М. Покасом (1989; 2000). Середні розміри черепів подані у додатку, табл. 1.

Чоловіча група в середньому вияві характеризується доліхокранією, великою довжиною та висотою черепної коробки при малому поперечному діаметрі. Кут нахилу лобної кістки помірний. Обличчя середньошироке, середньовисоке, за покажчиком мезен, ортогнатне. Горизонтальне профілювання його різке. Ніс середньоширокий, виступає сильно. Перенісся високе та добре профільоване. Орбіти середньоширокі, низькі, за покажчиком мезоконхні.

У середньому вияві чоловіча група належить до доліхокранного гіперморфного європеоїдного типу. Серед черняхівських могильників України максимально подібним їй виявляється населення могильника Маслово, а з хронологічно близьких серій інших територій — черепи з низки прибалтійських могильників 2—5 ст. Найбільшу схожість наша серія виявляє з відносно вузьколицим (середньолицим, за рубрикаціями Г.Ф. Дебеца) серіями Прибалтики. Це збірна серія черепів ґрунтових могильників Центральної Литви та сумарна група культури курганів Литви. Група з могильника Дерев'яна близька, але вже дещо менше, і до доліхокранних гіперморфних відносно широколицих форм з могильників Прибалтики, які характерні для збірних

серій культури штрихованої кераміки (перехід у культуру східнолитовських курганів) 3—5 ст. та збірної серії ятвягів 2—5 ст. Подібна вона і до цілої низки серій більш пізнього часу з території Прибалтики 5—13 ст. Реально дерев'янська чоловіча група відрізняється від прибалтійських лише вищими орбітами.

За результатами міжгрупового аналізу за методом Пенроуза черняхівських серій за 14 ознаками, статистично найближче всього до чоловіків з могильника Дерев'яна виявилися чоловіки з могильників Гаврилівка (0,160), Успенка (0,231), Черняхів (0,252). Треба відзначити, що серія з могильника Маслово, для котрої також характерні великі розміри черепної коробки до цього варіанту аналізу не залучалася через відсутність даних по окремим ознакам. Інформація стосовно груп, що були залучені до аналізу, а також про результати аналізу міститься у додатку, табл. 13.

За підсумками міжгрупового аналізу за 10 ознаками черняхівських та хронологічно близьких європейських серій ми отримали такі результати. До чоловіків з могильника Дерев'яна найближчими виявилися — збірна культури курганів Литви (0,099), збірна культури ґрунтових могильників Литви (0,118), серія вельбарської культури Масломенч (0,201), а вже потім група черняхівського могильника Гаврилівка — 0,201. Докладна інформація про серії залучені до цього варіанту аналізу та про його результати міститься у додатку, табл. 14.

Жіноча серія з могильника Дерев'яна налічує 7 черепів. У середньому вияві черепи середньодовгі, середньоширокі, високі, за формою мезокрані. Лоб середньоширокий, кут нахилу лобної кістки середній. Обличчя має велику ширину, висота його на рівні середньої та значної. Обличчя за верхньолицевим покажчиком мезен, ортогнатне. Горизонтальне профілювання обличчя на верхньому рівні помірне, а на середньому — різке. Орбіти середньоширокі, низькі за орбітним покажчиком. Ніс середньовисокий, вузький за абсолютними розмірами та покажчиком, кістки носа виступають помірно, перенісся високе. З урахуванням статевого диморфізму жіноча серія має коротшу, ширшу та нижчу черепну коробку, ширше та вище обличчя, з дещо ослабленим горизонтальним профілюванням на верхньому рівні, нижчими орбітами та вужчим носом.

Якщо чоловіча серія з Дерев'яного має паралелі у серіях з території Прибалтики, то жіноча група являє собою складнішу картину. Широке та високе обличчя з помірним горизонтальним профілюванням на верхньому рівні, з середньовиступаючим носом завжди змушували антропологів передусім шукати аналогії серед степових груп сарматського кола. Але перераховані вище ознаки у поєднані з дещо більшою масивністю, більшою висотою черепної коробки та низькими орбітами характерні для груп з більш північних регіонів. Певне послаблення горизонтального профілювання обличчя на верхньому рівні відзначається в серіях, що пов'язані з прибалтійськими фінами, які мають витоки ще у культурах ямково-гребінцевої кераміки. У давньоруську добу близькі типи будуть фіксуватися на окремих могильниках північних територій України. Мала чисельність черепів дерев'янської серії та

відсутність порівняльного матеріалу з низки хронологічно близьких культур залишає питання генетичних зв'язків жіночої частини популяції відкритим..

За результатами міжгрупового аналізу за методом Пенроза при порівнянні черняхівських серій, за 14 ознаками найближчими їй є жіночі групи з могильників Холмське (0,236) та Черняхів (0,247). Докладна інформація міститься у додатку, табл. 15.

При порівнянні 36 європейських серій (без урахування профілювання обличчя) група займає проміжне положення між південними групами: Неаполь Скіфський (0,197), Холмське (0,221), вибіркою пізніх сарматів (0,244) та з населенням прибалтійського могильника 2—5 ст. — Вершвай (0,254). Докладна інформація міститься у додатку, табл. 16.

Могильник Маслово. Могильник у с. Маслово, Черкаська обл., Златопольський р-н. Розкопки 1928—29 рр. С.С. Гамченка (Петров,1964). Кількість кістяків придатних для дослідження склала 15 (7 чоловічих та 8 жіночих). Вони були вивчені та опубліковані Г.Ф. Дебецом (Дебец, 1948). Середні розміри черепів подані у додатку, табл. 1.

Серія чоловічих черепів налічує 6. Вона характеризується у середньому вияві довгою, вузькою, високою черепною коробкою, доліхокранною за формою. Обличчя середньошироке та середньовисоке. Верхньолицевий покажчик на межі середніх та значних розмірів. Орбіти низькі, ніс широкий.

Жіноча група представлена 6 черепами. Характеризується довгою, вузькою, доліхокранною черепною коробкою. Обличчя середніх розмірів, орбіти низькі, ніс середньоширокий.

Чоловіча та жіноча серії досить близькі морфологічно, але, з урахуванням статевого диморфізму жінки мають ширше обличчя.

Група з Маслова (чоловіки та жінки) належить до європеоїдів північного расового кола. За результатами міжгрупового аналізу за методом Пенроза (50 серій за 10 ознаками) чоловічій серії з Маслово виявляються найближчими: чоловіки збірної серії культури штрихованої кераміки (перехід у культуру литовських курганів) (0,115), культури ґрунтових могильників Литви (0,293), культури курганних могильників Литви (0,293). Докладна інформація про результати аналізу міститься у додатку, табл. 14.

Могильник Черняхів. Могильник у с. Черняхів, Київська обл., Кагарлицький р-н. Розкопки В.В. Хвойка 1900—1901 рр. та Е.О. Симонович 1962 р. (Петров, 1964, Сымонович, 1967). Придатними для антропологічного дослідження виявилося 28 черепів (14 чоловічих та 10 жіночих). Матеріали були опубліковані Г.Ф. Дебецом (1948) та Т.С. Кондукторовою (1979а). Середні розміри черепів подані в додатку, табл. 1.

Чоловіча серія характеризується довгою, середньоширокою, високою черепною коробкою, доліхокранною за покажчиком. Лоб середньоширокий, кут його нахилу близький до прямого. Надперенісся виступає середньо.

Обличчя вузьке, середньовисоке, за верхньолицевим покажчиком лептен, ортогнатне. Горизонтальне профілювання його різке. Орбіти середньоширокі, низькі, за орбітним покажчиком мезоконхні. Ніс високий, середньоширокий, за покажчиком вузький. Кістки носа виступають сильно.

Жіноча серія складається з 9 черепів. У середньому вияві вона характеризується довгою, середньоширокою та середньовисокою черепною коробкою, доліхокранною за формою. Лоб середньоширокий, кут лобної кістки наближається до прямого. Обличчя середньошироке та середньовисоке, за покажчиком мезен, ортогнатне, горизонтальне профілювання його різке. Орбіти середньоширокі, середньовисокі, за покажчиком мезоконхні. Ніс середньовисокий, середньоширокий за абсолютними розмірами та покажчиком, кістки носа виступають на межі середніх та значних розмірів.

Розмах мінливості головних ознак в серії незначний. Він не перевищує розміри, які допускаються при випадковому розходженні середніх квадратичних ухилів. Це може свідчити про однорідність групи.

Чоловіча та жіноча групи мають досить близькі морфологічні характеристики, але з урахуванням статевого диморфізму жінки відрізняються дещо нижчою та ширшою черепною коробкою.

Чоловічій серії з могильника (за результатами аналізу за методом Пенроза черняхівських серій) найближчими виявляються групи з могильника Будешти (0,070), Велика Бугаївка (0,103), Журавка — 0,107. Докладна інформація про результати аналізу міститься у додатку, табл. 14. За результатами порівняння з європейськими серіями за 10 ознаками найближчими черняхівцям виявляються групи з могильника Коблево (0,073), Будешти (0,083), Малаєшти (0,091) та серія ґрунтових могильників Жемайтії — 0,110. Докладна інформація про результати аналізу міститься у додатку, табл. 14.

Жіноча серія з могильника Черняхів виявляється при порівнянні черняхівських груп найближчою до жінок з Журавки (0,037), Гаврилівки (0,099), Великої Бугаївки (0,121), Коблево — 0,151. Докладна інформація про результати аналізу міститься у додатку, табл. 15. При розширенні кола порівнюваних серій найближчими до черняхівок виявляються жінки з Журавки (0,028) та цілої низки пізньоскіфських серій: Неаполь Скіфський (0,034), Беляус (0,046), Золота Балка (0,063). Докладна інформація про результати аналізу міститься у додатку, табл. 16.

Могильник Журавка. Могильник у с. Журавка (Ольшанська), Черкаська обл., Городищенський р-н. Розкопки Е.О. Симоновича (Сымонович, 1963; 1964). Т.С. Кондукторовою було досліджено 81 кістяк: 31 чоловічий, 36 жіночих, 14 дітей та підлітків (Кондукторова, 1972; 1979а). Середні розміри черепів подані в додатку, табл. 1.

Серія чоловічих черепів нараховує 24 одиниці. У середньому вияві вона характеризується довгою, середньоширокою, високою черепною коробкою, мезокранною за формою. Лоб середньоширокий, обличчя середньовисоке та середньошироке, за покажчиком мезен. Обличчя ортогнатне, горизонтальне профілювання його значне. Орбіти та ніс середніх розмірів, ніс виступає сильно.

Група жіночих черепів відзначається довгою, середньоширокою, середновисокою черепною коробкою, мезокранною за формою. Лоб середньоширокий. Обличчя середньошироке, середньовисоке, за покажчиком мезен, ортогнатне. Горизонтальне профілювання його різке. Орбіти серед-

ньоширокі, середньовисокі. Ніс середньовисокий, вузький, за покажчиком — мезоринний. Кістки носа виступають середньо.

У середньому вияві чоловіча та жіноча група характеризуються близькими морфологічними типами. З урахуванням статевого диморфізму жіноча група має дещо нижчу черепну коробку та ширше обличчя.

За результатами аналізу за методом Пенроза черняхівських груп (за 14 ознаками) найближчими чоловічій серії виявляються: Гаврилівка (0,083), Будешти (0,085), Черняхів (0,107), а при збільшені кількості порівнюваних серій (за 10 ознаками) — низка пізньоскіфських груп: Неаполь Скіфський (0,240), Золота Балка (0,041), Беляус (0,043), а вже потім окремі черняхівські серії. Докладна інформація про результати аналізу міститься у додатку, табл. 13, 14.

Жінки з Журавки виявляють найближчу подібність (при порівнянні за 14 ознаками) до серій — з Черняхова (0,028), Гаврилівки (0,050), Коблево (0,095), а при залучені до порівняльного аналізу (за 10 ознаками) європейських серій до пізньоскіфських груп: Золота Балка (0,015), Миколаївка-Козацьке (0,019), Неаполь Скіфський (0,029) та жінок з могильника Черняхів — 0,028. Докладна інформація про результати аналізу міститься у додатку, табл. 15, 16.

Могильник Черкаси-Центр. Могильник у м. Черкаси, Черкаська обл. Розкопки М.П. Сиволапа та Л.Г. Сиволап 1994—95 рр.(Сиволап, Сиволап, 1994; 1995). Т.О. Рудич були досліджені кісткові рештки з 35 поховань. Для краніометричних вимірів виявилися придатними 5 чоловічих та 9 жіночих черепів (Рудич, 1995). Середні розміри черепів подані в додатках, табл. 2.

Чоловіча група у середньому вияві відзначається доліхокранією, середньодовгою, вузькою та високою черепною коробкою. Лоб похилий. Обличчя середньошироке, низьке, за покажчиком мезен, мезогнатне, добре профільоване у горизонтальній площині, ніс виступає добре. Ніс низький, середньоширокий, за покажчиком широкий. Орбіти низькі та середньоширокі.

Комбінація морфологічних рис специфічна, хоча треба враховувати малу кількість спостережень. Пошуки аналогій серед населення України більш ранніх епох не дали позитивних результатів. Але ми знаходимо поєднання значної висоти черепної коробки з невеликою її довжиною та невеликими розмірами обличчя у збірній серії черняхівської культури Молдови, хоча більш яскраво така комбінація ознак проявляється в антропології груп вельбарської культури Польщі.

Жіноча група складається з 9 черепів. У середньому вияві серія характеризується довгою, середноширокою та високою черепною коробкою, мезокранною за формою. Лоб середньоширокий, нахил кісток лоба середній. Обличчя вузьке на усіх рівнях, при цьому усі індивідуальні розміри потрапляють до категорії малих або середніх розмірів, широколиці форми відсутні. Обличчя середньовисоке, за покажчиком мезен, ортогнатне. Горизонтальне профілювання обличчя на верхньому рівні помірне, на середньому — різке. Орбіти середьошироке та низькі. Ніс середньовисокий, вузький за абсолютними розмірами та за покажчиком, виступає різко, перенісся високе.

У серії з могильника Черкаси жінки відрізняються (з урахуванням статевого диморфізму) від чоловіків більшими розмірами черепної коробки, вужчим та вищим обличчям, більш широкими орбітами, меншим орбітним покажчиком, вищим та вужчим носом.

Чоловіча серія за результатами аналізу за методом Пенроза має найбільшу подібність до серій з могильника Будешти (0,070), Успенки (0,127), Великої Бугаївки — 0,167, а при більшому колі серій, залучених до аналізу, — до могильника Курники (0,075), Будешти (0,108), збірної ґрунтових могильників Жемайтії (0,119), могильника Малаєшти (0,150). Докладна інформація про результати аналізу міститься у додатку, табл. 13, 14.

Жіноча група статистично найближча до серій з Гаврилівки (0,281), Успенки (0,303), Холмського (0,339), Малаєшти (0,372), а в європейському контексті — до населення Холмського (0,113), Гаврилівки (0,182), Успенки (0,184) та вибірки черепів 2-4 ст. з могильника Марвелес у Литві — 0,216. Докладна інформація про результати аналізу міститься у додатку, табл. 15, 16.

Могильник Велика Бугаївка. Могильник у с. Велика Бугаївка, Київська обл., Фастівський р-н. Розкопки О.В. Петраускаса та Р.Г. Шишкіна 1998—2002 рр. (Петраускас, 1999; Петраускас, Шишкин, 2013, в печати). Т.О. Рудич були досліджені кісткові рештки з 81 поховання. З них 18 належали чоловікам, 19 — жінкам, 31 — дітям, у 13 випадках — стать не визначена у зв'язку з поганою збереженістю матеріалів (Рудич, 2001; 2013, в печати). Середні розміри черепів подані в додатку, табл. 3, 4.

Серія, що складається з 11 чоловічих черепів, у середньому вияві характеризується довгою, вузькою та середньовисокою черепною коробкою. Череп за формою доліхокранний. Лоб вузький на межі з середньошироким, кут нахилу лобної кістки наближається до прямого кута. Обличчя вузьке на усіх рівнях, середньовисоке, за верхньолицевим покажчиком, вузьке, горизонтальне профілювання обличчя різке. Орбіти середньоширокі, низькі, за абсолютними розмірами та покажчиком. Ніс середньовисокий, вузький, за носовим покажчиком мезориний. Він виступає помірно.

Серія жіночих черепів (у середньому вияві) характеризується довгою, вузькою, високою черепною коробкою. За формою череп доліхокранний. Лоб середньоширокий, кут нахилу лобної кістки близький до прямого кута. Обличчя вузьке, середньовисоке, ортогнатне. Горизонтальне профілювання обличчя помірне на верхньому рівні та різке на середньому. Орбіти середньоширокі, низькі, за абсолютними розмірами та покажчиками. Ніс середньовисокий, вузький, виступає слабо.

Чоловіча та жіноча серії цього могильника морфологічно досить близькі. За більшістю ознак вони потрапляють до однієї категорії розмірів, але при вищій черепній коробці та ширшому обличчі у жінок.

Серія черепів з могильника Велика Бугаївка займає дещо особливе місце серед інших могильників черняхівської культури Середнього Подніпров'я. Вона вирізняється серед населення регіону меншими розмірами черепної коробки, значною вузьколицістю та є найбільш грацильною на цій території. Найближчі морфологічні паралелі їй ми знаходимо серед черняхівських мо-

гильників західних та південно-західних районів розповсюдження культури. Морфологічно та статистичне (за цілою низкою різних методів багатовимірної статистики) найближчими їй виявилися групи з могильників Малаєшти, Курники, частково населення поховане на могильнику Чернелів-Руський.

За результатами аналізу методом Пенроза, чоловічій серії статистично найближчими виявляються групи з могильника Малаєшти (0,083), Будешти (0,093), Чернелів-Руський — 0,104. Докладна інформація про результати аналізу міститься у додатку, табл. 13.

Жіноча група виявляє найбільшу подібність до черняхівських груп із могильників Гаврилівки (0,082), Будешти (0,085), Журавки — 0,095, а при ширшому колі серій, але за меншою кількістю ознак, картина істотно не змінюється, лише додається група з могильника Єйгуляй у Литві 2—5 ст. — 0,088. Докладна інформація про результати аналізу міститься у додатку, табл. 15, 16.

Могильник Ромашки. Могильник у с. Ромашки, Київська обл., Рокитнянський р-н. Розкопки В.В. Хвойка (Хвойко, 1899; Сымонович, 1979). Придатними для вимірів виявилися лише 3 чоловічих черепа. Матеріал досліджувалися Т.С. Кондукторовою (1979а) та П.М. Покасом (1989; 2000). Середні розміри черепів подані у додатку, табл. 1.

Представлено 3 чоловічі черепи. В середньому вияві вони характеризуються довгою, середньоширокою та низькою черепною коробкою, доліхокранною за формою. Обличчя середньошироке, низьке, за покажчиком мезен, мезогнатне. Горизонтальне профілювання обличчя різке на верхньому рівні, середнє на зигомаксилярному. Орбіти низькі, середньоширокі, за покажиком — середньовисокі. Ніс низький, сердньоширокий, за покажчиком — широкий.

При статистичній обробці за методом Пенроза (за 10 ознаками) найближчими чоловікам могильника Ромашки виявляються серії із Сілезії (0,054), Черкаси-Центр (0,114), Курники (0,113). Докладна інформація про результати аналізу міститься у додатку, табл. 14.

Могильник Дідівщина. Могильник у с. Дідівщина, Київська обл., Фастівський р-н. Розкопки 1929 р. В.Е. Козловської (Козловська, 1930). Антропологічні матеріали досліджувалися Г.Ф. Дебецом (1948). Кількість скелетів придатних для дослідження — 3 (2 чоловічих та 1 жіночий). Середні розміри черепів подані в додатках табл. 1.

Два чоловічі черепи характеризуються короткою середньоширокою, низькою черепною коробкою, мезокранною за формою. Обличчя середньошироке, низьке, за покажчиком мезен, мезогнатне. Орбіти низькі. Ніс малих розмірів, середньошироких, за покажчиком, виступає сильно.

Жінки представленні лише одним черепом. Він має брахікранну форму, маленьку довжину, середню ширину, великий висотний діаметр. Обличчя середніх розмірів, ніс широкий. Населення могильника Дідівщина представлене надто малою кількістю антропологічного матеріалу. Тому ми можемо зауважити лише, що черепи цього могильника відрізняються від інших груп черняхівців меншою довжиною черепної коробки та більшим черепним покажчиком.

Село Завадівка, Київська обл., Володарський р-н. Розкопки 1959 р. (Кравченко, 1973). Для дослідження придатним виявився 1 чоловічий череп, який було поміряно П.М. Покасом (1989). Череп включено до збірної серії Середнього Подніпров'я.

Село Телешівка, Київська обл., Ракитнянський р-н. Розкопки Е.О. Симоновича (Сымонович, 1964). Придатним для дослідження виявився лише 1 жіночий скелет (Кондукторова, 1979а). Розміри подані в додатку, табл. 1.

Попередній огляд краніологічного матеріалу з могильників Середнього Придніпров'я дав підстави говорити про приналежність усіх черняхівських популяцій регіону до великої європеоїдної раси. Але має місце неоднорідність населення в межах цієї раси, що добре читається на міжгруповому рівні.

На користь цього свідчить розмах міжгрупових варіацій розмірів та покажчиків черепів за низкою найбільш важливих ознак. Інформація про мінімальні та максимальні значення середніх розмірів на груповому рівні подаються нижче. Могильники представлені 1—2 черепами, щоб зняти тему випадковості вибірки, до таблиці нами не залучалися.

Черняхівські популяції регіону Середнього Подніпров'я продемонстрували суттєвий розмах міжгрупових варіацій по низці таксономічно значущих ознак та покажчиків. Серії потрапляють до різних категорій розмірів ознак за рубрикаціями Г.Ф. Дебеца, якими традиційно користуються вітчизняні антропологи (Алексеев, Дебец, 1964). Значний розмах варіацій демонструють як чоловічі, так і жіночі серії. Намітимо домінуючі антропологічні тенденції.

.***Чоловіки****.* Чоловічі вибірки регіону характеризуються в середньому вияві переважно доліхокранією (6 груп), рідше — мезокранією (2 групи), вузьким (3 групи) або середньошироким (при тенденції до вузьколицьості) обличчям (5 серій). Брахікранні та широколиці групи в регіоні відсутні. Обличчя різкопрофільовані у горизонтальній площині практично в усіх групах. Чоловічі добірки суттєво різняться між собою не тільки за лінійними розмірами черепної коробки, що важливо для диференціації північних та південних європеоїдів, але і пропорціями обличчя та його деталей, що робить можливим більш тонку диференціацію в межах європеоїдного масиву та вихід на вирішення окремих етнокультурних питань.

Жінки*.* Жіночі вибірки черепів черняхівської культури Середнього Подніпров'я також представлені з 10 могильників, але репрезентативність їх різна, інколи дуже мала. Розмах міжгрупової мінливості головних краніологічних ознак значний, він виявляється навіть більшим ніж у чоловічих групах, але це пов'язано з невеликими розмірами груп.

Жіночі серії характеризуються різним черепним покажчиком. Серед них є доліхокранні (3 серії) або мезокранні (3 серії) за формою черепа, з вузьким, середнім та широким обличчям.

Навіть побіжний краніологічний огляд дає підстави стверджувати, що в межах Середнього Подніпров'я можна фіксувати популяції, які належать до північного та південного кіл європеоїдів.

Чоловіки*.* Серед середньодніпровських чоловічих серій значними розмірами черепної коробки, різкою доліхокранією у поєднані з середньоши-

роким обличчям чітко вирізняються серії з могильників Дерев'яна та Маслово. При цьому групи мають також невисокі орбіти та тенденцію до значної ширини носа, що надає їм дещо архаїчних рис.

Як вже відзначалось, популяції, що належать до північного та південного кола європеоїдів, традиційно розділяють, перш за все, за розмірами черепної коробки — в північноєвропейських групах вона більша. З населення черняхівської культури Середнього Придніпров'я найбільш чітко можна пов'язати з північноєвропейським масивом людей з могильників Дерев'яна та Маслово.

Мезокранія черепної коробки у поєднанні з меншими її розмірами, середніми розмірами обличчя та його деталей яскраво проявляється в популяції з Журавки. Ця група найбільш явно тяжіє до кола південних європеоїдів.

Виділяється низка доліхокранних з вузьким або середньошироким обличчям груп, у яких переважає західний напрямок антропологічних зв'язків, але які, що важливо, різняться між собою будовою обличчя та його деталей.

Великі розміри черепної коробки, доліхокранія, вузьке та різкопрофільоване обличчя, вузький ніс, які характеризують населення з могильника Черняхів знаходять морфологічні відповідники на могильниках західних та південно-західних територій. Доліхокранією, але меншою та нижчою черепною коробкою, вузьким обличчям, середньовисокими орбітами та середньошироким носом характеризується населення могильника Велика Бугаївка. Воно також демонструє західний та південно-західний напрями антропологічних зв'язків.

Доліхокранією, середньошироким, низьким обличчям та широким носом відзначається населення могильників Ромашки та Черкаси-Центр. Морфологічний комплекс має середньоєвропейські аналогії.

Мезокранією, але при короткій та низькій черепній коробці, середньошироким обличчям, низькими орбітами характеризується серія з Дідівщини. Чоловіки з цього могильника представлені лише 2 черепами, можлива випадковість вибірки, тому до статистичного аналізу цю групу не залучають, але обидва черепи характеризуються саме такими рисами.

Різні вектори антропологічних зв'язків добре демонструють результати багатовимірного міжгрупового аналізу за методом Пенроза, який ми наводили при короткій характеристиці серій. Одні серії виявили статистичну подібність до груп північних регіонів Європи, інші — до популяцій Середньої Європи, окремі до груп з південних районів. Зауважимо, що групи порівнювалися за лінійними розмірами та кутами обличчя, пропорції черепа, обличчя та його деталей до уваги не приймалися. Кількісний (статистичний) підхід добре визначає загальний напрямок зв'язків, але при переході до етно-культурних реконструкцій не є достатнім. Висновки повинні базуватися на комплексному підході, який враховує морфологічні характеристики та результати статистичного аналізу за допомогою декількох методів. Вони покликані доповнювати одна одну. Найбільш об'єктивні результати антропологи отримають у тому разі, коли результати різних варіантів міжгрупового аналізу співпадають.

Таблиця 1.1. Міжгрупові варіації черняхівських серій Правобережжя Середнього Подніпров'я

Ознака	Чоловічі серії		Жіночі серії	
	Min	Max	Min	Max
1. Поздовжній діаметр	174,0	194,6	174,1	180,6
8. Поперечний діаметр	134,5	140,0	130,0	138,6
17. Висотний діаметр (ba—b)	131,3	143,0	129,0	135,2
45. Ширина вилиць	125,7	132,6	120,5	130,0
48. Висота обличчя	66,0	72,3	65,7	66,7
77. Назомалярний кут	134,0	138,7	136,8	143,0
Zm. Зигомаксилярний кут	122,0	132,6	118,5	127,0
75.1. Кут носових кісток	26,0	32,5	16,0	27,0
Покажчик				
8:1. Черепний	68,1	78,1	72,9	78,7
48:45. Лицьовий	50,6	55,4	52,2	54,2
52:51. Орбітний	75,8,	83,2	77,1	85,3
54:55. Носовий	46,3	52,1	40,4	53,5

Жінки. Жіночі серії з черняхівських могильників Середнього Подніпров'я також, як вже зазначалося, демонструють значний розмах міжгрупової мінливості головних краніологічних ознак (табл. 1.1).

Доліхокранією, значними розмірами черепної коробки, тенденцією до великих розмірів обличчя відзначається серія з могильника Маслово та череп, який один єдиний репрезентує могильник Телешівка.

Доліхокранією, великою довжиною при невеликій висоті черепної коробки, при середньоширокому обличчі та середніх розмірах його деталей характеризується збірна серія могильника Черняхів.

Доліхокранією, значними розмірами черепної коробки та вузьким обличчям відзначаються жінки з могильника Велика Бугаївка.

Доліхокранною на межі з мезокранією, мезоморфною черепною коробкою та середньошироким обличчям є жіноча серія з Журавки.

Мезокранною, довгою та високою черепною коробкою при вузькому обличчі, високих орбітах та вузькому носі характеризується серія з могильника Черкаси-Центр.

Мезокранною за формою, середньодовгою, середньоширокою, високою черепною коробкою, з великими розмірами обличчя, середньовисокими орбітами та вузьким носом є серія з могильника Дерев'яна.

Єдина жіноча група, що представлена брахікранією, це — Дідівщина. Маємо череп з короткою, середньоширокою та високою коробкою, сердньошироким обличчям, середньовисокими орбітами та широким носом. Але зрозуміло, що у даному випадку ми можемо мати справу з випадковістю вибірки.

Таким чином, жіноче населення черняхівської культури Середнього Придніпров'я теж не виглядає морфологічно однорідним на міжгруповому рівні. Жінок одних груп можна пов'язати з північним колом європеоїдів, інших — з південним колом, частина демонструє західний напрямок антропологічних зв'язків.

У більшості випадків, але далеко не у всіх, чоловічі та жіночі серії з окремих могильників належать до одного морфологічного типу, а їх головні ознаки потрапляють до спільних категорій (за рубрикаціями Г.Ф. Дебецом). Це може свідчити на користь того, що чоловіче та жіноче населення, яке поховане на одному могильнику, формувалося переважно з близьких морфологічних компонентів. Але все ж певні розходження у складі чоловічих та жіночих вибірок регіону спостерігаються.

Близькі середні характеристики, з урахуванням статевого диморфізму, має чоловіче та жіноче населення могильника Журівка, при дещо нижчій черепній коробці жінок та ширшому їх обличчі. Подібну картину дає населення могильника Черняхів, але при ширшій, нижчій черепній коробці та ширшому обличчю жінок. Близькі морфологічні комплекси фіксуються у чоловічій та жіночій вибірках з Великої Бугаївки, але при вищій черепній коробці та ширшому обличчі у жінок. Однакову морфологічну характеристику має чоловіче та жіноче населення з могильника Маслово, при ширшому обличчі у жінок.

Досить суттєво відрізняються жіноча та чоловіча групи з могильника Дерев'яна. Обидві серії досить масивні, але жінки, з урахуванням статевого диморфізму, відрізняються коротшою, ширшою черепною коробкою, більшим обличчям, яке слабше профільоване у горизонтальній площині.

Певні розходження спостерігаються при порівнянні середніх характеристик чоловічої та жіночої групи з могильника Черкаси-Центр. Жіноча серія має дещо більші розміри черепної коробки, вужче обличчя, вищі орбіти та вужчий ніс, а ніж чоловіча, звісно з урахуванням статевого диморфізму.

Тобто, напрямки відмінностей окремих чоловічих та жіночих серій в регіоні не співпадають повністю, але більшість жіночих вибірок, з урахуванням статевого диморфізму, виявляється дещо більш масивними ніж чоловічі. Це важливо, бо жіночі вибірки краще представляють автохтонне населення, не виключено, що масивні форми на могильниках черняхівської культури представляли більш ранній шар населення даного регіону.

1.4. *Групи Середнього Подніпров'я в колі популяцій черняхівської культури за матеріалами міжгрупового статистичного аналізу*

При подачі коротких характеристик серій ми наводили дані за результатами міжгрупового аналізу методом Пенроза, які дали інформацію стосовно найбільшої статистичної подібності окремих серій до хронологічно близьких груп черняхівського та європейського загалу. Наступним етапом є визначення місця, яке займають черепи з могильників черняхівської культури Середнього Подніпров'я серед груп черняхівського кола.

Співставлення чоловічих черняхівських серій проводилося методом факторного аналізу (МГК). Він дає досить об'єктивну картину, бо враховує зв'язки між ознаками та їх міжгрупову мінливість.

До факторного аналізу було залучено 18 черняхівських серій. З них 16 груп походять з території України, а 2 — з території Молдови. Популяції з території Молдови досліджені за методиками, що прийняті вітчизняною антропологічною школою, тому ми вважаємо за можливе включити їх до цього варіанту міжгрупового аналізу. Представлені могильники: Черняхів, Журавка, Ромашки (Кондукторова, 1972), Дерев'яна, Боромля, Сад, Успенка, Курники (Покас, 2001), Гаврилівка (Кондукторова, 1958), Чернелів-Руський (Рудич, 2004), Черкаси (Рудич, 1995), Петриківці, Нагорне, Велика Бугаївка, (Рудич, 2013, в печати), Холмське (Сегеда, Дяченко, 1984), Коблево (Кондукторова, 1979), Будешти, Малаєшти (Великанова, 1975).

Групи порівнювалися за 14 таксономічно важливими ознаками: поздовжній, поперечний, висотний діаметри черепа, найменша ширина лоба, ширина та висота обличчя, ширина та висота орбіт, ширина та висота носа, назомалярний та зигомаксилярний кут, загальний кут обличчя, кут кісток носа. Їх кореляційне співвідношення відбилося в результатах факторного аналізу, котрий виявив найбільш пов'язані між собою ознаки та дав можливість їх інтерпретувати.

Після факторизації кореляційної матриці виділилося два фактори, у яких власна вага вища за 1,0 і які у оберненому вигляді трактуються як головні компоненти. Числа головних факторів та їх навантаження на ознаки подані нижче (табл. 1.2).

Таблиця 1.2. Власні числа головних факторів та їх навантаження на ознаки

№ за Мартіном	Необернені фактори		Обернені фактори	
	A1	A2	V1	V2
48. Висота обличчя	+0,861	–0,286	+0,858	+0,296
55. Висота носа	+0,675	–0,398	+0,778	+0,093
75.1. Кут носа	+0,672	+0,034	+0,513	+0,435
72. Кут обличчя	+0,650	+0,400	+0,274	+0,713
77.Назомалярний кут	–0,597	–0,241	–0,328	–0,554
1.Поздовжній діаметр	+0,260	+0,834	–0,300	+0,821
51. Ширина орбіти	–0,262	+0,675	–0,618	+0,377
54. Ширина носа	+0,067	+0,597	–0,310	+0,515
17. Висота черепа	–0,340	–0,539	–0,038	+0,681
Zm. Зигомаксилярний кут	–0,340	–0,539	+0,057	–0,635
9. Ширина лоба	–0,305	+0,420	–0,497	+0,148
45. Діаметр вилиць	+0,403	–0,266	+0,524	–0,021
52. Ширина орбіт	+0,401	–0,266	+0,481	+0,032
8. Поперечний діаметр	–0,134	+0,154	–0,200	+0,041
Li	3,26	2,96	3,15	3,07
%	23,3	21,1	22,5	21,9

Як бачимо, усі головні фактори описують 44,4 % загальної різноманітності сукупності. Після сортування обернених факторів ми отримали таку картину. Найбільш важливим фактором можна вважати 1, від якого залежать 22,5 % загальної мінливості. За 1 фактором найбільші додатні навантаження несуть такі ознаки: висота та ширина обличчя, висота носа, висота орбіт, кут носа, а найбільші від'ємні навантаження несуть ширина лоба та орбіт. За 2 фактором найбільші додані навантаження припадають на: довжину та висоту черепа, ширину носа, кут обличчя, а найбільші від'ємні — на кути горизонтального профілювання обличчя. Від 2 фактора залежить 21,9 % загальної дисперсії. Таким чином, 1 фактор дозволяє розділити усю сукупність черепів за розмірами обличчя, розмірами орбіт, висотою та кутом кісток носа. 2 фактор дозволяє розділити сукупність за довжиною та висотою черепа, за кутами горизонтального профілювання обличчя та шириною носа, а також за загальним кутом обличчя.

Навантаження на окремі серії подаються у табл. 1.3.

За значенням факторів для окремих краніологічних серій, 18 популяцій черняхівської культури були вписані у простір двох факторів поліморізму (рис. 1.1). Антропологічна карта черняхівської культури виявляється досить строкатою, але все ж можна відзначити певні тенденції.

Більші розміри обличчя, вищий та більш різко виступаючий ніс, вужчі та вищі орбіти мають серії, котрі переважно локалізуються у південних районах України (Коблево, Гаврилівка, Нагорне, Холмське), дві групи з Середнього Придніпров'я (Журавка, Черняхів) та Лівобережжя (Боромля, Сад). Менші розміри обличчя, менша висота носа, орбіт, при більшій ширині останніх, слабкіше виступаючий ніс характерні для черняхівців Молдови (Будешти, Малаєшти), Західної України (Чернелів-Руський, Курники), частково Середнього Подніпров'я (Черкаси-Центр, Ромашки) та лівобережного могильника Успенка.

Зазначимо, що групи з меншими розмірами обличчя більш тяжіють до західного регіону. Менша висота носа та ширші орбіти в цих групах забезпечують інші пропорції деталей обличчя. Ці групи мають також і менший кут

Таблиця 1.3. Значення факторних навантажень для окремих серій

Назва могильника	F1	F2	Назва могильника	F1	F2
1,Боромля	+0,371	+0,436	10,Коблево	+2,083	+0,345
2,Будешти	–0,043	+0,088	11,Курники	–1,257	–0,772
3,Черкаси-Центр	–1,352	–0,227	12,Малаєшти	–0,241	+0,081
4,Черняхів	+0,705	+0,684	13,Нагорне	+0,090	+0,048
5,Чернелів-Руський	–0,842	–0,171	14,Петриківці	–0,457	–0,624
6,Дерев'яна	–0,319	+2,612	15,Ромашки	–1,424	–1,101
7,Гаврилівка	–0,355	+1,048	16,Сад	+1,538	–2,234
8,Холмське	+0,915	–0,811	17,Успенка	–0,293	–0,065
9,Журавка	+1,109	+0,381	18, В,Бугаївка	–0,932	+0,458

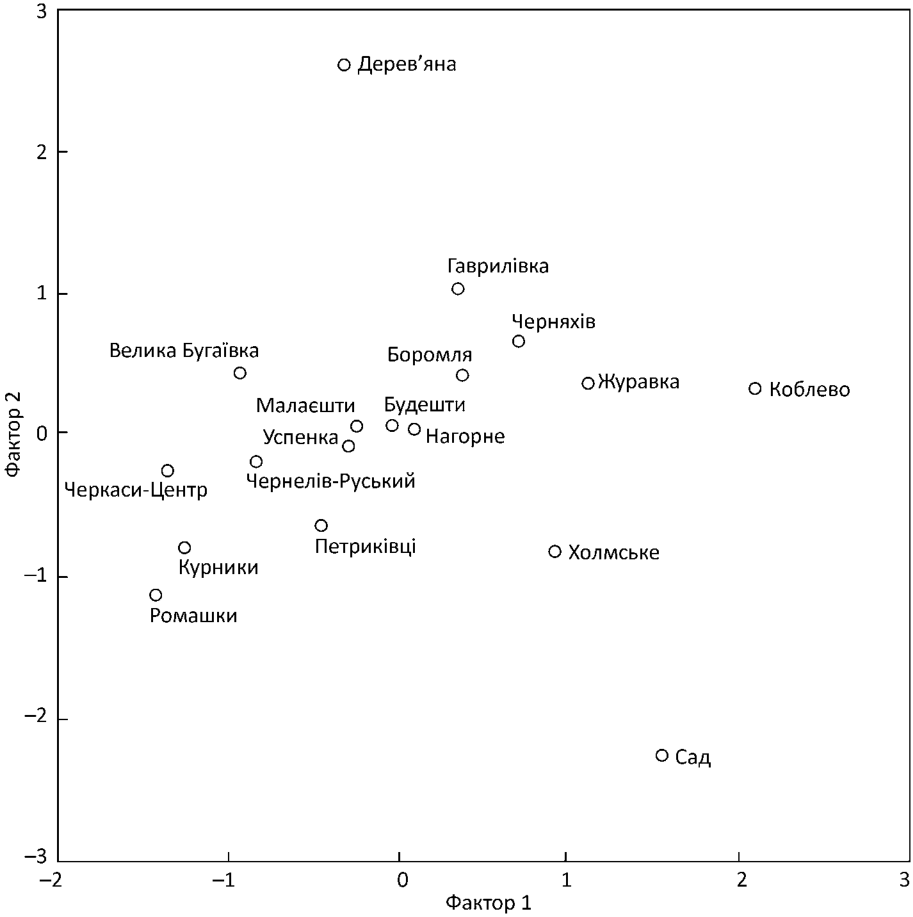

Рис. 1.1. Результати факторного аналізу чоловічих серій черепів з могильників черняхівської культури території України та Молдови

носа. Групи з більшими розмірами обличчя тяжіють до південних та східних районів побутування культури.

Важливо підкреслити, що якщо б населення території України лишалося б довгий час однорідним та стабільним, то якраз у південних групах варто було б очікувати менших розмірів обличчя, бо темпи грациалізації населення йдуть, як вважається, швидше саме в південних регіонах. На півдні, з цієї ж причини варто було б очікувати й менших розмірів черепних коробок, але реальна картина в межах черняхівської культури виявляється суперечливою. Ознаки з навантаженням за 2 фактором (довжина та висота черепа, горизонтальне профілювання) розділяють серії культури, але чіткої концентрації цих ознак на певних територіях немає. Варто лише відзначити, що найбільшими розміра-

ми черепної коробки в комплексі з різким горизонтальним профілюванням обличчя відзначаються дві серії з Подніпров'я (Дерев'яна та Гаврилівка).

Картина може відбивати міграційні рухи та неоднорідність антропологічного складу субстратного населення як території України, так і конкретно регіону Середнього Подніпров'я.

Серії з могильників Середнього Подніпров'я не сконцентрувалися разом, як це було б у випадку однорідності населення цього регіону. Вони виявилися розсипаними по всьому факторному полю, більш того, у трьох випадках зайняли крайні позиції (Дерев'яна, Ромашки, Черкаси-Центр) в колі черняхівських груп. Окремі з них виявилися значно ближчими до територіально досить далеких популяцій, а ніж до сусідніх середньодніпровських серій. Групи з Черкас та Ромашок розташувалися у лівій частині факторного поля, де концентруються групи із західного регіону. Статистично вони наблизилися до популяцій з Чернеліва-Руського та Курників, але максимально віддалені від груп з могильників Черняхів та Журавка. Остання серія найбільш чітко тяжіє до низки південних груп. Добірка черепів з могильника Дерев'яна, завдячуючи значним розмірам черепної коробки, взагалі істотно дистанціювалась від усього основного масиву. На превеликий жаль, серія з могильника Маслово, для якої також характерні великі розміри коробки, до аналізу не включалася, бо в ній відсутня інформація за ознаками горизонтального профілювання.

Групування 18 черняхівських чоловічих серій з території України та Молдови, що проводилося за допомогою факторного аналізу, залишило ряд питань. Перш за все, наскільки відмінності між черняхівцями, виділені за допомогою цієї процедури, реальні не в локальному, а в ширшому масштабі в контексті синхронних східноєвропейських, центрально- та західноєвропейських матеріалів. Це можна уточнити шляхом розширення кола залучених до аналізу груп.

1.5. Серії Середнього Подніпров'я в колі хронологічно близьких груп Європи за результатами міжгрупового статистичного аналізу

В цьому варіанті аналізу 21 черняхівська серія чоловічих черепів з України та Молдови була проаналізована разом з 32 серіями з території Європи, датованими 3 ст. до н. е. — 7 ст. н. е.

Черняхівську культуру представляли матеріали могильників Черняхів, Журавка, Ромашки (Кондукторова, 1972), Дерев'яна, Боромля, Сад, Успенка, Курники (Покас, 2000), Гаврилівка (Кондукторова, 1958), Чернелів-Руський (Рудич, 2004), Черкаси (Рудич, 1995), Петриківці, Нагорне, Велика Бугаївка, (Рудич, 2013), Холмське (Сегеда, Дяченко, 1984), Ранжеве, Коблево (Кондукторова, 1979), Будешти, Малаєшти, Балцати (Великанова, 1975), Маслово (Дебец, 1948).

Для порівняння нами залучені пізньоскіфські групи: Миколаївка-Козацьке, Неаполь Скіфський, Золота Балка (Кондукторова, 1972). Сарматів представляли збірна сарматів України (Кондукторова, 1956), збірна сарматів Таврії (Круц, 1993), серія Інкерман — Чорноріччя (Соколова, 1963).

Територію Східної Прибалтики репрезентують збірні серії ґрунтових могильників Центральної Литви, курганні могильники Центральної Литви, ґрунтові могильники Жемайтії (Чеснис, 1990). Населення вельбарської культури представляють серії з території Польщі з могильників Масломенч, Грудек, збірна серія Нижньої Вісли, збірна серія Кашубії, збірна серія Словінсько-Дравська (Kozak-Zychman, 1996). З Польщі походить і збірна серія пшеворської культури (Piontek, Ivanek, Segeda, 2008). До аналізу були залучені матеріали культури Синтана де Муреш, 2 вестготські серії Кастилії, вестготська серія Португалії, серія 3 ст. з Сілезії (Rösing, Schwidetzky, 1977), серія з Вімінакіума, яка фігурує як гепідська (Mikič, 1988). До даного варіанту аналізу ми включили також низку серій, які репрезентують групи германського кола 6-10 ст.: аламани, сакси, франки, лангобарди Італії, збірна з Скандинавії, де домінують матеріали з Готланда (Rösing, Schwidetzky, 1977).

Античний світ представляють збірна серія Греції римської доби, групи з Істрії, Помпеї, Риму, які цитуються за роботою І. Швидецької (Rösing, Schwidetzky, 1977), групи з Фанагорії, Танаісу (Герасимова, Рудь, Яблонский, 1987), Ольвії (Назарова, 1994) та Херсонесу (Назарова, Потехина, 1990)

У зв'язку з тим, що аналіз потребує повних реалізацій, а в публікаціях західних колег інформація про низку важливих ознак відсутня (про горизонтальне та вертикальне профілювання обличчя, кут кісток носа), від залучення цих ознак довелось відмовитися і нам. Але це дозволило розширити коло черняхівських серій за рахунок груп, в яких інформація про ці ознаки теж була відсутня. Порівняння груп проводилося за 10 таксономічно важливими ознаками: довжина, ширина, висота черепної коробки, найменша ширина лоба, ширина та висота обличчя, ширина та висота орбіт, висота та ширина носа.

За результатами кластерного аналізу (ієрархічна процедура, дистанція Евкліда, метод Ward), навіть у європейському масштабі черняхівські групи з території Середнього Подніпров'я розійшлися по різним кластерам (рис. 1.2).

До кластера, який отримав умовну назву «північний», потрапила низка лісостепових могильників, що тяжіють до басейну Дніпра — Дерев'яна, Маслово, Боромля, Успенка, а також два південних могильники — Гаврилівка на Нижньому Дніпрі та невеликий, але своєрідний могильник Балцати II у Молдові. Усього 6 могильників черняхівської культури.

У них переважають довгі, вузькі, високі, доліхокранні черепні коробки. Обличчя середньоширокі, середньовисокі, за покажчиком мезен, ортогнатні, різко горизонтально профільовані. Орбіти мезоконхні. Ніс середньоширокий, виступає сильно, перенісся високе.

У цьому північному кластері згрупувалися могильники територіально або генетично пов'язані з північними районами Європи. Перш за все, це серії черепів культури курганів Литви 2—5 ст., група ґрунтових могильників Литви 2—5 ст. Саме з цими балтськими популяціями виявляють найбільшу статистичну близькість та складають один субкластер серії з Середнього Придніпров'я Дерев'яна та Маслово. Другий субкластер північного кластера формують переважно серії германських племен — аламанів, франків, саксів, група з Скандинавії (переважають черепи з Готланда), дві серії вестготів Кастилії, що пов'язані з північними

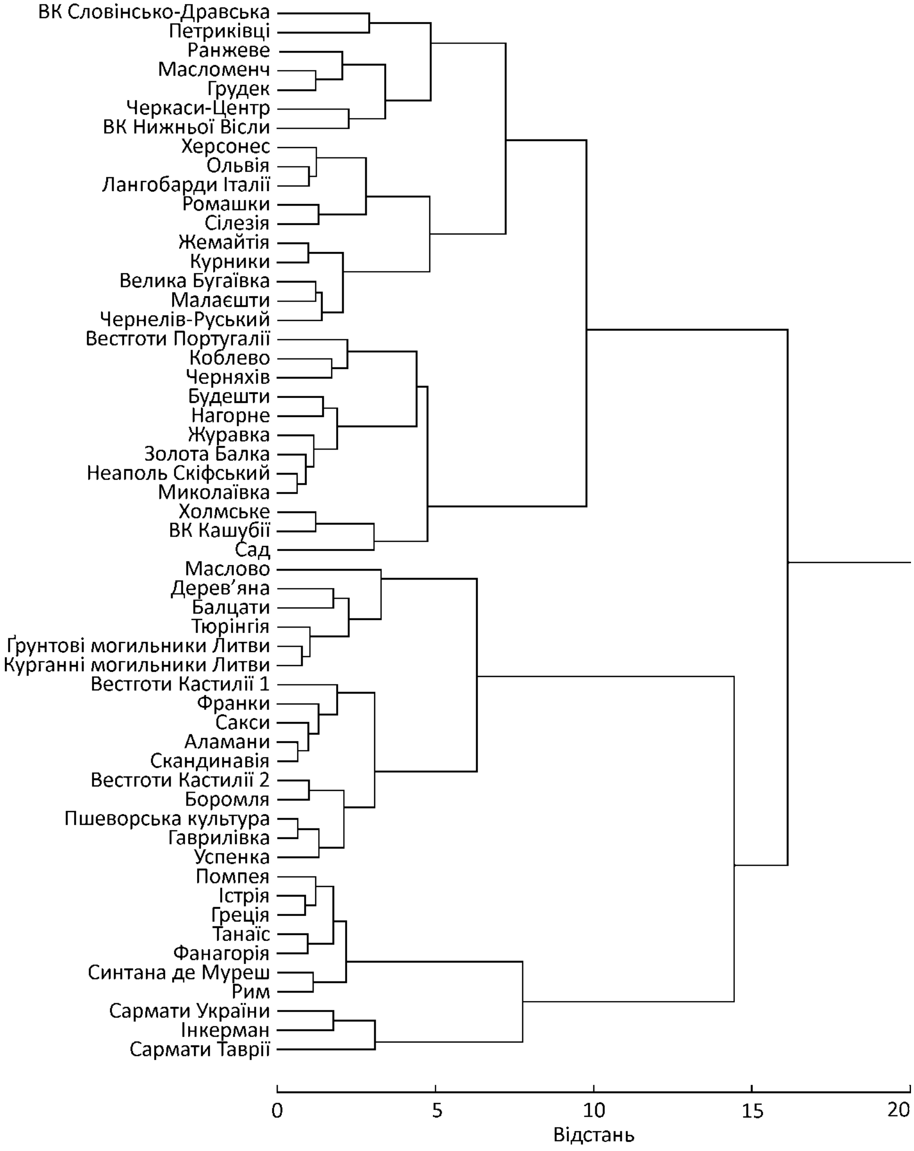

Рис. 1.2. Результати кластерного аналізу чоловічих серій черепів з могильників черняхівської культури та хронологічно близьких груп Європи

районами Європи походженням, збірна пшеворської культури Польщі. Тобто, незважаючи на сотні кілометрів, які їх розділяють, популяції продемонстрували значну статистичну близькість. Черняхівську культуру в цьому субкластері представляють могильники Гаврилівка, Боромля та Успенка.

До другого («південного») кластера увійшли матеріали, що репрезентують переважно південний ареал черняхівської культури, частково Середнього Подніпров'я та Лівобережної України (Холмське, Нагорне, Коблево, Будешти, Журавка, Черняхів та Сад). Загалом 7 черняхівських могильників.

Для цих черняхівських груп характерні, головним чином, дещо менші за довжиною та висотою черепні коробки, з більшим черепним покажчиком, середньоширокі та середньовисокі обличчя, за покажчиком мезен, ортогнатні, горизонтальне профілювання обличчя різке. Орбіти середньовисокі, ніс вузький, виступає різко, перенісся високе.

До цього ж кластера потрапила ціла низка серій з пізньоскіфських пам'яток: Миколаївка-Козацьке, Золота Балка, Неаполь Скіфський. Якраз до них виявило найбільшу статистичну подібність населення з середньодніпровського могильника Журавка. Могильник Черняхів, хоча і потрапив до цього ж кластера, але статистично ближчий до південного черняхівського могильника Коблево та збірної вестготів Португалії, в якій присутня південна домішка.

Тобто, в цьому кластері згрупувалися популяції переважно пов'язані з вихідцями з південних територій.

У третій («західний») кластер потрапило найбільше могильників переважно лісостепової зони України (Правобережжя) та Молдови. Це могильники — Чернелів-Руський, Малаєшти, Петриківці, Курники, Черкаси-Центр, Ромашки, Велика Бугаївка, Ранжеве. Усього 8 черняхівських могильників, з них три з території Середнього Подніпров'я (Черкаси-Центр, Ромашки, Велика Бугаївка).

Групи переважно характеризуються довгою, вузькою, середньовисокою або високою черепною коробкою, доліхокранією. Обличчя вузькі, низькі або середньовисокі, мезен за покажчиком. Обличчя мезогнатні, горизонтальне профілювання їх різке. Орбіти мезоконхні, ніс середньоширокий, кістки носа виступають помірно, перенісся високе.

Окрім черняхівських груп, до цього кластеру увійшла низка серій з більш західних територій — це збірна серія вельбарської культури Нижньої Вісли, серії з могильників Масломенч та Грудек вельбарської культури Польщі, серія вельбарської культури узбережжя Словінсько-Дравского, гото-гепідська серія з Сілезії, група черепів з грунтових могил Жемайтії. Серія з черняхівського могильника Черкаси-Центр виявила найбільшу подібність до вельбарської групи Нижньої Вісли, група з Ромашок — до вибірки з Сілезії, а серія з Великої Бугаївки — до черняхівських могильників західних земель (Малаєшти та Чернелів-Руський). Тобто, черняхівські серії, що зібралися до цього кластера, мають західний та північно-західний напрямок антропологічних зв'язків.

Кластерний аналіз чоловічих серій проілюстрував присутність на території Середнього Подніпров'я черняхівських популяцій з різними векторами антропологічних зв'язків. Тобто, міжгруповий аналіз, що проводився з використанням декількох методів багатовимірної статистики (Пенроза, факторного та кластерного аналізу) добре демонструє, що територіально близькі черняхівські групи Середнього Подніпров'я проявляють різний напрямок зв'язків, іноді з серіями, що знаходяться за сотні кілометрів та за межами

території культури. Домінують три лінії таких зв'язків: з балтськими популяціями 1-5 ст., з групами пізніх скіфів та середньоєвропейськими серіями**.** Це свідчить про складність формування населення регіону.

1.6. Популяція черняхівської культури Середнього Подніпров'я у колі хронологічно близьких могильників Європи

В антропології широко розповсюджено при міжгруповому аналізі оперувати збірними групами матеріалу з досить великих територій, які формуються за рахунок суми усіх індивідуальних розмірів черепів з серій, що увійшли до збірної групи. Це, як вважається, сприяє узагальненню матеріалу та істотно доповнює картину антропологічної ситуації в регіоні. Прийом має свої позитивні та негативні сторони. Позитивним є те, що в збірну групу входять матеріали з усіх могильників, зокрема і дуже маленьких, які не могли бути включені до міжгрупового аналізу як окремі одиниці. До того ж, при залучені до міжгрупового аналізу маленьких серій, може відбуватися суттєве викривлення загальної картини. Негативним моментом використання сумарних серій є те, що черепи з великих могильників найбільше впливають на середні характеристики сумарної серії. Тобто якщо низка маленьких могильників має один напрямок антропологічних зв'язків, а один великий могильник — інший, то саме більша кількість черепів з останнього може відхилити усю збірну групу регіону у своєму напрямку. Але у будь якому разі краще проводити обидва варіанти міжгрупового аналізу, які доповнюють один одного.

Чоловіки. Збірна серія чоловічих черепів Середнього Подніпров'я налічує 80 черепів, до неї увійшли черепи з 10 могильників, які були включені в огляд. Середні розміри черепів подані в додатку, табл. 5.

Група в середньому вияві характеризується довгою, вузькою та високою черепною коробкою, доліхокранною за формою. Лоб середньоширокий, кут лоба близький до прямого, ступінь розвитку надперенісся невелика. Обличчя середньошироке з тенденцією до вузьколицьості на верхньому та середньому рівнях, діаметр вилиць малий з тенденцією до середньоширокого. Висота обличчя середня, за верхньолицевим покажчиком — мезен. Обличчя ортогнатне, горизонтальне профілювання його різке. Ніс середньовисокий, середньоширокий, мезориний, виступає сильно, перенісся високе. Орбіти середньоширокі, низькі, за покажчиком мезоконхні.

Нас цікавило, в першу чергу, місце сумарної серії Середнього Придніпров'я в колі збірних груп різних регіонів черняхівської культури. Для цього нами було також сформовано збірні серії: Західної України, Молдови, Лівобережжя Дніпра, Нижнього Подніпров'я, Буго-Тілігульського межиріччя та Буджака (Середні розміри збірних подані в додатку, табл. 8—12). По-друге, треба було з'ясувати позиції сумарних груп культури в колі хронологічно близьких популяцій Європи.

Територію Східної Прибалтики в цьому варіанті аналізу представляють збірні серії ґрунтових могильників Центральної Литви, курганні могильники Цен-

тральної Литви, ґрунтові могильники Жемайтії, збірна штрихованої кераміки (Чеснис, 1990). Серії з території Польщі репрезентують збірна група вельбарської культури Люблінщини, збірна вельбарської культури Помор’я, збірна серія пшеворської культури (Piontek, Ivanek, Segeda, 2008). До аналізу були залучені матеріали культури Синтана де Муреш, 3 вестготські серії Іберійського півострова, серія 3 ст. з Сілезії, яку пов’язують з готами (Rösing, Schwidetzky, 1977). До даного варіанту аналізу ми включили також низку серій, які репрезентують групи германського кола 6—10 ст.: аламани, сакси, франки, лангобарди Італії, збірна з Скандинавії (Rösing, Schwidetzky, 1977). На жаль, добірки з низки німецьких могильників не є синхронними черняхівським пам’яткам, вони дещо пізніші та датуються другою половиною 1 тис., у більш рані часи германці надавали перевагу кремації, яка не залишає інформації для краніологів.

Античний пам’ятки представляють збірна серія Греції римської доби, групи з Істрії, Помпеї, Риму (Rösing, Schwidetezky, 1977), групи з Фанагорії, Танаісу (Герасимова, Рудь, Яблонский, 1987), Ольвії (Назарова, 1999) та Херсонесу (Назарова, 1990). Для порівняння нами залучені пізньоскіфські групи: Миколаївка-Козацьке, Неаполь Скіфський, Золота Балка (Кондукторова, 1972); Сарматів представляли: збірна сарматів України (Кондукторова, 1958), збірна сарматів Таврії (Круц, 1991), серія Інкерман-Чорноріччя (Соколова, 1956).

Співставлення чоловічих черняхівських серій проводилося методом факторного аналізу. Групи порівнювалися за 10 таксономічно важливими ознаками: поздовжній, поперечний, висотний діаметри черепа, найменша ширина лоба, ширина та висота обличчя, ширина та висота орбіт, ширина та висота носа. Після факторизації кореляційної матриці виділилося два фактори, які у оберненому вигляді трактуються як головні компоненти. Числа головних факторів та їх навантаження на ознаки подані в табл. 1.4.

Таблиця 1.4. Власні числа головних факторів та їх навантаження на ознаки

№ за Мартіном	Не обернені фактори		Обернені фактори	
	A1	A2	V1	V2
1. Поздовжній діаметр	–0,036	+0,513	+0,037	+0,513
8. Поперечний діаметр	+0,808	+0,042	+0,806	–0,073
9. Ширина лоба	+0,738	+0,096	+0,744	–0,010
17. Висота черепа	–0,018	+0,784	+0,093	+0,779
45. Діаметр вилиць	+0,778	+0,273	+0,809	+0,160
48. Висота черепа	+0,737	–0,009	+0,728	–0,113
51. Ширина орбіт	+0,556	+0,125	+0,568	+0,045
52. Висота орбіт	+0,254	–0,806	+0,137	–0,834
54. Ширина носа	+0,545	+0,102	+0,554	+0,024
55. Висота носа	+0,609	–0,325	+0,556	–0,408
Li	3,389	1,746	3,356	1,779
%	33,88	17,46	33,58	17,79

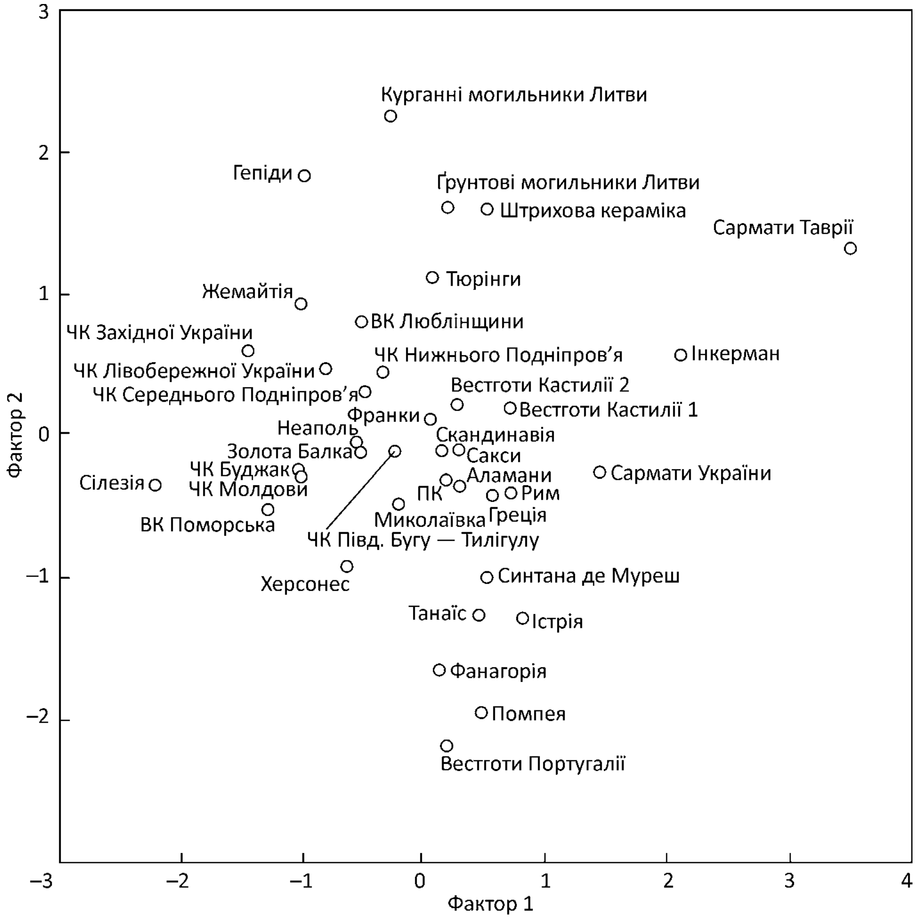

Рис. 1.3. Результати факторного аналізу збірних серій чоловічих черепів територіальних груп черняхівської культури та хронологічно близьких груп Європи.

Тут і далі: ВК — вельбарська культура; ЧК — черняхівська культура; ПК — пшеворська культура Польщі

Головні фактори описують 51,4 % загальної різноманітності сукупності. Після сортування обернених факторів ми отримали таку картину. Від 1 фактора залежать 33,58 % загальної мінливості. За ним найбільші додатні навантаження несуть такі ознаки: ширина черепа, ширина лоба, ширина та висота обличчя, ширина орбіт, ширина та висота носа.

За 2 фактором найбільші додані навантаження несуть довжина та висота черепа, а найбільші від'ємні — ширина орбіт. Таким чином, 1 фактор дозволяє розділити усю сукупність за розмірами обличчя, шириною лоба, розмірами носа та висотою орбіт. 2 фактор — за довжиною та висотою черепа, та висотою орбіт.

За значенням факторів для окремих краніологічних серій популяції були вписані у простір двох факторів поліморізму (рис. 1.3).

Збірні серії черняхівської культури України різних регіонів, якщо їх розглянути в колі хронологічно та тематично близьких серій Європи, концентруються в тій частині факторного поля, для якої характерні менші ширина черепної коробки, лоба, менші розміри обличчя, носа, невелика ширина орбіт. Для збірних серій черняхівців Західної України, Лівобережжя та Нижнього Подніпров'я — це поєднано з більш довгою та високою черепною коробкою.

Збірна група чоловічих черепів з могильників Середнього Подніпров'я через свою змішаність займає при міжгруповому аналізі, як і очікувалося, проміжну позицію. В першу чергу, вона близька до збірних груп черняхівської культури Лівобережної України, Нижнього Придніпров'я, Буджака, Західної України та вельбарської культури Люблінщини. На рівні збірних чоловічих черняхівських серій різних регіонів викристалізовується певний антропологічний масив. Збірні серії усіх регіонів черняхівської культури є неоднорідними. Але присутність у їх складі близьких компонентів, хоча у різних пропорціях, і забезпечують їм статистичну подібність та концентрацію в одному масиві. В межах цього масиву збірні серії (Західної України, Лівобережжя та Нижнього Подніпров'я) більше ухиляються в бік західних та північних груп Середньої Європи, а сумарна група Середнього Подніпров'я — в бік пізньоскіфських серій з території України.

Збірні серії територій, як вже зазначалося, характеризують загальну ситуацію у регіоні, але головним недоліком оперування сумарними групами є те, що в збірній групі домінують та визначають напрямок зв'язків матеріали могильників, які є більшими за розмірами. Статистичне відхилення збірної серії Середнього Подніпров'я до груп з пізньоскіфських пам'яток забезпечує значна кількість у сумарній серії регіону черепів з досить своєрідного могильника Журавка, який дійсно на краніологічному матеріалі демонстрував саме південний напрямок антропологічних зв'язків. У той самий час, як ми вже говорили раніше, більшість могильників черняхівської культури регіону, які є меншими за кількістю черепів, демонструє північно-західний та західний напрямок зв'язків.

Жінки. Розглянемо, яка антропологічна ситуація складається в жіночій частині популяції черняхівської культури Середнього Подніпров'я. Інформація стосовно найбільшої морфологічної подібності та статистичної близькості жіночих груп регіону до жінок черняхівського загалу та хронологічно близьких серій Європи (за результатами аналізу методом Пенроза) було подано у підрозділі 1.3 та в додатку, табл. 15, 16. Тепер вдамося до аналізу сумарної серії Середнього Подніпров'я.

Сумарна серія жіночих черепів нараховує 73. Група в середньому вияві характеризується довгою, середньоширокою та середньовисокою на межі з високою черепною коробкою, мезокранною за формою. Лоб середньоширокий, кут лоба близький до прямого, ступінь розвитку надперенісся мала. Обличчя середньошироке на усіх рівнях, середньовисоке, за верхньолицевим покажчиком — мезен. Обличчя ортогнатне, горизонтальне профілювання обличчя різке. Ніс середньовисокий, середньоширокий, за покажчиком мезоринний, виступає різко, перенісся високе. Орбіти середньоширокі,

низькі, за покажчиком — мезоконхні. Середні розміри черепів подані в додатку, табл. 6.

Вважається, що жіноче населення краще виявляє автохтонні лінії, тому так важливо розглянути жіночу популяцію Середнього Подніпров'я в колі хронологічно близьких груп.

До міжгрупового аналізу було залучено 25 жіночих серій. Вони представлені збірними серіями черняхівської культури різних регіонів України. Інформація про середні розміри сумарних груп містяться в додатку, табл. 8—12.

Зі Східної Прибалтики представлені серії з могильників Вершвай, Єйгуляй, (Чеснис, 1990), Марвелес (Jankauskas, Barkus, 1994) Населення вельбарської культури представляють серії з території Польщі з могильників Масломенч, Грудек, збірна серія Нижньої Вісли, збірна серія Мазовії, збірна серія Словінсько-Дравська, включена також група культури Синтана де Муреш з території Румунії (Kozak-Zychman, 1996).

Для порівняння нами залучені пізньоскіфські групи Миколаївка-Козацьке, Неаполь Скіфський, Золота Балка, Беляус (Кондукторова, 1972; 1979) та серія з грецького міста Ольвії (Назарова, 1990). Сарматів представляли: збірна сарматів України (Кондукторова, 1958), збірна сарматів Таврії (Круц, 1991), серія Інкерман-Чорноріччя (Соколова, 1956), збірна група пізніх сарматів Дону (Балабанова, 2004)

Групи порівнювалися за 10 таксономічно важливими ознаками. Після факторизації кореляційної матриці виділилося два фактори, навантаження на ознаки подані в табл. 1.5.

Найбільші додатні навантаження за 1 фактором несуть висота носа, орбіт, обличчя, ширина носа, а від'ємні — довжина та висота черепа. Вони

Таблиця 1.5. Власні числа головних факторів та їх навантаження на ознаки

№ за Мартіном	Не обернені фактори		Обернені фактори	
	A1	A2	V1	V2
52. Висота орбіт	+0,837	–0,266	+0,817	+0,322
17. Висота черепа	–0,687	+0,102	–0,597	–0,355
8. Поперечний діаметр	+0,675	+0,367	+0,292	+0,711
55. Висота носа	+0,641	–0,595	+0,873	–0,057
48. Висота обличчя	+0,620	–0,070	+0,525	+0,338
45. Ширина обличчя	+0,576	+0,572	+0,085	+0,807
9. Ширина лоба	+0,575	+0,642	+0,040	+0,861
1. Поздовжній діаметр	–0,393	+0,492	–0,616	+0,133
51. Ширина орбіт	+0,292	+0,453	–0,060	+0,536
54. Ширина носа	+0,461	–0,365	+0,588	+0,008
Li	3,54	1,89	2,88	2,55
%	35,4	18,9	28,8	25,5

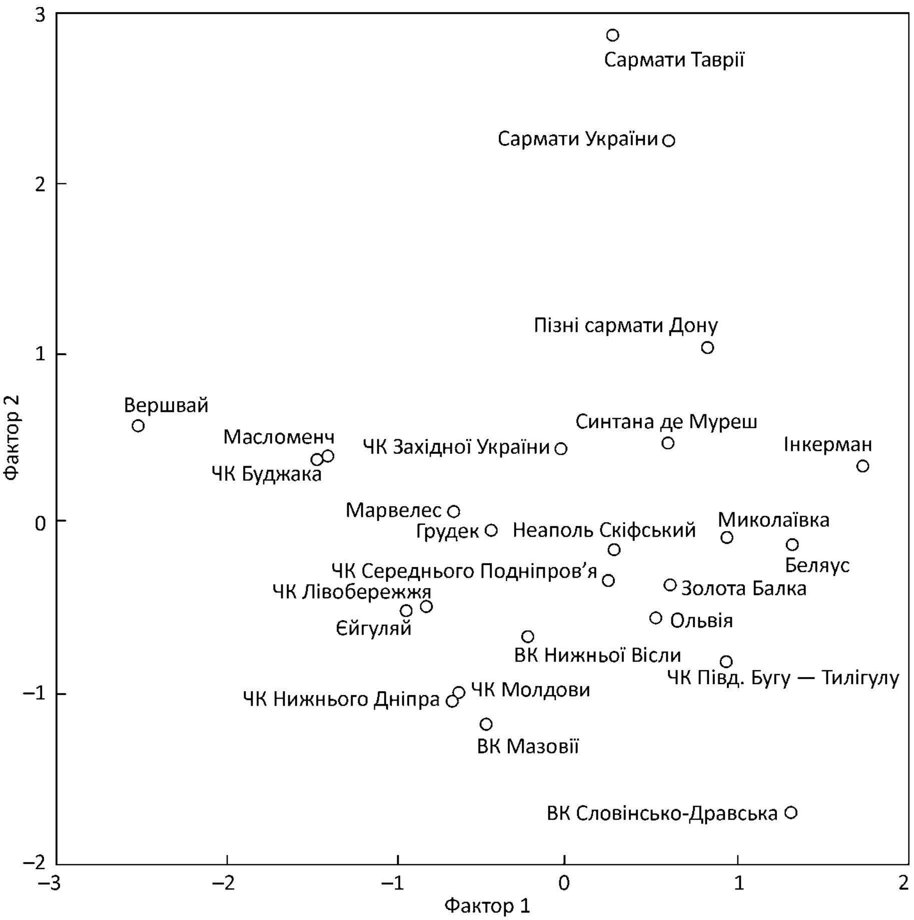

Рис. 1.4. Результати факторного аналізу збірних серій жіночих черепів територіальних груп черняхівської культури та хронологічно близьких груп Європи

розділяють 28,8 % загальної сукупності. За 2 фактором найбільші додатні навантаження падають на широтні розміри — ширина лоба, ширина черепа, діаметр вилиць, ширина орбіт. Вони охоплюють 25,5 % загальної сукупності серій.

За результатами 25 серій було вписано у простір 2-х факторів (рис. 1.4).

Практично усі жіночі збірні серії черняхівської культури України сконцентрувалися в лівій частині факторного поля. Разом з ними тут черезсмужно розмістилася більшість груп вельбарської культури Польщі та серії з могильників Східної Прибалтики 1—4 ст. Для них характерні довгі та високі черепні коробки при невисокому обличчі, орбітах та невеликих розмірах носа. Для сумарних серій Західної України та Буджака характерні більші ши-

ротні розміри черепа, обличчя та орбіт, а для збірної Молдови, Нижнього Подніпров'я та Лівобережжя — менші. Збірна жіноча черняхівська серія Середнього Подніпров'я дещо відхиляється до серій пізньоскіфського загалу з його меншими розмірами черепних коробок, вищими обличчями, вужчими та вищими розмірами обличчя. Але, як ми вже зазначали, в збірних серіях на середні розміри впливають матеріали найбільшої серії, у нашому випадку це серія з Журавки. Коли ми звернемося до результатів міжгрупового аналізу окремих черняхівських серій за методом Пенроза, то побачимо більш складну ситуацію.

Підсумовуючи результати краніологічного аналізу чоловічих та жіночих серій, можна сказати, що черняхівське населення Середнього Подніпров'я є змішаним у межах великої європеоїдної раси, що добре читається на рівні середніх характеристик груп. Ця змішаність і визначає місце черняхівської популяції Середнього Подніпров'я як проміжне — між черняхівськими групами західних територій, серіями вельбарської культури Польщі, черняхівськими групами лівобережжя Дніпра та пізньоскіфськими групами з іншої. Сарматські серії на антропологічну ситуацію в регіоні не вплинули.

В добу існування черняхівської культури населення регіону формувалося на перехресті різних антропологічних впливів.

Дослідження антропологічних матеріалів черняхівської культури проводилося і за допомогою інших методик. Вони доповнюють загальну картину антропологічної ситуації на території Середнього Подніпров'я, хоча і не мають можливостей тонкої диференціації матеріалу для вирішення питань етно-культурної проблематики.

1.7. Населення черняхівської культури Середнього Подніпров'я за результатами досліджень з використанням інших антропологічних методик

Дослідження неметричних ознак (дискретних) населення черняхівської культури. Матеріали черняхівської культури Середнього Подніпров'я залучались також до аналізу за неметричними ознаками (Чеснис, Кондукторова, 1982, с. 62—75). Матеріали походили з могильників Журавка, Черняхів, Ромашки, Дерев'яна, Телешівка, Кантемирівка, з яких автори сформували збірну північну групу черняхівської культури України. З 53 черепів цієї сумарної серії 41 походить з могильника Журавка, єдиного могильника Правобережжя, на якому за матеріалами краніології фіксуються південні антропологічні зв'язки. Автори дослідження обмежилися констатацією більшої близькості черняхівських серій України між собою, тобто між середньодніпровськими та причорноморськими серіями, а ніж з черняхівцями Молдови.

Одонтологічні дослідження населення черняхівської культури. До матеріалів з могильників черняхівської культури зверталися спеціалісти в галузі

етнічної одонтології, які отримали цікаві результати. Результати одонтологічних та краніологічних досліджень не завжди збігаються, це має свої пояснення. Одонтологічний матеріал є більш консервативним, морфологічні зміни зубної системи проходять значно повільніше та можуть фіксувати давніші зв'язки. Власне кажучи, краніологічний матеріал краще диференціює антропологічні масиви за станом на час їх існування, а одонтологічні — краще демонструють їх спільну підоснову або відсутність її. До того ж в одонтології оперують сумарними серіями, які включають як жіночі, так і чоловічі черепи. У часи, що були ознаменовані великими міграціями, чоловіча та жіноча частина популяцій досить часто представляють різні напрямки зв'язків, а на середні характеристики групи впливає, у першу чергу, та частина популяції, яка представлена більшою кількістю спостережень.

Відомим українським антропологом С.П. Сегедою були опрацьовані одонтологічні матеріали дев'яти могильників черняхівської культури України. Автор відзначив, що в цілому одонтологічні ознаки носіїв черняхівської культури не виходять за межі великої європеоїдної раси, але в середині масиву виділив 3 регіональні комплекси: подніпровський, лівобережний та дунайсько-дністровський. Подніпровський комплекс ознак, який був виділений на матеріалах черняхівської та переяслав-хмельницької серії, на думку автора, є однією з модифікацій середньоєвропейського одонтологічного типу, різні варіанти якого фіксувалися як серед давнього, так і серед сучасного населення Східної Європи. Лівобережний комплекс виділився на матеріалах боромлянської, успенської та садівської груп, тобто досить далеких від Дніпра груп. С.П. Сегеда відніс його до східної гілки південного грацильного типу, та зазначив, що він трапляється на могильниках пізньотрипільської культури, окремих пам'ятках ямної культури, білозерської культури Північно-Західного Причорномор'я, скіфів та сарматів степової зони України. Дунайсько-дністровський комплекс був виділений на матеріалах холмської, будештської та малаєштської серії. Основу комплексу становить грацильний одонтологічний компонент, якому дослідник не знайшов прямих аналогій серед синхронних груп, але припускав, що в основі комплексу може лежати фракійський субстрат (Segeda, 1994; Сегеда, 2001, с. 30—37).

С.П. Сегеда відзначає певну подібність одонтологічних характеристик черняхівської та давньоруської людності правобережжя Дніпра, що може свідчити, на думку автора, що слов'яни або асимілювали частину черняхівців, або входили до конгломерату народів, що створили цю культуру. Певні спільні риси він вбачає і у черняхівського та давньоруського населення лівобережжя Дніпра.

У праці, що була присвячена одонтології населення Східної Європи доби заліза, черняхівської теми торкалася відома дослідниця Р.У. Гравере, яка вивчала в свій час одонтологію черняхівських могильників Молдови (Гравере, 1999a; 1999b). Антропологічний склад населення черняхівської культури вона також вважає неоднорідним. У Середньому Придніпров'ї серед населення культури нею виділяється середньоєвропейський одонтологічний тип, хоча з південними або північними домішками. У пізніший час середньоєвро-

пейський тип буде характеризувати групи київських та чернігівських полян, а також кривичів; він характерний і для більшості балтських груп. Середньоєвропейський тип у складі середньовічних слов'ян дослідниця пов'язує з дослов'янським населенням нинішніх східнослов'янських територій.

Загальну ж основу балто-слов'янського етногенезу одонтолог бачила у балтійському одонтологічному комплексі, який пов'язаний з Центральною Європою та південним побережжям Балтійського моря (поморська культура). У складі черняхівської культури, він фіксувався дослідницею тільки на землях Південно-Західної України та Молдови.

Наявність північного грацильного типу, який Р.У. Гравере, як і інші дослідники, пов'язує зі скандинавським (готськими) елементами, фіксується лише на нижньодніпровському могильнику Гаврилівка.

За останній час з'явилися публікації нового одонтологічного матеріалу, який дозволяє розширити порівняльну базу.

Нами до міжгрупового факторного аналізу були залучені одонтологічні матеріали черняхівської доби з могильників Журавка, Боромля, Гаврилівка, Холмське, Коблево, Успенка з території України (Сегеда, 2001), збірна серія черняхівської культури Молдови, серія 2—5 ст. з могильників Східної Прибалтики (Гравере, 1999), збірні серії вельбарської культури з Великопольщі та Люблінщини, збірна серія римської доби Польщі (Piontek, Iwanek, Segeda, 2008), пізньоскіфська серія з Миколаївки-Козацької, сарматська серія України, власне кажучи, Нижнього Подніпров'я, сарматська серія Причорномор'я, що базувалася на матеріалах Північно-Західного Причорномор'я (Сегеда, 2001), дві аланські серії 3 ст. до н. е. — 1 ст. н. е. з Заманкула та 3—4 ст. н. е. з Бесслана (Герасимова, Суворова, Фризер, 2008).

Серії порівнювалися за такими таксономічноважливими ознаками: лопатоподібність, горбик Карабеллі, форма першого нижнього моляра, форма другого нижнього моляра, дистальний гребень тригоніда, колінчата складка метаконіда, варіант (2) впадіння другої борозни метаконіда на першому нижньому молярі. Відбір ознак для роботи був, певною мірою, зумовлений відсутністю в окремих публікаціях інформації за низкою ознак, які хотілось би включити до аналізу.

Після факторизації кореляційної матриці виділилося два фактори. Найбільш чітко розділили антропологічний масив ознаки, які несуть навантаження на 1 фактор. Додатні навантаження мають відсотки: лопатоподібності, дистального гребеня тригоніда, колінчатої складки метаконід, а від'ємні — бугорка Карабеллі. Ці ознаки на одонтологічному матеріалі чітко розділяють західний та східний антропологічні світи (рис. 1.5).

Сарматські та аланські групи максимально віддаляються від усього черняхівського масиву, за ознаками, які мають навантаження на 1 фактор. Сармати та алани мають більшу частоту відсотків лопатоподібності, дистального гребеня тригоніда, колінчатої складка метаконіда, але менший — бугорка Карабеллі, тобто чітку концентрацію східних ознак. Говорити про істотні сарматські впливи на черняхівці на матеріалах одонтології не доводиться. Далекими від східних степових впливів виявляються черняхівські групи практично

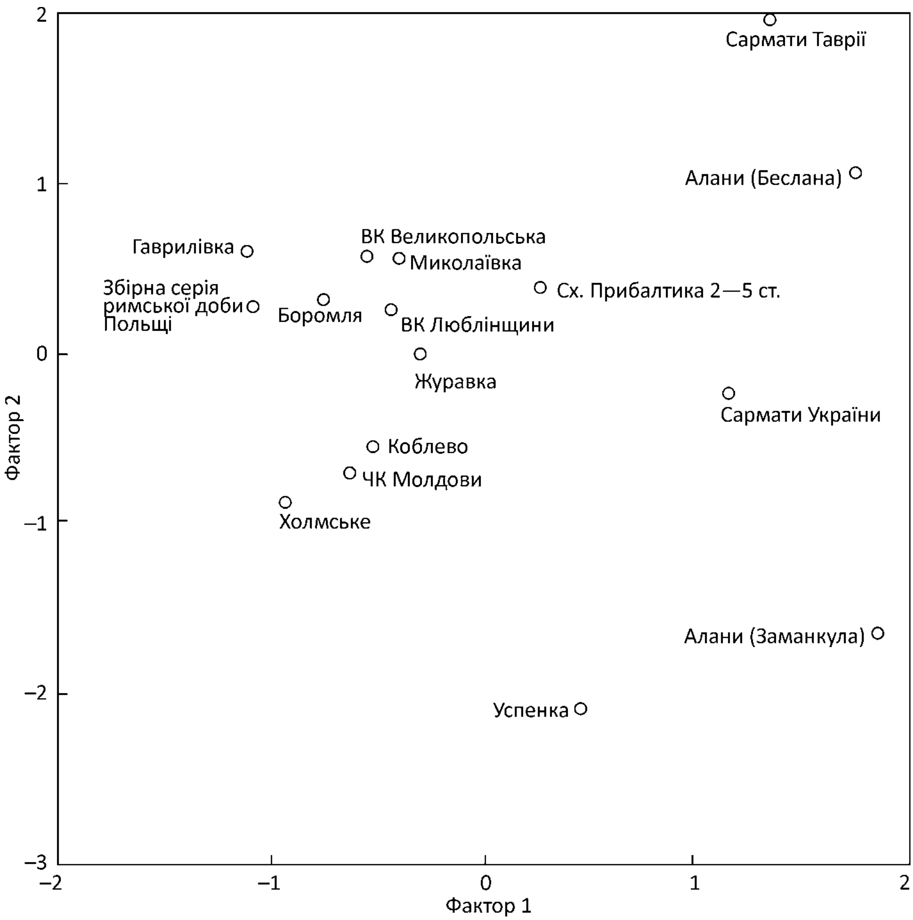

Рис. 1.5. Результати факторного аналізу одонтологічних серій черняхівської культури та хронологічно близьких груп сусідніх територій

усіх регіонів, але особливо далекими є могильники Гаврилівка та Холмське. Серія з Гаврилівки, яка представлена північним грацильним типом, виявляє подібність до збірної серій римської доби Польщі та великопольської вельбарської серії, а група з Холмського входить разом з черняхівською збірною серією Молдови та серією з причорноморського Коблево до кола груп, які представлені грацильним типом, стосовно походження якого точиться дискусія.

Середньодніпровський могильник Журавка, що представляє середньоєвропейський одонтологічний тип, та лівобережна серія Боромля істотно дистанціюються від сарматського і аланського загалу та виявляються ближчими до серій римського часу з території Польщі.

Треба відзначити, що варіант аналізу за таким набором ознак не дуже чітко розділяє окремі популяції, які представлені південним та північним грацильним типами (це треба робити за окремими програмами та з розширеним набором ознак), але він доволі інформативний. Для Середнього Подніпров'я одонтологічний аналіз демонструє пріоритет західного напрямку антропологічних зв'язків.

Одонтологічні колекції черняхівських матеріалів з території Середнього Подніпров'я хоча і не є великими, але одонтологічні дослідження доповнили загальну антропологічну картину.

1.8. *Генетичні зв'язки населення черняхівської культури Середнього Подніпров'я. Можливості етнокультурних реконструкцій на матеріалах антропології*

Незважаючи на відсутність причино-наслідкового зв'язку між антрополоічним типом населення та його етнічною приналежністю, в низці випадків такий зв'язок добре фіксується, як правило, в групах, які тривалий час знаходилися в умовах географічної та історичної ізоляції. Спробуємо, там де це можливо, за допомогою антропологічних матеріалів прослідити генетичні зв'язки та розглянути питання імовірної етнічної приналежності черняхівського населення Середнього Подніпров'я.

Розглянемо три домінуючих на території Середнього Подніпров'я напрямки зв'язків черняхівського населення — північно-західний, західний, південний.

Північно-західний напрямок антропологічних зв'язків. Частина серій черняхівської культури Середнього Подніпров'я, належить до кола північних європеоїдів. Це добре ілюструють морфологічні характеристики та міжгруповий аналіз, за результатами якого окремі черняхівські серії Середнього Подніпров'я потрапляють до кластера північних європеоїдних популяцій (див. рис. 1.2). Зрозуміло, що першою приходить на думку тема готської присутності, але реальна ситуація є складнішою. Північні зв'язки у випадку з могильниками черняхівської культури Середнього Подніпров'я не можна пов'язувати виключно з германцями. У північному кластері запропонованого варіанта аналізу концентруються групи території Європи, що представляють, головним чином, германські та балтські популяції. Черепи з черняхівських могильників Середнього Подніпров'я Дерев'яна та Маслово демонструють антропологічні паралелі саме з населенням Східної Прибалтики 1—5 ст. н. е., яке було поховане на балтських могильниках (ґрунтові могильники Центральної Литви, курганні могильники Центральної Литви). Цим вони завдячують морфологічному типу, який характеризується масивною (довгою та високою) черепною коробкою при середніх розмірах обличчя. Цей тип виділяється під час внутрішньогрупового аналізу черняхівського матеріалу Середнього Придніпров'я (Рудич, 1999), але важливіше, що він добре читається і на рівні середніх характеристик груп Дерев'яна та Маслово.

Антропологічні аналогії окремих груп черняхівців з популяціями з Східної Прибалтики викликають багато запитань, особливо стосовно часу появи цього комплексу на території України. Справа в тому, що морфотипи, які можна пов'язати з балтами, могли побутувати в середньодніпровському регіоні з давніх часів. Вони цілком можуть демонструвати глибокі генетичні зв'язки давнішого населення цих земель з балтами.

Середнє Подніпров'я здавна знаходилося на кордоні балтського світу. В окремі періоди ці землі були периферією балтського етнічного масиву населення. Південний етнокультурний кордон балтів для різних хронологічних періодів до кінця не з'ясований, скоріше за все, він не був стабільним.

Палеолінгвісти фіксують численні балтські топоніми та гідроніми не тільки у зоні Верхнього, але й Середнього Подніпров'я (Топоров, Трубачев 1962, с. 230—232). Це може свідчити на користь того, що регіон протягом тривалого часу був зоною балтської присутності. На жаль, топоніми та гідроніми не завжди чітко датуються, а тому пов'язати їх з конкретними археологічним культурами важко, а інколи неможливо.

Про давню присутність балтів у Придніпров'ї вважають за можливе говорити також окремі археологи, які бачать їх у носіях або частини носіїв низки археологічних культур північних регіонів України від доби бронзи до доби заліза: середньодніпровської культури шнурового кола, східно-тшинецької, комарівської, сосницької, милоградської та юхнівської культур. З хронологічно близьких черняхівцям культур не можна виключати також балтську присутність у складі зарубинецької та київської культур.

Антропологічний матеріал з усіх перелічених культур або відсутній взагалі, або представлений фрагментарно. Це значно ускладнює роботу антропологів, бо вже на шнуровому горизонті фіксуються комплекси, які дозволяють диференціювати предків майбутніх балтів та германців, але це можливо за умов гарного стану кісток.

Власне кажучи, у якості порівняльного матеріалу дочерняхівської доби з території Середнього Подніпров'я ми можемо використати лише кістяки з поховань скіфського часу. Але залучення їх до аналізу дає доволі цікавий поворот теми можливої балтської присутності у Середньому Подніпров'ї.

Лісостепові матеріали скіфської доби території України у свій час були згруповані територіально С.Г. Єфімовою (Ефимова, 1999). Серії невеликі, але все ж дозволяють скласти уявлення про антропологічний склад населення лісостепової зони. Вже при попередньому зіставленні середніх характеристик груп можна відзначити, що мешканці лісостепової зони від південних груп степових скіфів відрізнялися, перш за все, поєднанням довгої та вузької черепної коробки з вужчим та нижчим обличчям. Швидше за все, такі відмінності були викликані тим, що у формуванні антропологічного складу населення лісостепової зони скіфської доби брали участь нащадки місцевого осілого населення. Такої думки дотримується відомий антрополог С.Г. Єфімова, хоча і не торкається теми етнічної приналежності цього осілого населення.

Але черепи з великою доліхокранною черепною коробкою примушують, перш за все, подивитися в північному напрямку та згадати балтський антро-

пологічний масив. Треба віддати належне нашим прибалтійським колегам, бо антропологія балтів добре розроблена і по ній ми маємо низку блискучих антропологічних праць (Денисова, 1975; Чеснис, 1990).

Варто відзначити, що серед європейських груп доби заліза балти за окремими ознаками займають крайні позиції. Вони мають найменший черепний покажчик, тобто є найбільш доліхокранними, найвищу черепну коробку, найнижчі орбіти (за покажчиком), найрізкіше горизонтальне профілювання обличчя на зигомаксилярному рівні. Перелічені ознаки пов'язані між собою слабкою фізичною кореляцією, тому вони доволі чітко дозволяють виділити балтів серед інших доліхокранних європеоїдних груп. Але саме за цим комплексом ознак ухиляються від масиву степових скіфів серії скіфської доби лісостепової зони України.

Вважається, що балтські популяції представлені двома провідними морфологічними типами. Перш за все, це доліхокранні (з високою черепною коробкою) та широколиці форми, що були розповсюдженні на території Прибалтики з давніх часів. Р.Я. Денисова та В.В. Сєдов бачили їх витоки цу культурі бойових сокир та шнурової кераміки Прибалтики 2 тис. до н. е. (Денисова, 1975). Можливо, у 1 тис. до н. е. цей тип був поширений на досить значних територіях лісостепової та лісової зони Східної Європи. Тут антропологи, правда, стикаються з браком інформації, бо у низці культур Європи в цей час побутував звичай кремації померлих, який не залишає матеріалу для краніологів. Але у зв'язку з тим, що масивний тип середньовічних балтів повторює весь комплекс антропологічних особливостей черепів з поселення юхнівської культури Мезен (без слідів трансформації або метисації), наші прибалтійські колеги вважають, що ареал поширення цього типу був значним і розповсюджувався також на племена милоградської та дніпродвинської культур. Близькі морфологічні форми були, скоріше за все, характерні і для населення культури штрихованої кераміки (Денисова, 1990; Чеснис, 1990).

Але існував ще другий провідний антропологічний тип давніх балтів: доліхокранний, з високою черепною коробкою, вузьколиций або середньолиций з тенденцією до вузьколицесті. Він характерний для людей з ґрунтових могильників Центральної Литви 2—5 ст. н. е., курганних могильників Литви 2—5 ст., жемайтів 5—6 і 8—11 ст., литовських земгалів 5—7 ст., латиських земгалів 5—7 ст. (Чеснис, 1990, с. 20). Доліхокранний з високою черепною коробкою та вузьким обличчям тип вперше фіксуються на території Прибалтики на матеріалах ще Ківуткалнського могильника доби бронзи. Дослідниця могильника Р.Я. Денисова бачила витоки цього типа в населенні шнурової кераміки Центральної Європи, точніше Саксо-Тюрингії (Денисова, 1975). Вона пов'язувала появу цього морфотипу в Прибалтиці з мігрантами з західних територій, що навряд чи були на той час балтомовними.

Дещо іншої думки дотримувався відомий литовський антрополог Г. Чеснис (Чеснис, 1999). Він вважав, що на кордонах балтського масиву швидше проходили процеси грацiалізації, тобто доліхокранні вузьколиці форми характеризують ту частину балтських груп, які проживали на периферія балт-

ського світу. Тим не менш, цей тип став другим провідним на території розселення балтських племен. Він набув більш балтоїдних рис, став не таким вузьколицим, з нижчим обличчям, нижчими орбітами, з більш виступаючим носом.

Доліхокранний з високою черепною коробкою антропологічний тип, з середньошироким обличчям, яке різко профільоване в горизонтальній площині на зигомаксилярному рівні, з низькими орбітами тип, який в історичній перспективі буде характеризувати значну частину балтських груп доби заліза, фіксується і в лісостепових групах Україні на могильниках скіфської доби Правобережжя та Лівобережжя Дніпра.

Тобто, питання про місце частини населення Середнього Подніпров'я поміж популяцій, які репрезентують північно-західний та іранський світи, можна ставити і для скіфського часу.

Для уточнення цієї важливої позиції звернемося до міжгрупового аналізу. До нього було залучено 5 серій черняхівської культури Середнього Подніпров'я, 17 серій лісостепової та степової зони скіфської доби, 3 пізньоскіфські серії, 6 серій сарматського кола, 12 груп балтів 2—7 ст.

Скіфів представляли серії з Ак-Ташу (Покас, Назарова, Дяченко, 1988) Керчинського півострова, Гайманового поля, каховської групи, широчанської групи, бориспільської групи, світловодської групи, Кам'янки (Круц, 1997), Нікопольстроя (Зиневич, 1967), Кута (Кондукторова, 1972), медвинської групи, трипільської групи, сейминської групи, ворсклинської групи, посульської, дністровської групи (Ефимова, 2000), Мамай-Гори (Литвинова, 1999). Серії пізніх скіфів походять з могильників: Миколаївки-Козацької, Золотої Балки, Неаполя Скіфського (Кондукторова, 1979),

Сарматський світ репрезентували: 1 — сармати України (Кондукторова, 1972), 2 — сармати Нижнього Поволжя та Нижнього Подоння пізнього етапу, 3 — сармати Калмикії середнього етапу (Балабанова, 2004), 4 — сармати Манича і Сала (Батиева, 1992), 5 — сармати Заволжя середнього етапу (Балабанова, 2004), 6 — сармати Таврії (Круц, 1991).

Балтів представляли ґрунтові могильники Литви 2—5 ст., курганні могильники Литви 2—5 ст., ґрунтові могильники Жемайтії 3—5 ст., могильники штрихованої кераміки 3—5 ст., три серії ятвягів 2—5 ст., східні аукштайти 5—6 ст., серія прикордоння східних і західних аукштайтів 5—6 ст., західні аукштайти 5—6 ст., група прикордоння аукштайтів і жемайтів 5—6 ст., земгали 5—7 ст. (Чеснис,1990).

Популяції порівнювалися за 13 таксономічно важливими ознаками: довжина, ширина, висота черепа, ширина та висота обличчя, ширина лоба, ширина та висота орбіт, ширина та висота носа, кути горизонтального профілювання обличчя та кут носа.

За першим фактором найбільш диференціювали залучені популяції — розміри обличчя, ширина орбіт та висота носа (додатні навантаження). За другим фактором — довжина черепа та ширина носа (від'ємні навантаження), ширина черепа, висота орбіт, кути горизонтального профілювання обличчя (додатні навантаження).

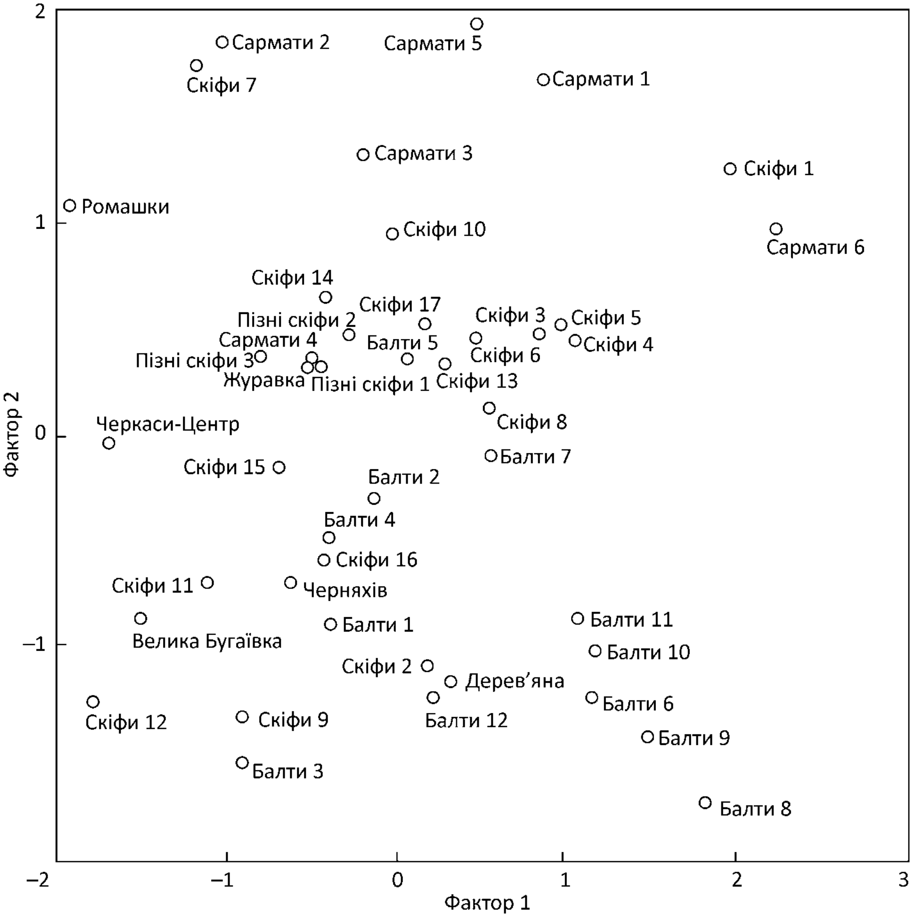

Рис. 1.6. Результати факторного аналізу чоловічих серій черняхівської культури Середнього Подніпров'я в колі хронологічно більш ранніх та синхронних груп:

скіфи: 1 — Бориспільська група; 2 — Дністровська група; 3 — Гайманове поле; 4 — Каховська група; 5 — Кам'янка; 6 — Керчинська група; 7 — Кут; 8 — Мамай Гора; 9 — Медвинська група; 10 — Нікопольстрой; 11 — Посульська група; 12 — Сейминська група; 13 — Широке; 14 — Світловодськ; 15 — Трипільська група; 16 — Ворсклинська група; 17 — Ак-Таш; *пізні скіфи*: 1 — Неаполь Скіфський; 2 — Миколаївка-Козацьке; 3 — Золота Балка; *балти*: 1 — ґрунтові могильники Литви, 2—5 ст.; 2 — кургани Литви, 2—5 ст.; 3 — ґрунтові могильники Жемайтії, 3—5 ст.; 4 — культура штрихованої кераміки; 5 — ятвяги 1, 2—5 ст.; 6 — ятвяги 2; 7 — ятвяги 3; 8 — східнолитовські кургани, 5—6 ст.; 9 — прикордоння східних та західних аукштайтів; 10 — західні аукштайти, 5—6 ст.; 11 — прикордоння аукштайтів і жемайтів, 5—6 ст.; 12 — земгали, 5—7 ст.

За факторними навантаженнями окремі серії було вписано у простір 2-х факторів поліморфізму (рис. 1.6).

За результатами аналізу чітко видно — більшість серій скіфської доби лісостепової зони України максимально далекі, практично діаметрально

протилежні, синхронним їм групам степових скіфів. Лісостепові популяції скіфської доби мають довшу та вищу черепну коробку (ознаки, що мають навантаження на 2 факторі), але менші розміри обличчя, нижчі орбіти та різкіше горизонтальне профілювання обличчя (ознаки, які мають навантаження по 1 фактору). Вони розташувалися у нижній половині факторного поля впереміш з частиною популяцій балтів 1—5 ст. Тобто, лісостепові популяції скіфської доби виявляються статистично та морфологічно ближчими до балтів початку нової ери, а ніж до синхронних популяцій степового скіфського масиву. Отже, частину населення лісостепової зони скіфської доби на біологічному рівні дійсно можна скоріше пов'язати з давніми балтами, а ніж з групами іранського світу.

Але повернемося до черняхівців. У згадану зону факторного поля потрапляють окремі популяції черняхівської культури, такі як група з Дерев'яного (вона близька до балтських груп максимально), а також тяжіє серія з Черняхова. Сюди б відійшла і черняхівська група з могильника Маслова, яка має морфологічні аналогії з балтськими групами, але вона до цього варіанту міжгрупового аналізу не включалася, з огляду на відсутність по ній інформації стосовно кутів горизонтального профілювання обличчя.

Тобто, якщо частина населення Середнього Подніпров'я скіфської доби демонструє морфологічний та статистичний зв'язок з балтськими популяціями, то теоретично можливо, що ці балтські генетичні лінії могли дотягнутися і до черняхівського часу. Але в такому разі варто було б очікувати більшої балтоїдності у фізичному типі жінок черняхівської культури регіону.

Треба відзначити, що палеолінгвісти давно фіксують балто-іранські мовні контакти, хоча їх датування викликає багато питань. На антропологічному матеріалі ми цілком можемо припустити, що Подніпров'я у скіфську добу входило в зону балто-іранських контактів, але така зона, скоріше за все, мала тут місце і в черняхівську добу. Чи була балтська лінія у Середньому Подніпров'ї безперервна, чи мав місце відхід населення? На це запитання відповісти важко, бо існує значний відрізок часу, який не представлений антропологічним матеріалом. Цілком можливо мали місце певні рухи балтських груп по лінії північ—південь.

Морфологічні типи у складі черняхівської культури регіону, що забезпечують статистичний зв'язок з серіями Східної Прибалтики 1—5 ст., відрізняються дещо ширшим обличчям та дещо іншими пропорціями його деталей, а ніж населення скіфської доби Середнього Подніпров'я, яке було пов'язане з балтами. Напрямок відмінностей не збігається з напрямом епохальних змін. Це якраз і наводить на думку, що ці морфологічні типи могли з'явитися на території Середнього Подніпров'я й у постскіфську добу.

Балтська присутність, на думку археологів, була можлива у складі населення зарубинецької та київської культур. На превеликий жаль, антропологічні матеріали з території Середнього Подніпров'я, які могли б нам допомогти скласти уявлення про мешканців регіону кінця 1 тис. до н. е. та перших двох століть нової ери практично відсутні. Уламки двох черепів з могильника зарубинецької культури з розкопок біля с. Пирогове малоінформативні із-за

поганої збереженості. Антрополог С.І. Круц, яка досліджувала ці знахідки, відзначила, що реально ми можемо говорити лише про приналежність їх до північного кола європеоїдів. Але до північного кола європеоїдів належать, як добре відомо, не тільки балти. Тобто, ні підтвердити, а ні заперечити можливості балтської присутності в межах зарубинецької культури на сьогоднішній день ми не можемо, так само як і можливості проникнення опосередковано через неї балтів у склад черняхівської культури.

Не можна відкидати також версії, що поява окремих груп балтів на середньодніпровських і лівобережних землях могла бути пов'язана з рухом готів, який захопив також групи населення, що не обов'язково були етнічними германцями. В основі населення тої ж таки вельбарської культури окремі археологи бачать готів, хоча питання про етнічну приналежність вельбарських племен дуже складне. Пониззя Вісли вважається місцем висадки готів, котрі прибули зі Скандинавії. Переселення з-за моря, скоріше за все, не було масовим явищем. Значний вплив на формування культури мало субстратне населення цієї території (Вольфрам, 2003; Godlowski, 1970). Антропологічна неоднорідність населення вельбарської культури відзначається польськими дослідниками (Gladykowski-Rzeczycka, 1978., S. 178).

Балти тривалий час проживали на східному побережжя Балтійського моря, балтська топонімика тягнеться на захід за Віслу, балтські речі знаходять на могильниках вельбарської культури. У середньому вияві збірні жіночі серії населенням вельбарської культури груп Словінсько-Дравської та Мазовії-Підлясся виявляють значну морфологічну антропологічну подібність до балтських популяцій та, можливо, сформувались на балтській основі.

Під час руху на південь до готів приєднувалися різні германські племена, але міграція могла зачепити окремі групи балтів, нащадків кельтських племен та представників інших народів.

Висловлювалася думка, що навіть засновники готського королівського роду Балтів були балтами не лише по імені (Вольфрам, 2000).

Але, як уже говорилося, частина дослідників-археологів вважає германців домінуючим етносом як вельбарської, так і черняхівської культури, а інша — не заперечує їх присутності у складі останньої. Антропологи давно фіксували наявність германського компоненту у складі носіїв черняхівської культури, але завжди були обережними в оцінці їхньої кількості. Це, у першу чергу, пов'язано з тим, що частина поховань культури представлена кремаціями.

Практично всі антропологи-дослідники, які працювали за різними програмами, не відкидали присутності германців в Нижньому Подніпров'ї (А. Шліц, А. Чекановський, Г.Ф. Дебец, Т.С. Кондукторова, М.С. Великанова, С.П. Сегеда, Р.У. Гравере). Чоловіча вибірка черепів із поховань (особливо північноорієнтованих) могильника Гаврилівка на нижньому Дніпрі характеризується довгою, доліхокранною, але невисокою черепною коробкою, високим обличчям та орбітами. Цей комплекс ознак та пропорції черепа, обличчя та його деталей характерний для значної кількості германських груп Європи 6—13 ст., від могильників 5—10 ст. з о-ва Готланд і до аламанів

з франками. У свій час східноєвропейські дослідниці Г.М. Великанова та Т.І. Алексєєва опрацювали значний матеріал, що дало змогу виділити низку індексів обличчя, його деталей, співвідношень параметрів черепа та деталей обличчя, котрі дозволяють диференціювати слов'янські, германські та балтські групи (Алексеева, 1974; Великанова, 1975).

Під час внутрішньогрупового аналізу на могильниках черняхівської культури Середнього Подніпров'я можна виділити маленьку групу черепів з довгою, але низькою черепною коробкою та відносно високим обличчям. Тип має розміри та пропорції близькі низці германських груп 6—13 ст., але кількість таких черепів незначна та не впливає на середні характеристики жодної з середньодніпровських серій.

Міжгруповий аналіз чудово демонструє, що середньодніпровські серії черняхівської культури, на відміну від тієї ж таки нижньодніпровської Гаврилівки, не виявили близькості з власне германськими збірними серіями 10—13 ст. (див. рис. 1.2). Можливо, така антропологічна картина була пов'язана з тим, що германці в межах черняхівської культури все ж надавали перевагу звичаю кремації, яка не залишає інформації для краніологів. Нагадаємо, що кремації складають половину поховань на могильниках черняхівської культури.

Західний напрямок антропологічних зв'язків. Антропологічний матеріал частини черняхівських могильників Середнього Подніпров'я виявляє західний напрямок антропологічних зв'язків. У низці випадків це добре видно на рівні середніх характеристик груп (Ромашки, Черкаси-Центр, Велика Бугаївка). Перелічені чоловічі серії, як ми бачили по результатам міжгрупового аналізу європейських популяцій, потрапили до західного кластеру, в якому концентруються могильники західних черняхівських земель (Чернелів-Руський, Малаєшти, Петриківці, Курники), більшість збірних груп вельбарської культури (збірна серія вельбарської культури Нижньої Вісли, серії з могильників Масломенч та Грудек вельбарської культури Польщі, серія вельбарської культури побережжя Словінсько-Дравского), серія 4 ст. з Сілезії, яку відносять до готського кола, та група черепів з ґрунтових могил Жемайтії 3—5 ст. (див. рис. 1.2)

Групи цього напрямку переважно характеризуються довгою, вузькою, середньовисокою або високою черепною коробкою, доліхокранією. Обличчя невеликих розмірів, мезен за покажчиком, мезогнатні, горизонтальне профілювання їх різке. Орбіти середньовисокі, ніс середньоширокий, його кістки виступають помірно. Інформація по середнім розмірам черепів міститься в додатку, табл. 17, 18.

Морфологічні характеристики цих груп досить істотно відрізняються від популяцій північного кола європеоїдів і конкретно від серій германців 5—10 ст. Такими середніми характеристиками згадані групи черняхівців і вельбарців завдячують наявності в них істотної кількості доліхокранних вузьколицих типів.

При внутрішньогруповому аналізі збірної чоловічої серії черняхівці Середнього Подніпров'я також було виділено доліхокранний вузьколиций

морфотип (Рудич, 1999), який загалом ширше представлений серед черняхівського населення Західної України (Рудич, 2004) та груп вельбарської культури Польщі.

Морфотип має дуже глибокі корені в давніх культурах Центральної та Західної Європи. Доліхокранний, з довгою черепною коробкою, вузьким та невисоким обличчям тип фіксується ще на могильниках лінійно-стрічкової кераміки Чехії, Південно-Західної Німеччини, Ельзаса, Східної Німеччини (4500—3500 рр.). Ці ж морфологічні форми присутні на могильниках шнурової кераміки Чехії (Богемії), Західної Польщі (Одерська група), Середньої Німеччини, Саксо-Тюрінгії, які датуються 2500—2000 рр. до н. е. (Schwidetzky, Rösing, 1990). Якщо звернутися до території України, то доліхокранні з тенденцією до вузьколицесті форми представлені невеликою вибіркою черепів з поховань зі шнуровою керамікою лісостепової та лісової зони України — городоцько-здовбицької та стжижовської культури. (Кондукторова, 1978, с. 200).

Продовжила доліхокранну вузьколицю лінію у Центральній Європі ціла низка популяцій — це серії унетицької культури Північно-Західної та Середньої Богемії, унєтицької культури Сілезії, що датуються 1800—1500 рр. до н. е., матеріали окремих могильників Австрії та Угорщини цього ж часу, серії кновізерської культури Чехії 1800—1000 рр. до н. е. На більш східних територіях варто відзначити серію культури Сарата-Монтеору в Румунії 1600—1300 рр. до н. е. (Schwidetzky, Rösing, 1990). На землях України близькі форми фіксуються на Войцехівському могильнику східнотшинецької культури, але, на жаль, серія дуже маленька (Кондукторова, 1979с, с. 48—57). Матеріали тшинецької культури України представлені лише з одного могильника, таким чином, важко відповісти на питання, наскільки цей тип репрезентує усю культуру.

На превеликий жаль, антропологічний склад населення Європи, особливо Центральної та Східної 1 тис. до н. е. представлено дуже фрагментарно. Це пов'язано з тим, що в цей час на значних територіях у багатьох народів побутував звичай кремації померлих. Якщо говорити образно, то до рук антропологів потрапляють невеликі розрізнені фрагменти втраченої мозаїки.

Типи з вузьким невисоким обличчям визначають характеристику збірної серії латенської культури Австрії, Чехії та Угорщини, котру датують 4—1 ст. до н. е. та пов'язують з кельтськими групами (Schwidetzky, 1972).

Коли ми звернемося до більш хронологічно близького черняхівській культурі часу, то аналогії доліхокранному вузьколицему типу ми знаходимо у Масломенчській групі вельбарської культури Польщі. Близьким виявляється антропологічний матеріал з могильників 3—5 ст. Жемайтії: Мауджиорай, Шаукенай (Денисова 1990, с. 40), ґрунтових могильників Центральної Литви: Єйгуляй 4—5 ст. та Вершвай 2—5 ст. Але для цих серій характерні, щоправда, менші орбітні покажчики та ширший ніс. Доволі подібною морфологічно виявляється і вибірка черепів з могильника Марвелес у Литві (Jankauskas, Barkus 1994, p. 79—85). В людях з поховань в могилах 1—4 ст. з Марвелеса литовські антропологи бачать мігрантів з західних територій. Доліхокрані вузьколиці форми в середньому вияві характеризують також збірну серію пшеворської культури Польщі, але жіночу її частину.

Після бурхливих подій, пов'язаних з переселенням народу та досить суттєвого механічного змішання, доліхокранні, високоголові та вузьколиці форми у чистому вигляді практично зникають з антропологічної карти Європи, хоча на окремих могильниках їх вплив ще фіксується. Можна назвати серію з Західної Словаччини 10—13 ст., серію з Середньої та Нижньої Сілезії 9—13 ст. Певний вплив також ще можна помітити на території Богемії та Моравії, а з територій, які займали германці, можна говорити про Тюрінгію 7—10 ст. (Rösing, Schwidetzky, 1981, S. 211—251).

Тобто, незважаючи на значні інформаційні прогалини, у будь якому разі, ми маємо досить жорстку географічну прив'язку вузьколицего морфотипу до регіону Центральної Європи, де він фіксувався від доби бронзи до середньовіччя.

Відзначимо також, що цей доліхокранний вузьколиций тип, який має витоки в давніх культурах Центральної та Західної Європи, не став базовим ні для германців, а ні для слов'ян. Головний масив німецькомовного населення склався на іншій антропологічній основі та виявився (на рівні середніх груп) досить однорідним на значних територіях. Цей масив складає: населення Скандинавії, Саксонії, серії з могильників франків німецької території, аламанів, бургундів, франків північних територій, баварців, лангобардів Угорщини та Північної Італії. Для усіх цих германських популяцій, які репрезентують населення другої половини 1 тис. н. е., як уже говорилося, характерні довгі, але невисокі черепні коробки та серднього широкі обличчя.

Для слов'ян доліхокранний вузьколиций тип також не став біологічною основою. Для слов'ян, головним чином, характерні мезодоліхокранія та середня ширина обличчя, при інших пропорціях обличчя та його деталей. До доліхокранних і відносно вузьколицих форм слов'ян (східних) давньоруської доби будуть в історичній перспективі відноситися лише в'ятичі. Але вони далеко не настільки вузьколиці, а головне, мають дещо інші пропорції обличчя, а також нижчі орбіти та ширші носи.

Таким чином, ми маємо таку картину: доліхокранний вузьколиций тип, який присутній серед черняхівці Середнього Подніпров'я, хоча ширше розповсюджений серед чоловічого населення черняхівської культури Західної України, має витоки в культурах доби пізнього неоліту та бронзи Центральної Європи. Зауважимо, що у культурі шнурової кераміки Західної та Центральної Європи дехто з дослідників-археологів вбачає витоки кельтського етногенезу (Филип, 1956). На території Середньої та Західної Європи морфотип існував протягом кількох тисячоліть. Він присутній на могильниках латенського культурного кола, які пов'язують з кельтами. Цей морфотип починає зникати з антропологічної карти материкової Європи пізніше історичних кельтів. Цілком логічним видається пов'язати зазначений морфотип саме з центральноевропейськими кельтами або їх нащадками. Зрозуміло, що говорити про антропологічну однорідність усього кельтського загалу не можна. Якщо ми звернемося до могильників латенської культури з Швейцарії та Франції, то зустрінемося і з іншими морфологічними типами. Це зрозуміло, бо під час свого розселення кельтські групи накладалися на субстратне населення різних територій.

Кельти протягом значного часу грали велику роль у житті Європи. У період розквіту (4—3 ст. до н. е.) межу їх ареалу проводять лівим берегом нижнього Рейну, верхів'ями Везера, Ельби, Варти, Вісли, Дністра, водоз-бором Тиси, перетинаючи Серет, Прут, Дністер і Південний Буг, вони проникали до Дніпра, охоплюючи ледве не весь басейн Дунаю та виходячи на заході на береги Гарони, Єрбо, Темзи, а на півдні — на береги Тибру, північної та південно-східної Адріатики, Егейсьского та Мармурового моря.

Кельти вважаються творцями латенської культури, що склалася у 6—5 ст. до н. е. в межиріччі Дунаю та Рейну та проіснувала до 2 ст. до н. е. На сьогоднішній день розповсюдженою є думка, що латенська культура займала територію Середньої Європи, але окремі групи населення цієї культури або їх нащадки могли проникати і на більш східні території. Про проникнення кельтів східніше Карпат писали окремі археологи (Крушельницька, 1962, с. 119—122; Мачинський, 1973; Крушельницька, Бандрівський, 2007, с. 414—439). Ю.В. Кухаренко вважав, що можна говорити про проникнення кельтів навіть у Середнє Придніпров'я (Кухаренко, 1959, с. 31).

На території України мовознавці вбачають кельтські гідро- й топоніми (Стрижак, 1989, с. 266—276; Тищенко, 2008, с. 137—227; 2010), більше це стосується західного регіону, але фіксуються вони і в Придніпров'ї. Треба враховувати, що їх далеко не завжди можна пов'язати з певним хронологічним зрізом та культурою. Але зауважимо, що кількість кельтомовних топонімів та етнонімів, що були зафіксовані античними та сучасними дослідниками, перевищує кількість латенських пам'яток на території України та охоплює ті регіони, де власне пам'яток латенської культури взагалі не фіксується. Це може свідчити на користь того, що вони відбивають інший, можливо пізніший хронологічний зріз.

Археологи фіксують помітний латенський культурний вплив на пам'ятки Східної Європи межі нашої ери (латенізацію культур). На Сході Європи латенізованими вважаються такі культури як поєнешті-лукашівка, зарубинецька, пшеворська.

Для Середнього Подніпров'я радше говорити про зарубинецьку культуру. У складі поліетнічної зарубинецької культури деякі дослідники бачать бастарнів і кельто-іллірійців (Каспарова, 1984). Можливо, у складі бастарнських племен були і кельти. Принаймні, Тит Лівій називає бастарнів галатами і наголошує на подібності мови бастарнів та їх звичаїв до мови і звичаїв кельтського племені скарбісків.

Тобто, теоретично присутність вихідців з Центральної Європи на могильниках черняхівської культури Середнього Подніпров'я може бути пов'язана з зарубинецькою спадщиною, але через відсутність антропологічного матеріалу з зарубинецьких пам'яток перевірити цю гіпотезу, на сьогоднішній день, неможливо.

Інфільтрація центральноєвропейського населення у черняхівське середовище України була можлива і через пшеворську культуру. Кельтську присутність у складі останньої бачать на території Сілезії, Куявах, Малої Польщі (Русанова, 2002, с. 41). Проникнення нащадків кельтів на низку черняхівсь-

ких пам'яток України могло іти безпосередньо з пшеворської або опосередковано через вельбарську культуру та бути пов'язаним з рухом германських племен. При цьому можливі досить складні та різноманітні комбінації. Відзначимо, що пшеворське населення віддавало перевагу кремації, котра не лишає інформації для краніологів. Невелика збірна чоловіча серія носіїв пшеворської культури Польщі статистично все ж ближча саме до класичного германського антропологічного масиву, а не до вельбарських збірних серій Польщі (див. рис. 1.2). Жіноча ж збірна серія пшеворської культури характеризується доліхокранією та вузьким обличчям, в ній доволі чітко відслідковується саме середньоєвропейська складова.

Зона кельтсько-германських контактів взагалі була досить великою. Область визрівання та розповсюдження латенської культури межувала з районами Північної Європи — прабатьківщини германців. Поява перших германських племен на кельтській території відбилася у різних сферах культури, мови та звичаїв, імовірно, мали місце і військові союзи представників цих етносів. Кельтизованими вважаються деякі зарейнські германські племена — 2 ст. до н. е. — 1 ст. н. е. — кімври та тевтони. На рубежі нової ери кельтські землі на північ від Дунаю були захоплені германцями. Кельти як народ сходять з історичної арени материкової Європи, але це не значить, що вони були тотально знищені. Якась їх частина залишилася на своїх місцях і потім увійшла до складу народів, що заселили цю територію, а якась частина разом з окремими германськими племенами, які примкнули до руху готів, також могла брати участь у міграціях.

Питання ким себе вважали і якою мовою розмовляли нащадки кельтів у складі низки поліетнічних культур не вирішуються на матеріалах антропології. У Східних Альпах та сусідніх територіях помітний спад вживання кельтських особистих назв фіксується для 2—3 ст. н. е., що говорить про звуження користування нею. Рештки вольків у Моравії, нориків у Норику та скордисків у Панонії та Далматії говорили кельтською до 4 ст. н. е. (О гОґейн, 2011, с. 195).

У сфері матеріальної культури присутність вихідців з кельтського середовища могла вже не читатися або читатися дуже слабо. Окремі археологи знаходять паралелі типам черняхівської кераміки на заході в районі римського лімеса, де проживали кельти (А. Гудкова, О. Шаров, О. Гей, І. Бажан). Висловлювалися думки про можливе проникнення кельтсько-римських ремісників у черняхівське середовище (Щукин, 2005). Але кількість центральноєвропейського компоненту на могильниках черняхівської культури, хоча більше це стосується західного регіону, за даними антропології важко пояснити виключно присутністю окремих мандрівних ремісників.

Можливо, перекіс саме в бік центральноєвропейського компонента на антропологічному матеріалі окремих могильників черняхівської культури виникає через те, що нащадки центральноєвропейського населення могли частіше вдаватися до обряду трупопокладення, а не трупоспалення. Інгумація була досить розповсюджена на кельтських могильниках у різні часи. Появу трупопокладень на могильниках германців Північної Європи окремі

науковці схильні пов'язувати саме з кельтськими впливами. Археологи висловлювали також думку, що у вельбарській культурі ця традиція виникла завдяки кельтам (Щукин, 2005, с. 57). У свою чергу, звичай інгумації в черняхівській культурі, можливо, був запозичений у вельбарців (Магомедов 2001, с. 42). Тобто, кельтський вплив на черняхівський поховальний ритуал міг іти через вельбарську культуру. Це відбувалося, скоріше за все, виходячи з антропологічного матеріалу черняхівських могильників, через вихідців саме з кельтського середовища. А от нащадки етнічних германців у межах і вельбарської, і черняхівської культури могли продовжувати віддавати перевагу кремації. Саме цим можна пояснити невелику кількість кістяків з трупопокладень, які ми можемо пов'язати з морфологічним комплексом, характерним для власне германців.

Тема вихідців з кельтського середовища на черняхівських могильниках Середнього Подніпров'я може і не є надто актуальною. Але вона дозволяє по іншому подивитися на тему Середнього Подніпров'я та його зв'язків з Середньою Європою.

Якщо ми ще раз звернемося до результатів міжгрупового аналізу (див. рис. 1.2), то зауважимо, що низка черняхівських та більшість вельбарських груп зібралися до західного кластера, а всі серії германців, які представляють Скандінавію, саксів, тюрінгів, аламанів, франків території Німеччини, дві вестготські серії Кастилії, потрапили до північного кластера. Чітко видно, що ставити знак рівності між хронологічно близькими германськими групами та вельбарцями, кістяки яких походили з могил з трупопокладеннями, в біологічному сенсі не варто.

Головний масив черняхівців України є досить близьким вельбарцям Польщі, а особливо Люблінщини, але не тотожний. Зближує їх не стільки присутність в них північного (германського) компоненту, скільки морфологічні типи, які пов'язані з давніми групами саме Центральної Європи.

Населення Середньої Європи римської доби було досить строкате, як і можливий потік мігрантів з цих територій. Доліхокранний вузьколиций тип, що має дуже давню історію в цьому регіоні, ми схильні пов'язувати з нащадками центральноєвропейських кельтів, але це не вичерпує теми, це лише частина айсбергу. Далеко не всі морфологічні комплекси, які фіксуються в черняхівській культурі та демонструють зв'язок з західними та південно-західними регіонами, ми можемо пов'язати з конкретними етнічними групами або культурами. Але пов'язувати статистичну та морфологічну подібність частини черняхівці та вельбарців з присутністю на могильниках обох культур нащадків саме давнього центральноєвропейського населення варто. Вектор західних антропологічних зв'язків окремих серій черняхівської культури Середнього Подніпров'я підводить нас ще до однієї складної теми — слов'яни та черняхівська культура. Тема можливих генетичних зв'язків між черняхівцями та слов'янськими популяціями доби середньовіччя буде розглядатися у розділі 3.

Південний напрямок антропологічних зв'язків. Доліхо-мезокрані, мезоморфні, з середніми розмірами обличчя чоловічі черепи, що в різній кількості

представлені на окремих черняхівських пам'ятках Середнього Подніпров'я, забезпечують статистичну близькість окремих з них до пізньоскіфських пам'яток. Найбільш чітко зв'язки з населенням пізньоскіфських пам'яток проявляються на краніологічних матеріалах могильника Журавка. Саме велика кількість черепів з могильника Журавка в загальній серії з Середнього Придніпров'я забезпечує статистичну подібність збірної серії з низькою пізньоскіфських груп з південних територій.

Відомо, що на початку 1 тис. н. е. в південних районах України (степах Північного Причорномор'я) напередодні створення черняхівської культури побутувати пам'ятки пізніх скіфів, сарматів та античні міста. Землеробське населення мешкало на пізньоскіфських поселеннях Нижнього Дніпра, в Ольвії з її хорою та по берегах Дністровського лиману.

Великі городища Нижнього Подніпров'я, на думку окремих археологів, припинили своє існування у 2 ст. н. е. (Абікулова М.І.). Але на цій території продовжувала існувати низка поселень, що датуються археологами 1—4 ст., мають складну культурну атрибуцію, але можуть бути розглянуті як залишки пізньоскіфського населенняя, яке збереглося тут після загибелі пізньоскіфських городищ.

Якщо одні дослідники-археологи вважають населення таких поселень як Берислав, Дудчани, Каїри пізньоскіфським (Сміленко А.Т.), то інші включають їх до переліку черняхівських пам'яток Півдня, але в населенні бачать найближчих нащадків культури пізньоскіфських городищ у черняхівській культурі (Магомедов, 1981, с. 19).

Є припущення, що пізньоскіфськи пам'ятки Нижнього Подніпров'я стали джерелом населення, яке просунулося на Бузький і Дністровський лимани. Матеріальна культура цих районів дуже подібна до культури пізньоскіфських пам'яток Нижнього Дніпра, але має певні аналогії на хорі Ольвії (Гудкова, 1989, с. 36—39). Не можна виключати, що окремі пізньоскіфські групи відійшли вверх по Дніпру. Тобто, якась частина населення пізньоскіфських поселень або їх нащадки могли дожити до часу існування черняхівської культури і стати складовою частиною її населення.

Зв'язки між черняхівськими групами Середнього Подніпров'я та пізньоскіфськими серіями відзначають археологи (Магомедов, 2001). Базуючись на археологічному матеріалі він вважає, що у 3—4 ст. н. е. частина пізньоскіфського населення переселилася в регіони Центральної та Східної України, а також у Молдову. З цим населенням дослідник вважає за можливе пов'язати західну орієнтацію померлих та ями з заплічками на могильниках черняхівської культури.

Нами також були проаналізовані антропологічні матеріали з поховань на черняхівських могильниках, які мають західну та північну орієнтацію. Для регіону Середнього Подніпров'я виявилося, що люди поховані в могилах з західною орієнтацією виявляються морфологічно та статистично ближчими до мешканців пізньоскіфських пам'яток, а люди з могил з північною орієнтацією демонструють західний та північно-західний характер антропологічних зв'язків (Рудич, 1999). З середньодніпровських могильників найбільшу мор-

фологічну подібність до пізньоскіфських пам’яток демонструє Журавка. На цьому могильнику фіксується також значний відсоток могил з заплічками — 59 %. Таким чином, південний характер зв’язків населення цього могильника виявляється як на археологічному, так і на антропологічному матеріалі. Тобто, висновки археологів та антропологів, щодо походження людей, які поховані у Журавці, збігаються.

Але вважаємо за необхідне підкреслити, що антропологічний матеріал не дозволяє говорити про тотожність пізньоскіфського та скіфського населення. Це добре ілюструють результати міжгрупового аналізу за участі сарматських та скіфських груп (рис. 1.6). Населення пізньоскіфських пам’яток суттєво відрізняється від більш раннього скіфського населення степової, а тим більше лісостепової зони в бік більшої грацильності (від степових скіфів, перед усім, меншими розмірами обличчя, а від лісостепових — черепної коробки).

У свій час дослідниця пізньоскіфських серій Т.С. Кондукторова знаходила пояснення цим відмінностям у процесі епохальної мінливості, що, як вважалось, і призвела до зменшення розмірів черепної коробки, збільшення черепного покажчика та зменшення діаметра вилиць пізніх скіфів у порівнянні зі скіфами більш раннього часу (Кондукторова, 1979). Але розширення джерельної бази краніології по різним територіям і для різних хронологічних зрізів, дозволяє стверджувати, що час котрий минув від існування скіфських до появи пізньоскіфських пам’яток, не був достатнім для того, щоб епохальна мінливість могла отримати розбіг. Відмінності між скіфськими та пізньоскіфськими групами, скоріше за все, були викликані іншими причинами.

На археологічному матеріалі для усіх центрів існування пізньоскіфського населення фіксують досить значну еллінізацію. Про тісні зв’язки населення пізньоскіфських пам’яток та античних міст археологами було написано не мало. Але культурні впливи, як відомо, не завжди супроводжуються біологічною присутністю носіїв певної культури.

Прискіпливий антропологічний аналіз пізньоскіфських популяцій дозволяє стверджувати, що краніологічний тип лише частини мешканців пізньоскіфських поселень дійсно дублює краніологічний тип зі скіфських могильників більш ранньої доби. Загалом же населення пізньоскіфських пам’яток було змішаним, домінували там нащадки скіфів і вихідці з античних міст Північного Причорномор’я.

Ряд антропологів відзначав на пізньоскіфских пам’ятках присутність морфологічних форм, котрі можна пов’язати з греками. Про це писали, перш за все, Г.Ф. Дебец, Т.С. Кондукторова та Т.О. Назарова (Кондукторова, 1979b; Назарова, 2005). Відомий антрополог Г.Ф. Дебец знаходив паралелі грацильному з вузьким обличчям морфотипу з Неаполя Скіфського в серіях доби бронзи з території Греції (Герасимова, Рудь, Яблонский, 1980.). Київська дослідниця Т.О. Назарова за результатами внутрішньогрупового аналізу репрезентативної серії з Неаполя Скіфського, виділила грацильний вузьколиций морфологічний тип, котрий пов’язала з еллінами, а паралелі йому знайшла серед населення грецьких міст-колоній Північного Причорномор’я

та грецьких міст материкової Греції, як синхронних Неаполю Скіфському, так і більш ранніх. Якщо ми звернемося до нижньодніпровських матеріалів, то Т.С. Кондукторова бачила аналогії частині населення Миколаївки-Козацької в серіях з території Греції доби заліза. При розбивці краніологічної серії з Миколаївки за типом поховальних споруд вона виділила групу чоловічих черепів, для котрих були характерні менші розміри черепної коробки, вужче обличчя, різкіше горизонтальне профілювання обличчя, сильніший альвеолярний прогнатизм. Морфотип цей характеризує греків (Кондукторова, 1979, с. 34). На могильниках були присутні також метисні форми.

Саме значні середньоземноморські впливи, які для наших територій можна пов'язати з еллінами, на формування населення пізньоскіфських пам'яток обумовлюють їх антропологічну відмінність від власне скіфського населення більш ранньої доби як степової, так і лісостепової зони України. Інформація по середніх розмірах черепів міститься у додатку, табл. 19. Більша в середньому вияві грацильність пізньоскіфських груп дозволяє саме з ними або їх нащадками пов'язувати частину черняхівського населення Середнього Подніпров'я, а не з нащадками населення скіфської доби степової та лісостепової зони.

Серед носіїв черняхівської культури археологи вбачають істотний відсоток сармат, хоча це більше стосується не Середнього Подніпров'я, а інших територій. Поєднання брахікранії, широкого обличчя, з помірним профілюванням на назомалярному рівні вважається типовим для сарматів різних територій та різних хронологічних зрізів (Гинзбург, 1959; Гинзбург, Трофимова 1972; Тот, Фирштейн, 1970; Балабанова, 1999; 2000). Ця комбінація рідко трапляється на могильниках черняхівської культури. Суттєвого впливу на формування черняхівського населення середньодніпровського регіону вони не зробили. Інформація про середні розміри сарматських груп України міститься в додатку, табл. 20.

Якщо ми подивимося на результати міжгрупового факторного аналізу, то побачимо, що сарматські групи концентруються в тій частині факторного поля для якої характерні коротка, але ширша черепна коробка, вищі орбіти та слабкіше горизонтальне профілювання обличчя. До них не тяжіє популяція Середнього Подніпров'я (див. рис. 1.3). Близькі результати дають також результати кластерного аналізу з залученням окремих серій черняхівців (див. рис. 1.2), результати аналізу за методом Пенроза та результати аналізу одонтологічних даних (див. рис. 1.5).

Але ми не можемо пройти повз аланську проблему. До сарматського кола археологи та історики відносять алан. Але в археологічній науці існує низка концепцій їх походження: скіфська, аорська, массагетська, алтайська, юеджейська, усуньська. В антропології також є низка проблем, пов'язаних з аланами. Антропологічна традиція з етнонімом алани пов'язувала доліхокранний, відносно вузьколиций морфологічний тип (тобто діаметрально протилежний сарматському комплексу). Однак це уявлення склалося у ході вивчення могильників середньовічних аланів та на малому антропологічному матеріалі. Нові надходження до палеоантропологічних колекцій змінили й ускладнили картину.

Спираючись на сучасні матеріали можна відзначити, що серед населення, представленого на середньовічних аланських могильниках України і Північного Кавказу 5—14 ст., панує антропологічна строкатість. Антропологічний склад переважної більшості цих пам'яток дійсно дуже далекий від морфології черепів, що домінують у сарматському світі. Морфотипи на могильниках, які пов'язують із середньовічними аланами, можуть мати різне походження для різних районів.

На могильниках території України хронологічно раніших або синхронних черняхівській культурі, які пов'язують з аланами (Усть-Кам'янка, Чорноріччя, Інкерман), домінують брахікранні та широколиці форми. Ці ж форми характеризують і населення межиріччя Волги і Дону середньосарматського часу, в якому вбачають аланів. Усі ці популяції максимально далекі від загалу черняхівських груп морфологічно та статистично (див. рис. 1.2—1.4; 1.6).

За даними етнічної одонтології групи, які пов'язуються з аланами римської доби з Північного Кавказу, мають яскравий комплекс «східних» рис, що є характерними і для сарматів. Черняхівські групи виявляються максимально далекими від цих аланських груп, жодна з них до аланів, як і до сарматів, не тяжіє (див. рис. 1.5). Це теж може свідчити на користь відсутності істотних аланських впливів на формування населення даної культури.

Але ми не можемо не враховувати, що низка середньовічних аланських серій доволі близька морфологічно і статистично окремих скіфських груп та пізньоскіфських серій. Окрім того, матеріали із пізньосарматських поховань, які були нещодавно опубліковані М.А. Балабановою, теж скоріше знаходять аналогії у скіфському середовищі, аніж у сарматському.

У цій ситуації можна припустити, що морфотипи, які характеризують населення окремих середньовічних аланських могильників, були отримані у спадок від різних груп скіфського походження. Так само, в черняхівську добу під узагальненим іменем алани могли діяти різні етнічні групи, зокрема скіфи або їх нащадки. У такому разі, їхні кістяки, знайдені на могильниках черняхівської культури, антропологи будуть інтерпретувати як скіфів, якими в біологічному плані вони і є. Аланів можна зарахувати до сарматського культурного кола, це право археологів, але генетично вони пов'язані з різними групами, зокрема й скіфськими та пізньоскіфськими. Якщо ми, наприклад, звернемося до результатів факторного міжгрупового аналізу (див. рис. 1.6), то зможемо, відзначити, що сарматська серія з межиріччя Сали-Манича виявляє близькість з пізньоскіфськими популяціями. Тема скіфсько-сарматських взаємин взагалі напрочуд цікава, але потребує детального дослідження антропологами. Сподіваємося, що поява антропологічного матеріалу з поховань ранніх аланів дозволить уточнити багато позицій. До вирішення ж питання походження аланів думки антропологів та археологів про внесок «сарматського» компонента у склад носіїв черняхівської культури можуть суттєво різнитися.

Таким чином, населення черняхівської культури Середнього Подніпров'я належить до великої европеоїдної раси, але є неоднорідним в її межах. Фіксується кілька ліній генетичних зв'язків, які виходять на балтські могильни-

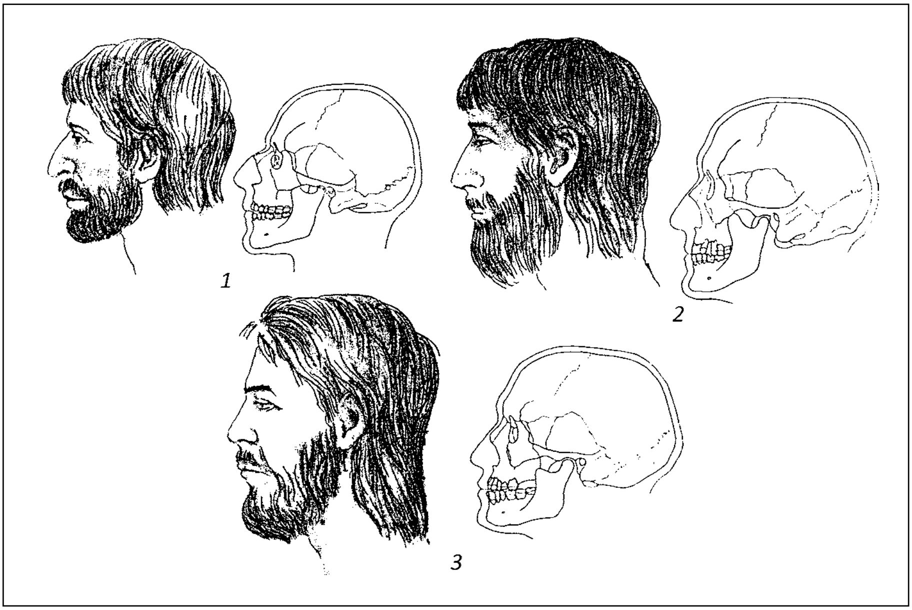

Рис. 1.7. Портрети черняхівців Середнього Подніпров'я, графічна реконструкція по черепу; робота Г.В. Лебединської.

1 — чоловік з могильника Журавка, поховання 105; *2* — чоловік з могильника Черняхів, поховання 269; *3* — чоловік з могильника Черняхів, поховання 263

ки Східної Прибалтики 1—5 ст., на популяції черняхівської культури Західної України та вельбарської культури Польщі, пізньоскіфські групи. Ці три лінії є провідними, хоча вони не вичерпують усього різноманіття населення цієї території.

Уявлення про фізичний тип населення черняхівської культури Середнього Подніпров'я дають графічні реконструкції по черепам з могильників Черняхів та Журавка (рис. 1.7).

У зв'язку з тим, що частина населення черняхівської культури надавала перевагу кремації, яка не залишила інформації для роботи краніологів, реальна антропологічна картина може дещо відрізнятися від тої, що була отримана нами, а також від результатів археологічних досліджень.

Розділ 2

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я У ДАВНЬОРУСЬКУ ДОБУ

Антропологічні матеріали давньоруської доби з Середнього Подніпров'я здавна викликали особливий інтерес у дослідників, бо походили з земель, що були в центрі багатьох подій давньоруської історії та стали ядром формування давньоруської держави. Історики розглядають їх як території, що, головним чином, належали східнослов'янським племенам полян та сіверян.

Літописи свідчать про слов'янські групи, які «прийшли і сіли по Дніпру і назвалися полянами» (Літопис Руський, 1989, с. 2). Але чіткішої локалізації літопис не дає. У зв'язку з цим, думки істориків про розміри та кордони полянських володінь розходилися. Історіографія питання значна. Науковці кінця 19 — початку 20 ст. відводили полянам невелику територію на правобережжі Дніпра, з південним кордоном по р. Рось та північним біля міст Вишгород, Білгород, Василів (М.П. Барсов, М.С. Грушевський, Д.Я. Самоквасов, Л. Нідерле). З кінця 1940-х рр. поширюються погляди про більш суттєві розміри полянських володінь (Б.О. Рибаков, І.П. Русанова, В.В. Сєдов). На Правобережжі вони були окреслені південним кордоном по р. Рось, на заході — лінією Житомир—Овруч, а на півночі до полянських земель входив Прип'ятсько-Дніпровський трикутник. Частина придніпровських лівобережних земель також почала розглядатися як полянська.

Сіверяни пов'язувалися літописами з трьома ріками Лівобережжя Десною, Сеймом та Сулою. У дореволюційний час в історичній літературі побутувала

думка, що сіверянам належить уся територія Середнього Подніпров’я від лівого берега Дніпра до поріччя Дону. У післявоєнні роки у східноєвропейській історичній науці почала переважати думка Б.О. Рибакова (Рибаков, 1947), за якою ареал сіверян обмежувався середньою течією Десни, басейном Сейму та верхів’ями Сули.

Зауважимо, що у більшості східноєвропейських антропологічних праць на сьогоднішній день традиційно використовується схема поділу на племені території запропонована Б.О. Рибаковим, а збірні групи кістяків з цих земель мають назви (авторські) літописних племен, однак вони є доволі умовними, оскільки матеріал, яким оперують антропологи, датується 10—13 ст.

2.1. Огляд антропологічної літератури

Кісткові рештки з території Середнього Придніпров’я почали збиратися у 1870—80-х рр. В.Б. Антоновичем, Т.В. Кибальчичем, Д.Я. Самоквасовим. Тоді ж побачили світ перші публікації антропологічного матеріалу та з’явилися перші його інтерпретації.

У 1879 р. були надруковані нотатки відомого російського дослідника О.П. Богданова «Древние киевляне по их черепам и могилам» і «Курганные жители Северянской земли по раскопкам в Черниговской губернии». З матеріалів, які були віднесені до давньоруської доби, антропологом був опрацьований 21 череп з київських кладовищ, 31 череп з чернігівських кладовищ, а також 37 черепів з курганних могильників Лівобережжя. Автор дотримувався розповсюдженої тоді думки про черепний покажчик як найбільш токсаномічно важливу ознаку та критерій расової систематизації. Тому у своїх роботах він зробив акцент на домінуванні від дослов’янських часів на території Київської, Полтавської та Чернігівської губерній доліхокранного населення, процент якого зменшувався з наближенням давньоруської доби. Автор вважав за можливе писати про єдність провідного антропологічного типу у похованнях скіфського часу та слов’янських курганах (Богданов, 1878).

Кістяки з курганів давньоруського часу у Київській губернії досліджував відомий польський антрополог Ю.Д. Талько-Гринцевич (1899, 1910). Невелика серія складалася з 15 чоловічих та 5 жіночих черепів. На жаль, вона була виміряна за методиками, що були у стадії становлення. Це робило можливим використання іншими дослідниками лише частини інформації, але довгий час лише ця серія репрезентувала населення полянських територій. У своїх роботах Ю.Д. Талько-Гринцевич теж фіксував присутність доліхокранних форм як у могильниках давньоруської доби, так і в похованнях більш ранніх епох на цій території. Але дослідник не вважав доліхокранний тип базовим слов’янським, а дотримувався думки, що вихідним слов’янським типом є короткоголовий, який поширювався на схід з території Польщі. Дискусія стосовно провідного антропологічного типу слов’ян тільки починала набирати обертів.

Окремі черепи з давньоруських могильників басейну Нижньої Десни досліджувалися відомим антропологом В.В. Бунаком (Bunak, 1932, p. 270—310). Разом з матеріалами А.П. Богданова вони були включені до загального сіверянського масиву, що складався з 41 черепа. За типологічною схемою В.В. Бунака, доліхокранний вузьколиций морфотип цієї групи належав до понтійської гілки середньоземноморської раси. Понтійський тип був, на думку автора, одним з двох провідних типів східних слов'ян.

Велика колекція черепів з давньоруських могильників Лівобережжя була опублікована Г.Ф. Дебецом та отримала назву сіверянської (1948, с. 259—261). До неї увійшли матеріали з курганів давньоруської доби усього лісостепового Лівобережжя. Доліхокранні з середньою шириною обличчя черепи сіверянської серії дослідник розглядав як такі, що представляли подальшу ступінь розвитку протоєвропейського типу. В залежності від того, наскільки окремі черепи ухилялися від первинного прототипу, вони могли бути діагностовані як «північні» або «середньоземноморські». Інтерпретація віддзеркалювала популярні тоді в науці ідеї стадіальності.

Розширення джерельної бази дозволило Т.О. Трофимовій (1946, с. 91—136; 1948, с. 39—61) першій з антропологів аргументовано писати про неоднорідність давньоруського населення лівобережжя Середнього Подніпров'я. Вона також перша розділила лівобережний краніологічний матеріал, базуючись на дослідженнях Б.О. Рибакова, на групи сіверян, полян переяславських і чернігівських. Тобто, кісткові рештки з Чернігівського і Переяславського повітів, що раніше вважалися сіверянськими, дослідниця розглянула вже окремо як серії полян чернігівських та переяславських. Така диференціація дозволила їй виділити два домінантні на лівобережжі Дніпра морфо типи. 1. Доліхокранний вузьколиций європеоїдний тип характеризував сіверян та полян Переяславського повіту, а також в'ятичів Зарайського повіту, кривичів Волокаламського та Рузського повітів. Він, на думку авторки, мав аналогії серед фінських груп Поволжя, населення Болгарського царства та частково Золотоординських міст. 2. Мезодоліхокранний вузьколиций морфотип полян Чернігівського повіту не простежувався на сусідніх територіях, а найближчі аналогії знаходив серед ільменських слов'ян, слов'ян Померанії та Австрії. Т.О. Трофимова відзначала, що раніше тип траплявся і на могильниках черняхівської культури. Зауважимо, що у той час у науковому обігу була лише одна черняхівська серія з нижньодніпровського могильника Миколаївка.

Подальші антропологічні дослідження продемонстрували ще більшу антропологічну неоднорідність населення Лівобережжя доби Київської Русі.

У 1960-і рр. київська дослідниця Г.П. Зіневич опрацювала досить своєрідний антропологічний матеріал з розкопок курганного могильника біля с. Шестовиця (Чернігівська область, правий берег р. Десна). Черепи походили з розкопок П. Смолічева (1926 р.) та Д.І. Бліфельда (1956—58 рр.). Серія складалася з 11 чоловічих, 9 жіночих черепів та була неоднорідною. Авторка акцентувала увагу на близькості даної популяції до лівобережних груп давньоруської доби (Зіневич, 1962).

У 1964 р. Г.П. Зіневич до наукового обігу були введені довгоочікувані матеріали з розкопок могильників, що належали сільському населенню київсь-

ких полянських земель. Серії дозволили скласти уявлення про антропологічний тип мешканців цих територій, бо саме правобережні полянські землі були практично білою плямою на антропологічній карті слов'янства.

Ґрунтовий могильник біля хутора Половецький (Богуславський р-н, Київська обл.) досліджувався експедицією під керівництвом В.І. Довженка у 1955 р. Автор розкопок датував його 11—12 ст. Краніологічні матеріали складалися з 15 чоловічих та 11 жіночих черепів.

Миколаївський безкурганний могильник знаходився на правому березі р. Рось, біля с. Миколаївка Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. Він досліджувався археологічною експедицією під керівництвом В.І. Довженка у 1955 р. Автор розкопок датував його 11—12 ст. Краніологічні матеріали склали 8 чоловічих та 8 жіночих черепів.

Г.П. Зіневич вказала на європеоїдність цих двох мезокранних з середньою шириною обличчя груп та відзначила їх близкість до лівобережних слов'янських популяцій. Послаблення горизонтального профілювання обличчя та носа на окремих черепах зі згаданих могильників, риси в яких дослідниця вбачала слабку монголоїдну домішку, привели авторку, яка шукала антропологічні паралелі, до необхідності порівняти сільське полянське населення з популяціями Каїрського та Кам'янського могильників доби середньовіччя на Нижньому Дніпрі. Але результати аналізу дали їй можливість стверджувати, що середньодніпровські групи та мешканці нижнього Дніпра представлені різними морфологічними типами (Зиневич,1967).

Серії з могильників Миколаївка та х.Половецький протягом тривалого часу «обличчям» населення полянських територій.

Усі відомі на той час краніологічні матеріали давньоруської доби з Придніпров'я були використані в фундаментальній праці Т.І. Алексєєвої (1973), що була присвячена східним слов'янам. Робота базувалася, головним чином, на матеріалах з розкопок кінця 19 — початку 20 ст. Кількість кістяків, що походили з окремих населених пунктів не дозволила авторці сформувати репрезентативні вибірки з окремих могильників. Вона була змушена оперувати збірними серіями з племінних територій, окреслених за роботами археологів (Рибаков, 1947, с. 81—95).

Сіверян у її роботі представляли кістяки з курганів на березі р. Псел біля Білгород-Миколаївського монастиря, біля с. Гочево, с. Олександрівка, на Мойсеївському городищі, біля уроч. Голубиця, біля с. Коробкіна Курської губернії, с. Лебідки Орловської губернії, с. Красне та хут. Сетний на Сумщині. Усього було залучено 22 чоловічі та 32 жіночі черепи, що походили з розкопок Д.Я. Самоквасова, В.І. Сізова, П.С. Рикова, П.І. Засурцева, А.Е. Аліхової.

До сумарної групи полян переяславських були включені 36 чоловічих та 11 жіночих черепів. Це матеріали з розкопок біля м. Переяслав, с. Медвеже, с. Липове, с. Липлява, хут. Ламаний, с. Броварки, м. Дубни. Кістяки походили з розкопок, які проводили в кінці 19 — на початку 20 ст. В.М. Щербаківський, Д.Я. Самоквасов, В.В. Хвойка, М. Шмиткін.

Більш представницькою виявилася популяція полян чернігівських. Окремо аналізувався матеріал з сіл та міст. Т.І. Алексеєва розглядала людей, які

були поховані в курганах, як сільське населення (вибірку склали 24 чоловічі та 13 жіночих черепи). Це були матеріали з розкопок Д.Я. Самоквасова курганів біля Троїцького монастиря на Болдіних горах, с. Гущіно, с. Стольне, м. Бахмач та розкопок П.І. Смолічева біля с. Шестовиця.

Т.І. Алексєєвою була також сформована серія черепів, що отримала назву збірної групи полян київських. До збірної серії полян київських увійшли черепи з могильників Миколаївка та хутір Половецький, що були опубліковані Г.П. Зіневич (1967), а також кісткові рештки з розкопок курганів на Княжій горі на березі р. Рось (9 черепів з розкопок Н.Д. Біляшевського, 1891 р.), череп з кургану біля Китаївської пустині (розкопки В.Б. Антоновича, 1874 р.), 2 черепи з курганів біля с. Сагунівка (розкопки Е.О. Симоновича, 1957 р.).

Т.І. Алексєєва досить обережно писала про певні відмінності окремих груп, що склали збірну серію полян київських. Вона зауважила, що краніологічна серія з Княжої гори, яка відрізняється більшим черепним покажчиком і діаметром вилиць за поєднанням мезокефалії та відносно широкого обличчя, виявляє певну подібність з населенням древлянських земель (відзначимо, що це стосується тільки чоловічої групи). Але нижче обличчя та менше виступаючий ніс княжгородців не дали дослідниці провести прямі паралелі між ними та відомими тоді древлянськими групами.

Тим не менш, група з Княжої гори була включена до збірної серії полян київських, яка протягом тривалого часу репрезентувала сільське населення регіону.

Т.І. Алексєєва окреслила місце збірних груп з території Придніпров'я в колі східнослов'янських популяцій. Вона запропонувала класифікацію східнослов'янських серій, в основу якої було покладено черепний покажчик, ширина вилиць, носовий покажчик та кут носа (Алексеева, 1973). За цією класифікацією, поляни київські, чернігівські та переяславські були віднесені до мезокранних середньолицих форм. Менший черепний покажчик та вужче обличчя полян лівобережних, у порівнянні з київськими, дослідниця пояснювала морфологією давнього субстратного населення Лівобережжя. Тобто, на антропологічних матеріалах фіксувалася генетична спорідненість правобережних полянських земель та частини населення Лівобережжя, що походили з земель, які розглядалися як такі, що належали полянам чернігівським та переяславським.

Сіверянська збірна серія, яка відзначалася доліхокранією з середньошироким обличчям, мала за її класифікацією такі ж морфологічні характеристики, як і збірні групи територій дреговичів, радимичів та смоленських кривичів.

Істотним кроком уперед було те, що збірні серії Т.І. Алексєєвої базувалися на матеріалах сільських могильників, а матеріали, що представляли населення міст Вітачіва, Києва, Любеча та Чернігова, розглядалися окремо.

Т.І. Алексєєва ввела до наукового обігу матеріали з розкопок давньоруського могильника у м. Вітачіві. Серія походила з розкопок кладовища Південного городища, які проводилися Південно-Руською експедицією у 1961 р. (Рибаков, 1965). Придатними для вимірів виявилися 20 чоловічих та 12 жіночих черепів.

Серія з Києва складалася з матеріалів, що походили з дореволюційних розкопок міста. На жаль, від третини черепів зі старих колекцій довелось відмовитися, бо вони були або депаспортизовані, або погано датовані (вибраковку матеріалів проводив В.В. Сєдов). У серію ввійшли матеріали: 24 черепи з розкопок Т.В. Кибальчича 1878 р. давнього цвинтаря, локалізація якого залишала запитання, 1 череп з розкопок на розі вул. Лук'янівської та Безіменного провулку, 7 черепів з розкопок В.Б. Антоновича 1870 р. на вул. Кирилівській, 5 черепів з кладовища на Верхній Юрковиці, 1 череп з розкопок Д.Я Самоквасовим у 1878 р. кургану над р. Либідь. 1 череп — випадкова знахідка 1878 р. П.О. Трубецького на вул. Трьохсвятительській. Тобто, у низці випадків питання про приналежність цих черепів киянам, або мешканцям довколишніх сіл лишається відкритим.

Міське населення Чернігова також репрезентували матеріали переважно з дореволюційних розкопок: кладовища у Чернігові, черепа з печер Свято-Троїцького монастиря в Чернігові (розкопки Д.Я. Самоквасова), кладовища на берегу р. Стрижень біля церкви Бориса та Гліба. Серія складалася з 42 чоловічих та 36 жіночих черепів та датувалася 11—13 ст.

Т.І. Алексєєвою були введені до наукового обігу також матеріали давньоруської доби з Замкової гори у м. Любеч (розкопки Б.О. Рибакова та Т.І. Макарова, 1958 р.), що склали чоловічу групу з 17 черепів та жіночу з 13 черепів.Серію датували 11—12 ст.

Антрополог відзначила, що давньоруські городяни відрізняються від селян своєї локальної групи більшим черепним покажчиком та ширшим обличчям. Найбільш реальним поясненням цього вона вважала зміну умов соціального середовища у зв'язку з переходом до міського життя.

Т.І. Алексєєва розглядала також можливість прослідити витоки морфологічного типу полян. Вона писала про певну подібність полянських груп до окремих серій черняхівської культури, а також до скіфів. Але авторка підкреслювала, що якщо ми і можемо говорити про генетичну лінію, яка іде від скіфів через черняхівці і до полянських серій, то це лінія іранська. До слова, Т.І. Алексєєва взагалі схильна була вбачати прабатьківщину слов'ян за межами зони сучасного розселення східних слов'ян.

У 1970—80-і рр. продовжували істотно поповнюватися антропологічні колекції, що репрезентували населення Середнього Придніпров'я, а також з'явилася низка цікавих робіт українських антропологів. Особливо варто відзначити праці київських антропологів В.Д. Дяченка та П.М. Покаса, які, на нашу думку, не достатньо оцінені.

На Лівобережжі В.Д. Дяченком та П.М. Покасом досліджувався матеріал з курганного могильника 11—12 ст. біля с. Камінне на правому березі середньої течії р. Псел (Дяченко, Покас, Сухобоков, 1984, с. 4—26).

Антропологічний матеріал було отримано з 35 поховань. Найближчі аналогії йому антропологи знаходили в сіверянських серіях, але відзначили більш високе та вузьке обличчя камінської групи. Саме розміри та пропорції обличчя та орбіт навели дослідників на думку, що можливо вони мають справу з генетичною лінією, яка йде від іраномовних груп (скіфів Середнього

Подніпров'я — через частину населення черняхівської культури — до населення давньоруської доби). Такий варіант видався на той час авторам переконливішим, аніж генетична лінія від аланської частини носіїв салтівської культури або пізніших аланських груп.

Надалі П.М. Покасом був опрацьований значний матеріал з Лівобережжя. Це, передусім, кістяки з території басейну р. Псел (Покас, 1987, с. 94—99). Тут поблизу хут. Зелений Гай була відкрита низка поховань давньоруської доби на курганному (11—12 ст.) та ґрунтовому (12—13 ст.) могильниках. Автор фіксував морфологічну близькість цього населення зі збірною серією сіверян. Матеріали з цих двох могильників були розглянуті окремо, дослідник зазначив їх типологічну схожість. Тобто, зміна обряду не супроводжувалася, на його думку, різкою зміною населення.

П.М. Покасу належить також цікаве дослідження населення Середнього Подесення давньоруської доби. З огляду на строкатість мешканців цієї території він запропонував, поряд з методом географічного групування (за Т.І. Алексєєвою), або з урахуванням поховального обряду (за В.В. Сєдовим), брати до уваги соціальний статус померлих: городяни, селяни, дружинники. Нагадаємо, що Т.І. Алексєєва вже раніше прийшла до думки про необхідність розглядати окремо міські та сільські вибірки. Але П.М. Покас сформував також вибірку з дружинних поховань біля с. Гущино (Алексеева, 1973), Шестовиця (Зіневич, 1962), Табаевка та Клонов. Антропологом також був введений новий матеріал з курганних могильників біля сс. Жукля, Комань, Рябцево та ґрунтового могильника біля с. Лесково. Цей матеріал був об'єднаний з черепами з могильників Влазов, Мерiновка, Стольне, Кошари, які вже досліджувалися Т.І. Алексєєвою та Г.Ф. Дебецом. Ця збірна серія черепів досить реально репрезентувала сільське населення цієї території. П.М. Покас відзначив подібність сільського та міського населення, при більшій змішаності останніх, хоча все ж відзначив більшу довжину голови, більші розміри обличчя та різкіше горизонтальне профілювання черепів з сільських могильників. Чоловіча вибірка з дружинних могильників характеризувалася мезокранією при великій черепній коробці та середньошироким обличчям, вона виявилася мішаною та доволі близькою до городян, жіноча група з дружинних могильників, навпаки, виявилася ближчою до сільського населення регіону (Покас, 1988b).

Антрополог поставив перед собою також завдання перевірити можливість генетичних зв'язків давньоруського населення з черняхівськими популяціями регіону. При порівнянні морфології сільського населення Подесення давньоруської доби з черняхівцями Середнього Подніпров'я він відзначив суттєві статистично достовірні розходження, які неможливо пояснити епохальною мінливістю. З'ясувалося, що черняхівські черепи різкіше профільовані на верхньому рівні, але гірше — на середньому, мають вище обличчя та орбіти, вужчий ніс. Це дало П.М. Покасу право говорити про неможливість пов'язати давньоруське населення Подесення з черняхівськими групами регіону.

У 1980-і рр. П.М. Покасом було введено до наукового обігу матеріал з могильників давньоруської доби Правобережжя. У 1970—90-і рр. продов-

жувалося поповнення антропологічних колекцій Середнього Подніпров'я. П.М. Покасом були опубліковані невеликі, але інформативні серії Київської землі (Орлов, Моця, Покас, 1985). Це, перш за все, популяції, що представляють населення Поросся.

Цікаві антропологічні матеріали були отримані в результаті розкопок на Замковій горі давньоруського міста Юр'єва. Вони представлені рештками 35 похованих (33 чоловічих та 2 жіночих кістяка).

Територіально близькою Юр'єву була серія з могильника біля с. Яблунівка, що нараховувала 47 поховань (29 чоловічих, 13 жіночих, 5 дитячих).

Матеріали з могильників Яблунівка, Юр'єв, Миколаївський і хут. Половецький П.М. Покас звів до однієї серії. Група отримала назву збірна серія Поросся. Автор охарактеризував пороське населення як європеоїдне та відніс до східносередземноморського типу. Була відзначена певна його неоднорідність. Дослідник не виключав можливість кочових впливів на формування антропологічного типу населення регіону, але не вважав їх сильними. Порівнюючи пороські давньоруські серії з кочовиками 10—13 ст., що були представлені тоді нечисленними матеріалами з Харківської та Дніпропетровської областей, П.М. Покас відзначив, що має місце значна відмінність антропологічних типів.

П.М. Покасом були також введені до наукового обігу матеріали з розкопок городища та могильника Монастирок на південному кордоні Київської Землі (Покас, 1988, с. 135—137). Кістяки походили з 13 поховань давньоруської доби та всі належали чоловікам, що, скоріше. за все, можна пояснити специфікою могильника та особливістю обставин смерті.

Серія з 11 черепів не була однорідною та відрізнялася від сільського населення більшою масивністю, що автор пояснював процесом укрупнення кістяка в умовах міста, у зв'язку зі зміною рівня соціального життя.

Постійні польові дослідження залишали П.М. Покасу мало часу для підготовки публікацій, а передчасна смерть, на превеликий жаль, не дозволила ввести до наукового обігу та узагальнити усі матеріали з Середнього Подніпров'я, що були ним зібрані.

З матеріалами давньоруської доби з м. Київ та околиць працював відомий український антрополог В.Д. Дяченко. Це черепи з розкопок давньоруського цвинтаря на Щекавиці, на Подолі та збірна серія з Києво-Печерської Лаври.

У 1990-і рр. з'явилася цікава робота В.Д. Дяченка (1993), яка в історіографії стоїть дещо окремо. Вона присвячена антропологічному складу населення Києва та його околиць. Автор залучив до наукового обігу новий матеріал давньоруської доби. Серію склали переважно черепи убитих Батиєм при штурмі Києва. 9 кістяків походять з ходу під корпусом № 41 на території Лаврського заповідника, 1 череп з братської могили на Старокиївській горі, 1 з кам'яної гробниці поблизу Федорівського монастиря, яка датується 12 ст. Увесь матеріал з розкопок В.О. Харламова.

В.Д. Дяченко об'єднав лаврські матеріали з збірною київською серією Т.І. Алексєєвої та вирішив при внутрішньогруповому аналізі використати індиві-

дуальну типологію. Аналізу було піддано 28 черепів доброї збереженості, які були розділені за 7 різними типами: дунайським, дунайсько-дніпровським, ладозько-дніпровським, поліським, індо-дніпровським, верхньоволзьким та степовим. Для кожного з типів дослідник, який був чудовим знавцем антропології Євразії, спробував знайти витоки у давніх культурах Євразії. Коріння дунайського та дунайсько-дністровського типу він вбачав у східношнурових культурах (предках балтів, слов'ян та германців). Витоки ладозько-дніпровського типу дослідник знаходив у мезоліті—неоліті України (Василівка III) та неоліті Приладожжя. Поліський антропологічний тип пов'язувався з мезолітом та неолітом Латвії (Звейнекі) та Польщі, культурами гребінцевої кераміки, які можна пов'язати з протофіннами. Верхньоволзький антропологічний тип фіксувався на мезолітичному Волоському могильнику. Індо-дніпровський антропологічний тип, що, можливо, включав у себе індо-іранські етноси, був у свій час поширений серед зрубників, ямників Північно-Західного Причорномор'я, кемі-обінців Криму. Степовий тип В.Д. Дяченко пов'язував з тюркським населенням.

Строкатість антропологічного складу Києва та Київщини антрополог. пояснював тим, що на цій території здавна зійшлися умовні межі трьох великих історико-етнографічних областей: південної степової (східно-іранської або індо-іранської), північно-східної (урало-палеоєвропеоїдної) та північно-західної (центральноєвропейської).

Помірну мезокранію сумарної київської серії автор пояснював не лише початком процесу брахікефалізації у місті, а й присутністю в популяції черепів поліського та степового типу, а дещо більший діаметр вилиць городян не стільки соціальними умовами у місті, а присутністю у виборці широколицих та низьколицих типів (поліського, степового, ладозько-дніпровського).

На превеликий жаль, малий обсяг статті не дав можливості автору вдатися до ширшої аргументації, до того ж, в період широкого розповсюдження методів багатовимірної статистики, використання індивідуальної типології при аналізі в східноєвропейській антропологічній школі не дуже віталось. Це привело до того, що ця цікава, хоча і спірна робота не була належним чином оцінена.

Останнім часом ситуація склалась так, що в антропологічних колекціях став переважати матеріал з міських могильників, тому поява кожної сільської серії викликає значний інтерес.

Матеріали з двох сільських могильники Бучак і Григорівка були опрацьовані та опубліковані О.Д. Козак (2000). Обидва могильники розташовані в Канівському районі Черкаської області. Розкопки їх проводилися експедицією ІА НАН України під керівництвом В.П. Петрашенко, 1986—1991 рр.

Краніологічна серія з Бучака складається з 24 чоловічих та 10 жіночих черепів. Краніологічна серія з могильника Григорівка представлена 15 чоловічими та 9 жіночими черепами гарної збереженості. Авторка відзначила статистичну близькість чоловічої серії з Григорівки до серій полян переяславських та чернігівських, а чоловічої серії з Бучака до міських серій Києва та Чернігова. Статистично близькими до жіночої серії з Бучака виявилася ціла низка збірних серій з різних територій.

З'явилися публікації перших чітко датованих давньоруських могильників з Києва. Це, перш за все, серія з могильника по вул. Паторжинського, яка досліджувалася автором роботи (Рудич, 2005). У давньоруську добу ділянка розміщувалася у межах «міста Ярослава». Більшість поховань датується 40-ми роками 11 ст. — першою половиною 13 ст.

Автор цієї роботи ввела до наукового обігу новий антропологічний матеріал з лівобережних (переяславських) земель (Рудич, 2008). Він з'явився у 2004—2006 рр., коли археологічна експедиція під керівництвом М.Т. Товкайла проводила археологічні дослідження на південно-східній околиці м. Переяслав-Хмельницький, де вивчався ґрунтовий могильник давньоруської доби, який датують другою половиною 11 — початком 13 ст.

Згадані популяції продемонстрували усю складність формування населення давньоруських міст. Саме вони, а також матеріали з Києва, що були опубліковані О.Д. Козак (Козак, 2010), дозволили по-новому подивитися на питання формування антропологічного складу населення давньоруських міст. Але до цієї теми ми звернемося в окремому підрозділі.

До антропологічних матеріалів з території Середнього Подніпров'я зверталися і антропологи, які працюють за іншими методиками. Але, як правило, середньодніпровський матеріал використовувався для порівняння, або в узагальнюючих працях. Ми зупинимося лише на найцікавіших роботах, які несуть інформацію, котру можна використати для етнокультурних реконструкцій у середньодніпровському регіоні.

Передусім тут варто відзначити роботу відомого литовського антрополога Г. Чесніса, котрі були присвячені фенетичним відношенням середньовічних східних слов'ян за дискретним ознакам черепа (Чеснис, 1990а).

Аналіз продемонстрував тісну подібність популяцій різних східнослов'янських територій. Тим не менш, за результатами аналізу в окремий кластер відійшли серії сіверян і радимичів, та досить чітко відокремилися дві серії — словен новгородських та полян. Г. Чесніс вбачав у цьому етногенетичний сенс. Відзначимо, що за достовірно варіюючими дискретними ознаками сіверяни та радимичі виявилися близькими з могильниками балто-слов'янського прикордоння. Це може ілюструвати думку про те, що балти брали участь у формуванні антропологічного складу населення сіверянських та радимичських земель.

До аналізу середньодніпровських популяцій у колі східнослов'янських груп за дискретно-варіюючими ознаками зверталася також московська антрополог А.А. Мовсесян (Мовсесян, 1990). Автор зробила акцент на спорідненості усіх слов'янських груп, що вважала відбиттям у їхніх середніх характеристиках генофонду єдиного предкового загалу, який дав початок східнослов'янським племенам. Все ж вона відзначає певну статистичну віддаленість сіверян, радимичів та дреговичів від загального східнослов'янського масиву.

Мали місце одонтологічні дослідження матеріалів території Середнього Подніпров'я. Вони проводилися як вітчизняними, так і закордонними дослідниками.

Незважаючи на те, що колекції краніологічних матеріалів давньоруської доби значні, за одонтологічними програмами було опрацьовано лише декілька серій з цієї території.

Чотири серії було досліджено відомим українським одонтологом С.П. Сегедою. Він зафіксував приналежність окремих груп населення цього регіону до різних одонтологічних типів: середньоєвропейського, південного грацильного типу та до своєрідного «степового» (Сегеда, 2001, с. 179).

Одонтологічні серії, які репрезентують матеріали з території України, були використані та розглянуті в широкому колі популяцій відомою латиською дослідницею Р. Гравере. Групи з східнослов'янських земель розглядалися нею у порівнянні з серіями західних слов'ян, балтів, угро-фінів, кочових груп. Збірну серію полян київських та чернігівських (Київ—Любеч), а також сіверянську серію з Липового авторка відносить до середньоєвропейського одонтологічного типу. До середньоєвропейського типу з східнослов'янських груп належать також кривичський масив та великий масив балтів, але Р. Гравере відзначає певні відмінності між переліченими групами.

Р. Гравере зауважила, що середньоєвропейський одонтологічний тип, який характеризує полян київських та чернігівських, фіксується також на могильниках Польщі. Середньоєвропейський одонтологічний тип у складі слов'ян та балтів одонтолог схильна пов'язувати з збереження в їх складі давнього субстратного населення. Досить специфічний матеріал з могильника Липове, що репрезентує в аналізі сіверян, був віднесений до степового варіанта середньоєвропейського типу. Дослідниця розглядає його як наслідок контактів слов'янських популяцій з носіями салтово-маяцької культури.

У кінці огляду літератури ми відзначимо, що по антропології Середнього Подніпров'я давньоруської доби накопичено значний матеріал. Але і зараз залишаються невирішеними багато питань, котрі ставили перед собою дослідники, а також постають нові. Попри значну кількість робіт, які вводять новий матеріал, суттєво бракує узагальнюючих праць.

2.2. Населення Середнього Подніпров'я давньоруської доби за матеріалами краніології: загальна характеристика та порівняльний міжгруповий аналіз

За останні десятиліття кількість антропологічного матеріалу давньоруської доби з Середнього Придніпров'я значно зросла, збільшився обсяг інформації стосовно груп, які представляють синхронні та хронологічно близькі популяції слов'янського світу, а також сусідніх народів. Тому на часі постало проведення ревізії антропологічного матеріалу давньоруської доби Середнього Придніпров'я, аналізу матеріалу на декількох рівнях з використанням сучасних методів дослідження.

Головною метою цього підрозділу є уточнення місця населення Середнього Подніпров'я давньоруської доби в слов'янському світі. Робота базуєть-

ся на міжгруповому аналізі краніологічного матеріалу давньоруського часу регіону Середнього Придніпров'я. Для порівняння будуть залучатися лише хронологічно близькі групи, власне кажучі, це можна назвати міжгруповим аналізом «по горизонталі». Виходити на пошуки генетичних витоків населення будь-якої території завжди краще вже після того, як буде з'ясовано його місце в колі синхронних та хронологічно близьких популяцій. Нехтування цим принципом інколи може призвести до дещо анекдотичних висновків.

До аналізу будуть залучені усі опубліковані на сьогоднішній день краніологічні матеріали з території Середнього Подніпров'я. Вперше для цієї території та хронологічного зрізу паралельно аналізуються чоловічі та жіночі серії. До цього інформація про жіночі серії не завжди подавалася в роботах, а міжгрупові порівняння базувалися виключно на чоловічих кістяках. Але розробки останнього часу показали, що виключення з аналізу такої важливої групи матеріалів як жіночі кістяки, може призвести до викривлення загальної картини та значних інформаційних втрат.

Аналіз краніологічних матеріалів з Середнього Подніпров'я буде проводитися в декілька етапів. На першому — розглядається можливість однорідності чи певних відмінностей між популяціями регіону та реальність цих відмінностей у масштабі великого східнослов'янського масиву. На другому етапі — популяції з території усього Середнього Подніпров'я планується розглянути в контексті усього слов'янського масиву, який включає не лише східнослов'янські, але й західнослов'янські та південнослов'янські групи.

Краніологічні характеристики давньоруських популяцій Середнього Подніпров'я. Типологічний підхід. До аналізу було залучено двадцять п'ять краніологічних серій, які представляють правобережжя та лівобережжя Середнього Подніпров'я, тобто походять з земель, що вважаються полянськими та сіверянськими.

Вже побіжний огляд середніх характеристик популяцій свідчить на користь антропологічної неоднорідності населення давньоруської доби регіону на міжгруповому рівні. Середньодніпровські популяції демонструють доволі суттєвий розмах міжгрупових варіацій ознак. У низці випадків групи потрапляють до різних категорій розмірів (за рубрикаціями Г.Ф. Дебеца), а різниця при порівнянні середніх розмірів серій є статистично достовірною. Важливо, що значний розмах міжгрупових варіацій демонструють як чоловічі, так і жіночі серії (табл. 2.1).

В окремих випадках специфічність середніх розмірів може бути зумовлена невеликою кількістю спостережень, але навіть при вилучені таких випадків з розмаху варіацій загальна картина виявляється досить строкатою.

У чоловічих серіях Середнього Подніпров'я довжина та висота черепних коробок характеризується середніми та значними розмірами, ширина черепа — малими та середніми. Черепний покажчик вкладається в межі доліхокранії та мезокранії, хоча окремі групи проявляють тенденцією до різкодоліхокранних або суббрахікранних форм. Кількість доліхокранних та мезокранних груп приблизно рівна, але спостерігається дещо більша концентрація мезокранних форм на Правобережжі, а доліхокранних — на Лі-

Таблиця 2.1. Розмах міжгрупових варіацій розмірів та покажчиків черепів з могильників Середнього Подніпров'я давньоруської доби

Ознака	Чоловічі серії		Жіночі серії	
	Min	Max	Min	Max
1. Поздовжній діаметр	181,5	191,5	171,5	182,3
8. Поперечний діаметр	134,1	142,2	132,3	137,9
17. Висотний діаметр (ba—b)	133,8	140,2	118,0	134,0
45. Ширина вилиць	127,6	134,2	120,3	127,7
48. Висота обличчя	67,0	72,8	62,1	67,0
77. Назомалярний кут	136,9	144,0	134,6	142,6
Zm. Зигомаксилярний кут	123,7	133,5	124,0	129,9
75.1. Кут носових кісток	24,6	32,8	22,3	30,0
Покажчик				
8:1. Черепний	70,4	77,5	73,6	80,3
52:51. Орбітний	74,2	83,5	76,2	83,9
54:55. Носовий	45,5	54,3	48,5	52,8

вобережжі. Висота обличчя груп потрапляє до категорії середньовисоких, а ширина обличчя до — вузьких та середніх при явному домінуванні останніх. За верхньолицевим покажчиком усі групи потрапляють до категорії мезен. Горизонтальне профілювання серій у переважній більшості випадків різке, але є серії з тенденцією до помірного, особливо на назомолярному рівні. Ширина носа за носовим покажчиком варіює від вузького до широкого, але більша частина популяцій відрізняється середньошироким носом. Виступають кістки носа середньо або сильно, кількість популяцій з середньо виступаючими та сильно виступаючими носами приблизно однакова. Висота орбіт незначна або середня (переважає остання).

В жіночих групах міжгруповий розмах варіацій черепного покажчика вкладається у доволі широкі межі — від доліхокранії до брахікранії, хоча домінують мезокранні форми. Висота обличчя в групах потрапляє до категорій низьких та середньовисоких, а ширина обличчя — до вузьких і середніх при явному домінуванні останніх. Горизонтальне профілювання серій коливається від різкого до помірного. На назомалярному рівні більшість жіночих груп регіону профільована помірно, а на середньому рівні — різко. Ширина носа за носовим покажчиком варіює від середньоширокого до широкого, але більша частина популяцій відрізняється широким носом. Виступають кістки носа середньо або сильно, але кількість популяцій з середньо виступаючими носами домінує. Висота орбіт варіює від низьких до високих, але переважають середньовисокі.

Неоднорідність населення на міжгруповому рівні демонструють популяції як Правобережжя, так і Лівобережжя Дніпра.

Всі вибірки черепів належать до великої європеоїдної раси. Переважна більшість з них добре вкладається в розмах варіацій слов'янських серій давньоруської доби. Орієнтовно з'ясувати місце середньодніпровських популяцій у колі східнослов'янських груп можна за допомогою різних підходів до міжгрупового аналізу — типологічного та кількісного (статистичного). Кожен з них має свої переваги та недоліки. Як відомо, найбільш об'єктивними є ті висновки, які базуються на співставленні результатів, отриманих за допомогою різних підходів та декількох методів.

Ми розпочнемо аналіз з використання старої, але добре апробованої типології східних слов'ян, що була розроблена Т.І. Алексєєвою (1973). В основі типології лежали розміри черепного покажчика та діаметра вилиць. Зрозуміло, будь-яку типологізацію можна, певною мірою, розглядати як мистецтво узагальнення та спрощення. Тобто, ми отримаємо схематичну, але досить чітку картину антропологічної ситуації.

Чоловіки. Ми диференціювали чоловічі серії Середнього Подніпров'я за принципом, який був покладений в основу типології східних слов'ян. Зауважимо, що Т.І. Алексєєвою (на відміну від рубрикацій Г.Ф. Дебеца) до широколицих або відносно широколицих форм були віднесені східнослов'янські чоловічі серії з діаметром вилиць понад 135 мм, а до суббрахікранних форм — з черепним покажчиком вищим за 77,0 мм. Тобто, коли говориться про широколицість слов'ян, то мається на увазі відносна широколицість. Типологічна розбивка міститься у табл. 2.2.

За станом на сьогоднішній день, у нашому регіоні на рівні середніх груп фіксується декілька морфологічних типів з тих, що були виділені Т.І. Алек-

Таблиця 2.2. Краніологічні типи груп давньоруської доби Середнього Подніпров'я (чоловіки)

Антропологічний тип	Серія
Доліхокранний з середньою шириною обличчя	*Збірні групи*: полян переяславських, сільського населення Середнього Подесення; *збірна серія сіверян, могильники*: Липове, Камінне, Зелений Гай (ґрунтовий), м. Любеч, м. Переяслав, Монастирок, м. Київ (на вул. Паторжинського)
Доліхокранний з відносно широким обличчям	*Могильники*: Ягнятин, Зелений Гай (кургани)
Мезокранний вузьколиций	Могильник Шестовиця
Мезокранний з середньою шириною обличчя	*Могильники*: Миколаївка, хут. Половецький, Княжа Гора, Вітачів, Григорівка, Бучак, Юр'єв, Чернігів (Алексеева, 1973), дружинні Середнього Подесення
Суббрахікранний з вузьким обличчям	Могильник Яблунівка
Суббрахікранний з середньошироким обличчям	Київ (Алексеева, 1973)

сєєвою на матеріалах східнослов'янського масиву. Але представлені вони в різних пропорціях — одні є домінантними, інші фіксуються епізодично.

Доліхокранні середньолиці форми представляють близько половини популяцій цієї території (11 серій), з них 9 груп походять з лівого берега Дніпра, і лише 2 — з правого. Морфотип досить широко представлений в східнослов'янському світі та характеризує збірні серії територій сіверян, радимичів, дреговичів, смоленських кривичів.

Доліхокранний з відносно великою (в слов'янському масштабі) шириною обличчя тип представлений усього двома могильниками — Ягнятин на правому березі та Зелений Гай (курганний могильник) на лівому березі Дніпра. У східнослов'янському світі доліхокранний відносно широколиций морфотип характеризує волинян та полоцьких кривичів (за матеріалами Т.І. Алексєєвої). Але зауважимо, що такі ж характеристики дає і збірна серія з древлянських земель (Дебец, 1948; Рудич, 2003с).

Мезокранний з середньошироким обличчям тип представляє значну низку серій (10 груп), які локалізуються переважно на Правобережжі (7 груп, при чому три з них тяжіють до вузьколицесті), а лише 3 — на Лівобережжі. Саме цей тип (за схемою Т.І. Алексєєвої) репрезентує населення полянських територій. В східнослов'янському світі комбінація мезокранії з середньою шириною обличчя характеризує лише полян київських, переяславських, чернігівських та не є типовою для інших територій.

Але, якщо ми вийдемо за межі східнослов'янського масиву, то знайдемо аналогії серед популяцій західнослов'янського світу. Окремі правобережні серії, які увійшли до блоку мезокранних середньолицих форм, виявляють тенденцію до вузьколицесті та доліхокранії або знаходяться на межі цих розмірів. Доліхо-мезокранні вузьколиці форми серед східних слов'ян характерні для кривичів ярославських, володимиро-рязанських та костромських. Але в згаданих кривичських серіях ці риси поєднуються з меншими розмірами черепної коробки, широким та слабо виступаючим носом, послабленням горизонтального профілювання обличчя на середньому рівні. Т.І. Алексєєва вважала, що своєю специфікою згадані племена, а також доліхокранні та вузьколиці в'ятичі завдячують фіно-угорському, головним чином, давньомордовському населенню Волго-Окського басейну (Алексеева, 1999а, с. 14). Але треба пам'ятати, що мезокранні з середньошироким обличчям при тенденціях до вузьколицесті форми досить широко представлені у популяціях західних слов'ян.

Мезокранний вузьколиций морфотип представляє лише одну маленьку серію з Лівобережжя з доволі специфічного могильника Шестовиця, на якому було поховано етнічно різнорідне населення. Мезокранні вузьколиці типи взагалі характеризують цілу низку чоловічих популяцій з кривичських земель, але шестовицька група у середньому вияві відзначається іншими пропорціями обличчя та висотою черепа, що заставляло окремих антропологів шукати їй аналогій за межею слов'янського світу.

До категорії суббрахікранних середньолицих форм потрапляє збірна серія з Києва (матеріали Т.І. Алексєєвої), а взагалі у східнослов'янському світі цей тип характеризує словен новгородських.

Суббрахікранний вузьколиций тип серед середньодніпровського населення характеризує лише одну групу — з могильника Яблунівка. До типів східних слов'ян (за Т.І. Алексєєвою) така комбінація взагалі не увійшла.

За результатами типологічної розбивки зазначимо, що чоловіче населення Середнього Подніпров'я давньоруської доби є неоднорідне на міжгруповому рівні. Але серед чоловіків яскраво домінують два морфотипи: 1 — доліхокранний середньолиций, що локалізується, головним чином, на Лівобережжі, але епізодично фіксується на правому березі Дніпра, 2 — мезокранний середньолиций, який локалізується переважно на Правобережжі, хоча частково присутній і на лівому березі (Подесення).

Використання типологічної схеми Т.І. Алексєєвої дозволяє зорієнтуватися під час пошуку аналогій серед населення інших східнослов'янських земель. Але вона добре ілюструє, що відповіді далеко не на всі питання можна знайти у межах східнослов'янського світу.

Жінки. Розглянемо антропологічну ситуацію, яка орієнтовно склалася серед жіночого населення середньодніпровського регіону.

На превеликий жаль, кількість матеріалу, що репрезентує жіночі групи Середнього Подніпров'я, поступається за кількістю чоловічим групам.

За тим самим принципом, який був використаний Т.І. Алексєєвою для виділення краніологічних типів східних слов'ян (на основі черепного покажчика та діаметру вилиць), ми розділили середньодніпровські матеріали жіночих серій.

Треба завжди пам'ятати, в однорідних популяціях жінки у сумарному вияві мають більший від чоловіків черепний покажчик, а тому в окремих випадках чоловіча та жіноча вибірка з одного могильника, навіть досить однорідного, можуть бути віднесені до різних морфологічних типів. Частіше це трапляється тоді, коли група знаходиться на межі типів. Це є одним з слабких місць типологічного підходу. Розбивка жіночих груп по типам подано у табл. 2.3.

Таблиця 2.3. Краніологічні типи груп давньоруської доби Середнього Подніпров'я; жінки

Антропологічний тип	Серія
Доліхокранний з середньою шириною обличчя	Збірна серія сіверян, мог-к Шестовиця, мог-к Камінне, Переяслав, Київ (мог-к на вул. Паторжинського)
Мезокранний вузьколиций	Мог-к Миколаївський, мог-к Григорівка
Мезокранний з середньою шириною обличчя	Мог-к хут. Половецький, мог-к Бучак, мог-к Зелений Гай
Мезокранний з відносно широким обличчям	Збірні серії полян переяславських, збірна серія полян чернігівських, Любеч
Суббрахікранний з вузьким обличчям	Княжа Гора
Суббрахікранний з середньошироким обличчям	Чернігів, Вітачів
Суббрахікранія з відносно широким обличчям	Київ (Алексеева, 1973)

Доліхокранні середньолиці форми серед жінок представляють близько половини популяцій цієї території (5 серій, з них 4 групи локалізуються на лівому березі Дніпра, а 1 — на правому). Тип доволі широко представлений у східнослов'янському світі, він характеризує, насамперед, жіночі популяції радимичів та дреговичів.

Мезокранний вузьколиций краніологічний тип репрезентує дві правобережні групи. У слов'янському світі він представлений на західнослов'янських та епізодично на південнослов'янських землях.

Мезокранний з середньою шириною обличчя морфотип характеризує дві правобережні та одну лівобережну популяцію. Морфотип трапляється на різних територіях слов'янського світу.

Мезокранні широколиці форми представлені лише на Лівобережжі Дніпра, але трьома вибірками. У східнослов'янському світі такі форми представляють більш західні землі древлянсько-волинські, галицькі, тиверські.

Суббрахікранія у комбінації з вузьким обличчям характеризує одну правобережну групу, суббрахікранія у поєднанні з середнім обличчям характеризує одну лівобережну та одну правобережну групу. Суббрахікранія у поєднанні з широким обличчям трапляється в одній правобережній серії. Усі суббрахікрані серії належать жіночому населенню придніпровських міст.

Картина жіночих груп регіону виявилася доволі строкатою, але теж можна відзначити певні тенденції. На Лівобережжі серед жінок, як і серед чоловіків, спостерігається домінування доліхокранного з середньою шириною обличчя типу. Він охоплює досить великі райони Лівобережжя, що простягаються далеко на схід — до груп Суджакських та Гочевських курганів. В районах Лівобережжя близьких до Дніпра він фіксується серед жінок Переяслава (Рудич, 2007) та на могильнику Шестовиця. Тобто, доліхокранний з середньошироким обличчям тип був доміннантним для Лівобережжя, як для жінок, так і для чоловіків. У східнослов'янському світі він характеризує, як вже говорилося, також антропологічну зону дреговичів — радимичів — сіверян.

Низка мезокранних вузьколицих або середньолицих (відносно вузьколицих груп) фіксується на Правобережжі. Як ми відзначали, тенденцію до вузьколицесті мають і окремі чоловічі серії Правобережжя. Це може свідчити на користь існування своєрідного анклаву вузьколицих форм на Правобережжі на території полян київських, котрий з заходу, сходу та півночі оточений більш широколицими формами. Аналогії мезокранним вузьколицим або відносно вузьколицим придніпровським популяціям можна знайти в західнослов'янських та південнослов'янських землях.

Важливо відзначити на матеріалі збірних жіночих серій території полян чернігівських, переяславських (за матеріалами Т.І. Алексєєвої), м. Любеч присутність у регіоні мезокранних відносно широколицих форм. Мезокрані відносно широколиці форми характерні для територій древлянських та галицьких, така комбінація є розповсюдженою і серед слов'янських груп різних земель. З огляду на те, що жінки краще віддзеркалюють автохтонні лінії, можливо, цей морфотип репрезентує ранішу хвилю населення, яке освоювало ці землі. Не виключено також, що носії цього морфокомплекса могли

проникнути з древлянських територій на Лівобережжя в обхід полянських земель і розповсюджуватися з північних районів вниз по Дніпру.

Суббрахікранія характеризує низку міських жіночих серій. Т.І. Алексєєва пов'язувала більший черепний покажчик з прискоренням темпа брахікефалізації в умовах міста (Алексеева, 1973).

Ми склали загальне уявлення про антропологічну ситуацію в Середньому Подніпров'ї у давньоруську добу. Була зафіксована неоднорідність населення на міжгруповому рівні та означені головні морфологічні масиви, що присутні в регіоні. Для уточнення антропологічної ситуації в регіоні звернемося до методів багатовимірної статистики, це сприяє значній об'єктивізації результатів аналізу, хоча також має своє підводне каміння. Нами використовувався пакет програм SYSTAT.

Міжгруповий аналіз популяцій Середнього Подніпров'я давньоруської доби за допомогою статистичних методів. ***Чоловіки***. На першому етапі дослідження аналізу були піддані чоловічі популяції давньоруської доби виключно з території Середнього Подніпров'я.

До міжгрупового факторного аналізу (МГК) було залучено 21 серію чоловічих черепів давньоруської доби з Подніпров'я, тобто популяцій територіально близьких. Населення регіону представляли матеріали могильників: Миколаївський, хут. Половецький (Зиневич, 1967), Шестовиця (Зіневич, 1962), Зелений Гай, Яблунівка, Юр'єв, Монастирок, Липове (Покас, 1987; 1988а; Орлов, Моця, Покас, 1985), Камінне (Дяченко, Покас, Сухобоков, 1984), Бучак, Григорівка (Козак, 2000) Княжа Гора, Вітачів, Київ, Любеч, Чернігів (Алексеева, 1973), Переяслав (Рудич, 2007), з могильника на вул. Паторжинського у Києві (Рудич, 2005), а також збірні серії — полян переяславських, чернігівських та сіверян (Алексеева, 1973).

Серії порівнювалися за такими ознаками: черепний покажчик, висота черепа, кути горизонтального профілювання обличчя та кут носа, ширина та висота обличчя, орбітний та носовий покажчики.

Після факторизації кореляційної матриці виділилося два фактори, у котрих власна вага вища за 1,0 і які в оберненому вигляді трактуються як головні компоненти. Вони описують 50,2 % загальної різноманітності сукупності (табл. 2.4).

Найважливішим фактором можна вважати 1, від нього залежить 28,9 % загальної мінливості. За 1 фактором найбільші додатні навантаження несуть такі ознаки: діаметр вилиць, кут носа, носовий покажчик, а найбільші від'ємні — кути горизонтального профілювання обличчя. За 2 фактором, від якого залежить 22,9 % загальної дисперсії, найбільші додані навантаження несут :висота черепа, висота обличчя, орбітний покажчик, а найбільші від'ємні — черепний покажчик.

Таким чином, 1 фактор дозволяє розділити усю сукупність за шириною обличчя, кутом носа та профілюванням горизонтальної частини обличчя, а 2 — за висотою обличчя, черепа, орбіт та черепним покажчиком.

Значення факторних навантажень для окремих серій подаються нижче в табл. 2.5.

Таблиця 2.4. Власні числа головних факторів та їх навантаження на ознаки

№ за Мартіном	Необернені фактори		Обернені фактори	
	A1	A2	V1	V2
75.1. Кут носа	+0,818	–0,240	+0,843	+0,125
77. Назомалярний кут	–0,779	+0,401	–0,875	+0,037
Zm. Зигомаксилярний кут	–0,709	+0,006	–0,646	–0,292
45. Діаметр вилиць	+0,584	–0,475	+0,730	–0,186
17. Висота черепа	+0,362	+0,710	+0,030	+0,797
8:1. Черепний покажчик	–0,413	–0,709	–0,078	–0,817
48. Висота обличчя	+0,404	+0,613	+0,109	+0,726
52:51. Орбітний покажчик	+0,124	+0,280	–0,005	+0,306
54:55. Носовий покажчик	+0,394	–0,106	+0,402	+0,069
I	2,753	1,917	2,606	2,064
%	30,6	21,3	28,9	22,9

Таблиця 2.5. Значення факторних навантажень на окремі чоловічі серії

Могильник, назва	F1	F2	Могильник, назва	F1	F2
1. Бучак	–0,904	–0,937	12. Миколаївський	+0,468	+0,050
2. Чернігів	–0,166	–0,958	13. Переяслав	+0,295	+0,107
3. Григорівка	–1,422	–0,001	14. Поляни переяславські	+0,116	+0,022
4. Яблунівка	–0,332	–0,869	15. хут. Половецький	–0,202	–0,754
5. Юр'єв	+0,403	+0,217	16. Сіверяни	–0,004	+0,177
6. Камінне	+0,658	+3,071	17. Шестовиця	–2,999	+0,014
7. Київ 1 (Алексєєва,1973)	+0,608	–1,512	18. Вітачів	+1,326	–1,162
8. Княж Гора, Сагунівка	+0,676	–0,779	19. Зелений Гай	–0,081	+0,488
9. Липове	+0,525	+1,141	20. Київ 2 (Рудич,2005)	–0,844	+0,909
10. Любеч	–0,057	+0,835	21. Поляни чернігівські	+0,070	+0,123
11. Монастирок	+1,868	–0,182	—	—	—

За значенням факторів для окремих краніологічних серій вони були вписані у простір 2 головних факторів поліморфізму (рис. 2.1).

Максимально віддалені від загального масиву середньодніпровських серій виявилися групи з могильників Шестовиця та Камінне.

Серія з могильника Шестовиця дистанціюється від інших завдяки вузькому та сплощеному обличчю, що загалом не характерно для слов'янських груп. Своєрідність цієї серії вже відзначалася антропологами. За результатами міжгрупового аналізу за 10 ознаками із залученням широкого кола серій

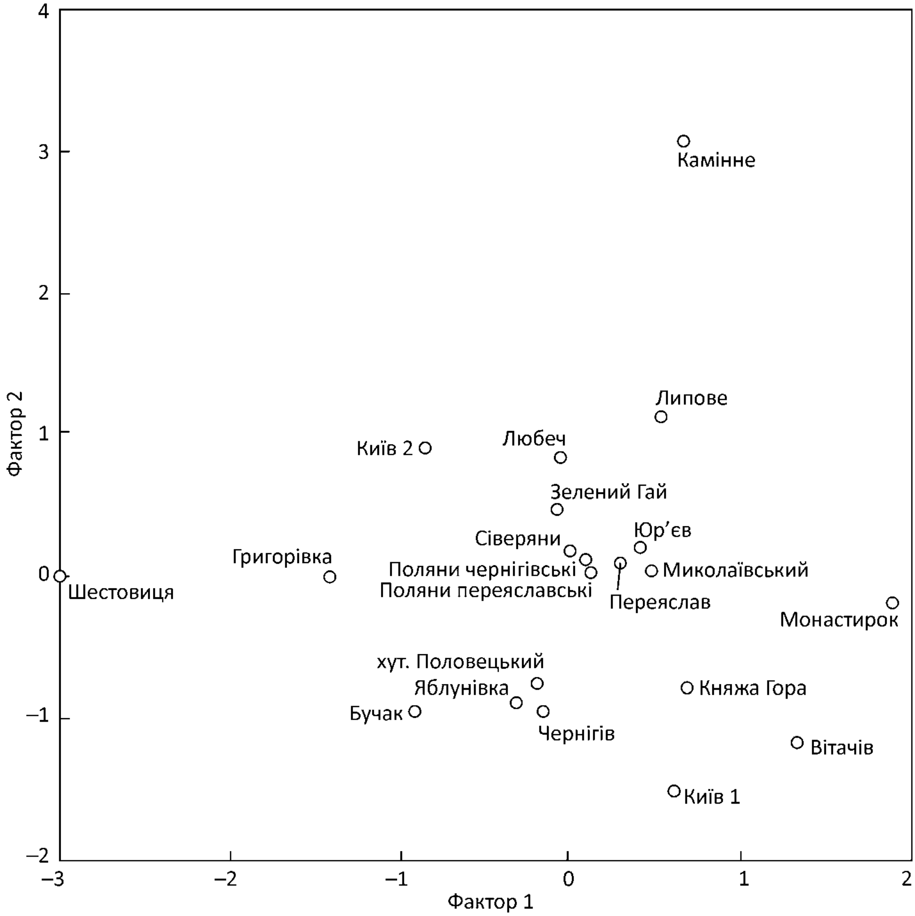

Рис. 2.1. Результати факторного аналізу чоловічих серій черепів з могильників давньоруської доби Середнього Подніпров'я

з північних районів Європи 6—16 ст. група з Шестовиці виявила найбільшу статистичну близькість із серіями вікінгів, особливо Швеції та Британії (Санкина, Козинцев, 1995). Могильник Шестовиця вважається дружинним могильником, археологи фіксують на ньому присутність речей скандинавського походження. Але для германських груп не є характерним таке вузьке за абсолютними розмірами обличчя та послаблене профілювання обличчя. Морфологічно група є доволі близькою збірній лівів, які є досить своєрідною фіномовною популяцією з території Прибалтики.

Віддаленість серії з Камінного від загального масиву серій забезпечує значна висота обличчя й орбіт (ознаки несуть навантаження на другому факторі). Саме параметри цих ознак були для дослідників краніологів головним

аргументом на користь існування іранських впливів (Дяченко, Покас, Сухобоков, 1984).

Своєрідність цих двох серій при факторному аналізі призвела до суттєвого статистичного збиження інших груп регіону. Але звернемося до основного масиву популяцій регіону, де намічаються такі тенденції. На правобережжі Дніпра домінують групи з більшим черепним покажчиком, меншою висотою черепа, обличчя та орбіт. Це серії з могильників Григорівка, Бучак, хут. Половецький, Яблунівка. За черепним покажчиком усі вони характеризуються мезокранією. До них завдяки невеликій довжині черепа, висоті черепа й обличчя тяжіє населення Княжої Гори-Сагуновки, Києва, Вітачіва, а також м. Чернігів (Алекеева, 1973).

На Лівобережжі концентруються, головним чином, серії з меншим черепним покажчиком (характеризуються доліхокранією або тяжіють до неї), більшою висотою черепа та обличчя. різкішим горизонтальним профілюванням і сильніше виступаючим носом. Це групи сіверянських, переяславських і частково чернігівських земель (Любеч та збірна серія полян за матеріалами Т.І. Алексєєвої). Але близьке сполучення ознак, хоч і не так яскраво означене, проявляється в окремих серіях з правобережних земель (Миколаївський могильник, Юр'єв, серія черепів з могильника у Верхньому Києві на вул. Паторжинського).

Результати кластерного аналізу (ієрархічна процедура, відстань Евкліда, метод Complete) дають близьку картину й добре ілюструють антропологічну ситуацію в Середньому Подніпров'ї.

Жінки. Для міжгрупового факторного аналізу було залучено 17 серій жіночих черепів давньоруської доби з Подніпров'я. Населення представляли матеріали окремих могильників: Миколаївського, хут. Половецький (Зиневич, 1967), Шестовиці (Зіневич, 1962), Зеленого Гаю (Покас, 1987), Камінного (Дяченко, Покас, Сухобоков, 1984), Бучака, Григорівки (Козак, 2000) Княжої Гори, Вітачіва, Києва, Любеча, Чернігова (Алексеева, 1973), Переяслава (Рудич, 2008), з могильника у Києві на вул. Паторжинського (Рудич, 2005), а також збірні серії — полян переяславських, чернігівських та сіверян (Алексеева, 1973).

Серії порівнювалися за такими ознаками: черепний покажчик, висота черепа, ширина лоба, кути горизонтального профілювання обличчя та кут носа, ширина та висота обличчя, орбітний та носовий покажчики.

Після факторизації кореляційної матриці виділилися два фактори, у котрих власна вага вища за 1,0 і котрі у оберненому вигляді трактуються як головні компоненти. Вони описують 41,2 % загальної різноманітності сукупності.

Найважливішим фактором можна вважати 1, від нього залежить 20,8 % загальної мінливості. За ним найбільші додатні навантаження несуть такі ознаки: носовий покажчик, діаметр вилиць, зигомаксилярний кут, а найбільші від'ємні — орбітний покажчик. За 2 фактором найбільші додані навантаження несуть :висота черепа, висота обличчя, кут носа, а найбільші від'ємні — назомалярний кут, черепний покажчик, найменша ширина лоба. Від 2 фактора залежить 20,4 % загальної дисперсії.

Таким чином, 1 фактор ділить усю сукупність за шириною обличчя та носа, висотою орбіт та профілюванням середньої частини обличчя. 2 фактор дозволяє розділити сукупність за висотою обличчя та черепа, черепним покажчиком, горизонтальним профілюванням верхньої частини обличчя, шириною лоба та кутом носа. Власні числа головних факторів та їх навантаження на ознаки подані в табл. 2.6.

Таблиця 2.6. Власні числа головних факторів та їх навантаження на ознаки

№ за Мартіном	Необернені фактори		Обернені фактори	
	A1	A2	V1	V2
Zm. Зигомаксилярний кут	+0,806	+0,017	+0,601	–0,538
8:1. Черепний покажчик	+0,624	–0,131	+0,367	–0,522
54:55. Носовий покажчик	+0,615	+0,548	+0,823	–0,020
45. Діаметр вилиць	+0,175	+0,814	+0,683	+0,475
77. Назомалярний кут	+0,473	–0,657	–0,103	–0,803
17. Висота черепа	–0,246	+0,413	+0,102	+0,470
52:51. Орбітний покажчик	–0,455	–0,308	–0,543,	+0,085
48. Висота обличчя	–0,278	+0,233	–0,044	+0,360
9. Ширина лоба	+0,475	–0,111	+0,271	–0,405
75.1. Кут носа	–0,375	+0,059	–0,234	+0,299
I	2,383	1,747	2,087	2,043
%	23,8	17,5	20,8	20,4

Виходячи зі значень факторів, теоретично можливі такі чотири комбінації ознак.

Комбінація 1. Групи з меншим черепним покажчиком, вищою черепною коробкою, вужчим лобом, вищим та ширшим обличчям, що добре профільоване у горизонтальній площині на верхньому рівні та менше на середньому, з нижчими орбітами та ширшим носом, що краще виступає.

Комбінація 2. Серії з меншим черепним покажчиком, вищою черепною коробкою, вужчим, але вищим обличчям, що добре профільоване у горизонтальній площині, з вищими орбітами та вужчим носом, який виступає слабкіше.

Комбінація 3. Серії з більшим черепним покажчиком, нижчим черепом, ширшим лобом, ширшим, але нижчим обличчям, яке дещо слабкіше профільоване у горизонтальній площині, нижчими орбітами, ширшим носом, який менше виступає.

Комбінація 4. Серії з більшим черепним покажчиком, нижчою черепною коробкою, ширшим лобом, меншими розмірами обличчя, яке слабкіше профільоване на верхньому рівні та різкіше на середньому, вищими орбітами, вужчим носом, який слабкіше виступає.

Таблиця 2.7. Значення факторних навантажень для окремих серій

Могильник, назва	F1	F2	Могильник, назва	F1	F2
1.Чернігів (Алексеева,1973)	+1,349	–0,568	10. Поляни переяславські	+0,944	+0,589
2. Київ (Алексеева,1973)	+1,720	–0,367	11. Сіверяни	+0,110	+0,682
3.Любеч	+1,067	–0,207	12. Миколаївський	+0,026	–0,680
4. Вітачів	+0,790	–0,164	13. х.Половецький	–1,285	–0,811
5. Переяслав	–0,796	+2,280	14. Камінне	–0,133	+0,096
6. Київ (Рудич,2002)	–0,956	–0,077	15. Зелений Гай	–0,601	–0,082
7. Княж Гора,Сагунівка	–1,642	–0,549	16. Шестовиця	–0,431	+1,788
8. Григорівка	–0,317	–2,076	17. Бучак	–0,919	–0,429
9. Поляни чернігівські	+1,073	+0,575	—	—	—

Значення факторних навантажень для окремих серій подані в табл. 2.7.

За значенням факторів для окремих краніологічних серій, вони були вписані у простір 2 головних факторів поліморфізму (рис. 2.2).

Міжгруповий аналіз (МГК) показав, що максимально диференціюють середньодніпровські жіночі популяції правобережжя та лівобережжя Дніпра ознаки, що несуть навантаження за 2 фактором черепний покажчик, висота черепа, висота обличчя, горизонтальне профілювання обличчя на назомалярному рівні та кут носа.

Групи, що сконцентрувалися в верхній частині факторного поля представлені виключно лівобережними популяціями. Це жіночі серії з Переяслава, могильника Шестовиця, збірні групи сіверянок, полянок переяславських, полянок чернігівських та жінок могильника Камінне.

Для цих груп характерні менший черепний покажчик (доліхокранія або тенденція до неї, як у полян переяславських та чернігівських), вища черепна коробка та обличчя, яке різкіше профільоване на назомалярному рівні. Групи мають чітко зорієнтований північно-західний характер антропологічних зв'язків. Означений набір ознак характерний для балтських груп та тих популяцій слов'ян, що, як вважається, сформувалися на балтській основі (дреговичі, радимичі, окремі групи кривичів). Для лівобережних груп характерна перша або друга комбінація ознак.

Для переважно сільських груп давньоруської доби з правобережжя Дніпра характерна четверта комбінація ознак. Вони мезокранні або тяжіють до мезокранії, мають менші розміри обличчя, яке слабкіше профільоване на назомалярному рівні, нижчу черепну коробку, дещо вищі орбіти, вужчий ніс, який дещо слабкіше виступає. Ми маємо справу з доволі специфічним комплексом. Тенденції до збільшення черепного покажчика, послаблення горизонтального профілювання обличчя на верхньому рівні, збільшення висоти орбіт та вужчий ніс, який виступає слабкіше, викликають, у першу чергу, думки про степові (кочові) впливи. Але жодна з степових груп не могла дати

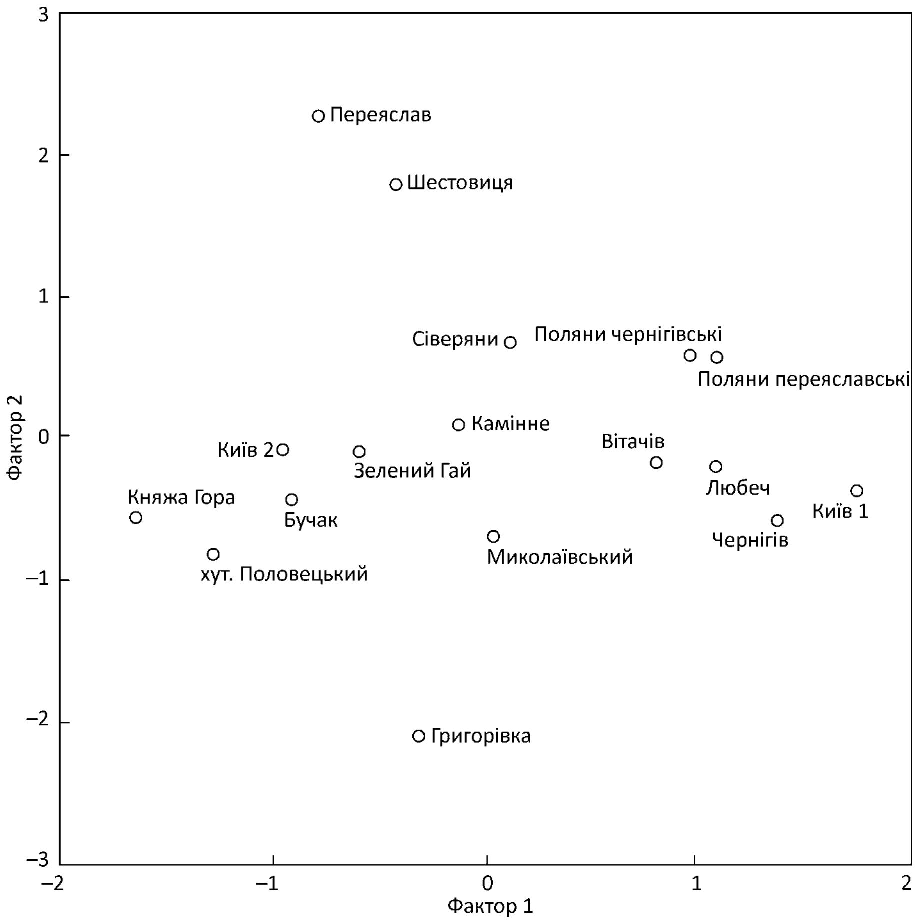

Рис. 2.2. Результати факторного аналізу жіночих серій черепів з могильників давньоруської доби Середнього Подніпров'я

такого зменшення розмірів обличчя, до того ж у кочовиків послаблення профілювання обличчя на верхньому рівні добре корелюється з послабленням профілювання на середньому рівні. Тим не менш, питання про можливість кочових впливів на популяції Середнього Подніпров'я давньоруської доби є актуальним.

Ще одне скупчення груп характеризується третім морфологічним комплексом. Сюди увійшли популяції, що представляють населення міст Києва (матеріали Т.І. Алексєєвої),Чернігова, Вітачіва і Любеча. Вони мають ширше та нижче обличчя, слабкіше горизонтальне профілювання обличчя, нижчі орбіти, ширший ніс, що виступає слабкіше. Для Києва, Чернігова та Вітачіва характерна також брахікранія та суббрахікрані. Більший черепний покажчик

та ширину обличчя городян, на відміну від селян, фіксувала Т.І. Алексєєва в окремих давньоруських серіях і пов'язувала це зі зміною соціальних умов у міських популяціях.

Результати міжгрупового аналізу добре ілюструють неоднорідність населення регіону на рівні середніх значень популяцій, але нам важливо перевірити чи збережеться ця неоднорідність при аналізі в іншому масштабі — на рівні східнослов'янського масиву.

Міжгруповий аналіз популяцій Середнього Подніпров'я на тлі східнослов'янського антропологічного масиву. Розглянемо давньоруські середньодніпровські групи у дещо іншому масштабі — у широкому колі східнослов'янських серій.

Чоловіки. Для міжгрупового аналізу було залучено 42 серії чоловічих черепів. Збірні групи 10—13 ст. репрезентують території племен: полян переяславських, дреговичів, кривичів ярославських, костромських, смоленських, тверських, володимирських, в'ятичів, словен новгородських, радимичів, сіверян (Алексеева, 1973), древлян-волинян (Рудич, 2003с), тиверців (Великанова, 1975). Там, де це було можливо, були залучені серії окремих могильників — Миколаївського, хут. Половецький (Зиневич, 1967), курганного могильника Зелений Гай та ґрунтового могильника Зелений Гай, Юр'єва, Монастирка, Липового, Яблунівки (Покас, 1987; 1988; 1988а), Камінного (Дяченко, Покас, Сухобоков, 1984), Бучака, Григорівки (Козак, 2000) Княжої Гори (Алексеева, 1973). До аналізу включені також збірні серії дружинних могильників Середнього Подесення, сільських могильників Середнього Подесення (Покас, 1988b).

Населення низки міст представлене як матеріалами збірних серій, так і окремих могильників з Києва, Чернігова, Любеча, Вітачіва, Смоленська, Старої Рязані (Алексеева, 1973), Василіва (Великанова. 1975), Галича (Рудич, 1998), Старої Ладоги (Санкина, Козинцев, 1990), могильника Переяслав (Рудич, 2007), могильника Новогрудок (Саливон, 1971), з могильника на вул. Паторжинського у Києві (Рудич, 2005), серії з могильника на Щекавиці у Києві, збірної серії Верхнього Києва (Козак, 2010), збірної серії нового матеріалу з м. Чернігів (Долженко, 2012; у друку).

Серії порівнювалися за такими ознаками: черепний покажчик, висота черепа, ширина лоба, кути горизонтального профілювання обличчя та кут носа, ширина та висота обличчя, орбітний та носовий покажчики.

Після факторизації кореляційної матриці виділилося два фактори, які описують 50,1 % загальної різноманітності сукупності. Власні числа головних факторів та їх навантаження на ознаки подані в табл. 2.8.

Найважливішим фактором є 1, від якого залежить 26,94 % загальної мінливості. За ним найбільші додатні навантаження несуть такі ознаки, як ширина та висота обличчя, кут носа, а найбільші від'ємні — кути горизонтального профілювання обличчя та носовий покажчик. За 2 фактором (20,64 % загальної мінливості) найбільші додатні навантаження несе висота черепа, ширина лоба, а від'ємні — черепний покажчик та орбітний покажчик.

Виходячи зі значень факторів, теоретично можливі наступні чотири комбінації ознак у середині східнослов'янського масиву.

Таблиця 2.8. Власні числа головних факторів та їх навантаження на ознаки

№ за Мартіном	Необернені фактори		Обернені фактори	
	A1	A2	V1	V2
17. Висота черепа	–0,476	+0,647	+0,108	+0,817
9. Ширина лоба	–0,691	+0,309	+0,426	+0,619
45. Діаметр вилиць	–0,701	+0,005	+0,600	+0,362
48. Висота обличчя	–0,781	–0,213	+0,781	+0,159
77. Назомалярний кут	+0,307	+0,303	–0,419	+0,216
Zm. Зигомаксилярний кут	+0,448	+0,170	–0,472	–0,083
75.1. Кут носа	–0,607	–0,613	+0,835	–0,216
8:1. Покажчик черепа	+0,371	–0,462	–0,082	–0,580
52:51. Орбітний покажчик	+0,153	–0,646	+0,199	–0,634
54:55. Носовий покажчик	+0,612	+0,179	–0,618	–0,159
I	3,038	1,719	2,694	2,064
%	30,03	17,19	26,94	20,64

Комбінація 1. Серії з меншим черепним покажчиком, вищою черепною коробкою, більшими розмірами обличчя, що сильніше профільоване у горизонтальній площині, з нижчими орбітами та вужчими носом, який виступає сильніше.

Комбінація 2. Серії з більшими черепним покажчиком, нижчою черепною коробкою, більшим обличчям, що різкіше профільоване у горизонтальній площині, з вищими орбітами та вужчим носом, що сильніше виступає.

Комбінація 3. Серії з більшим черепним покажчиком, нижчою черепною коробкою, меншим обличчям, що слабкіше профільоване у горизонтальній площині, вищими орбітами, ширшим носом, кістки якого слабкіше виступають.

Комбінація 4. Серії з меншим черепним покажчиком, вищим черепним діаметром, меншими розмірами обличчям, яке слабкіше профільоване у горизонтальній площині, нижчими орбітами та ширшим носом, який виступає слабкіше.

Значення факторних навантажень для окремих серій подано в табл. 2.9.

За значенням факторів для окремих краніологічних серій, групи були вписані у простір 2 головних факторів поліморфізму (рис. 2.3).

Отримана картина добре демонструє, що чоловічі серії Середнього Подніпров'я не складають єдиного компактного угруповання навіть у масштабах усього східнослов'янського масиву, котрий займає великі території. Це свідчить, що відмінності між групами Середнього Подніпров'я не носили локального характеру, а виходили за межі регіону, тобто населення було змішаним і в масштабах східнослов'янського загалу.

Таблиця 2.9. Значення факторних навантажень для окремих серій

Могильник, назва	F1	F2	Могильник, назва	F1	F2
1. Тиверці	–0,061	+0,710	22. Чернігів (Алексеева, 1973)	–1,253	–0,544
2. Василів	+2,019	–0,349	23. Чернігів (Долженко, 2012)	+0,518	+0,572
3. Миколаївський	+1,119	–1,140	24. Любеч	+0,034	+0,957
4. хут. Половецький	–0,692	–1,358	25. Смоленськ	+0,230	+1,648
5. Княжа Гора	–0,423	–0,041	26. Древляни-волиняни	+1,162	+0,873
6. Поляни переяславські	+0,027	–0,073	27. Галич	+0,435	+0,222
7. Сіверяни	–1,009	+0,709	28. Стара Рязань	+0,856	–0,988
8. Радимичі	+0,040	–0,620	29. Григорівка	–0,829	–0,291
9. Дреговичі	–0,323	+0,314	30. Бучак	–0,790	–0,653
10. Переяслав	+0,291	+0,789	31. Монастирьок	+0,980	–1,503
11. В'ятичі	–1,211	–0,310	32. Юр'єв	+1,714	–0,350
12. Кривичі смоленські	–0,593	–0,258	33. Камінне	+1,420	+1,959
13. Кривичі тверські	–1,296	0,101	34. Зелений Гай (кургани)	+0,720	+1,712
14. Кривичі ярославські	–1,154	–0,565	35. Зелений Гай (ґрунтовий)	–1,095	+1,531
15. Кривичі костромські	–1,154	–1,374	36. Дружині Подесення	+1,020	–1,053
16. Кривичі володимирські	–1,850	–0,766	37. Сільські Подесення	+0,154	–0,692
17. Київ 1 (Алексеева, 1973)	–0,598	–0,334	38. Липове	–0,313	+0,024
18. Київ 2 (Рудич, 2005)	–1,030	+1,682	39. Яблунівка	–0,423	–1,539
19. Київ 3, Верхній Київ	+0,695	+2,379	40. Словени новгородські	+0,457	–0,092
20. Київ 4, Щекавиця	–1,404	+0,589	41. Новогрудка	+0,598	+1,361
21. Вітачів	+0,886	–1,350	42. Стара Ладога	+2,129	–0,941

У групах Середнього Подніпров'я представлені усі чотири основні комбінації ознак східних слов'ян. Але при всій антропологічній строкатості відзначається домінування певних комбінацій для правобережжя та лівобережжя Дніпра, тобто існують певні тенденції до розмежування правобережних та лівобережних масивів давньоруського населення. Найчіткіше ці масиви розділяють ознаки, які отримали навантаження на 2 фактор (черепний покажчик, висота черепної коробки, висота орбіт за покажчиком).

У верхній половині факторного поля згрупувалися серії з меншим черепним покажчиком, вищою черепною коробкою, але нижчими за покажчиком орбітами. Тут розташувалися лівобережні групи, які представляють: збірна серія сіверянських земель, могильники Зелений Гай (ґрунтовий та курганний), Липове, Камінне, Любеч, Переяслав, нова збірна серія з могильників міста Чернігова. Для нас особливо важливо, що більшість цих матеріалів належать, швидше за все, сільському населенню, яке краще відображує автохтонні або давніші лінії. З правобережних вибірок в цю частину поля потрапили виключно міські групи з окремих могильників Києва (Щекавиця, могильник на вул. Паторжинського, збірна Верхнього Києва).

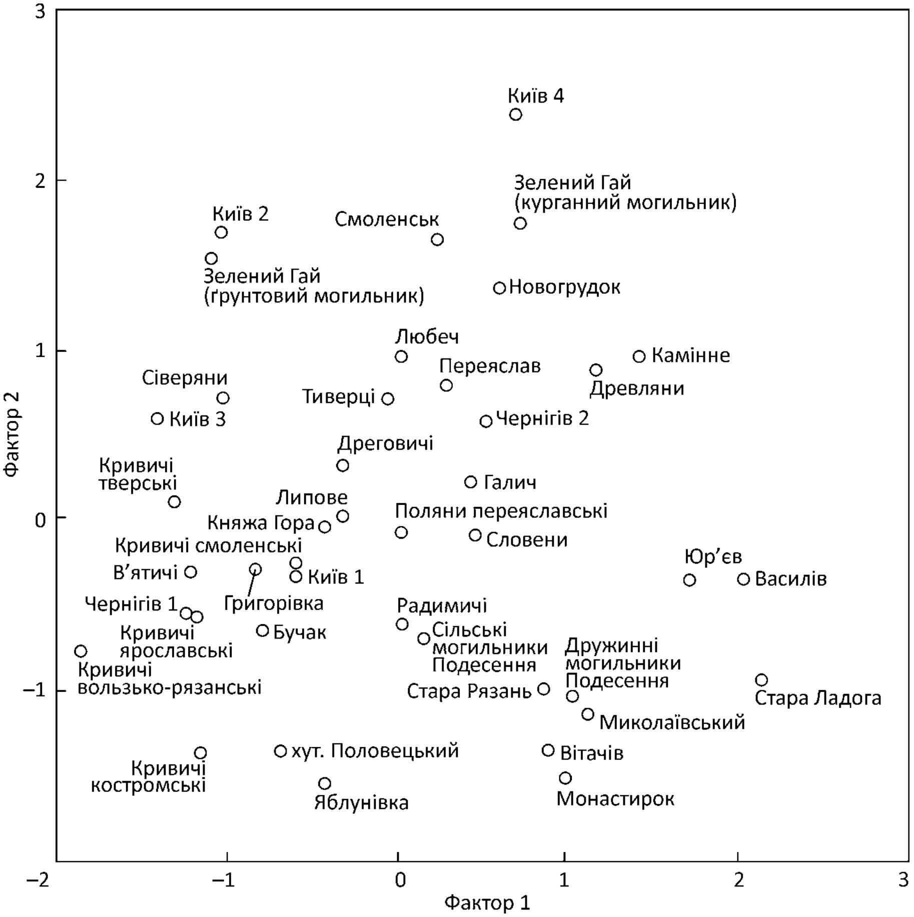

Рис. 2.3. Результати факторного аналізу чоловічих серій черепів з могильників давньоруської доби Середнього Подніпров'я в колі східнослов'янських груп

Серії верхньої половини факторного поля представляють першу та четверту з домінантних у східнослов'янському масиві комбінацій ознак.

Перша комбінація ознак об'єднала низку найбільш масивних східнослов'янських популяцій. Це населення волинських, древлянських та певною мірою тиверських земель. Для антропологів важливо, що воно представлене, головним чином, населенням сільських груп названих територій, котрі краще представляють більш давнє населення. До загалу масивних популяцій могли увійти і збірні серії полоцьких кривичів та мазовшан, але відсутність інформації за окремими ознаками робить неможливим включення їх до міжгрупового аналізу. З міських серій названий комплекс ознак чітко виявляється в серіях з Любеча, Смоленська, Новогрудка, тобто в міських групах сусідніх територій.

Перша комбінація ознак східнослов'янських груп доволі близька морфологічно до балтського антропологічного масиву. Черепи з малим черепним покажчиком (доліхокранією), високою черепною коробкою, відносно широким обличчям, що різко профільоване у горизонтальній площині, з низькими орбітами та вузьким носом, який виступає добре, характеризують східні популяції балтів 1 — початку 2 тис.: латгалів, аукштайтів, ятвягів (Алексеева, 1990; Чеснис, 1990). На території Східної Прибалтики морфотип присутній від часів культур шнурової кераміки, фіксується він і на пам'ятниках юхновської культури та культури штрихованої кераміки.

Наявність спільних антропологічних типів у низці слов'янських і балтських груп більшість російських антропологів схильні пояснювати наявністю балтського субстрату в землях, які стали об'єктом слов'янської колонізації. «Розселення балтів до приходу слов'ян у Східну Європу поширювалося до Волго-Окського межиріччя. Розселення слов'ян ... не могло не зачепити балтів. Вага їх у формуванні фізичної зовнішності слов'ян, особливо східних, скоріше за все, велика. По суті, не втягнутими у слов'янський етногенез залишилися тільки окремі прибережні групи, антропологічний тип яких не проявляється чітко в антропологічних особливостях слов'ян» (Алексеева, 1990, с. 140).

З середньодніпровських слов'янських груп за абсолютними розмірами, кутами та покажчиками черепа, обличчя та його деталей найбільш тяжіють до широколицих груп балтів серії з курганного могильника Зелений Гай та невелика група з Верхнього Києва, яка представляє людей, що загинули від монгольської навали. Саме значна подібність цих двох серій до балтських популяцій і забезпечує їм прикордонні позиції серед східнослов'янського загалу. Балтська складова у масивних давньоруських групах з волинських та древлянських земель також фіксується, хоча для цього хронологічного періоду не так чітко. Відзначимо, що слов'янізація балтського населення, на різних територіях проходила різними темпами.

Черепи з меншим черепним покажчиком, вищим черепним діаметром, меншими розмірами обличчя, яке слабкіше профільоване у горизонтальній площині, нижчими орбітами та ширшим носом, який виступає слабкіше (четверта комбінація ознак) характеризують збірну сіверянських територій, збірну з Липового та ґрунтового могильника Зелений Гай. Тобто, вони представляють сільські могильники лівобережжя Дніпра. Близькі характеристики мають дві міські серії з Києва (Щекавиця та могильник на вул. Паторжинського). З сусідніх земель найближчі параметри та пропорції черепа та обличчя має, перш за все, сільське населення дреговичських територій.

Четверта комбінація ознак також має певні паралелі у балтському масиві, але в його більш вузьколицій частині, яка характерна для західніших груп балтів та вважається такою, що сформувалася під впливом центральноєвропейських та західноєвропейських груп. Тим не менш, перелічені східнослов'янські популяції реально відрізняються від балтських, у першу чергу, більш широким носом, слабкішим профілюванням обличчя.

Більшість правобережних груп, які представляють території, що розглядаються, як полянські концентруються в нижній частині факторного поля,

хоча сюди потрапляють і окремі групи, які представляють лівобережні групи регіону Десни. Для них характерні менші черепні покажчики, нижчі черепні коробки, ширші за покажчиком носи. Серед них домінують друга та третя комбінація ознак.

Черепи з більшими черепним покажчиком, нижчою черепною коробкою, більшим обличчям, що різкіше профільоване у горизонтальній площині, з вищими орбітами та вужчим носом, що сильніше виступає (друга комбінація ознак) характеризує серії з правобережних могильників Миколаївський, Монастирьок, Вітачів та дружинні могильники Середнього Подесення. З інших східнослов'янських територій сюди потрапляють серія з м. Стара Рязань і група з м. Стара Ладога. Правда остання серія взагалі дистанціюється від загального східнослов'янського масиву, що забезпечується істотною присутністю у ній норманського компонента. Морфологічно вона відрізняється рисами, що характерні для германських популяцій. При міжгруповому статистичному аналізі, що проводили дослідники матеріалу, вона виявляє найбільшу подібність до популяцій вікінгів. У нашому випадку вона яскраво демонструє західний, а точніше північно-західний вектор антропологічних зв'язків. Західний вектор, що вказує на території, які лежать на захід від східнослов'янських земель, виявляють практично усі з перелічених серій.

Поєднання більших розмірів обличчя, вищих орбіт та вужчого носа було характерним для західнослов'янських та південнослов'янських груп, ну а при довгій, але низькій черепній коробці — для германців.

Треба відзначити, що близький комплекс ознак визначав серії черняхівської культури Середнього Подніпров'я. Саме давньоруські групи чоловічих черепів, які сконцентрувалися у названому секторі, виявляють найбільшу подібність до груп черняхівської культури. Але, можливо, західним напрямком антропологічних зв'язків ці групи завдячують більш пізньому часу. Група з дружинних могильників Подесення включає в себе матеріали з могильника Шестовиця з його норманськими зв'язками. У районі могильника Миколаївка фіксуються археологічні зв'язки давньоруської доби із західнослов'янським регіоном.

Черепи з більшим черепним покажчиком, нижчою черепною коробкою, меншим обличчям, яке слабкіше профільоване у горизонтальній площині, вищими орбітами, ширшим носом, кістки якого слабкіше виступають, тобто третя комбінація ознак виявляється досить розповсюдженою на правобережній території Середнього Подніпров'я. Це, передусім, населення сільських могильників Правобережжя — хут. Половецький, Бучак, Григорівка, Княжа Гора, Яблунівка, сільське населення могильників Подесення, а також міст Києва та Чернігова (Алексеева, 1973). У східнослов'янському світі близька комбінація ознак характеризує передусім значний масив кривичів та в'ятичів. При чому в них ця комбінація виступає в різкішій формі. Близька за пропорціями черепа та його деталей комбінація ознак характеризує і окремі групи з західнослов'янських територій. На превеликий жаль, усі серії західних та південних слов'ян опубліковані без інформації про кути профілювання обличчя. Відзначимо також, що для серій черняхівської культури регіону така комбінація ознак не була типовою.

Близьку картину дають результати кластерного аналізу могильників (ієрархічна процедура, відстані Евкліда, метод Ward).

Жінки. Для міжгрупового аналізу було залучено 29 серій жіночих черепів. Збірні групи 10—13 ст. репрезентують жіноче населення з території племен: полян чернігівських, переяславських, дреговичів, кривичів ярославських, костромських, смоленських, тверських, володимирських, в'ятичів, словен новгородських, радимичів, сіверян (Алексеева, 1973), тиверців (Великанова, 1975), а населення міст Києва, Чернігова, Любеча, Вітачіва (Алексеева, 1973), Галича (Рудич, 1998), Возвягля (Рудич, 2003с), Переяслава (Рудич, 2007), окремих могильників — Миколаївського, хут. Половецький (Зиневич, 1967), Шестовиці (Зіневич, 1962), Зеленого Гая (Покас, 1987), Камінного (Дяченко, Покас, Сухобоков, 1984), Бучака, Григорівки (Козак, 2000) Княжої Гори (Алексеева, 1973), з могильника на вул. Паторжинського у Києві (Рудич, 2005).

Серії порівнювалися за такими ознаками — черепний покажчик, висота черепа, ширина лоба, кути горизонтального профілювання обличчя та кут носа, ширина та висота обличчя, орбітний та носовий покажчики.

Після факторизації кореляційної матриці виділилося два фактори, що описують 40,3 % загальної різноманітності сукупності. Власні числа головних факторів та їх навантаження на ознаки подані в табл. 2.10.

За 1 фактором (20,19 % загальної мінливості) найбільші додатні навантаження несуть такі ознаки — черепний покажчик, зигомаксилярний кут, ширина лоба, а найвід'ємніші навантаження несе кут носа. За 2 фактором (20,15 % загальної дисперсії) найбільші додані навантаження несуть назомалярний кут, орбітний покажчик, а найбільші від'ємні — ширина обличчя, носовий покажчик, висота черепа.

Таблиця 2.10. Власні числа головних факторів та їх навантаження на ознаки

№ за Мартіном	Необернені фактори		Обернені фактори	
	A1	A2	V1	V2
45. Діаметр вилиць	+0,744	–0,250	+0,353	–0,701
75.1. Кут носа	–0,678	–0,218	–0,636	+0,322
Zm. Зигомаксилярний кут	+0,633	+0,405	+0,735	–0,157
54:55. Носовий покажчик	+0,543	–0,445	+0,073	–0,698
77. Назомалярний кут	–0,109	+0,851	+0,521	+0,682
8:1. Черепний покажчик	+0,431	+0,546	+0,691	+0,085
17. Висота черепа	+0,439	–0,420	+0,017	–0,608
52:51. Орбітний покажчик	–0,048	+0,304	+0,179	+0,250
9. Ширина лоба	+0,257	+0,252	+0,360	–0,001
48. Висота обличчя	+0,080	+0,182	+0,185	+0,073
I	2,175	1,860	2,019	2,016
%	21,7	18,6	20,19	20,15

Таблиця 2.11. Значення факторних навантажень для окремих серій

Могильник, назва	F1	F2	Могильник, назва	F1	F2
1. Тиверці	–0,215	–0,875	16. Словене новгородські	+0,215	–0,147
2. Чернігів	+1,064	–0,028	17. Переяслав	–1,886	–0,488
3. Возвягель	+0,052	–1,818	18. Київ (Рудич,2005)	+0,125	+1,303
4. Галич	+1,346	+0,606	19. Княжа Гора,Сагунівка	–0,534	+2,027
5. Київ (Алексеева,1973)	+1,289	–0,375	20. Григорівка	+0,716	+1,996
6. Любеч	+1,104	–0,076	21. Поляни чернігівські	–0,566	–0,837
7. В'ятичі	–1,066	–0,215	22. Поляни переяславські	–0,106	–0,541
8. Вітачів	+0,599	+0,125	23. Сіверяни	–1,110	–0,506
9. Кривичі смоленські	+0,490	–0,466	24. Миколаївський мог-к	+0,082	+0,224
10. Кривичі тверські	–0,961	–1,262	25. хут. Половецький	+0,499	+1,888
11. Кривичі ярославські	+0,098	–0,287	26. Камінне	–0,685	+1,237
12. Кривичі костромські	+0,578	–0,838	27. Зелений Гай	–0,795	+0,901
13. Кривичі володимирські	+2,706	–1,360	28. Шестовиця	–1,118	–0,165
14. Дреговичі	–0,103	–0,757	29. Бучак	–0,024	+0,994
15. Радимичі	–1,790	–0259	—	—	—

Значення факторних навантажень для окремих серій подано в табл. 2.11.

Виходячи зі значень факторів, серед жіночої частини населення можливі наступні чотири комбінації ознак.

Комбінація 1. Серії з більшим черепним покажчиком, нижчим черепом, ширшим лобом, вужчим обличчям, що слабше профільоване у горизонтальній площині, з вужчим носом, що слабкіше виступає.

Комбінація 2. Серії з більшим черепним покажчиком, вищою черепною коробкою, ширшим обличчям, що добре профільоване у горизонтальній площині на верхньому рівні та слабкіше на зигомаксилярному рівні, з нижчими орбітами та ширшим носом, який виступає слабкіше.

Комбінація 3. Серії з меншим черепним покажчиком, вищою черепною коробкою, ширшим обличчям, що добре профільоване у горизонтальній площині, з нижчими орбітами та ширшим носом, який виступає сильніше.

Комбінація 4. Серії з меншим черепним покажчиком, нижчою черепною коробкою, вужчим обличчям, що слабкіше профільоване у горизонтальній площині на верхньому рівні та сильніше на зигомаксилярному рівні, з вищими орбітами та вужчим носом, який виступає добре.

За значенням факторів для окремих краніологічних серій, вони були вписані у простір 2 головних факторів поліморфізму (рис. 2.4).

Ознаки, які несуть навантаження на 1 факторі розділяють правобережні та лівобережні популяції. Практично усі лівобережні групи Середнього

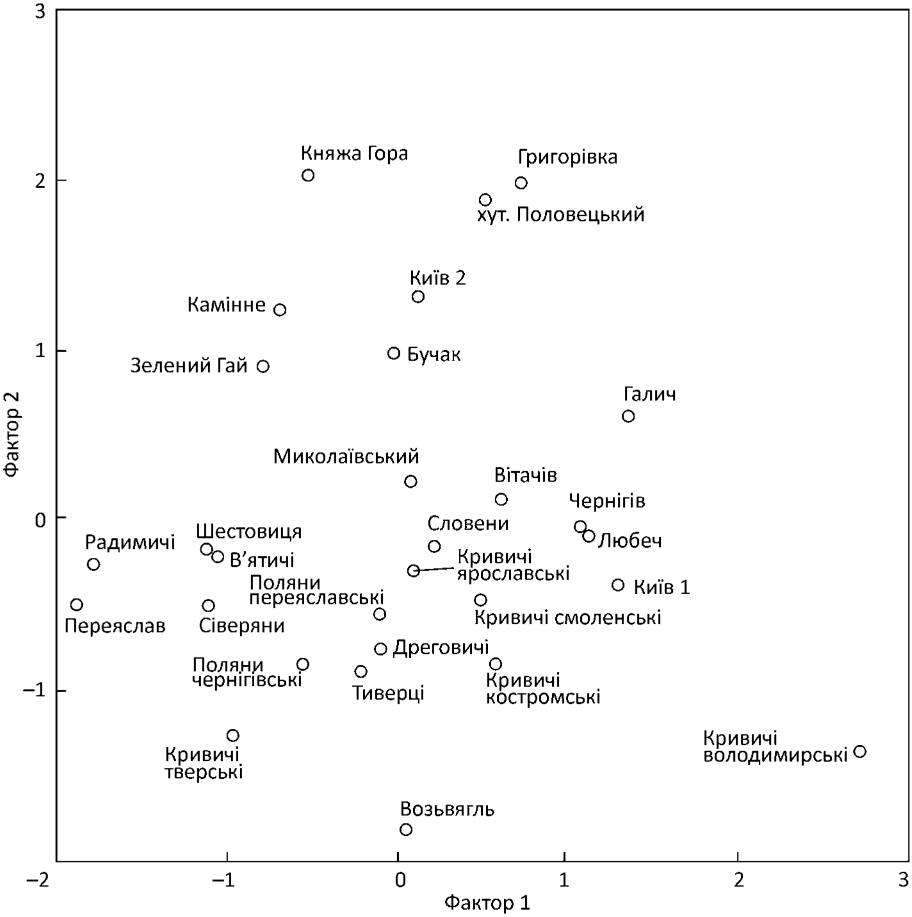

Рис. 2.4. Результати факторного аналізу жіночих серій черепів з могильників давньоруської доби Середнього Подніпров'я в колі східнослов'янських груп

Подніпров'я характеризуються меншим черепним покажчиком, різкішим горизонтальним профілюванням обличчя на назомалярному рівні та сильнішим виступанням носа.

Групи (третя комбінація ознак), що сконцентрувалися в нижній частині факторного поля представляють собою, у першу чергу, лівобережні збірні сільські популяції. Це збірні групи сіверян, полян переяславських, полян чернігівських, могильника Шестовиця, жіноча серія з Переяслава. До цієї частини поля увійшли також збірні серії дреговичів, радимичів, в'ятичів, тверських кривичів. Тобто викристалізовується певний масив. Для цих груп характерні доліхокранія, або вони тяжіють до неї (поляни переяславські та чернігівські), вища черепна коробка, обличчя, яке різкіше профільоване, має нижчі орбіти та добре виступаючий

ніс. Тобто, групи мають чітко зорієнтований північний характер антропологічних зв'язків. Означений набір ознак характерний для популяцій дреговичів, радимичів, окремих груп кривичів, але чіткіше проявляється в балтських групах. На превеликий жаль, території древлян та волинян не представлені сільськими могильниками, що відразу налаштовує на певне викривлення загальної картини.

Практично усі правобережні середньодніпровські серії, що особливо важливо сільські, сконцентрувалися у верхній правій частині факторного поля. Для них характерні поєднання більшого черепного покажчика та нижчої черепної коробки, меншої ширини обличчя, слабшого горизонтального профілювання обличчя на верхньому рівні, вищих орбіт, вужчого носа, який слабше виступає. Вони відносяться до категорії мезо- та доліхокранних. Це групи з хутора Половецького, Григорівки, Бучака, серія з Києва (могильник на вулиці Паторжинського). До цього скупчення тяжіють також жіночі серії з могильника Миколаївка та двох лівобережних могильників Кам'яне та Зелений Гай. Відзначимо, що така комбінація ознак характерна лише для жіночих східнослов'янських серій з території України. Вона є повністю оригінальною для східнослов'янського загалу. Звернемо увагу на те, що масив жіночих серій Правобережжя максимально далекий від масиву жіночих кривицьких груп, в яких яскраво проступає комплекс ознак фінського субстрату. Це важливо, бо чоловічі серії з названих земель виявляли певну близькість до частини населення Середнього Подніпров'я.

В окреме скупчення зібралися серії з міських могильників Чернігова, Києва (Алексеева, 1973), Любеча. Їх, в першу чергу, об'єднує більша ширина обличчя, а також більший черепний покажчик, який у серіях з Чернігова та Києва тяжіє до брахікранії. Т.І. Алексєєва пояснювала це специфікою умов проживання у містах. Можливо ці процеси краще проявлялися саме серед жіночого населення, бо воно було більш стабільне. Але, як ми бачимо, у тому таки Києві жінки з різних могильників мають різний напрямок антропологічних зв'язків, що свідчить про неоднорідність міського населення.

Близьку картину дають результати кластерного аналізу могильників (ієрархічна процедура, відстані Евкліда, метод Ward).

Отже, ми можемо констатувати, що територія Середнього Подніпров'я являється одним з найбільш строкатих регіонів східнослов'янського світу, а проблеми походження частини популяцій даного регіону неможливо вирішити в межах виключно східнослов'янського масиву.

Міжгруповий аналіз популяцій Середнього Подніпров'я в межах слов'янського масиву. Вирішувати багато питань, що пов'язані з етногенезом, великим розселенням слов'ян, з окремими їх міграціями, не можливо вирішувати виключно на матеріалах східнослов'янських груп без залучення популяцій з західних та південних слов'янських земель. Тому варто розглянути середньодніпровські групи давньоруської доби в іншому масштабі — у широкому колі хронологічно близьких їм слов'янських серій. Це дозволить оцінити на міжгруповому рівні ступінь неоднорідності популяцій регіону на тлі населення інших слов'янських територій та уточнити напрямок їх антропологічних зв'язків.

Вже на початку розробки цього напрямку можна прогнозувати певні труднощі. Друга половина 1 тис. н. е. стала часом розселення слов'ян на великих просторах Європи. Частину земель, що були охоплені слов'янською колонізацією, займали до їх приходу представники інших етнічних груп. Щільність населення цих етнічних груп та їх стосунки зі слов'янськими переселенцями були різні. Неоднакової потужності та різні за часом були і слов'янські міграційні хвилі. Тому в різних регіонах слов'янського розселення вклад субстратного населення у формування фізичного типу слов'ян був неоднаковий, хоча він, як правило, все ж фіксується. Найважче відслідковувати переміщення окремих груп слов'ян у межах самого слов'янського масиву, особливо якщо представники цих популяцій не сильно відрізняються морфологічно. У перші століття 2 тис. н. е. різні за інтенсивністю переміщення в слов'янських землях за інформацією писемних джерел та археологічних досліджень тривали. Дуже ускладнює вирішення багатьох питань слов'янського етногенезу та розселення те, що у слов'ян другої половини 1 тис. домінував звичай кремації померлих, який не залишав інформації для краніологів. У зв'язку з цим антропологи не завжди можуть чітко відповісти на питання про час появи окремих морфологічних типів на конкретних землях та визначити територію з якої вони походять.

На етапі залучення до порівняльного аналізу західнослов'янських та південнослов'янських груп виникають також проблеми, які пов'язані з різницею в методиках. Тому матеріли, що досліджувалися нашими західними колегами не можна залучити до порівняльного аналізу за тим набором ознак, яким користуються представники східноєвропейської антропологічної школи. Це істотно ускладнює та обмежує можливості краніологів, але не робить диференціації слов'янських популяцій взагалі неможливою.

Краніологічні відмінності між багатьма популяціями європейської раси загалом не є значними. Повною мірою це стосується і кола мезо-доліхокранних європеоїдів, до якого потрапляє практично усе слов'янство 10—13 ст. Тим не менш, аналіз значних палеоантропологічних колекцій, що проводили у свій час відомі дослідники Т.О. Трофімова (1946; 1948), М.С. Великанова (1975), Т.І. Алексєєва (1973; 1999a; 1999b), показав, що принаймні давньоруський масив характеризувався неоднорідністю. Поклавши в основу типологізації комбінацію черепного покажчика та діаметра вилиць, дослідниці виділили провідні морфологічні типи східних слов'ян. Але коли виділені в такий спосіб типи намагалися зв'язати з великим поділом слов'ян, який історично склався (на західних, східних, південних слов'ян), то з'ясувалося, що одні й ті ж самі антропологічні комбінації характеризують окремі групи як східних, так і західних слов'ян. Це відзначили у свій час найбільш відомі дослідники, що займалися слов'янською проблематикою (Schwidetzky, 1938; Трофимова, 1948, с. 61; Алексєєва, 1960, с. 101).

Однак, спроби виявити головні морфологічні розбіжності між великими слов'янськими масивами тривали. Вдалою стала робота відомої дослідниці М.С. Великанової, яка запропонувала диференціювати східних, західних та південних слов'ян не за лінійними розмірах, а за пропорціями, тобто покаж-

чиками — носа, орбіт та обличчя. Нею були розраховані розмахи міжгрупових варіацій та міжгрупові середні для цих ознак. З'ясувалося, що найбільш чітко диференціює ці слов'янські популяції носовий покажчик. Його величина має найбільший розмах між групами, а в кожній групі його коливання виявляють найменшу трансгресію з сусідніми групами. Далі по інформативності йшли орбітний та верхньолицевий покажчик.

Як з'ясувалося під час дослідження, серії з могильників східних слов'ян характеризуються найбільшою шириною носа, найнижчими орбітами та обличчям. Західні та південні групи слов'ян виявили тенденцію до більшої вузьконосості та високоорбітності.

Від часу виходу роботи М.С. Великанової кількість матеріалів по слов'янським групам зросла, а картина антропології слов'янського світу ускладнилася. Якщо ми на сьогоднішній день картографуємо групи за переліченими покажчиками, то мапа виявиться більш строкатою, але загальні тенденції, які відзначила М.С. Великанова, все ж збережуться — слов'яни західних та південних територій є більш вузьконосі та високоорбітні, а пік слов'янської широконосості та низкоорбітності продовжує припадати на кривичські землі.

Все це схилило нас до думки, що для міжгрупового аналізу за участю західнослов'янських та південнослов'янських серій краще використати орбітний та носовий покажчики, а не лінійні дані по цим ознакам. У групу ознак, за якими аналізували популяції, ми включили також черепний покажчик та ширину обличчя, що досить добре диференціюють східних слов'ян, а також висоту обличчя та черепа, які мають значний розмах варіацій для слов'янських територій. На превеликий жаль, інформація про профілювання обличчя відсутня у роботах західних дослідників, тому від порівняння за цими ознаками довелось відмовитися.

Чоловіки. До міжгрупового аналізу було залучено 58 серій чоловічих черепів. Сумарні групи 10—13 ст. репрезентують збірні серії з території племен: полян переяславських, дреговичів, кривичів ярославських, костромських, смоленських, тверських, володимирських, в'ятичів, словен новгородських, радимичів, сіверян (Алексеева, 1973), древлян та волинян (Дебец, 1948; Рудич, 2003c), тиверців (Великанова, 1975), населення міст Любеча, Вітачіва, Смоленська, Старої Рязані (Алексеева, 1973), Василіва (Великанова, 1975), Галича (Рудич, 1998), Возвягля (Рудич, 2003c), Старої Ладоги (Санкина, Козинцев, 1990), Переяслава (Рудич, 2008), могильника Новогрудок (Саливон, 1971), Княжої Гори (Алексеева, 1973), могильників Миколаївського, хут. Половецький (Зиневич, 1967), Зелений Гай, Юр'єва, Монастирка, Липового (Покас, 1987; 1988; 1988a), Камінного (Дяченко, Покас, Сухобоков, 1984), Ягнятин (Дебец, 1948), Бучака, Григорівки (Козак, 2000), збірної серії з Києва (Алексеева, 1973; Рудич, 2005; Козак, 2010), збірної групи з Чернігова (Алексеева, 1973; Долженко, 2012; у друку). До аналізу залучені також збірні серії дружинних могильників Середнього Подесення, сільських могильників Середнього Подесення (Покас, 1988b). Західних слов'ян у цьому варіанті аналізу представляють збірні серії з території полян польських, віслян, слез-

Таблиця 2.12. Власні числа головних факторів та їх навантаження на ознаки

№ за Мартіном	Необернені фактори		Обернені фактори	
	A1	A2	V1	V2
17. Висота черепа	+0,540	–0,552	+0,360	+0,683
9. Ширина лоба	+0,790	+0,140	+0,797	+0,091
45. Діаметр вилиць	+0,711	–0,159	+0,636	+0,355
48. Висота обличчя	+0,744	+0,560	+0,775	+0,006
8:1. Черепний покажчик	–0,148	+0,560	+0,018	–0,579
52:51. Орбітний покажчик	–0,170	+0,664	+0,026	–0,685
54:55. Носовий покажчик	–0,515	–0,652	–0,680	+0,478
I	2,290	1,576	2,232	1,635
%	32,719	22,521	31,888	23,352

нян, ободритів, поморян, богемців, чехів, три збірні серії словаків, дві збірні серії моравців (Алексеева, 1973). Південні слов'яни представлені, на жаль, меншою кількістю груп — це збірна група хорватів, три збірні серії болгар (північної, центральної, південної Болгарії) та міст Варна та Плевен (Алексеева, 1973).

Серії порівнювалися за такими ознаками: черепний покажчик, висота черепа, ширина та висота обличчя, орбітний та носовий покажчики.

Після факторизації кореляційної матриці виділилося два фактори, що описують 50,1 % загальної різноманітності сукупності. Власні числа головних факторів та їх навантаження на ознаки подані в табл. 2.12.

За 1 фактором (31,9 % загальної мінливості) найбільші додатні навантаження несе ширина лоба, ширина та висота обличчя, а від'ємні — носовий покажчик. За 2 фактором (23,4 % загальної мінливості) найбільші додатні навантаження несе висота черепа, а від'ємні — черепний та орбітний покажчики.

Виходячи зі значень факторів, у слов'янському загалі чоловічих серій можливі наступні чотири комбінації ознак.

1. Групи з меншими черепним покажчиком, вищою черепною коробкою, більшими розмірами обличчя, з нижчими орбітами та вужчим носом.
2. Групи з більшим черепним покажчиком, нижчим черепним діаметром, більшими розмірами обличчя, вищими орбітами та вужчим носом.
3. Групи з більшим черепним покажчиком, нижчою черепною коробкою, меншими розмірами обличчя, з вищими орбітами та ширшим носом.
4. Групи з меншим черепним покажчиком, вищою черепною коробкою, меншими розмірами обличчя, нижчими орбітами та ширшим носом.

Значення факторних навантажень для окремих серій подаються в табл. 2.13.

Таблиця 2.13. Значення факторних навантажень для окремих серій

Могильник, назва	F1	F2	Могильник, назва	F1	F2
1.Тиверці	+0,265	+1,080	30. Дружинні Подесення	+0,253	–0,924
2. Василів	+1,766	–0,508	31. Сільські Подесення	–1,149	0,016
3. Київ	–0,313	+0,702	32. Переяслав	+0,561	+0,543
4. Миколаївський мог-к	+0,372	–1,327	33. Стара Рязань	+0,246	–0,618
5. хут. Половецький	–1,378	–0,867	34. Любеч	+0,555	+0,825
6. Княжа Гора	–0,690	+0,907	35. Смоленськ	+1,116	+1,636
7. Григорівка	–0,004	–1,131	36. Галич	+0,628	+0,015
8. Бучак	–0,523	–1,055	37. Поляне польські	+0,120	+0,692
9. Липове	–1,111	+1,304	38. Вісляне	–0,566	+0,676
10. Зелений Гай	+0,199	+1,538	39. Слезняни	–0,206	+0,879
11. Монастирок	–1,176	+0,047	40. Чехи	+0,334	–0,576
12. Яблунівка	–1,141	–1,265	41. Моравці 1	1,771	–1,101
13. Юр'єв	+1,770	–1,151	42.Словаки 1	+0,117	–0,606
14. Камінне	+1,185	+0,872	43.Словаки 2	+0,028	–2,035
15. Поляни переяславські	–0,090	+0,232	44. Словаки 3	+0,586	–1,875
16. Сіверяни	–1,278	+1,554	45. Богемці	–0,155	+0,911
17. Радимичі	–0,986	+0,229	46. Ободрити	–0,277	–1,809
18. Дреговичі	–0,761	+1,184	47. Поморяни	+0,120	+0,082
19. В'ятичі	–1,539	+0,275	48. Лужичане	+0,827	–0,370
20. Кривичі смоленські	–1,119	+0,557	49. Хорвати	+1,617	–0,850
21. Кривичі тверські	–1,699	+1,109	50. Болгари (центр)	–0,281	–1,358
22. Кривичі ярославські	–1,247	–0,174	51. Болгари (північ)	–1,121	+0,588
23. Кривичі костромські	–1,616	–0,753	52. Болгари (південні)	+0,280	+0,691
24.Кривичі володимирські	–1,785	–0,295	53. Плевна	–0,914	–1,199
25. Словени новгородські	+0,153	+0,143	54. Варна	+0,174	–1,620
26. Древляни	+1,287	+0,827	55. Возвягль	+1,566	+1,679
27. Волиняни	+1,504	+0,814	56. Ягнятин	+1,689	+1,313
28. Вітачів	–0,181	–0,489	57. Стара Ладога	+0,959	–0,940
29. Чернігів	–0,080	+0,308	58. Новогрудка	+1,338	+0,745

За значенням факторів для окремих краніологічних серій давньоруської доби вони були вписані у простір 2 головних факторів поліморфізму (рис. 2.5).

Картина, яку ми отримали, віддзеркалює антропологічні реалії 10—13 ст. Але у зв'язку з тим, що фізичний тип людини змінюється досить повільно, то на цьому матеріалі проявляються також риси більш ранніх етногенетичних зв'язків та субстратного населення тих регіонів, які потрапили у зону слов'янської колонізації.

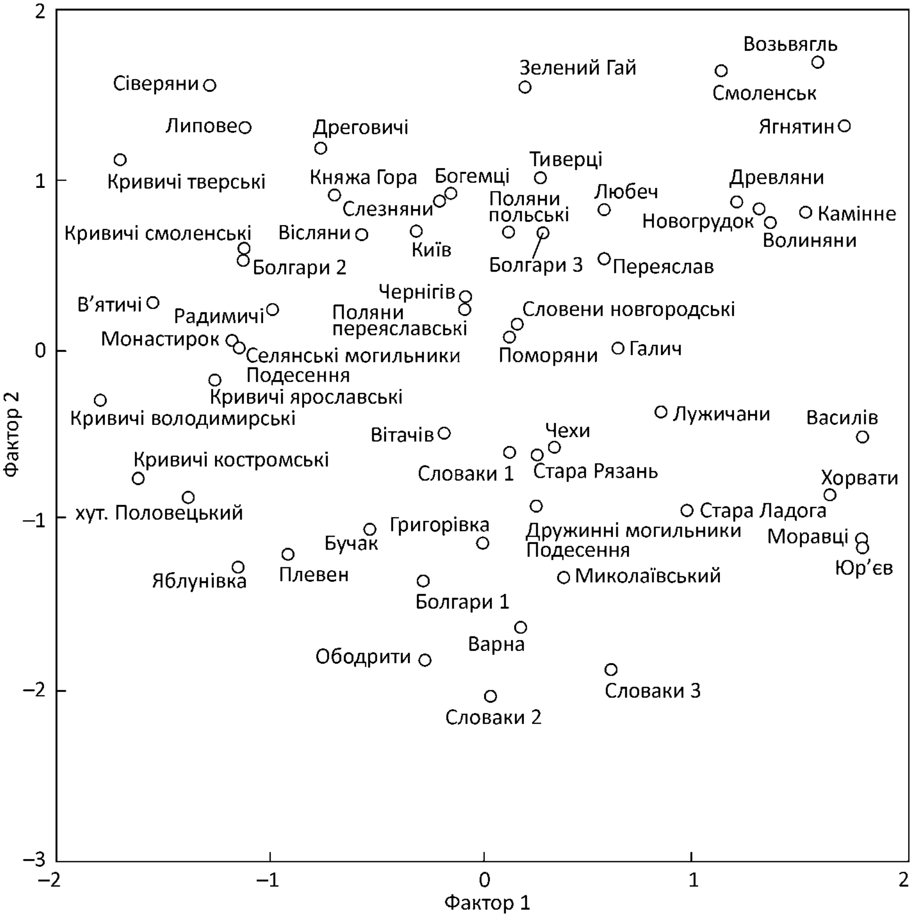

Рис. 2.5. Результати факторного аналізу чоловічих серій черепів з могильників давньоруської доби Середнього Подніпров'я в колі слов'янських груп

Серії, що репрезентують давньоруське населення середньодніпровських земель, не розмістилися компактно на площі факторного поля, а досить яскраво продемонстрували неоднорідність на рівні усього слов'янського масиву, виявили подібність до різних, інколи досить територіально далеких, груп слов'янського світу.

Перша комбінація ознак, для якої характерні менший черепний покажчик, високі черепні коробки, великі розміри обличчя, низькі орбіти та вузькі носи, у першу чергу, репрезентує в слов'янському масиві сільське населення з земель волинян та древлян. Вона характеризує також окремі сільські та міські могильники сусідніх територій. У Середньому Подніпров'ї — це правобережний могильник Ягнятин та лівобережні могильники Зелений

Гай, Камінне та міські серії з Любеча та Переяслав (в дещо послабленому варіанті).

Масивні краніологічні форми не отримали розповсюдження в західнослов'янському (за виключенням мазовшан) та південнослов'янському світах. Це свідчить на користь того, що міграційні потоки із зони побутування масивних типів не простягалися надто далеко в цих напрямках, або не були надто потужними. Близький мофологічний комплекс (в доліхокранному варіанті) є домінуючим серед балтських груп. Вважається, що ним слов'яни завдячують саме балтському субстрату. У випадку з могильниками Ягнятин та Зелений Гай (кургани) можна сказати, що вони взагалі опинилися на периферії слов'янського світу, за окремими ознаками випадають з розмаху варіацій слов'янських груп, але чудово вписуються в розмах варіацій балтських популяцій. Зрозуміло, що на різних територіях слов'янізація балтського масиву проходила різними темпами. Тобто, населення могло прийняти матеріальну культуру, мову та віру слов'янського населення, але в біологічному плані довгий час бути ближчими до балтських груп. Частина масивного населення давньоруської доби древлянських та волинських територій взагалі мала досить архаїчну будову черепної коробки, обличчя та його деталей, якій легше знайти аналогії в неолітичних культурах, а ніж на своєму хронологічному горизонті. Її не варто пов'язувати з балтами, для яких не характерні низькі обличчя.

Черепи з більшим черепним покажчиком, нижчим черепним діаметром, більшими розмірами обличчя, вищими орбітами та вужчим носом (друга комбінація ознак) характеризують, головним чином, популяції західних та південних слов'ян (словаки, чехи, лужицькі слов'яни, хорвати і моравці). З середньодніпровських груп сюди потрапляють правобережний могильник Миколаївка та люди з дружинних могильників Подесення. Близьку будову обличчя, його деталей, невисоку черепну коробка мають германців, які цілком могли виявити антропологічний вплив на перелічені групи західних слов'ян. Ми можемо спробувати пояснити специфіку групи з Миколаївки західнослов'янськими впливами, а дружинних могильників Подесення (в складі яких і матеріали з Шестовиці) — норманськими, але це буде спиратися, скоріше на археологічні реалії. Але на самому краю цієї частини факторного поля опиняється також дуже своєрідна група з Юр'єва, яка виявляє статистичну подібність з збірними серіями з Хорватії та Моравії. Групи мають найбільш високі (в слов'янському масштабі) обличчя, орбіти та вузькі носи. М.С. Великанова в свій час відзначала, що за пропорціями обличчя окремі південнослов'янські групи є ближчими до германців, а ніж популяцій західних слов'ян. Це завжди викликало запитання. Якщо відволіктися від слов'янського масиву, то серія з Юр'єва статистично та морфологічно досить близька до низки аланських серій, пов'язаних з Північним Кавказом. Результати цього варіанту аналізу наводять на думку про те, що і у випадку з хорватами ми, теоретично, можемо мати справу з проявом давніх іранських впливів, але зрозуміло, що ця тема потребує окремої та дуже глибокої розробки.

Третя комбінації ознак (черепи з більшим черепним покажчиком, нижчою черепною коробкою, меншими розмірами обличчя, з вищими орбітами та ширшим носом) для нас цікава тим, що характерна для слов'янських популяцій, які репрезентують землі полян київських, що важливо — населення сільських могильників. Вважається, що сільське населення краще відбиває автохтонні лінії або більш ранні хвилі розселення Це, перш за все, досить грацильні групи з х. Половецького, Григорівки та Бучака, та досить своєрідного могильника Яблунівка. Комбінація ознак характерна також для окремих болгарських груп, а також окремих чоловічих груп кривичів. Поєднання невеликих розмірів обличчя та широкого носа взагалі найбільш яскраво проявляється для кривицького масиву.

Черепи з меншим черепним покажчиком, вищою черепною коробкою, меншими розмірами обличчя, нижчими орбітами та ширшим носом (четверта комбінація ознак) найбільш чітко представляють збірну серію сіверян (в якій переважають матеріали зі східних земель), збірну дреговичів, групу з Липового, а в більш ослабленому вигляді — збірні кривичів тверських, смоленських, радимичів. Цьому комплексу також знаходять паралелі в балтських групах, хоча у цьому випадку виникає низка питань.

Центральні позиції серед слов'янського загалу на факторному полі займає низка статистично та морфологічно близьких, але територіально інколи далеких груп. Це збірна група полян переяславських з сільських могильників, збірні серії з мм. Київ, Чернігів, збірні словен новгородських, поморян, групи з Вітачіва, Переяслава, Галича, Старої Рязані, поляни польські, вісляни, слезняни, «богемці», лужичани, словаки, чехи. Сюди ж тяжіють, хоча і на різних відстанях, групи з сільських могильників правобережних полянських земель — Бучака, Григоровки, сільських могильників Подесення, Монастирка. У випадку з міським населенням така позиція може бути пов'язана, певною мірою, зі значною змішаністю населення. У решті випадків, скоріше за все, ми маємо справу з проявом ранніх етногенетичних зв'язків низки східнослов'янських та західнослов'янських груп. Складніше з'ясувати час цих зв'язків. Можливо трохи уточнити ситуацію допоможе аналіз жіночих серій.

Жінки. Для міжгрупового аналізу було залучено 43 серії жіночих черепів. Сумарні групи 10—13 ст. репрезентують збірні серії з території племен полян чернігівських, переяславських, дреговичів, кривичів ярославських, костромських, смоленських, тверських, володимирських, в'ятичів (Алексеева, 1973), тиверців (Великанова, 1975), а населення міст Київ, Чернігів, Любеч, Вітачів (Алексеева, 1973), Галич (Рудич, 1998), Переяслав (Рудич, 2007), словен новгородських, радимичів, сіверян (Алексеева, 1973), Возвягль (Рудич, 2003c, с. 202—204), окремих могильників — Миколаївського, хут. Половецький (Зиневич, 1967), Шестовиці (Зіневич, 1962), Зеленого Гая (Покас, 1987), Камінного (Дяченко, Покас, Сухобоков, 1984), Бучака, Григорівки (Козак, 2000) Княжої Гори (Алексеева, 1973), з могильника на вул. Паторжинського у Києві (Рудич, 2005). З території розселення західних та південних слов'ян представлені збірні групи, які отримали назву племінних об'єднань Це збір-

Таблиця 2.14. Власні числа головних факторів та їх навантаження

№ за Мартіном	Необернені фактори		Обернені фактори	
	A1	A2	V1	V2
54:55. Носовий покажчик	+0,784	–0,390	+0,398	–0,780
45. Діаметр вилиць	+0,739	+0,354	+0,805	–0,155
48. Висота носа	–0,065	+0,732	+0,383	+0,627
52:51. Орбітний покажчик	–0,425	+0,608	+0,020	+0,742
17. Висота черепа	+0,497	+0,494	+0,693	+0,101
9. Ширина лоба	+0,296	+0,431	+0,494	+0,170
8:1. Черепний покажчик	–0,089	+0,251	+0,078	+0,254
I	1,68	1,67	1,68	1,68
%	24,1	23,9	24,05	23,99

ні жіночі серії полян польських, віслян, поморян, ободритів, лужичан, чехів, три групи словаків, хорвати, болгарки Центральної Болгарії, міст Варна та Плевен (Алексеева, 1973).

Серії порівнювалися за такими ознаками: черепний покажчик, висота черепа, ширина лоба, ширина та висота обличчя, орбітний та носовий покажчики.

Після факторизації кореляційної матриці виділилося два фактори, що описують 48 % загальної різноманітності сукупності. Власні числа головних факторів та їх навантаження на ознаки подані в табл. 2.14.

За 1 фактором (24,05 % загальної мінливості) найбільші додатні навантаження несуть такі ознаки: ширина обличчя, найменша ширина лоба, висота черепа. За 2 фактором (23,99 % загальної мінливості) найбільші додані навантаження несуть: висота обличчя та орбітний покажчик, а найбільші від'ємні — носовий покажчик. Треба відзначити, що у жіночому масиві черепний покажчик не грає такої значної диференціюючої ролі.

Виходячи зі значень факторів, теоретично можливі наступні чотири комбінації ознак.

1. Серії з більшим черепним покажчиком, вищим черепом, ширшим лобом, більшими розмірами обличчям, з вищими орбітами та вужчим носом.
2. Серії з меншим черепним покажчиком, вищою черепною коробкою, нижчим, але ширшим обличчям, з нижчими орбітами та ширшим носом.
3. Серії з меншим черепним покажчиком, нижчою черепною коробкою, вужчим лобом, меншими розмірами обличчя, з нижчими орбітами та ширшим носом.
4. Серії з більшим черепним покажчиком, нижчою черепною коробкою, вужчим, але нижчим обличчям, з вищими орбітами та вужчим носом.

Значення факторних навантажень для окремих слов'янських серій подано в табл. 2.15.

Таблиця 2.15. Значення факторних навантажень для окремих слов'янських серій

Серії	F1	F2	Могильник, назва	F1	F2
1. Тиверці	+1,065	+0,508	23. Сіверяни	–0,270	–0,818
2. Чернігів	+0,716	–0,669	24. Миколаївський	–0,426	–0,207
3. Возвягль	+2,080	–1,077	25. хут. Половецький	+0,121	+1,685
4. Галич	+1,294	+1,293	26. Камінне	–1,158	–0,096
5. Київ (Алексеева,1973)	+0,682	–0,621	27. Зелений Гай	–0,783	–0,456
6. Любеч	+1,114	+0,099	28. Шестовиця	+1,197	+0,756
7. В'ятичі	–0,701	–1,311	29. Бучак	–1,423	+0,281
8. Вітачів	+0,402	–0,357	30. Поляни польські	–0,137	–0,386
9. Кривичі смоленські	+0,149	–0,966	31. Вісляни	+0,062	–0,160
10. Кривичі тверські	+0,927	–1,465	32. Чехи	–0,417	+1,011
11. Кривичі ярославські	+0,143	–0,611	33. Моравці	+1,344	+2,111
12. Кривичі костромські	+0,416	–0,739	34. Словаки1	+0,170	+0,964
13. Кривичі володимирські	+1,336	–0,146	35. Словаки 2	–0,895	+1,651
14. Дреговичі	+0,985	–1,065	36. Словаки 3	+0,356	+0,409
15. Радимичі	–0,856	–2,641	37. Ободрити	–2,437	+0,138
16. Словене новгородські	+0,333	–0,762	38. Поморяни	–0,035	+0,366
17. Переяслав	–0,447	+0,664	39. Лужичани	+0,713	+0,421
18. Київ (Рудич,2005)	–0,515	+1,121	40. Хорвати	+0,982	+1,131
19. Княж Гора, Сагунівка	–2,185	+0,265	41. Болгари	–0,545	+1,128
20. Григорівка	–2,018	–0,419	42. Плевен	–0,963	–0,059
21. Поляни чернігівські	+0,166	–1,477	43. Варна	–0,784	+1,366
22. Поляни переяславські	+0,300	–0,860	—	—	—

За результатами аналізу серії жінок з середнього Подніпров'я не склали собою єдиного компактного антропологічного масиву (рис. 2.6).

У правій частині поля концентруються більш масивні групи, які мають вищу черепну коробку, ширший лоб та обличчя. Комбінація вищого черепа, ширшого лоба з вищим та ширшим обличчям, вищими орбітами та вужчим носом характерна для груп з більш західних територій слов'янського світу, а саме моравок, хорваток, жінок з Галича, тиверських земель, лужичанок. З придніпровських серій сюди тяжіють лише жінки з лівобережних пам'яток Любеч та Шестовиця.

Комбінація вищого черепа, широкого але невисокого обличчя, невисоких орбіти та широкого носа характеризує частину груп східних слов'ян. Це значний масив кривицьких груп, сюди входять також збірні словенок новгородських, дреговичів, полян переяславських та чернігівських, жінок Києва та Чернігова. Скоріше за все, цей комплекс був поширений на великих територіях розселення саме східних слов'ян. Він має досить архаїчні риси,

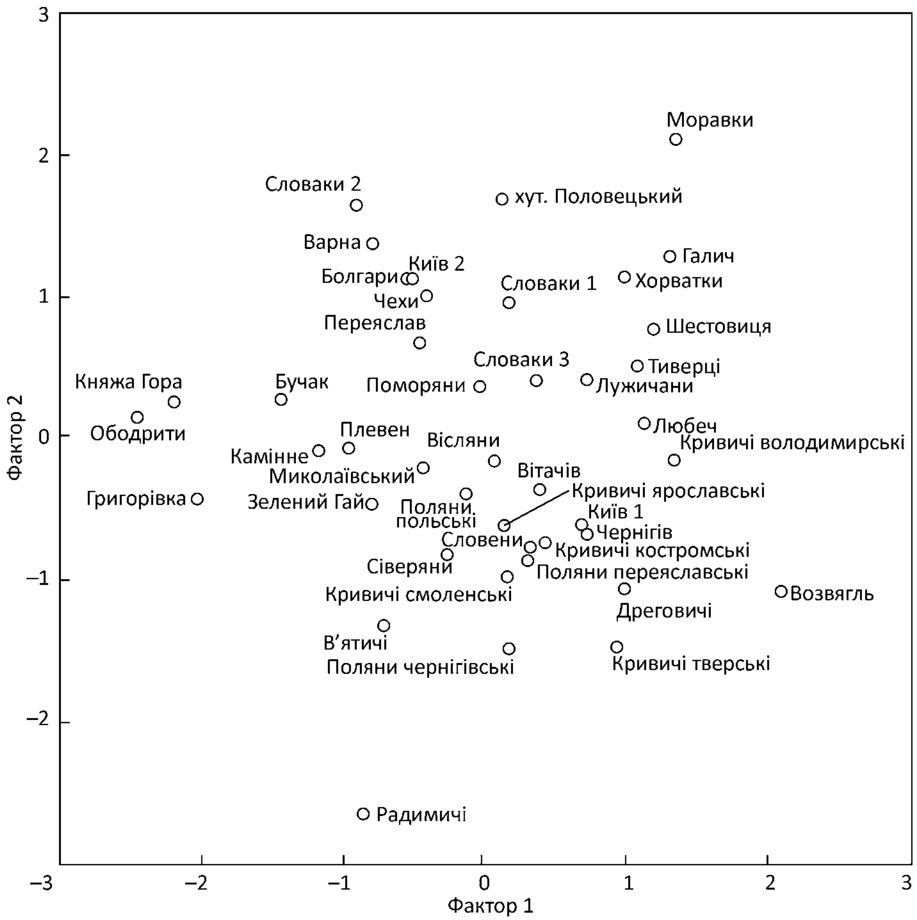

Рис. 2.6. Результати факторного аналізу жіночих серій черепів з могильників давньоруської доби Середнього Подніпров'я в колі слов'янських груп.

скоріше за відбиває дуже давній пласт, і має паралелі в широколицих фінських групах. На превеликий жаль, відсутні жіночі серії з сільських могильників древлянських та волинських земель (в наявності лише одна серія з міста Возвягль). На цих землях теж побутували масивні форми, але який варіант був домінантним серед жінок невідомо.

За ознаками, що несуть навантаження на першому факторі виділяються своєю грацильністю (вузьким обличчям, лобом, низькою черепною коробкою) низка серій з сільських могильників Поросся. Причому населення з могильників Григорівка, Бучак, Княжа Гора та лівобережні могильники Камінне та Зелений Гай (разом зі збірною ободритів) належать до найбільш вузьколицих у слов'янському світі. Комбінація цих рис з більшою висотою обличчя, орбіт та вужчим носом

більш характерні для серій західних та південних слов'ян, але сюди потрапляє низка груп з полянських земель, головним чином правобережних: Бучак, Княжа Гора, Хутір Половецький, Переяслав, частина населення Києва.

Комбінація нижчої черепної коробки з невеликим обличчям, нижчими орбітами, ширшим носом не є надто яскраво вираженою, швидше за все, можна говорити про тенденції до цієї комбінації. Вона представляє жіноче населення сіверянських територій (східної частини), в'ятичів, радимичів. Цей комплекс репрезентує групи східних слов'ян та практично не представлений у західних та південних групах.

Центроїдні позиції займає низка серій з території Польщі — вісляни, поморяни, поляни польські, до яких тяжіють середньодніпровські могильники Миколаївський та Вітачів.

2.3. Населення Середнього Подніпров'я давньоруської доби за результатами досліджень з використанням інших антропологічних методик

Дослідження неметричних ознак (дискретно-варіюючих) населення давньоруської доби. Найбільш вагомою на сьогоднішній день є робота відомого антрополога Г. Чесніса, котра була присвячена фенетичним відношенням середньовічних східних слов'ян за дискретними ознаками черепа. Литовський дослідник використав черепи з 75 могильників 10—13 ст., що належали до 11 етнотериторіальних груп східних слов'ян (Чеснис, 1990а). В полянську збірну серію, яку коректніше було б назвати збірною полян чернігівських, автор включив 94 черепа: з могильника на Болдінських горах поблизу Чернігова, з с. Гущино Чернігівської обл., з розкопок кладовища біля церкви Бориса та Гліба Черепи з означених пам'яток були у свій час досліджені за краніологічною програмою Т.І. Алексєєвою та розглядалися, як група полян чернігівських. Дещо меншою виявилася сформована Г. Чеснісом сіверянська серія. До неї увійшло 36 черепів з Олександрівки, Білогорсько-Миколаївського, Голубиці, Коробкіно, Красного, Моісеевського городища.

Для міжгрупового аналізу були використані статистичні методи. Для багатовимірного співставлення палеопопуляції автором були застосовані середні міри дивергенції (СМД) по Грюваулу.

Аналіз продемонстрував досить тісну подібність популяцій різних східнослов'янських територій. Тим не менш, в окремий малий кластер відокремилися сіверяни та радимичі, а в більшому зібралися представники інших слов'янських племен. У великому кластері відокремилися дві серії — словен новгородських та полян, що, на думку Г. Чесніса, мало певний етногенетичний сенс. Стосовно меншого кластера, то він виглядає досить логічно, бо сіверяни та радимичі пов'язані з собою територіальним сусідством, та для них характерний спільний антропологічний тип — доліхокранний з середньошироким та добрепрофільованним обличчям. Відзначимо, що за

достовірно варіюючими дискретними ознаками сіверяни та радимичі виявилися близькими з могильниками балто-слов'янського прикордоння. Це добре проілюструвало думку про те, що балти приймали участь у формуванні антропологічного складу населення сіверянських та радимицьких земель. За достовірно варіюючими ознаками поляни (чернігівські) виявляються максимально близькими до групи тверських кривичів та дреговичів.

Для нас, у зв'язку з темою роботи, цікавим є, окрім всього, те, що за цією методикою фіксується різний напрямок зв'язків «сіверянських» та «полянських» груп лівобережжя Середнього Подніпров'я.

Одонтологічні дослідження давньоруського матеріалу Середнього Подніпров'я. Незважаючи на те, що колекції краніологічних матеріалів давньоруської доби значні, але за одонтологічними програмами було опрацьовано лише декілька серій з території України. Одонтологічні дослідження матеріалів території Середнього Подніпров'я, на превеликий жаль, проводилися у незначному масштабі. Одонтологічні дослідження хоча і не дають можливості такої тонкої диференціації антропологічних масивів, як краніологія, але як вважається краще хоча і грубіше відбивають наявність давніх антропологічних зв'язків.

Відомий український одонтолог С.П. Сегеда відзначив гетерогенність давньоруського населення Середнього Подніпров'я та приналежність його до різних одонтологічних типів. Збірні давньоруські серії з мм. Київ, Любеч (за матеріалами Р. Гравере) та правобережних сільських могильників Григорівки та Бучака автор відніс до середньоєвропейського одонтологічного типу, серію з правобережного сільського могильника Казаровичі — до південного грацильного типу, а серію з правобережного могильника поблизу с. Луки до своєрідного «степового», характерного для протоболгар та пізньосередньовічних тюркомовних кочовиків (Сегеда, 2001, с. 179).

Матеріали давньоруської доби з Середнього Подніпров'я розглядалися відомою латиською досліднецею Р. Гравере в широкому колі популяцій східних слов'ян, балтів, угро-фінів, кочових груп.

Збірну серію полян київських та чернігівських (мм. Київ, Любеч), а також популяцію з сіверянського могильника Липове авторка віднесла до середньоєвропейського одонтологічного типу. Вона висловила також думку про подібність однонтолгічного комплексу полян до комплексу західних слов'ян, який фіксується на середньовічних могильниках Польщі (Груцзно, і дещо слабкіше, Цедин'я 10—12 ст. з Мазовії), хоча згадані групи західних слов'ян були опубліковані за короткою одонтологічною програмою, а тому можливість їх залучення до порівняльного аналізу була обмежена.

З східнослов'янських груп до середньоєвропейського типу належать окремі групи словен новгородських, а також головний кривицький масив. Кривичі, в цілому, найбільшу статистичну та морфологічну подібність виявляють до балтських носіїв того ж таки середньоєвропейського типу, а особливо латгалів, латгало-сельського населення та земгалів. Це дало підставу дослідниці розглядати представлений у кривичів варіант середньоєвропейського типу, як місцевий за походженням, що сформувався на базі східнобалтської та балтсько-фінської (чудської) основи.

Популяції Середнього Подніпров'я, представлені середньоєвропейським одонтологічним типом, викликають найбільше запитань, бо він у добу середньовіччя та на сучасному хронологічному зрізі репрезентує, як відомо, не тільки частину слов'янського, але й балтського масивів.

Відомий російський антрополог О.О. Зубов висунув припущення, що тип відбиває властивості єдиного субстрату, на базі якого сформувалися фізичні особливості балтських та слов'янських народів (Зубов, 1987, с. 4).

Р. Гравере схильна пов'язувати середньоєвропейський одонтологічний тип у складі слов'ян та балтів з збереження в їх складі давнього субстратного населення. На території Східної Європи тип фіксується ще на могильниках доби мезоліту та неоліту, як України, так і Прибалтики: могильники Василівка 3, Оленій острів, Звейніекі, дніпро-донецької культури, ямної культури та фат'янівської культури шнурового кола, частини черняхівців України. Середньоєвропейський тип на самих ранніх етапах почав розпадатися на окремі варіанти, кожен з яких мав свою історію, але це є окремою темою.

Так матеріал з давньоруського лівобережного могильника Липове, що репрезентує в аналізі сіверян, був віднесений Р. Гравере до степового варіанту середньоєвропейського типу. Він розглядався як наслідок контактів слов'янських популяцій з носіями салтово-маяцької культури, сарматсько-аланського кола.

Результати одонтологічних та краніологічних досліджень можуть, як ми вже говорили, не завжди співпадати, і це має свої пояснення. База даних по одонтології поповнюється значно повільніше, а ніж по тій же таки краніології. Тим не менш, поява нових одонтологічних досліджень може уточнити краніологічну картину, яка створюється, особливо при розгляді етнокультурної ситуації або міграцій.

Нами до міжгрупового факторного аналізу були залучені одонтологічні матеріали давньоруської доби території України: з сільських могильників Середнього Подніпров'я Григорівка — Бучак, Козаровичи, Лука (Сегеда, 2001), Липове (Гравере, 1999), міст Київ та Любеч (Гравере, 1999), з давньоруського Галича (Сегеда. 2001), двох середньовічних могильників території Польщі (Piontek, Iwanek, Segeda, 2008), дві серії кривичів, три серії словен новгородських, 7 серій балтів, група лівів, група весі, слов'яно-фінське населення Іжорського плато (Гравере, 1999), а також серії салтово-маяцької культури з Салтова, Дмитрієвського могильника, могильника Маяки, Зливки, В. Тархани, та серій з Благовіщенки та Кам'янки (Сегеда, 2001).

Серії порівнювалися за такими таксономічноважливими ознаками: лопатоподібність, горбик Карабеллі, форма першого нижнього моляра, форма другого нижнього моляра, дистальний гребінь тригоніда, колінчата складка метаконіда, варіант (2) впадіння другої борозни метаконіда на першому нижньому молярі. Відбір ознак для аналізу був, певною мірою, зумовлений відсутністю в окремих публікаціях інформації по деяким ознакам.

Після факторизації кореляційної матриці виділилося два фактори, які описують 60,3 % загальної різноманітності сукупності.

За 1 фактором (38,02 % загальної мінливості) найбільші додатні навантаження несуть такі ознаки: відсоток лопатоподібності, дистального гребеня тригоніда, колінчатої складка метаконід, а від'ємні — бугорок Карабеллі. За

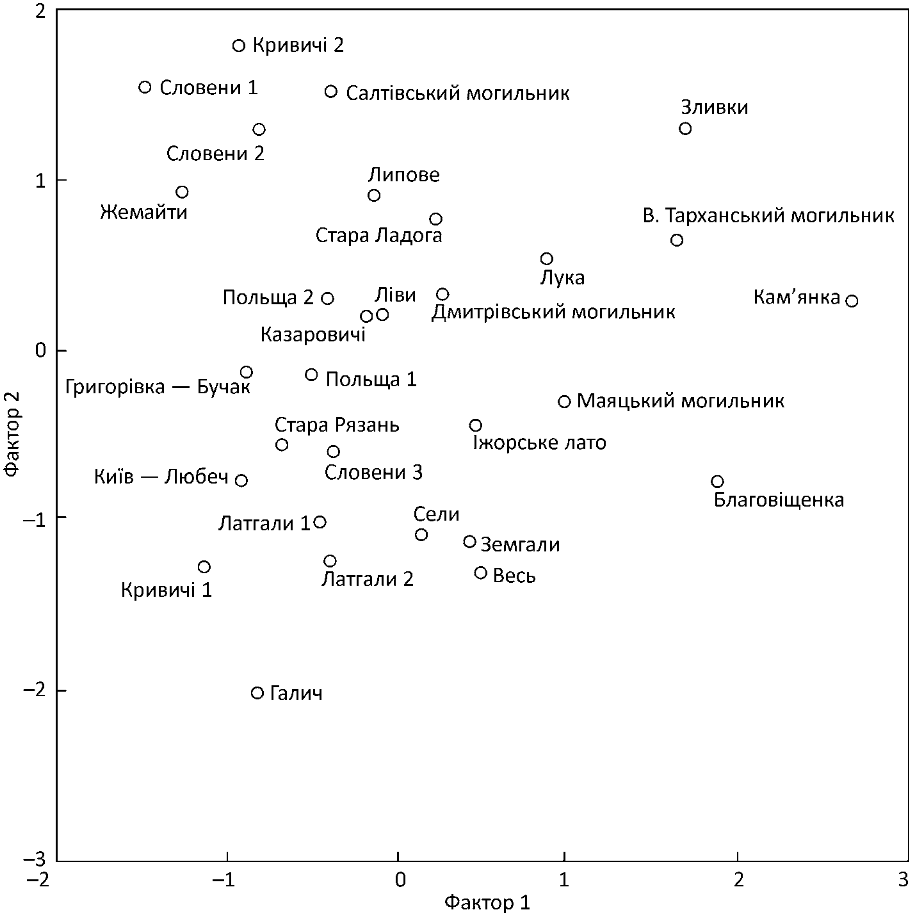

Рис. 2.7. Результати факторного аналізу одонтологічних серій давньоруської доби та хронологічно близьких груп сусідніх територій

2 фактором (22,3 % загальної мінливості) найбільші додані навантаження несуть: відсоток шестигорбкових форм на першому нижньому молярі та чотирьохгорбкових форм на другому нижньому молярі, а від'ємні — відсоток чотирьохгорбкових форм на першому нижньому молярі.

Найбільш чітко розділили східний та західний антропологічні світи ознаки, які несуть навантаження на перший фактор (рис. 2.7). Для нас найбільш цікавим є те, що серії з сільських могильників Григорівка—Бучак та мм. Київ—Любеч розташовуються в тій «західній» частині факторного поля де концентруються групи, які виявилися найбільш далекими від східних антропологічних впливів. Максимально близькими до сільських могильників Григорівка—Бучак, є середньовічні групи з території Польщі, а до місцян Києва та Любеча — словени новгородські,

латгальскі групи, збірна кривичів, мешканці Старої Рязані. У цьому масштабі вибірки з Григорівки- Бучака досить близькі до серії з Києва—Любеча. Нам видається цікавим наголосити, що при всій строкатості слов'янського загалу, викристалізовується досить компактний блок з низки полянських серій, польських груп, частини словен новгородських, серії Старої Рязані. Перелічені групи досить далекі територіально, але досить показовим є те, що частина популяцій київських полянських земель, частина словен новгородських та населення Старої Рязані демонструють і на краніологічному матеріалі західний вектор зв'язків.

У бік низки груп, які мають чіткий «східний» комплекс та пов'язані переважно з болгарським масивом, з середньодніпровських серій чітко відхиляється тільки популяція з правобережного могильника Лука. Інший блок серій, які репрезентують частину аланських груп салтово-маяцької культури (Салтівський та Дмитрівський могильники), має досить яскраво означений європеоїдний комплекс. Тобто, ці популяції не так чітко диференціюються за цим набором ознак від балто-слов'янського загалу. Стосовно сільських могильників Липове та Козаровичі, то відхилення їх в бік степового світу (навіть аланської її складової) за цим набором ознак не спостерігається. Треба відзначити, що запропонований варіант аналізу також чітко не розділяє окремі популяції, які представлені південним та північним грацильним типами (це треба робити по окремим програмам), але, тим не менш, він доволі інформативний. Він також добре демонструє, що далеко не усі питання антропологічного складу населення Середнього Подніпров'я можна вирішити виключно в колі слов'янських груп. У цій роботі нас, у першу чергу, цікавило місце населення Середнього Подніпров'я в межах слов'янського світу, на що ми і зробили акцент. Окремою дуже складною темою, яка потребує детального розгляду, є проблема степових впливів на формування населення регіону. На антропологічному матеріалі вони фіксуються, але їх не завжди просто пов'язати з конкретним хронологічним періодом та кочовою спільнотою. Це буде темою окремої досить великої за обсягом роботи. Окремого розгляду очікує також тема участі балтських та фінно-угорських популяцій в етногенетичних процесах слов'ян. Даний варіант одонтологічного аналізу можна вважати своєрідним анонсом розробки цих тем.

2.4. Населення Середнього Подніпров'я давньоруської доби за матеріалами антропології: обговорення результатів міжгрупового аналізу та інтерпретація матеріалу

Міжгруповий аналіз популяцій Середнього Подніпров'я за допомогою статистичних методів, з використанням типології східних слов'ян, а також з залученням інформації по неметричним ознакам та одонтології, дали по низці позицій близькі результати.

Оскільки, вважається, що інформацію про більш ранніх мешканців території найкраще відображають групи, які репрезентують сільське населення, а також жіноча частина популяцій, то на них ми і зробили акцент у цьому підрозділі.

Антропологічний склад населення 10—13 ст. Середнього Подніпров'я виявився одним з найбільш неоднорідних у межах слов'янського світу, але при всій загальній строкатості викристалізовуються головні складові частини населення. Регіон Середнього Подніпров'я в давньоруську добу був місцем, де сходилися кордони великих антропологічних масивів слов'янства.

Мезокранне середньолице (з тенденцією до вузьколицьості) населення репрезентує, в першу чергу, сільські могильники придніпровських правобережних територій, які, беззаперечно пов'язують з полянами київськими. Згадані популяції в загальнослов'янському масштабі виявляють найбільшу статистичну та морфологічну подібність до груп західних та південних слов'ян (серіями Словаччини, частиною популяцій Польщі, окремими групами Болгарії). До слов'янських серій словацько-чеських земель тяжіють також чоловічі групи з окремих міст (городище Монастирок та м. Вітачів).

Яскраво демонструють західний напрямок зв'язків і частина сільських могильників з колишніх полянських земель за одонтологічними ознаками, що може свідчити на користь можливої наявності давніх генетичних ліній.

В окремих випадках антропологічні аналогії з популяціями західних слов'ян можуть бути наслідком і досить пізніх зв'язків цих територій з західним світом. Про це збереглися літописні згадки та існують археологічні підтвердження. Так одним із гіпотетичних пунктів розселення ляських полонених, що були захоплені Ярославом Мудрим, археологи називають могильник Миколаївка. На поселені, що знаходилося поряд з могильником, фіксується наявність кераміки, яку можна пов'язати з західнослов'янськими традиціями. На городищі Буки, в тому ж таки Пороссі, система концентричних земляних валів характерна для земель Великої Моравії та Польщі, а на городищі Монастирок фіксуються знахідки ювелірних прикрас, що були розповсюджені на землях Великої Моравії. Ми перелічили лише ті пам'ятки, з яких було отримано і антропологічний матеріал.

Зрозуміло, що домінування на сільських могильниках правобережжя Середнього Подніпров'я мезокранного середньолицього, з тенденцією до вузьколицьості морфотипа, який забезпечує групам правобережних полянських земель західний вектор зв'язків, не можна пояснити виключно присутністю полонених з західних територій або майстрів та купців. Останні, скоріше за все, осідали в містах. Уявити, що в аграрному секторі регіону працювали виключно вихідці з західнослов'янських земель важко.

Для нас особливо важливо, що морфологічну та статистичну подібність з західними групами слов'ян виявляють як чоловіча, так і жіноча частина населення правобережних полянських земель. Це може свідчити на користь того, що морфокомплекс відбиває антропологічні характеристики більш раннього населення правобережних районів Середнього Дніпра. Свіже надходження носіїв конкретного морфотипа, як правило, краще читається на антропології чоловічого населення. Наприклад, антропологічні паралелі населення полянських земель з окремими групами кривичів фіксуються виключно для чоловічих груп, що говорить про досить пізню появу близького комплексу саме на кривицьких землях.

Ми вважаємо, що можливо розглядати придніпровські правобережні полянські землі, як місце східної локалізації мезокранного середньолицего комплексу, який характерний для цілої низки слов'янських груп Середньої Європи. Треба зазначити, що присутність одних і тих самих морфологічних типів на частині могильників східних і західних слов'ян відзначали у свій час відомі антропологи, які займалися слов'янською проблематикою — а саме, І. Швидецька (1938) та Т.О. Трофімова (1948).

Мезокранний мезоморфний з середньошироким (з тенденцією до вузьколицесті) обличчям комплекс на карті західнослов'янського світу досить широко представлений, але зона його розповсюдження не є суцільною. Він домінує на могильниках Словаччини, а у Чехії та Моравії є одним з провідних. У Польщі, окрім прикордонних з Україною районів, тип представляє антропологічні вибірки з територій, які, як вважається, належали полянам польським, віслянам, частково з Сілезії. В прибалтійській зоні тип присутній в групах ободритів та лужичан.

Серії з означеним комплексом або близькі до них займають центральні позиції на факторному полі при міжгруповому аналізі слов'янських груп, тобто їх цілком можна сприймати у якості середньостатистичних представників слов'янства 10—13 ст.

Пошуки витоків даного типу є одним з найцікавіших завдань сучасної антропології. Воно ускладнюється тим, що звичай кремації померлих, який був розповсюджений у багатьох народів Європи у 1 тис. до н. е. — 1 тис. н. е., не лишив інформації для краніологів.

Окреслити зону розповсюдження даного морфологічного комплексу на Україні важко. Території, які лежать на північний захід, захід та південний-захід від полянських, вважають такими, що належали популяціям, з відносно широким обличчям та масивним черепом (древлянам, волинянам, тиверцям та уличам). Але ці погляди не досить добре аргументовані. Могильники, що дали антропологічні серії древлян та волинян займають доволі вузьку смугу територій в північних районах України. Але це представницькі вибірки з розкопок курганів у межиріччі Тетерева та р. Уж (східна група), Тур'ї та Горині (західна група). Стосовно ж колишніх земель тиверців та уличів, то тут справа значно гірша, бо вони представлені лише одним могильником Бранешти у Молдові. До того ж, відносно походження населення, яке поховане на цьому могильнику, то його дослідниця М.С. Великанова виводила з північніших древлянсько-волинських територій, до яких тяжіло морфологічно та статистично (Великанова, 1975). Тобто, реальна картина така: на захід від Поросся до могильників Бранешти та Галич (Прикарпаття) лежать сотні квадратних кілометрів, що не представлені антропологічним матеріалом. Ми маємо справу з типовим епізодичним представництвом. Теоретично ми можемо уявити, що населення давньоруської доби цих земель дійсно було представлене виключно широколицими мезокранними й доліхокранними популяціями. Але з таким же успіхом, ми можемо уявити, що широколиці популяції на цій території могли проживати черезсмужно з мезокранними середньолицими групами. Обидва припущення є однаково гіпотетичними,

бо перевірити їх ми не можемо через брак матеріалу. Реальну картину з цих територій ми можемо отримати тільки з появою нового антропологічного матеріалу з західних земель, причому саме з сільських могильників, які краще представляють місцеві лінії.

Мезокранний середньолиций морфотип, який локалізується, головним чином, на сільських могильниках правобережного Придніпров'я, фіксується і на Лівобережжі, в районах близьких до Дніпра, але епізодично. Він присутній в чоловічій частині вибірки з дружинних могильників Подесення, у якості однієї зі складових населення Чернігова. Серед жіночого населення Лівобережжя він характеризує жіночу вибірку з могильника Зелений Гай. На території Лівобережжя морфотип з'явився з заходу, з-за Дніпра та, скоріше за все, не у такій кількості, котра могла забезпечити антропологічне домінування на Лівобережжі.

Другий провідний морфотип середньодніпровського регіону — доліхокранний з середньошироким обличчям. Він концентрується, головним чином, на лівому березі Дніпра. Комплекс характеризує більшість чоловічих груп давньоруської доби регіону та розповсюджений на значних територіях Лівобережжя. Він представлений в чоловічій збірній сіверян (Алексеева, 1973), що була сформована з матеріалів з досить далеких від Дніпра східних районів, низці окремих лівобережних могильників: Зелений Гай, Камінне, збірній сільського населення Подесення, збірній полян переяславських, Любеча, окремих могильників Чернігова.

Для нас важливим є те, що цей доліхокранний тип є провідним і для частини жіночого населення Лівобережжя Дніпра — збірної сіверян (зі східних територій), могильників Камінне, Шестовиця, м. Переяслав, окремих могильників Чернігова.

На Правобережжі морфотип теж фіксується, але виключно на міських могильниках. Він присутній у Києві де є основним для чоловічої частини трьох давньоруських могильників міста. Тобто, поява цього морфотипа на Правобережжі має більш пізнє походження.

Тип вважається домінуючим для населення територій дреговичів та радимичів. Можна говорити, що, попри локальні відмінності, він складав великий антропологічний масив, був домінуючим для чоловіків і для жінок цих земель. Близькі паралелі типу знаходять у групах балтів 2—13 ст. (прусів, селів, земгалів та жемайтів), які відрізняються від згаданих вище слов'янських популяцій тільки шириною носа. Бачать в них аналогії з балтським масивом не лише краніологи (Алексеева, 1999), але й дослідники, що працюють по іншим програмам (Чеснис, 1990а). Саме балти представляли антропологічний масив, для якого характерний найменший черепний покажчик на антропологічних картах Європи 1—2 тис. н. е. Вважається, що популяції дреговичів, радимичів, смоленських кривичів завдячують своїм морфокомплексом субстратному балтському населенню тих земель, на яких слов'яни опинилися в процесі колонізації. Можливо це стосується і частини північних районів Лівобережної України. Ця територія здавна знаходилася на кордоні балтського світу, в окремі хронологічні періоди вона була

периферією балтського етнічного масиву. Палеолінгвісти фіксують численні балтські топоніми та гідроніми не тільки у зоні Верхнього, але і Середнього Подніпров'я. Про балтську присутність у Придніпров'ї вважають за можливе говорити окремі дослідники археологи, які бачать балтів у носіях низки культур від доби бронзи до заліза. Не виключають можливої балтської присутності у складі зарубинецької та київської культур, а також серед населення колочинської, а можливо і волинцевської археологічної культури.

На жаль, усі перелічені культури практично не представлені антропологічно. Балтську присутність можна зафіксувати антропологічно на могильниках скіфського часу та серед черняхівців Середнього Подніпров'я. Цієї теми ми торкалися в попередному розділі. Балтські лінії серед представників черняхівської культури чіткіше читаються на матеріалах Правобережжя Середнього Подніпров'я, та слабше — на лівому березі. Можливо, балти надали своєрідних рис морфокомплексу давньоруського населення лівобережного регіону через інші, не виключено, що більш пізні культури. Виникає спокуса пов'язати доліхокранний середньолиций морфотип з носіями колочинської та можливо волинцевської культури. У складі цих культур окремі археологи бачать балтів. Але довести це оперуючи антропологічним матеріалом на сьогодні не можливо, бо низка культур 1 тис. н. е. представлена краніологічно.

Третій великий морфологічний масив заходить на територію Середнього Подніпров'я з заходу, точніше північого-заходу, але він представлений значно слабше. Маються на увазі масивні, відносно широколиці форми слов'ян. На сьогодні складається враження, що у формуванні населення придніпровських правобережних земель вихідці з зони розповсюдження широколиих форм слов'ян (древлянських та волинських територій, полоцьких та мазовських земель) помітної ролі не відіграли, хоча древляни були тут найближчими сусідами. Масивні доліхокранні та мезокранні відносно широколиці морфотипи, які мають дещо архаїчний вигляд, характерні для древлянських та волинських популяцій, фіксуються у Середньому Придніпров'ї, але головним чином при внутрішньогруповому аналізі. На рівні середніх їх присутність відчутна в чоловічій групі з Княжої Гори (Родень), в свій час це відзначала ще Т.І. Алексєєва (1973). Доліхокранія у поєднанні з широколицістю (в слов'янскому масштабі) характеризує чоловічу групу з Ягнятина (Дебец, 1948). Могильник Ягнятин територіально відноситься до Поросся, але можливо він належав вихідцям з древлянських земель. У свій час цей могильник Т.І. Алексєєвою було включено у групу курганних могильників з похованнями у ямі. Доліхокранному з відносно широким лицем типу з курганних могильників з похованнями в ямі дослідниця знаходила аналогії в могильниках латгалів (Алексеева, 1973, с. 55). При проведені міжгрупового аналізу з залученням хронологічно близьких балтських груп ягнятинська вибірка взагалі істотно ухиляється в бік балтів, але підкреслюємо, що серія маленька, тому може мати місце випадковість вибірки. Можливо, процеси слов'янізації балтського населення проходили різними темпами на різних територіях.

Доліхокранний широколиций тип визначає також одну чоловічу збірну серію з Верхнього Києва (Козак, 2010), яку складають жертви монгольської навали, але зрозуміло, що у Києві в цей час могли опинитися вихідці з будь-яких територій.

Масивні форми не представляють жодну з жіночих серій середньодніпровського Правобережжя, носіями даного типу на цій території є виключно чоловіки, що може реально свідчити на користь того, що тип був привнесений сюди із більш північних територій за рахунок чоловічого населення. Тобто, присутність широколицьості компонента, типового для древлянських та волинських територій, на правобережних полянських землях незначна. Літописи зберегли відгомін давніх полянсько-древлянських конфліктів, але це стосувалося іншого хронологічного зрізу. Тим не менш, в 11—13 ст. інфільтрація вихідців з древлянського середовища на землі, що колись належали полянам, була незначна. Ситуація істотно зміниться лише у післямонгольську добу.

На Лівобережжі відносно широколиці мезокранні форми характеризують збірні жіночі серії полянок переяславських та чернігівських, які вважаються такими, що репрезентують сільське населення, а також міст Любеч та частково населення Чернігова. Можливо, морфотип має у прибережних районах більш глибоке коріння, а вихідці з древлянських земель з'явилися на Лівобережжі в обхід земель полян київських та від Любеча розповсюджувалися вниз по Дніпру та трохи на схід. Важливим є те, що широколиці форми в районах придніпровського Лівобережжя більш чітко проявляються саме в жіночих групах, які краще відбивають глибші та давніші лінії. У зв'язку з цим, приходять на згадку давні ідеї О.О. Шахматова, який вважав, що древлянське розселення заходило на лівий берег Дніпра, охоплювало поріччя Дніпра з гирлом Десни (Шахматов, 1916). Але, скоріше за все, ми можемо мати справу з більш давнім та широким росповсюдженням масивних типів на території Північного Лівобережжя.

На превеликий жаль, дані по жінкам з сільських древлянських пам'яток відсутні, ми маємо лише жіночу серію з Возвягля, яка представлена мезокранним відносно широколицим типом.

Мезокранні широколиці форми характеризують значний масив жінок кривицьких територій, але для них характерні послаблення горизонтального профілювання обличчя, слабке виступання носа, тобто риси, які дали підставу пов'язувати їх з давнім фінським субстратом.

Варто відзначити, що в лісовій зоні Східної Європи в давньоруську добу існували значні території, де проживало населення, яке зберегло дещо архаїчні риси давніх жителів цих земель. Це стосується і масивних широколицих типів мешканців північних районів України, які берегли фізичну пам'ять про найбільш давне населення України.

Середнє Подніпров'я в 10—13 ст. було територією, де сходилися великі антропологічні масиви слов'ян, які на цей час ще добре читалися. Кордони між ними були прозорими, проходило взаємопроникнення населення. Але давньоруська доба не була часом, коли варто серйозно говорити про антропологічну уніфікацію населення слов'янських земель, бо згадані процеси

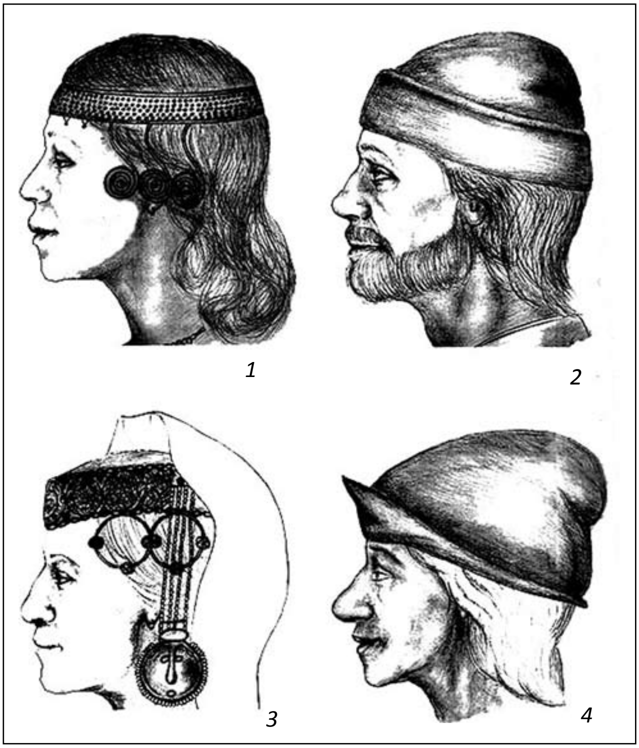

Рис. 2.8. Графічні реконструкції по черепу:

1 — жінка з Десятинної церкви у Києві, розкопки Т.В. Кібальчича, 1878 р.; *2* — чоловік з кургану біля с. Броварки, Полтавської губернії, розкопки В.В. Хвойка, 1903 р.; *3* — жінка з могильника на Верхній Юрковиці у Києві, розкопки Т.В. Кібальчича; *4* — чоловік з кургану біля м. Переяслав, розкопки Д.Я. Самоквасова, 1877 р. Автор реконструкцій Т.С. Балуєва

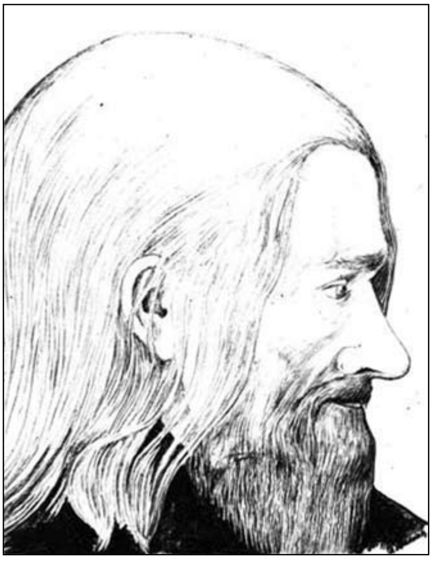

Рис. 2.9. Графічна реконструкція по черепу чоловіка з середньовічного поховання у печерах Києво-Печерської Лаври.

За лаврською традицією поховання вважається таким, що належало Нестору Літописцю. Автор реконструкції Є.І. Данилова

потребували тривалого часу та певних умов. Це стосується і ситуації в Середньому Подніпров'ї. За результатами усіх варіантів аналізу, значну строкатість антропологічній карті Середнього Подніпров'я надає переважно населення міст. Тому ми дозволимо зупинитися на них в окремому розділі.

Уявлення про фізичний тип населення Середнього Подніпров'я давньоруської доби дають графічні реконструкції (рис. 2.8; 2.9).

2.6. Населення давньоруських міст Середнього Подніпров'я за матеріалами антропології

Давню Русь північні сусіди називали Гардарикою — країною міст, але довгий час в антропології тема складу давньоруського міського населення глибоко не розроблялась, пріоритет віддавався сільським популяціям. У зв'язку з появою в процесі археологічних досліджень нового палеоантропологічного матеріалу, який представляє населення міських центрів давньоруської доби, виникла потреба ревізії уявлень щодо антропологічної структури тогочасних міст. Аналіз нових надходжень може сприяти вирішенню багатьох проблемних питань. У цьому розділі звернемося лише до одного з них — а саме, формування антропологічного складу населення давньоруських міст. Питання є ключовим для вирішення цілої низки проблем, зокрема і тих, що пов'язані з соціальними та урбаністичними впливами на фізичний тип людини та процесами адаптації.

На даному етапі, на наш погляд, найбільш необхідним та перспективним є уточнення походження саме слов'янських компонентів у складі городян. На цьому ми зробили головний акцент. З ним пов'язане питання, що залишається актуальним протягом багатьох років — а саме про біологічний зв'язок міського та сільського населення однієї території. Особливо гостро воно постає для земель, які вважаються полянськими. На часі також спробувати з'ясувати вихідні території тих груп мешканців давньоруських міст, що мають слов'янське походження, але не мають генетичних зв'язків з сільським населенням місцевої локальної групи. Ця тема буде розглядатися в цьому розділі, але спочатку подамо коротку інформацію стосовно антропологічних матеріалів з міських могильників давньоруської доби, які досіджувалися автором даної роботи — Переяслава та могильника з вул. Паторжинського у Києві. Попредні публікації матеріалів з цих могильників не містили індивідуальних вимірів кістяків з цих пам'яток. Зараз ми виправляємо цей недолік та подаємо ці виміри у додатку до цієї роботи.

Антропологічні матеріали з розкопок давньоруського могильника на околиці м. Переяслав-Хмельницький. У 2004—2007 рр. археологічна експедиція НІЕЗ «Переяслав» проводила дослідження на південно-східній околиці м. Переяслав-Хмельницький, край плато, лівий берег р. Трубіж (Товкайло, Бузян, Тетеря, Юрченко, 2008). Вивчався ґрунтовий могильник давньоруської доби, який датують другою половиною 11 — початком 13 ст.

Нами були досліджені кісткові рештки з 59 поховань. Збереженість антропологічного матеріалу середня, навіть статево-вікові визначення можливо було зробити далеко не у всіх випадках.

Реставрація, опис та виміри матеріалу проводилися в палеоантропологічній лабораторії ІА НАН України за методиками, які прийняті вітчизняною антропологічною школою (Алексеев, Дебец, 1964; Алексеев, 1967).

З кістяків дорослих з могильника давньоруської доби у Переяславі-Хмельницькому стать визначається у 43 випадках (20 поховань належать чоловікам, 23 — жінкам). Два кістяка належать молодим людям у віці Juvenis,

коли стать визначити важко, 12 скелетів належать дітям, стать також не визначається.

Незважаючи на те, що серія з Переяслава не є репрезентативною для серйозних демографічних побудов, все ж можна відзначити, що найбільша кількість смертей припадає на віковий відрізок 35—55 років (70 % померлих чоловіків та 43 % померлих жінок). У віці від 20—22 до 35 років (Adultus) померло 30 % чоловіків, та дещо більше жінок — 39,1 %.

Діти та юнаки склали 24,5 % від загальної кількості скелетів, на яких можна було визначити вік померло. Невеликий відсоток дитячих кістяків на могильниках давньоруської доби часто намагаються пояснити гіршою збереженістю у конкретному ґрунті, перш за все дитячих скелетів, але він може віддзеркалювати і реальну картину. Рівень дитячої смертності доби середньовіччя за матеріалами слов'янських могильників України та близьких територій має відносно низькі показники: Козаровичи — 21,9 %, Бучак — 13,1 %, Григорівка — 34,1 %, Київ — 15,8 (Козюба, 2001, с. 33), Бранешти — 23,4 % (Великанова, 1975, с. 94). На могильниках середньовічної Європи 7—16 ст. відсоток дитячої смертності істотно коливається — від 6,2 % на могильниках Данії доби вікінгів 8—11 ст. до 60,7 % на могильнику Воеозеро, що належав слов'янам північно-східних територій (Алексеева, Богатенков, Лебединская, 2003, с. 34—35).

Після реставрації черепи з розкопок могильника за 2004 та 20005 рр. були об'єднані в одну серію. Індивідуальні виміри подані в **додатках, табл**. Середні характеристики чоловічих та жіночих черепів подані у табл. 2.16.

В середньому вияві чоловіча група характеризується довгою, вузькою, доліхокранною за формою черепною коробкою. При цьому, до цих категорій потрапляють усі черепи, які можна було виміряти. Доліхокранними за формою виявляться і ті черепи, виміри на котрих здійснити неможливо, але про форму можна судити візуально. Черепна коробка в середньому вияві середньовисока, але у серії фіксуються низькі і високі черепи. Лоб середньоширокий.

Обличчя середньошироке, воно має середню ширину на верхньому рівні, та малу — на середньому рівні, висота його на межі середньої та низької, за покажчиком мезен. Горизонтальне профілювання обличчя на верхньому рівні характеризується цифрою, що знаходиться на межі різкого та помірного. У серії фіксуються черепи з помірним та дещо послабленим горизонтальним профілюванням на рівні назіона. На середньому рівні горизонтальне профілювання усіх чоловічих черепів серії різке. Глибина іклової ямки значна.

Орбіти середньоширокі, низькі за абсолютними розмірами та покажчиком. Ніс середньовисокий, середньоширокий за абсолютними розмірами та покажчиком. У серії присутні черепи з широкими та вузькими носами, ніс виступає на межі середнього та значного, перенісся високе.

Серія чоловічих черепів вкладається в розмах варіацій слов'янських груп 10—13 ст.

За типологічною схемою Т.І. Алексєєвої, переяславці опиняються на кордоні між доліхокранними середньолицими групами (до яких належать сі-

Таблиця 2.16. Середні виміри чоловічих та жіночих черепів із розкопок могильника давньоруської доби у Переяславі-Хмельницькому

Ознаки за Мартіном	Чоловіки			Жінки		
	N	Min—Max	M	N	Min—Max	M
1. Поздовжній діаметр	7	183—194	188,3	6	179—187	182,3
8. Поперечний діаметр	6	134—138	136,8	4	130—136	132,3
17. Висотний діаметр b—br	6	127—145	135,8	3	127—131	129,3
20. Вушна висота p—br	4	104,5—114,9	110,3	3	102,7—113,2	107,7
5. Довжина основи черепа	3	105—107	106	2	87—101	99
9. Найменша ширина чола	7	91—106	97,7	2	88—93	90,5
10.Найбільша ширина лоба	6	102—128	119,5	1	108	108
11. Вушна ширина	4	120—127	123,5	3	110—122	116,3
12. Ширина потилиці	9	105—125	110,7	2	97—109	103
40. Довжина основи обличчя	2	96—97	96,5	2	87—95	91
43. Верхня ширина обличчя	8	98—111	104,8	2	101—105	103
45. Діаметр вилиць	5	128—137	134,2	2	123—127	125
46. Середня ширина обличчя	6	87—98	93,3	3	89—97	93,7
48. Верхня висота обличчя	6	67—72	69,3	7	60—72	67
54. Ширина носа	10	22—28	24,9	8	21—25	23,6
55. Висота носа	7	48—57	52,6	6	44—52	48,8
51. Ширина орбіти	8	41—43	42	3	40—42	40,6
52. Висота орбіти	6	30—36	31,8	5	32—33	32,6
SC. Симотична ширина	7	8—10	8,7	4	7—16	10,7
SS. Симотична висота	7	3—7	4,6	2	3,5—4	3,8
DC. Дакріальна ширина	4	21—26	22,8	1	17	17
DS. Дакріальна висота	4	12—17	13,8	1	8	8
32. Кут лоба (nasion-met.)	2	82—83	82,5	—	—	—
77.Назомалярний кут	5	134—153	140,8	1	134	134
Zm. Зигомаксилярний кут	4	118—127	123,8	1	125	125
72. Загальний кут обличчя	2	88—90	89	—	—	—
73. Кут середньої частини обличчя	2	80—90	85	—	—	—
74. Кут альвеолярної частини обличчя	2	82—90	86	—	—	—
75.1. Кут кісток носа	2	28—28	28	1	25	25
Покажчик						
Черепний	5	70,5—75,4	73	3	72,2—73,9	73,06
Верхньолицевий	4	49,3—51,5	50,6	1	54	54
Носовий	6	40,7—55,1	48,7	4	47—51	49,05
Орбітний	5	69,7—83,7	75,8	3	78,5—82,5	81,5
Симотичний	5	37,3—77,7	55,5	3	30,4—57,1	42,7
Дакріальний	4	54,5—66	60,1	2	40—60	50,1

веряни, дреговичі, радимичі) та доліхокранними відносно широколицими серіями (до яких відносяться волиняни).

Від територіально близьких збірних серій Лівобережжя Дніпра давньоруської доби, що репрезентують полян переяславських та чернігівських, наша група відрізняється більш різкою доліхокранією, більш широким обличчям, що має слабше профілювання. З лівобережних збірних серій малий черепний покажчик є характерним для сіверян, але при вужчому обличчі останніх. З правобережних збірних серій доліхокранія та середньошироке (відносно широке) обличчя характеризують населення волинських та частково древлянських територій (особлива вибірка поховань у ямах), але вони мають дещо ширше обличчя ніж наші переяславці.

Уточнити місце нашої групи у колі збірних серій (сільських та міських) допомагають методи багатовимірної статистики, які сприяють об'єктивізації результатів аналізу.

У першому варіанті міжгрупового аналізу наша переяславська серія порівнювалася з 20 серіями давньоруської доби з Правобережжя та Лівобережжя Середнього Дніпра, тобто із серіями територіально близькими. У цьому варіанті аналізу слов'янське населення територій представляли матеріали окремих могильників: Миколаївського, Княжої Гори, хутора Половецького, Бучака, Григорівки, Яблунівки, Монастирка, Юр'єва, Вітачіва, Києва, Липового, Шестовиці, Зеленого Гая, Камінного, Любеча, Чернігова, а також збірні серії полян переяславських, чернігівських та сіверян. На жаль, ці збірні серії, що були опубліковані Т.І. Алексєєвою (1973), складаються з невеличких вибірок черепів з окремих могильників, що робить недоцільним розглядати їх по окремим пам'яткам.

Інформація про склад груп міститься в роботах Г.П. Зіневич (1967), Т.І. Алексєєвої (1973), В.Д. Дяченка та П.М. Покаса (Дяченко, Покас, Сухабоков, 1984), П.М. Покаса (1987; 1988a; 1988b), О.Д. Козак (2000).

Серії порівнювалися за такими ознаками: довжина, ширина, висота черепної коробки, кути горизонтального профілювання обличчя та кут носа, ширина та висота обличчя, орбітний та носовий покажчик.

За результатами кластерного аналізу (ієрархічна процедура, відстань Евкліда, метод Complete) наша серія з Переяслава найближчою виявилася до збірної серії сіверян, полян переяславських, групи з м. Любеча та могильника Зелений Гай (сіверянські території).

При заміні поздовжнього та поперечного діаметрів на черепний покажчик, а висоти та ширини обличчя на верхньолицевий покажчик результат виявився близьким. У якості найбільш статистично подібних нашій переяславській серії фігурують матеріали з могильників Любеч, Зелений Гай та збірні серії полян переяславських та сіверян.

З'ясуємо місце нашої серії у більш широкому колі східнослов'янських серій. До аналізу було залучено 21 серію чоловічих черепів. Збірні серії 10—13 ст. репрезентують території різних племен. Представлені збірні серії полян київських, чернігівських, переяславських, древлян та волинян, тиверців, дреговичів, кривичів ярославських, костромських, смоленських, тверських, володимирських, в'ятичів, радимичів, а також населення м. Києва, Черніго-

ва, Смоленська, Любеча, Вітачіва та Галича. За інформацією про склад збірних груп відсилаємо до роботи Т.І. Алексєєвої (Алексеева, 1973), М.С. Великанової (Великанова, 1975). Інформація про матеріал із Галича та про збірну серію древлян-волинян міститься в роботах Т.О. Рудич (Рудич, 1998; 2003).

Серії порівнювалися за такими ознаками: поздовжній, поперечний та висотний діаметри, ширина та висота обличчя, орбіт, носа, ширина лоба, кут носа та кути горизонтального профілювання обличчя.

За результатами кластерного аналізу (ієрархічна процедура, відстань Евкліда, метод Complete) переяславська серія виявила найближчу подібність до збірної серії сіверян.

Уточнити місце нашої групи у більш широкому колі східнослов'янських груп можна і за допомогою факторного аналізу. Інформація про серії, які залучалися до аналізу та ознаки, що були використані для аналізу, містяться у попередньому розділі. Графічні результати аналізу подані на рис. 2.3.

Переяславці потрапляють до верхньої частину факторного поля. Там згрупувалися серії, для котрих характерні менший черепний покажчик, вища черепна коробка, але нижчі за покажчиком орбіти. Це лівобережні групи збірна серія сіверянських земель, могильники Зелений Гай (ґрунтовий та курганний), Липове, Камінне, серія міста Любеча, нова збірна серія з могильників Чернігова. У верхній половині поля опинилися також збірні групи дреговичських територій, древлянських та волинських земель Для нас важливо, що більшість цих матеріалів належать, скоріше за все, сільському населенню, яке краще відображує автохтонні або більш давні лінії.

Названі серії верхньої половини факторного поля представляють дві розповсюджені у східнослов'янському масиві комбінації ознак.

Одна комбінація ознак об'єднала низку найбільш масивних доліхокранних східнослов'янських популяцій. Це населення волинських, древлянських та певною мірою тиверських земель. З міських серій названий комплекс ознак чітко виявляється в серіях з Любеча, Смоленська, Новогрудка, тобто в міських групах сусідніх територій.

Черепи з меншим черепним покажчиком, вищим черепним діаметром, але з меншими розмірами обличчям, яке слабке профільоване у горизонтальній площині, нижчими орбітами та ширшим носом, який виступає слабше складають іншу комбінацію. Вона характеризує збірну сіверянських територій, серію з Липового та ґрунтового могильника Зелений Гай. Тобто, вони представляють сільські могильники Лівобережжя Дніпра. З сусідніх земель найближчі параметри та пропорції черепа та обличчя має, перш за все, населення дреговицьких територій.

Серія з Переяслава за результатами факторного аналізу опиняється між двома цими масивами, але трохи більше тяжіє до масивних груп, найближчими їй виявляюється населення з Любеча.

Але для того, щоб більш чітко зясувати антропологічну ситуацію треба звернутися до порівняльного аналізу не тільки чоловічих, але й жіночих серій. На жаль, кістковий матеріал, що репрезентує жінок із переяславського могильника, представлений дещо гірше.

У середньому вияві жіноча група характеризується довгою, вузькою, доліхокранною за формою черепною коробкою. До цих категорій потрапляють усі черепи, які можна було виміряти. Доліхокранними за формою виявляться і ті черепи, виміри на котрих здійснити неможливо, але про форму можна судити візуально. Черепна коробка в середньому вияві середньовисока на межі з низькою, у серії трапляються низькі і середньовисокі черепи. Лоб середньоширокий, надперенісся виступає слабо. Обличчя середньошироке на всіх рівнях, середньовисоке, за покажчиком мезен, горизонтальне профілювання його різке. Глибина іклової ямки значна.

Орбіти середньоширокі, низькі за абсолютними розмірами та покажчиком. Ніс середньовисокий, середньоширокий, за покажчиком мезориний, кістки носа виступають сильно, перенісся високе.

Поєднання доліхокранії з середньою шириною обличчя характерні в східнослов'янському світі для збірних жіночих груп з територій сіверян, полян чернігівських, радимичів, в'ятичів, дреговичів. Але наша вибірка з могильника у Переяславі вирізняється найменшим черепним покажчиком серед жінок слов'янського масиву.

За результатами факторного аналізу серія з Переяслава потрапляє до кола жіночих груп з меншим черепним покажчиком, вищою черепною коробкою, ширшим обличчям, що добре профільоване у горизонтальній площині, з нижчими орбітами та ширшим носом, який виступає сильніше.

У цьому колі представлені лівобережні збірні сільські популяції сіверян, полян переяславських, полян чернігівських, могильника Шестовиця. До цієї частини поля увійшли також збірні серії дреговичів, радимичів. Означився масив груп, що мають чітко зорієнтований північний характер зв'язків. На превеликий жаль, території древлян та волинян не представлені сільськими могильниками, що робить картину неповною. Інформація про групи, які залучалися до аналізу, ознаки, що залучалися для порівняння містяться у попередніх підрозділах Графічні результати факторного аналізу подані на рис. 2.4.

На жаль, поганий стан антропологічного матеріалу (окремі характеристики жіночої вибірки базуються на вимірах 2—3 черепів) змушує бути обережними з висновками.

Тим не менше, у сумарному вияві матеріал переяславського могильника виявляє подібність до частини населення лівобережних територій Подніпров'я (сіверянських) та дещо більш північних земель. Цю тенденцію демонструють як чоловіки, так і жінки, що були поховані на цьому могильнику. Зі слов'янськими групами Правобережжя переяславці виявляють меншу подібність. Це досить цікаво, бо Переяславська земля була тісно пов'язане з Київським князівством. Київські князі розбудовували систему укріплень не тільки Київської, але й Переяславської землі, тобто теоретично можна було б очікувати притоку населення з правобережних полянських територій. Тим не менше, населення, що лишило цей могильник, таких зв'язків не виявляє. Це добре ілюструє складність формування населення східнослов'янських земель.

Середній зріст чоловіків з поховань розкопаних 2004—2005 рр. за формулою Троттер-Глезер 173,5 см, жінок — 163,2 см. За рубрикаціями Р. Мар-

тіна група відноситься до категорії високих на зріст, що більше характерно для північних европеоїдних груп. Різниця росту між чоловіками та жінками не перевищує норму розраховану Р. Мартіном (10—12 см).

Антропологічні матеріали з розкопок могильника давньоруської доби на вул. Паторжинського, 14 у м. Київ. Розкопки могильника по вулиці Паторжинського, 14 (південний край Старокиївської гори, район перехрестя вул. Паторжинського та вул. Ірининської) у Києві проводилися Старокиївською експедицією ІА НАН України у серпні—вересні 2000 р. У давньоруську добу ділянка знаходилася у межах «міста Ярослава». Могильник включає 63 поховання. 6 ранніх поховань археологи відносять до 10 — початку 11 ст. Вони мають південну орієнтацію могил. Решта поховань відноситься до 40-х рр. 11 ст. — першої половини 13 ст. та являє собою типовий давньоруський християнський могильник. Можливо він був пов'язаний з невідомою християнською церквою 11 ст., котра розміщувалася у південно-західному напрямку від могильника. (Мовчан, Боровський, Климовський, 2002).

З розкопок могильника був отриманий палеоантропологічний матеріал, що походив із 47 поховань. Ступінь збереженості матеріалу середня. 19 кістяків належали чоловікам, 19 — жінкам, 8 — дітям. Реставрація, опис, виміри матеріалів проводилися автором цієї роботи за методиками прийнятими вітчизняною антропологічною школою у палеоантропологічній лабораторії ІА НАН України (Дебец, Алексеев, 1964; Алексеев, 1967). Інформація стосовно індивідуальних вимірів подається в додатку.

З черепів придатних для вимірів були сформовані чоловіча і жіноча серії, що нараховують відповідно 10 і 9 черепів. Всі вони походять виключно з християнського могильника 40-х рр. 11 ст. — першої половини 13 ст. Матеріали з ранніх поховань з південною орієнтацією до серії не залучалися.

У середньому вияві серія чоловічих черепів даного давньоруського могильника характеризується довгою, вузькою і високою черепною коробкою, доліхокранією. Ширина чола середня. Обличчя середньої ширини на всіх рівнях, низьке. Горизонтальне профілювання обличчя помірне на верхньому рівні і різке на середньому. Орбіти низькі, ніс средньовисокий, кістки носа виступають середньо. Інформація про середні розміри та розмах варіацій подається у табл. 2.17.

Жіноча серія характеризується довгою, середньоширокою, середньовисокою черепною коробкою, доліхокранною за формою. Група характеризується середньошироким чолом, середніми розмірами обличчя. Горизонтальне профілювання обличчя помірне на верхньому рівні і різке на середньому. Орбіти середньовисокі. Ніс вузький, виступає середньо. Інформація про середні розміри та розмах варіацій подається у табл. 2.18.

З урахуванням статевого диморфізму, жіноча серія відрізняється від чоловічої більшою довжиною і шириною черепної коробки, при меншій її висоті, більшими розмірами обличчя, більшою висотою орбіт і носа, при їхній меншій ширині.

У середньому вияві серія чоловічих черепів з могильника на вул. Паторжинського, 14 укладається в розмах варіацій східнослов'янських груп давньоруського періоду.

Таблиця 2.17. Розміри та покажчики чоловічих черепів з могильника по вул. Паторжинського, 14

Ознака	N	Min—max	M	M	S	V
1. Поздовжній діаметр	9	178,0—194,0	185,8	1,71	5,14	2,77
8. Поперечний діаметр	10	124,0—140,0	133,8	1,62	5,12	3,82
17. Висотний діаметр (ba—b)	7	133,0—152,0	138,7	2,48	6,55	4,72
5. Довжина основи черепа	7	92,0—114,0	101,7	2,74	7,25	7,13
9. Найменша ширина лоба	10	92,0—102,0	97,5	1,49	4,71	4,87
40. Довжина основи обличчя	6	92,0—106,0	98,0	2,11	5,18	5,28
43. Верхня ширина обличчя	10	97,0—110,0	104,3	1,12	3,53	3,38
45. Ширина вилиць	5	126,0—140,0	131,3	2,42	5,40	4,10
46. Середня ширина обличчя	7	92,0—101,0	95,6	1,21	3,21	3,36
48. Висота обличчя	9	63,0—74,0	67,8	3,05	4,5	1,01
55. Висота носа	9	44,0—54,0	49,4	0,94	2,83	5,73
54. Ширина носа	9	23,0—28,0	24,7	0,55	1,66	6,72
51. Ширина орбіти	9	40,0—46,0	41,8	0,62	1,86	4,44
52. Висота орбіти	9	29,0—35,0	31,6	0,60	1,82	5,74
77. Назомалярний кут	9	136,5—147,0	141,1	1,34	4,01	2,84
Zm. Зигомаксилярний кут	9	123,5—133,0	127,3	1,34	3,55	2,73
32. Кут лоба	7	80,0—88,0	83,7	1,11	2,93	3,50
72. Загальний кут обличчя	7	80,0—90,0	85,0	1,31	3,46	4,09
73. Середній кут обличчя	7	82,0—90,0	85,0	1,15	3,06	3,59
74. Кут альвеолярної частини	6	70,0—90,0	80,5	3,31	8,10	10,2
75.1. Кут носових кісток	6	20,0—33,0	27,3	1,93	4,72	17,26
Покажчик						
8:1. Черепний	9	67,4—75,3	71,9	1,08	3,25	4,52
48:45. Верхньолицевий	5	50,0—54,4	52,2	0,87	1,93	3,71
52:51. Орбітний покажчик	8	70,7—80,0	75,7	3,40	9,61	13,26
54:55. Носовий	9	46,0—56,8	50,0	1,26	3,78	7,56
SS:SC.Симотичний	8	25,9—57,1	42,9	4,35	12,3	28,67
DS:DC. Дакріальний	7	34,7—80,0	51,8	5,97	15,79	30,48

Чоловіки, які були поховані на цьому цвинтарі, в середньому прояві відрізняються більш вузьким, довгим, високим черепом та більш вузьким обличчям від збірної серії киян, яка була опублікована Т.І. Алексєєвою (Алексеева, 1973). Доліхокранні з середньою шириною обличчя черепи звісно зустрічаються на різних середньовічних могильниках міста. Їх присутність може віддзеркалювати нормальну мінливість або присутність окремих вихідців з інших територій.

Таблиця 2.18. Розміри та покажчики жіночих черепів з могильника по вул. Паторжинського, 14

Ознаки	N	Min—max	M	M	S	V
1.Поздовжній діаметр	7	176,0—190,0	181,1	1,99	5,27	2,91
8. Поперечний діаметр	7	122,0—140,0	134,0	2,69	7,12	5,31
17. Висотний діаметр (ba—b)	5	126,0—130,0	125,2	0,96	1,91	1,49
5. Довжина основи черепа	4	96,0—106,0	100,3	2,17	4,35	3,34
9. Найменша ширина лоба	9	87,0—98,0	94,0	1,14	3,43	3,65
40. Довжина основи обличчя	4	85,0—102,0	94,8	3,57	7,14	7,53
43. Верхня ширина обличчя	9	94,0—105,0	100,5	1,31	3,94	3,94
45. Ширина вилиць	5	120,0—130,0	125,2	2,03	4,55	3,63
46. Середня ширина обличчя	6	84,0—93,0	89,5	1,65	4,04	4,51
48. Висота обличчя	8	57,0—71,0	66,3	1,89	5,34	8,06
55. Висота носа	8	41,0—56,0	48,9	1,74	4,91	10,05
54. Ширина носа	8	22,0—26,0	23,5	0,42	1,20	5,09
51. Ширина орбіти	8	35,0—42,0	39,1	0,74	2,10	5,37
52. Висота орбіти	9	29,0—36,0	32,2	0,80	2,39	7,41
77. Назомалярний кут	7	138,5—143,0	141,0	0,59	1,55	1,10
Zm. Зигомаксилярний кут	6	119,0—132,5	127,2	2,15	5,26	4,14
32. Кут лоба	5	78,0—90,0	84,6	2,20	4,93	5,83
72. Загальний кут обличчя	5	80,0—86,0	83,6	1,12	2,51	3,00
73. Середній кут обличчя	5	80,0—87,0	83,8	1,56	3,49	4,17
74. Кут альвеолярної частини	5	75,0—86,0	80,2	1,85	4,15	5,17
75.1. Кут носових кісток	6	18,0—37,0	23,8	2,74	6,71	28,14
Покажчик						
8:1. Черепний	8	71,1—83,9	74,1	2,01	5,32	7,18
48:45. Верхньолицевий	7	53,3—57,5	54,6	0,66	1,48	2,71
52:51. Орбітний покажчик	8	78,1—92,3	83,4	1,44	4,06	4,87
54:55. Носовий	8	42,8—56,0	48,5	1,89	5,35	11,03
SS:SC.Симотичний	7	24,0—50,0	37,5	3,19	8,44	22,51
DS:DC. Дакріальний	6	44,0—55,5	49,,5	1,87	4,57	9,24

Але в даному випадку доліхокранні з середньою шириною обличчя форми являються домінуючими на могильникі і визначають його обличчя.

Вважалося, що населення практично кожного давньоруського міста було неоднорідним, але в середному воно виявляє найбільшу антропологічну подібність з черепами жителів територіально близьких сільських могильників.

Антропологічний склад населення давньоруських могильників Середнього Подніпров'я відзначається гетерогенністю, але практично для всіх сільських груп Правобережжя характерними є мезокранія і трохи менші ніж у нашій серії розміри черепної коробки. За типологічною схемою східних слов'ян Т.І. Алексєєвої, сільське населення полянських територій (київські, чернігівські та переяславські поляни) відносяться до мезокранних груп з середньошироким обличчям та сильно виступаючим носом.

Наша ж давньоруська вибірка з могильника на вул. Паторжинського характеризується доліхокранним з середньою шириною обличчям. За типологічною схемою Т.І. Алексєєвої, таке поєднання ознак має давньоруське населення дещо більш північних територій радимичів, дреговичів, смоленських та тверських груп кривичів, сіверян. Тобто, давньоруський могильник по вул. Паторжинського, 14 не вписувався в загальну схему.

Для уточнення місця нашої серії в колі близьких за часом популяцій, ми звернулися до методів багатомірної статистики. До міжгрупового аналізу були включені чоловічі групи, що представляють усі регіони східнослов'янського світу. Використовувалися збірні серії різних слов'янських земель та серії могильників давньоруських міст (усього 23 серії). Збірні серії територій представляють словен новгородських, радимичів, дреговичів, в'ятичів, полян київських, чернігівських, переяславських, кривичів ярославських, костромських, смоленських, тверських, володимиро-рязанських, а також населення міст Києва, Вітачіва, Чернігова, Любеча, Смоленська, Старої Рязані (Алексеева, 1973). До аналізу залучені також збірні тиверців (Великанова, 1975), збірна Галича (Рудич, 1998). Збірна древлян-волинян включила в себе матеріали сільських могильників та міста Возвягль (Алексеева, 1973; Рудич, 2003с).

Групи зіставлялися за таксономічно значущими ознаками: довжиною, шириною, висотою черепної коробки, шириною та висотою обличчя, шириною носа (покажчик), висотою орбіт (покажчик), назомолярним кутом, зигомаксилярним кутом, кутом носа.

За результатами міжгрупового кластерного аналізу (ієрархічна процедура, метод Ward, відстань Евкліда), за участю сумарних чоловічих серій різних східнослов'янських земель 10—13 ст. населення давньоруського могильника по вул. Паторжинского, 14 виявило найбільшу близькість зі збірними групами сіверянських територій, дреговичів, радимичів, смоленських кривичів. Досить близькими їй виявилися також сумарні серії полян чернігівських та переяславських.

З'ясувати місце нашої серії у колі середньодніпровських груп та більш широкому колі східнослов'янських груп можна і за допомогою факторного аналізу. Інформація про серії, які залучалися до аналізу, та ознаки, що були використані для аналізу, графічні результати аналізу містяться у попередньому розділі.

За результатами факторного аналізу чоловіча серія з могильника на вул. Паторжинського в колі середньодніпровських груп давньоруської доби виявляється найбільш близькою до серій з лівобережних могильників Зелений Гай та Любеч, а також збірної серії сіверян (див. рис. 2.1).

За результатами факторного аналізу східнослов'янських чоловічих серій, група з могильника на вул. Паторжинського потрапляє до верхньої лівої части-

ну факторного поля. Там згрупувалися серії східних слов'ян з меншим черепним покажчиком, вищим черепним діаметром, меншими розмірами обличчя, яке слабше профільоване у горизонтальній площині, нижчими орбітами та ширшим носом, який виступає слабше. Такі ознаки характеризують серію лівобережного ґрунтового могильника Зелений Гай, збірну сіверянських територій, збірну дреговичів, групу з Липового. До перших двох і виявляє найбільшу подібність наша група з могильника на вул.Паторжинського. Сільські правобережні групи виявляються статистично досить далекими.

З'ясуємо місце жіночої серії з могильника на вул. Паторжинського в колі близьких за часом популяцій також допоможуть методи багатомірної статистики. До міжгрупового аналізу були включені жіночі сільські групи, що представляють усі регіони східнослов'янського світу та серії могильників давньоруських міст. Інформація про серії, які залучалися до аналізу та ознаки, що були використані для аналізу, містяться у попередньому розділі. Графічні результати аналізу представлені на рис. 2.4.

Переважна більшість правобережних середньодніпровських серій, що особливо важливо сільських, сконцентрувалися у верхній правій частині факторного поля. Для них характерні поєднання більшого черепного покажчика та нижчої черепної коробки, меншої ширини обличчя, слабкішого горизонтального профілювання обличчя на верхньому рівні, вищих орбіт, вужчого носа, який слабше виступає. Вони відносяться до категорії мезо- та доліхокранних. Це групи з хутора Половецького, Григорівки, Бучака. Сюди потрапляє і жіноча серія з могильника на вул. Паторжинського у Києві. До цього скупчення тяжіють також жіночі серії з могильника Миколаївка та двох лівобережних могильників Кам'яне (Камінне) та Зелений Гай. Відзначимо, що така комбінація ознак характерна лише для жіночих східнослов'янських серій з території України та є повністю оригінальною для східнослов'янського загалу.

Тобто, у жіночій серії з давньоруського могильника на вул. Паторжинського, 14 більш чітко виявляється місцева основа.

Таким чином, палеоантропологічний матеріал з могильника по вул. Паторжинського, 14 ілюструє всю складність формування антропологічного складу населення давньоруського міста. Можливо ми маємо справу з групою вихідців з більш північних районів Подніпров'я (чоловіки), що компактно і тривалий час проживали в Києві, були парафіянами однієї церкви, біля якої її ховали своїх померлих. Цікавим моментом є те, що могильник розміщений у досить престижному районі в межах міста Ярослава.

Середній зріст чоловіків похованих на могильнику 171,9 см за формулою Троттер-Глезер, що є досить значним для даної епохи, а середній зріст жінок — 158,8 см. Більшість чоловіків потрапляють до категорії високорослих. Високий зріст чоловіків може бути пов'язаний з тим, що серед них домінували вихідці з більш північних територій. Серед жінок переважає середній зріст, а також низький. Таке розбалансування у зрості чоловіків та жінок, очевидно, пов'язане з різницею у походженні. Як вже відзначалося, серед жінок домінують лінії пов'язані з сільським населенням полянських територій.

Треба відзначити, що антропологічний матеріал з могил, що орієнтовані на південь, а також з підземної меморіально-культової споруди, при розрахунку середніх даної краніологічної серії та середнього росту населення могильника давньоруської доби по вул. Паторжинського, 14, не враховувався.

На території ділянки по вул. Паторжинського був відкритий також комплекс підземних споруд. Автор розкопок С.І. Климовський датує його кінцем 10 — першою половиною 11 ст. і інтерпретує як культово-меморіальний. З комплексу походить антропологічний матеріал, що дуже погано зберігся. Але черепи, з яких ми можемо зняти інформацію про форму, характеризуються доліхокранним середньолицим антропологічним типом, що характерний для населення даного давньоруського могильника.

На ділянці по вул. Паторжинського, 14 під час проведення розкопок було розкрито також шість поховань більш раннього часу. Кістяки лежали головою на південь, що нехарактерно для християнської традиції. Автор розкопок С.І. Климовський вважає, що ці поховання датуються не пізніше 10 — початку 11 ст. Поховання, що зорієнтовані на південь іноді трапляються на давньоруських могильниках. Походження традиції в різних випадках може мати різні джерела. Орієнтація головою на південь трапляється у деяких балтських і фінно-угорських групах, окремих серіях Поволжя та деяких групах кочівників.

На жаль, антропологічний матеріал з поховань із південною орієнтацією, з нашого могильника зберігся дуже погано. Придатним для вимірів виявився лише один жіночий череп. Для нього характерна брахікранія, невисока черепна коробка, високе обличчя, помірне верхнє горизонтальне профілювання обличчя, слабо виступаючий ніс. Такий комплекс у цілому не характерний для антропології слов'янських груп, а також балтів та фінів. Визначені морфологічні паралелі даному черепу ми знаходимо серед населення середньовічного могильника Кам'янка та Мамай Сурка в Нижньому Подніпров'ї, могильників Поволжя дозолотоординського і золотоординського часу, а в хронологічно більш ранній час — серед населення салтово-маяцької культури (болгарської її частини) (Литвинова, 2000; Герасимова, Рудь, Яблонский, 1987). На превеликий жаль, антропологія неслов'янських груп середньовічного населення України представлена недостатньо добре, що обмежує пошук морфологічних аналогій. Збереженість інших кістяків з поховань з південною орієнтація середньовічного могильника по вул. Паторжинського дуже погана, однак слабко виступаючі носові кісточки візуально відзначаються і на інших черепах.

Таким чином, населення з поховань, що орієнтовані на південь та захід представлено різними антропологічними типами. Звичайно, антропологічний матеріал з поховань з південною орієнтацією дуже незначний, що не виключає випадковості вибірки.

Палеоантропологічний матеріал із розкопок могильника на вул. Паторжинського, 14 став одним з поштовхів для перегляду традиційних уявлень про формування населення давньоруських міст.

До питання про формування антропологічного складу населення давньоруських міст Середнього Подніпров'я. У зв'язку з появою в процесі археологічних досліджень нового палеоантропологічного матеріалу, який пред-

ставляє населення міських центрів давньоруської доби, виникла потреба переглянути погляди про антропологічну структуру тогочасних міст.

Т.І. Алексєєва перша з східноєвропейських дослідників піддала серйозному аналізу матеріали з міських давньоруських могильників (Алексєєва, 1973). Нею були сформульовані базові положення про те, що населення міст давньоруської доби може бути охарактеризоване як європеоїдне, змішане за домінування слов'янської складової, та що у його формуванні провідна роль належала місцевим етнічним групам. На думку Т.І. Алексєєвої, городяни в цілому належали до того ж морфотипу, що і мешканці сіл (в кордонах одного племені). Було також зафіксовано, що більшість збірних серій черепів городян, якими оперувала Т.І. Алексєєва, мають на відміну від сільських груп свого регіону більший черепний покажчик та ширину обличчя. Найбільш яскраво відмінності демонстрували збірні міські серії з Києва та Чернігова. В середньому вияві кияни та чернігівці були охарактеризовані Т.І. Алексєєвою як такі, що відносяться до європеоїдних форм, відзначаються суббрахікранією та середньошироким обличчям. Тобто, якщо ставати на суто формальні типологічні позиції, мешканців цих міст можна було віднести до суббрахікранного середньолицього морфотипу, характерного для сільських груп території словен новгородських, а не до мезо-доліхокранного середньолицього типу, що характеризував сільське населення колишніх полянських земель. За такої ситуації відразу згадувалися літописні джерела, де є інформація про присутність новгородців, кривичів, чуді та в'ятичів у південноруських містах (Літопис Руський, с. 67). Теоретично саме переселенці з новгородських та чудських земель, мешканцям яких була притаманна суббрахікранія, могли привнести її в міські центри Наддніпрянщини. Те, що вихідці з північних територій могли бути серед населення міст Середнього Подніпров'я, не викликало жодних сумніву у дослідників істориків. Але для того, щоб вплинути на антропологічний склад городян та визначати середні характеристики серій, кількість цих мігрантів повинна була бути суттєвою. Тобто, антропологічна ситуація у давньоруському Києві та Чернігові потребувала пошуку пояснень. Особливості давньоруських городян, у порівнянні з довколишніми селянами, Т.І. Алексєєва схильна була пояснювати, в першу чергу, зміною умов соціального середовища, у зв'язку з урбанізацією. Брахікефалізація городян, на її думку, була окремим проявом загального процесу прискорення росту під впливом змін в соціальному середовищі, а ширші обличчя — окремим проявом загального процесу укрупнення кістяків в умовах міста, через зміни в рівні соціального життя. Близької думки щодо біологічних процесів, які проходили в містах Європи, дотримувалися і окремі західні антропологи (Wurm, 1982).

Т.І. Алексєєва повністю не відкидала наявності при формуванні антропологічного складу городян і певних іноплемінних впливів, головним чином, степових. Присутність на міських могильниках вихідців з варязького середовища дослідниця вважала незначним, за винятком серії з Старої Ладоги.

Погляди Т.І. Алексєєвої довго були камертоном при дослідженні міських популяцій доби середньовіччя. Антропологічні витоки городян шукали передусім у сільських популяціях локальної групи, а пояснення відмінностей між мешканцями міста та села — у зміні соціальних умов.

Змістити акценти та більше уваги приділити питанню походження складових частин міських популяцій фактично запропонував відомий український дослідник В.Д. Дяченко (1993). Науковець вважав, що при роботі з міськими популяціями не можна обмежуватися лише середніми характеристиками серії та констатацією її змішаності, а треба спробувати ширше використовувати можливості внутрішньогрупового аналізу. Спираючись на результати такого аналізу, він дійшов висновку, що черепний покажчик сумарної київської серії давньоруської доби варто пов'язувати не тільки з більш раннім початком процесу брахікефалізації у місті, а з присутністю в популяції черепів поліського та степового типів, для яких характерна брахікефалія, а дещо більший діаметр вилиць киян — не стільки з соціальними умовами у місті, а присутністю у вибірці широколицих типів (поліського, степового, ладозько-дніпровського).

Слушність думки, що більше уваги треба приділити питанням саме походження населення давньоруських міст, яскраво підтвердили нові антропологічні надходження з міських могильників території України, які вводилися у науковий обіг П.М. Покасом, Т.О. Рудич, О.Д. Козак, І.Д. Потєхіною.

Розглянемо ситуацію в містах земель Середнього Подніпров'я. На жаль, на сьогодні давньоруські міста Середнього Подніпров'я представлені різною кількістю черепів, що віддзеркалює інтенсивність археологічних досліджень.

Київська Земля. Придніпровські території Київської землі представлені 10 серіями, які походять з п'яти міст.

Київ був найбільшим містом та політично-адміністративним центром Київської Землі. З його території ми маємо декілька краніологічних серій, які походять з різних районів міста та датуються періодом 10—13 ст. Групи є нерівноцінними за кількістю черепів та сформовані за різними принципами. Найбільший інтерес представляють вибірки, що репрезентують стаціонарні давньоруські могильники.

Антропологічний матеріал з могильника у межах «міста Ярослава» у Верхньому Києві (вул. Паторжинського, 14), що датується 40-ми рр. 11 ст. — першою половиною 13 ст., більш детально розглядався.

Популяція виявилася неоднорідною, але з чіткою морфологічною домінантою. У середньому виляві група чоловічих черепів могильника характеризувалася довгою, вузькою, високою, доліхокранною за формою черепною коробкою, середньошироким низьким обличчям, горизонтальне профілювання якого помірне на верхньому рівні і різке на середньому, низькими орбітами, середнім виступом носа. Довгі високі доліхокранні черепи суттєво відрізняли серію від сільських популяцій територій полян київських. Ближчою морфологічно та статистично вона виявилася до слов'янських груп з територій сіверян, а також дреговичів, радимичів та смоленських кривичів. Це схилило нас до думки, що кістяки належали вихідцям з цих земель, які компактно проживали у Києві та можливо були парафіянами однієї церкви.

Надалі з Верхнього Києва, а точніше території «міста Володимира», О.Д. Козак була досліджена збірна серія черепів, що також датується 11—13 ст. Група неоднорідна, але у середньому вияві характеризується доліхокранією при великому поздовжньому діаметрі черепа, обличчям середніх

розмірів, яке добре профільоване, низькими орбітами, вузьким носом, що різко виступає (Козак, 2010).

Вужче — а саме 13 ст., датується ще одна збірна серія з Верхнього міста, що об'єднала рештки людей, які вважаються жертвами Батиєвої навали. Вона походить з розкопок на вул. Володимирській, 8 та Великій Житомирській, 2а, 4. Вибірка відзначається неоднорідністю, а за середнім проявом характеризується доліхокранією, за довгої та високої черепної коробки, різким горизонтальним профілюванням обличчя, низькими орбітами, вузьким носом, який виступає середньо (Козак, 2010).

Обидві групи, що були опрацьовані О.Д. Козак, мають досить близькі характеристики, які дозволили дослідниці об'єднати їх в сумарну групу Верхнього Києва 10—13 ст. Серія характеризується великою доліхокранною черепною коробкою, середніми розмірами добре профільованого обличчя, низькими орбітами та вузьким носом.

Тобто, матеріал з території Верхнього Києва дає дослідникам напрочуд цікаву інформацію. Автору даної роботи найбільш суттєвим видається те, що усі три серії з Верхнього Києва не можна пов'язати з мезоморфним, мезо-доліхокранним середньолицим (з тенденцією до вузьколицьості) населенням, яке представляє сільські популяції полянських територій. Але якщо більші розміри черепної коробки та обличчя городян ще можна спробувати пояснити зміною соціальних умов, то їхній менший черепний покажчик, різкіше профілювання обличчя, нижчі за пропорціями орбіти та вужчі носи пояснити цим не можливо. Розходження є значними та статистично достовірними. Це змушує шукати витоки населення, яке визначило середні характеристики груп з Верхнього Києва, за межами полянського регіону. Про можливі вихідні території населення з могильника на вул. Паторжинського, 14 («місто Ярослава») ми вже писали вище. Декілька слів про наш погляд на збірну серію з Верхнього Києва, що була введена у науковий обіг О.Д. Козак. Масивні доліхокранні форми з середньошироким обличчям, характерні для волинських та древлянських територій, епізодично трапляються на лівобережних землях Подніпров'я, а також на північніших територіях (у Новогрудку та Смоленську). Але з Верхньокиївською групою справи дещо складніші, бо вона, на відміну від названих популяцій, має нижчі орбіти, вужчий ніс, що у поєднанні з доліхокранією, довгою та високою черепною коробкою, різким профілюванням суттєво відхиляють її у бік балтського антропологічного масиву. Нагадаємо, що серед груп Європи доби середньовіччя для балтів характерні найменший черепний покажчик, найвища черепна коробка, найнижчі за покажчиком орбіти та найменший зигомаксилярний кут. Ці ознаки у людини пов'язані слабкою фізичною кореляцією, і тому така комбінація є чудовим маркером балтських груп. Відтак, серед людей, чиї рештки склали Верхньокиївську групу були балти або вихідці з земель з суттєвим балтським субстратом, хоча, наголошуємо, серія не є однорідною. Зазначимо, що біологічна «слов'янізація» субстратного балтського масиву проходила на різних територіях неоднаковими темпами (у деяких землях, як Волинська або Полоцька, досить повільно). До того ж, ми маємо справу з рештками загиблих, які вважаються жертвами Батиєвої навали. У місті в такий час могли опинитися люди, що не

були його постійними мешканцями. Важко, наприклад, з'ясувати з кого складалися загони Дмитра, тисяцького Данила Галицького, які обороняли місто.

Розглянемо ситуацію в інших районах Києва та його околицях. Могильник на горі Щекавиця датується 10—11 ст. та є найбільш раннім з опублікованих. Він досліджувався В.Д. Дяченко та О.Д. Козак (2010).

Чоловіча серія виявилася досить однорідною. Вона характеризується довгою, середньовисокою черепною коробкою, невеликими розмірами обличчя, яке помірно профільоване у верхній частині та різко на середньому рівні, низькими орбітами, середньошироким носом, який виступає середньо. Ми вважаємо, що морфологічно ця популяція є близькою до сіверянських груп, що підтверджує і статистичний аналіз. Доліхокранією, але не такою виразною, та середньошироким обличчям відзначається серія 13 ст., що представляла убієнних під час навали Батия з території Києво-Печерської Лаври (Дяченко, 1993).

Тобто, усі перелічені вище вибірки від 10—11 до 13 ст.. відзначаються доліхокранією. П'ять з шести київських серій важко пов'язати з групами сільського населення 10—13 ст., які репрезентують території, які вважаються, власне, землями полян київських (трикутник між Дніпром, Россю, Ірпенем). На сьогоднішній день, жодна з серій з сільських могильників Правобережжя Середнього Подніпров'я не має таких характеристик як перелічені вище могильники з Києва. І якщо більшу матуризацію кістяка і як один з виявів цього більші розміри черепа та обличчя городян ще можна спробувати пояснити соціальними умовами, то менший черепний покажчик людей з низки міських могильників Києва жодною зміною умов проживання пояснити неможливо. Черепний покажчик у перших чотирьох київських названих серіях істотно менший ніж в будь-якій сільській популяції полянського регіону. Складається враження, що населення Києва, особливо його чоловіча частина в 11—13 ст., поповнювалося більше за рахунок вихідців з більш далеких територій, а ніж полянські.

Серії жодним чином не демонструють тенденцію до більш швидкої брахікефалізації міського населення, у порівнянні з селянами локальної групи. Нагадаємо, Т.І. Алексєєва вважала, що населення давньоруських міст відрізняється від селян своєї локальної групи більшим черепним покажчиком, та пояснювала це більш швидкими темпами брахікефалізації (1973). Але завжди треба пам'ятати, що брахікефалізація реально може бути зафіксована при наявності постійного населення, яке генетично пов'язане з попередніми мешканцями міста. Процес брахікефалізації, скоріше за все, досить розтягнутий у часі. Він однозначно не буде фіксуватися у городян у першому поколінні. Але з якого покоління корінних городян він може фіксуватися? Це питання залишається відкритим. В умовах Києва приріст населення за рахунок прибуття вихідців з інших територій, імовірно, випереджав приріст киян по народжуванності.

Нині власне полянська складова у Києві 10—13 ст. читається досить слабо. З вихідцями з сільських популяцій полян можна спробувати пов'язати серію, опубліковану Т.І. Алексєєвою (1973), в якій домінують черепи з розкопок на г. Юрковиці, що проводив граф Кібальчич. Хоча у цьому випадку ми повинні прийняти ідею про брахікефалізацію та матуризацію міського населення, але які фіксуються на території нашого міста лише у цьому могильнику. Теоретич-

но це можливо, але за умови, якщо на Юрковиці ми маємо справу з населенням, яке стабільно мешкало тут уже не в першому поколінні. Полянська складова читається також, як ми вже говорили, в жіночій серії з Верхнього Києва.

Населення Давнього Києва здавна асоціюється, в першу чергу, з полянами. Дійсно, літописець підкреслював, що поляни побутували у Києві від часів заснування до моменту писання літопису (Літопис Руський, с. 5). Можливо, у той період вихідці з власне полянських земель і складали більшість серед городян. Але через звичай кремації померлих у давніх слов'ян, мешканці часів заснування та раннього періоду існування міста краніологічно не представлені. Матеріал у наших колекціях датується 10—13 ст., але реально основний його масив репрезентує городян 11—13 ст. Це вже були зовсім інші часи та інше місто. Екстраполювати антропологічну ситуацію у Києві 11—13 ст. на більш ранню добу, особливо на добу заснування міста, не можна, бо це виглядає дещо авантюрно.

Дійсно, на могильниках міста 10—13 ст. теоретично прогнозувалися передусім автохтонні полянські лінії. Але зрозуміло, що навіть між Київською землею 11—13 ст. та територіями літописних полян ставити знак рівності не можна. Київська земля, маючи полянське ядро, відчутно приросла територіями інших племен, з яких можна було очікувати приток населення. Окрім того, Київ займав особливе стольне місце серед давньоруських міст. Більшість означених київських серій морфологічно ймовірніше можна пов'язати з вихідцями з північних, північно-західних та північно-східних земель. Вихідці з зони розселення сіверян, дреговичів, радимичів, смоленських кривичів (для усіх них характерні доліхокранні черепи з середньошироким обличчям) мешкали тут доволі великими групами, можливо підтримували земляцькі стосунки, або були прихожанами одних церков та намагалися ховати померлих на своїх цвинтарях. Статистично серії з київських могильників дещо більше відхиляються в бік саме сіверянських груп. Але навіть за таких результатів, навряд чи треба поспішати антропологічним матеріалом з Києва 11—13 ст. ілюструвати тему волинцевської експансії з Лівобережжя на правий берег, ідеї про Кия — вождя сіверянського вторгнення, або про владу у полянському племінному союзі. Сіверянська присутність, навіть досить відчутна, дійсно могла мати місце у Києві від часів його заснування, сіверянські генетичні лінії тут дійсно могли бути досить довгі, але стверджувати або спростовувати це силами антропології, за відсутності краніологічного матеріалу раннього періоду існування міста, не можливо. У нашому випадку навіть населення Києва з поховань, які вузько датуються 10 ст., представлене на сьогодні лише окремими черепами дуже поганої збереженості. Тобто, мінімальну інформацію ми можемо отримати, але кількість і якість її не дозволяє скласти об'єктивного уявлення про антропологічний склад мешканців міста для цього хронологічного зрізу, особливо якщо брати до уваги можливу випадковість вибірки. У будь-якому разі, давати антропологічну характеристику населенню певної території, а особливо міста, варто обережно і на представницькому матеріалі. У ситуації, коли краніологічний матеріал, що може дати уявлення про киян, які мешкали тут до 10 ст., практично відсутній, антропологам залишається зосередитися на більш пізньому матеріалі.

Мається на увазі хронологічний зріз 11—13 ст. Тоді Київ, як столичне місто, знаходився у епіцентрі важливих подій давньоруської історії, та, як значний

політичний, торговий та релігійний центр, приваблював вихідців з інших, інколи досить далеких земель. Про це добре свідчать писемні джерела та археологічні дослідження. Антропологічний матеріал демонструє неоднорідність населення та чітке домінування слов'янського компоненту. Генетичні зв'язки добре фіксуються з різними східнослов'янськими землями. Певну роль у формуванні населення міста зіграло, можливо, і те, що за складної системи наслідування київського столу кожному, хто на нього сідав, комфортніше було прибути в місто з групою людей, відданість яких не викликала сумнівів. Деякі непрямі натяки про це залишилися в літописі. Так, після смерті великого князя київського Юрія Довгорукого, який до цього був ростово-суздальським князем, у Києві у 1157 р. «розграбували двір його Красний, і другий двір його за Дніпром, ... і Васильків двір, сина його розграбували в городі, і побивали суздальців по городах і по селах...» (Літопис Руський, 1989, с. 270). Представники княжої династії Рюриковичів, які керували іншими давньоруськими землями, могли мати у Києві свої двори, про що є літописні згадки, і ми не знаємо, з кого формувалася обслуга дворів. Компактними групами могли бути розташовані і двори купців з інших давньоруських територій. Іноземні купці селились, скоріше за все, колоніями. Теоретично слов'янські купці та ремісники, вихідці з певних земель, могли також селитися компактно або бути прихожанами однієї церкви та намагатися ховати біля неї своїх померлих.

Міг у цієї медалі бути і інший бік. Однією з головних причин такої строкатості київського населення може бути те, що в 11—13 ст. людського ресурсу, який би складався з вихідців з власне невеликої полянської землі, не вистачало на усі значні проекти київської княжої влади — розбудови міст, заснування нових форпостів на кордоні, військових походів. Укріплення південно-східного кордону потребувала значних сил, нестачу робочих рук доводилося поповнювати за рахунок переселенців з інших земель. У літописах є згадки про участь вихідців із північних земель у розбудові південноруських міст (Літопис Руський, 1989, с. 67). Інколи переселення проходило і не на добровільних засадах. Згадки про вивід полонених з захоплених під час міжусобиць давньоруських міст досить часто містяться в літописах. Людей виводили полоном та часто компактно селили, причому є згадки і про полонених, виведених з досить далеких, наприклад, ляських земель або з території сучасної Білорусії. Вірогідно, ми маємо справу з браком людських ресурсів, хоча треба враховувати і бажання ослабити супротивника або отримати викуп. Захоплення полону у давньоруських містах характерне для діяльності не тільки київських князів. Взагалі прикордонні райони, або форпости, що були на вістрі слов'янської колонізації, особливо в часи нестабільної політична ситуації, завжди потребували більшої кількості робочих рук.

Можливо, нові матеріали з розкопок у Києві змінять наші уявлення про антропологічний склад городян давньоруської доби в бік більшої її «полянизації». Але розглянемо ситуацію в інших містах Київської землі. Найбільш чітко морфологічно та статистично до сільських груп полян київських тяжіють мезокрані вузьколиці жінки з *Родні* (Княжа гора). Чоловіча ж серія з Княжої гори цікава тим, що має у своєму складі вихідців з древлянських земель, що

фіксується при роботі з індивідуальними даними. У свій час про таку можливість писала Т.І. Алексєєва (1973), але відсутність інформації щодо профілювання обличчя древлянських груп завадила їй стверджувати це категорично. Поява такої інформації для древлянських популяцій підтвердила цей здогад. Західні та північно-західні антропологічні впливи фіксуються в популяціях з *Вітачіва* та *Монастирка.* Як ми вже писали, люди з сільських могильників полянських земель морфологічно та статистично досить близькі населенню Словацьких, частково Польських та Чеських земель. Але у випадку з населенням Вітачіва та Монастирка, ми маємо справу з дещо іншими західними, а точніше з північно-західними лініями. У випадку Монастирка, домішка може виходити за межі слов'янського масиву. Низьким склепінням черепа, яким відзначається серія з Монастирка, характеризуються германські популяції та окремі західнослов'янські групи, що з ними межували. Принаймні говорити про виключно полянську основу чоловічого населення цього городища неможливо.

З полянськими сільськими групами важко пов'язати і серію з *Юр'єва*, яка була введена в науковий обіг П.М. Покасом (Орлов, Моця, Покас, 1985). Серія характеризувалася мезокранією за великих розмірів черепа, середніми розмірами обличчя, яке було різко профільоване. Від сусідніх пороських груп вона відрізняється більшими розмірами черепної коробки, більшими розмірами обличчя, вужчим носом. Але юр'євці взагалі мають більш високе, особливо за покажчиком, обличчя, дуже вузький ніс, надто різке горизонтальне профілювання обличчя, що не характерно для слов'янських популяцій. Ці риси і забезпечують юр'євцям у міжгруповому аналізі, де разом зі слов'янськими популяціями були використані серії, що представляють кочовиків доби середньовіччя, можливість потрапити до кола аланських популяцій, які пов'язані з Північним Кавказом.

На Правобережжі у давньоруський період південні рубежі Київської землі населяли кочові племена, які перебували на службі в київських князів. Літопис постійно згадує кочовий союз Чорних клобуків, які розміщувалися в містах та фортецях вздовж Поросся. Вважається, що у складі Чорних клобуків домінували тюркомовні народи, але, можливо, були і вихідці з іраномовного аланського середовища. Відзначимо, істотна аланська присутність фіксується на антропологічному матеріалі з могильників Нижнього Придніпров'я 10—13 ст. (Литвинова, 2012), які не дуже територіально далекі від Поросся. Наскільки реально серія з одного могильника у Юр'єві репрезентує усе населення міста? Важко відповісти, але треба враховувати можливу випадковість вибірки.

Те, що київська влада досить широко використовувала кочовиків для прикриття південних кордонів, частково також може бути пов'язано з неможливістю вирішити ці проблеми за рахунок виключно місцевого слов'янського населення.

Переяславська земля. Переяславська земля відома значною кількістю міст та фортець, які згадуються у літописах та частково вивчені археологічно, але нині ми маємо антропологічні матеріалами лише з м. Переяслав.

Переяслав. Населення міста представлене матеріалами ґрунтового могильника другої половини 11 — початку 13 ст., що знаходиться на південно-східній околиці Переяслава і вважається міським. Детальніша інформація міститься у попередньому розділі.

У середньому вияві чоловіча група характеризувалася довгою, вузькою, доліхокранною за формою черепною коробкою, середньошироким обличчям, горизонтальне профілювання якого на верхньому рівні характеризується цифрою, що розташовується на межі різкого та помірного, а на середньому — різкого. Орбіти низькі, ніс середньоширокий, виступав на межі середнього та значного.

Традиційно, першим об'єктом для пошуку морфологічних паралелей для переяславців стали територіально близькі популяції селян. Базовою серією, яка репрезентує сільське населення Переяславської землі, є збірна група, яка отримала назву поляни переяславські. Вона була сформована Т.І. Алексєєвою (1973) з матеріалів, що походили з дореволюційних розкопок давньоруських курганів Переяславського повіту, але розташованих переважно біля м. Переяслав. У випадках, коли могильники розміщуються в територіальній близькості до міст, досить часто виникає запитання, кому вони належать — городянам чи сільському населенню. Т.І. Алексєєва при формуванні збірних серій на Лівобережжі виходила з уявлень, що поховання давньоруської доби у курганах представляють сільське населення, а у ґрунтових могилах — городян.

Наша серія з Переяслава від селянських популяцій (з території полян київських та збірної сільської групи полян переяславських) відрізняється більш різкою доліхокранією, ширшим обличчям і, що важливо, дещо іншими пропорціями деталей обличчя — нижчими орбітами та вужчим носом. Пояснити такі відмінності соціальними умовами неможливо, але відразу виникає північний вектор пошуку генетичних зв'язків. Морфологічно та статистично населення Переяслава виявляється ближчим до окремих більш північних могильників Лівобережжя — Зелений Гай, Любеч, а також до східнослов'янських груп, що є більш територіально далекими — дреговичів, населення Новогрудки та м. Смоленськ.

Тобто, притік населення у Переяслав відзначається з півночі, а не з заходу. Переяславське князівство було тісно пов'язане з Київською землею, що добре відомо з літописів, а київські князі укріплювали кордони і Переяславської землі, але робилося це в 11—13 ст., очевидно, не за рахунок переселенців, що мали витоки у сільських групах земель полян київських («полянського трикутника» — межиріччя Дніпра, Росі, Ірпеня). Складається враження, що для переяславських територій можна говорити про те, що власне полянського (мезо-доліхокранного середньолицього з тенденцією до вузькольоцесті) біологічного ресурсу явно не вистачало для розширення та укріплення зони слов'янського розселення на схід та південь. Морфотип, який асоціюється з полянами, на лівобережних переяславських землях фіксується Т.І. Алексєєвою (1973) у сільських могильниках в районі м. Переяслава, але на якій саме площі він був розповсюджений і де починається зона розповсюдження доліхокранного середньолицього типу, характерного для сіверянських груп,

на сьогодні важко чітко визначити за браком матеріалу з сільських могильників. Могильники з сіверянськими прикрасами фіксуються археологами навіть південніше Переяслава, але це не обов'язково свідчить на користь фізичної присутності там сіверян.

Поповнення населення міст Переяславської, як і Київської землі, схоже проходило значною мірою за рахунок вихідців з інших давньоруських земель: за даними антропології переважно сіверянських та з території сучасної Білорусії. Є про це і письмові згадки, як наприклад епізод з виведенням та розселенням у 1116 році князем Ярополком полонених з досить не близької полоцької землі, для яких він поставив м. Желянь саме у Переяславській землі (Літопис Руський, 1989, с. 176).

Можливо, в окремі хронологічні періоди попит на людські ресурси переважав пропозицію, що ускладнювало освоєння нових територій та організацію оборони давньоруських земель. По різному можна дивитися на літописні згадки на зразок: «Святополк тоді повелів рубати город на Вітечівському пагорбі, нарікши своїм ім'ям — Святополчградом. І наказав він єпископу Мартину з юр'євцями сісти тут, і засаківцям, і іншим з других городів» (Літопис Руський,1989, с.138). За цим може стояти як бажання укріпити нове місто людьми, які добре адаптовані до прикордонних реалій, так і банальне «латання дірок» в умовах дефіциту робочих рук.

Чернігівська земля. Численні міста чернігівської землі представлені не рівноцінно. Якщо з Чернігова, Любеча, Путивля ми маємо більш чи менш репрезентативні серії, то інші — представлені лише окремими черепами.

Чернігів. Колекції палеоантропологічного матеріалу з цього міста значно зросли останнім часом за обсягом. На сьогодні у розпорядженні антропологів вже декілька серій з території міста, що сприяє більшій об'єктивізації інформації.

Перша чернігівська міська серія була сформована Т.І. Алексєєвою переважно з матеріалів, які походили з дореволюційних розкопок. Городян репрезентували люди, що були поховані на цвинтарях, а сільське населення (серія полян чернігівських) — люди з поховань в курганах, частина з яких знаходилась на околицях Чернігова. Подальші дослідження показали, що такий принцип не є бездоганним, але треба було з чогось починати. Чернігівців авторка охарактеризувала як суббрахікране середньолице населення, яке належить до того ж самого морфологічного типу, що і місцеві селяни. Нагадаємо, що поляни чернігівські, за Т.І. Алексєєвою, характеризуються як такі, що належать до мезодоліхокранного середньолицього типу, а більший черепний покажчик та ширина обличчя городян пов'язувалася з соціальними факторами.

П.М. Покасом (1988в) матеріали Т.І. Алексєєвої були перегруповані, а також додані нові. Серія чернігівців, базована, головним чином, на матеріалах з дореволюційних розкопок була охарактеризована як мезокрана та середньолиця. Дослідник відзначив, що ідея більшої матуризації городян на чернігівському матеріалі не простежується. Більш того, виявилося, що сільські групи регіону мають довшу та вищу черепну коробку.

Морфологічно цю групу черепів чоловіків чернігівців можна пов'язати з сільськими серіями полянських земель Правобережжя та сільськими гру-

пами Подесення (за матеріалами згрупованими П.М. Покасом), статистично вона дещо більше ухиляється в бік чоловічих груп кривичів ярославських (див. рис. 2.1; 2.3).

Нині частково вже опубліковані нові матеріали, які більш повно представляють населення давньоруського Чернігова. З них найбільший інтерес представляють серії з стаціонарних могильників: некрополя 10—13 ст. та Передгороддя 11—13 ст. (Долженко, 2011; у друку). Нижче подаємо наш погляд на матеріал з цих могильників.

Чоловіча група з некрополя у середньому вияві характеризується довгою, але невисокою, доліхокранною черепною коробкою, вузьким, середньовисоким обличчям, яке добре профільоване, низькими орбітами, середньошироким носом, що виступає слабо. Вона суттєво відрізняється від збірних груп Чернігова, що були опубліковані Т.І. Алексєєвою (1973) та П.М. Покасом (1988в), які базувалися переважно на матеріалах з дореволюційних розкопок.

Але для нас найбільш важливим є те, що група є досить далекою від вибірки з сільських могильників полян чернігівських. Доліхокранний вузьколиций морфотип (за типологією Т.І. Алексєєвої) у східнослов'янському світі характеризує, в першу чергу, в'ятичів, хоча до нього тяжіють і сіверяни. Але вибірка з чернігівського некрополя має надто вузьке обличчя та низьку черепну коробку, що не є типовим для слов'янських груп, а обумовлює необхідність пошуку аналогій за межами слов'янського світу. Пріоритетним є північно-західний напрямок пошуків, який досить часто, нажаль, зводиться дослідниками виключно до пошуку зв'язків зі Скандинавією. Довгі та низькі черепні коробки дійсно вважаються ознакою чисельних германських популяцій, але такі вузькі обличчя, такі низькі орбіти і слабке виступання носа, як у нашій групі, не характеризують жодну з скандинавських популяцій та могильників вікінгів різних територій. Про присутність балтів, які відзначаються найвищою в Європі висотою черепа, у нашому випадку говорити зовсім важко. Але поєднанням доліхокранії з невеликою висотою черепа, вузьким обличчям, невисокими орбітами, добре профільованним у горизонтальній площині обличчям у поєднанні з слабким виступанням носа характеризує населення могильників, що належать такій своєрідній в антропологічному та мовному плані групі як ліви. Ліви (лібь давньоруських джерел) — плем'я, що мешкало над Ризькою затокою і яке відносять до фінно-угорської мовної спільноти, — літопис згадує як учасників князівської міжусобиці на Русі. Могли вони бути і у складі варязьких дружин, які жодним чином не формувалися на основі жорстких расових вимог.

Мезокранна, масивна, з великими розмірами черепа та широким обличчям жіноча серія з некрополя має зовсім інші морфологічні характеристики, такі що пов'язують її з жінками древлянських, волинських, тиверських, галицьких земель. Тобто домінуюча складова жіночої та чоловічої груп з некрополя різні.

Чоловіча серія з Передгороддя в середньому вияві має довгу та високу черепну коробку, середньошироке обличчям і займає проміжне становище

між популяціями з сіверських земель та міськими групами Смоленська та Новогрудка. Мезо-доліхокрана вузьколиця жіноча група з цього могильника тяжіє до сільських полянських популяцій.

Серії з Чернігова продемонстрували різні морфологічні характеристики та різний напрямок антропологічних зв’язків. Сумарна чоловіча серія, що була сформована Т.І. Алексеевою, та збірна з нових розкопок у місті (Некрополь, Передгороддя, Дитинець, Окольний град), що була сформована Ю. Долженком (Долженко, у друку), за результатами міжгрупового аналізу опиняються в різних частинах факторного поля. Перша з них виявляє більшу статистичну подібність до полянських груп, а друга більш тяжіє до сіверянського та древлянського загалів.

Доліхокранна, з великою черепною коробкою та середньошироким обличчям чоловіча серія з *Любеча* (Алексеева, 1973) також розміщується на межі морфологічних типів, які характерні для сіверянських та древлянсько-волинських груп. Але більш показовим є приналежність жіночої групи до масивних популяцій, що розповсюджені на досить значних просторах від галицько-тиверських до волино-древлянських земель.

До друку готується серія з *Путивля,* що датується 11—13 ст., походить з могильників в урочищах Микільська Гірка та Городок. Вона була досліджена П.М. Покасом (у друку). Чоловіча група характеризується суббрахікранією, середньошироким добре профільованим обличчям. Вона суттєво відрізняється від сільських груп сіверянських територій, що відзначив П.М. Покас. Ним також було відзначено морфологічну подібність вибірки до міського населення Києва та Чернігова, маючи на увазі вибірки Т.І. Алексєєвої (1973). Жіночу серію з Путивля характеризує брахікранія, широколицість, добре профілювання обличчя. Морфологічно вона тяжіє до низки широколицих жіночих популяцій — древлянських, тиверських земель, а статистично опиняється між ними, збірною серією киянок та групою з кривицьких земель (володимирських).

Чернігівська земля розміщується на території, де зійшлися кордони розселення різних морфологічних типів східних слов’ян — доліхокранного середньолицього (з тенденцією до вузколицьості), який довгий час вважався типовим для сіверян та мезокранного середньолицього (з тенденцією до вузколицьості), що вважається полянським. Але, скоріше за все, існує ще одна складова. В північних районах чернігівської землі з Правобережжя проникали доліхокранні та мезокранні масивні типи, що характерні для волинських та древлянських територій.

Якщо ми звернемося до результатів міжгрупового факторного аналізу, то відзначимо, що чоловічі серії з могильників Чернігівської землі, як, власне, і самого міста Чернігова не концентруються в одному місці факторного поля, вони виявляють статистичну подібність до популяцій різних регіонів східнослов’янського світу з древляно-волинських земель, дреговичсько-сіверянських та полянських.

Тобто, в містах чернігівської землі фіксуються генетичні лінії, які ведуть від селянських груп, що вважаються полянськими (краще фіксуються на жі-

ночих групах з Чернігова); древлянськими (краще фіксуються на жіночих групах з Чернігова, Любеча, Путивля); сіверянськими (краще фіксуються в чоловічих серіях Любеча та Чернігова).

Підсумуємо результати аналізу. Населення міст Середнього Придніпров'я може бути охарактеризоване як європеоїдне з яскраво визначеною приналежністю до кола слов'янських груп. Воно є неоднорідним, але не можна говорити про сильне змішання. Немає підстав говорити про антропологічну консолідацію або уніфікацію населення. Практично усі стаціонарні могильники мають чітко означені домінуючі складові, які можна пов'язати з вихідцями з конкретних територій. Це може віддзеркалювати або різні хвилі переселенців, або те, що вихідці з одних племінних земель у містах намагалися селитися компактно, або ховати померлих на одних могильниках. Новий матеріал дозволяє стверджувати, що мезо-доліхокранний середньолиций (з тенденцією до вузколицесті) тип, який характеризує сільські популяції полянських земель, на міських могильниках Середнього Придніпров'я не є домінуючим. Але він є основою жіночої вибірки з Родні, окремих серій з Чернігова та певною складовою популяції з Києва. На могильниках Києва, Переяслава, частково міст Чернігівської землі серед чоловіків переважає доліхокранний середньолиций морфотип, який характерний, головним чином, для сільських груп з сіверянських, радимичських, дреговичських, кривицьких (смоленських) земель. Можливо, біологічних ресурсів власне полянських популяцій було не досить для здійснення низки проектів княжої влади з розширення та побудови нових міст, укріплення кордонів, для постійних військових дій. Присутність на могильниках Середнього Придніпров'я масивних широколицих типів, які вважаються характерними для волинських та древлянських земель, досить епізодично фіксується у правобережних містах (Родень, Київ) та значно реальніше на Лівобережжі (Любеч, Чернігів, Путивль). У випадку з Лівобережжям це можуть бути і місцеві лінії, бо вони, по-перше, краще представлені у жіночих популяціях, а по-друге, ці морфотипи фіксувалися і на сільських могильниках північних районів Лівобережжя. Це може свідчити про своєрідний давній «затік» масивних форм з правобережних древлянських земель на лівий берег. Присутність у давньоруських містах вихідців з кочового середовища відзначається, головним чином, при роботі з індивідуальними даними. Реально вона проявляється у Пороссі, де кочова складова визначає середні характеристики могильника з Юр'єва. На антропологічному матеріалі фіксується перебування у містах регіону вихідців із Прибалтики, Скандинавії, фінно-угорських земель (Київ, Чернігів), але істотного впливу на формування міського населення вони не виявили.

Дослідження антропологічного складу давньоруських міст триває. Відомо, що матеріальна культура у містах 11—13 ст. певною мірою нівелювала племінні відмінності. Але, у зв'язку з тим, що фізичний тип людини змінюється дуже повільно, навіть на кістковому матеріалі міських могильників давньоруської доби ще чітко фіксуються антропологічні типи, походження яких можна пов'язати з їх вихідними територіями. Це може збагатити наші уявлення про формування складу населення міст давньоруської доби.

Розділ 3

НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1 тис. — ПОЧАТКУ 2 тис. н. е. ТА ЙОГО МОЖЛИВІ ГЕНЕТИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ З ЛЮДНІСТЮ 1 тис. н. е.

У цьому розділі проаналізуємо можливість генетичних зв'язків населення Середнього Подніпров'я давньоруської доби з популяціями 1 тис. н. е. України. На превеликий жаль, з матеріалів низки культур, які пов'язують зі слов'янським етногенезом, з близьких територій можна залучити лише кісткові рештки з частини поховань черняхівської культури. Оскільки в більшості культур 1 тис. н. е. побутував звичай кремації, то матеріалів для краніології не залишилося.

Між черняхівськими пам'ятками 2—5 ст. та давньоруськими серіями 10—13 ст. існує інформаційна лакуна у п'ять століть. Добре відомо, що фізичний тип людини дуже повільно змінюється у часі, але потужні міграційні потоки та метисація можуть за значно коротший термін істотно вплинути на антропологічні характеристики населення окремих земель, а інколи суттєво змінити їх. За археологічними та історичними даними друга половина І тис. н.е. якраз і могла відзначатися великими міграціями населення, що охопили колишні черняхівські території та сусідні землі.

Черняхівська культура припинила своє існування у 5 ст. н. е. (Щукин, 1979; Баран, 1981; Гей, Бажан, 1997). Історичні долі її носіїв склалися по різному. Готські племена, які входили до складу населення культури, частина союзних їм аланських племен та пізні скіфи, скоріше за все, відійшли на захід (Магомедов, 2001). Частина населення черняхівської культури лісостепової зони лишилася на місцях та взяла участь у формуванні низки культур, які дослідники включають до етногенезу слов'ян.

У черняхівських та пшеворських старожитностях вбачають витоки празько-корчацької культури 5—7 ст. Культура займала значну територію від верхньої Ельби до Київського Правобережжя. Її носіїв окремі дослідники ототожнюють зі склавінами писемних джерел. Існує думка, що на основі празьких старожитностей, виникають у кінці 7 — початку 8 ст. пам'ятки типу Луки-Райковецької межиріччя Дністра та Дніпра.

За участі черняхівського компоненту на основі київської культури склалася пеньківська культура 5—7 ст. (Баран, 1998, с. 208—210; Седов, 1994, с. 53—100; Терпиловський, Абашина, 1994, с. 97). Пам'ятки пеньківської культури були поширені на межі лісостепу та степу від Сіверського Донця до Нижнього Подунав'я. Не викликає серйозних заперечень ототожнення носіїв пеньківської культури з антами, відомими з писемних джерел.

Пам'ятки пеньківської та північнішої колочинської культури, підоснову якої також вбачають у київській культурі, були одним з компонентів формування волинцевської та роменської культури Дніпровського Лівобережжя. Волинцевські та роменські пам'ятки займали територію, яка потім буде розглядатися як сіверянська. Ще одну складову лівобережних культур 8—10 ст. пов'язують з нащадками носіїв празької культури, які у 7—8 ст. проникли на лівий берег Дніпра.

На території Правобережжя Середнього Придніпров'я, яка вважається землею полян київських, археологічна ситуація виглядає найскладнішою. У 6—7 ст. тут сходилися кордони трьох культурних груп — празької, пеньківської та колочинської, а у 8—10 ст. — Луки-Райковецької та волинцевської. У Середньому Придніпров'ї у складі носіїв перелічених культур теоретично могли бути нащадки населення черняхівської культури. Вони могли мати як місцеве коріння, так і витоки в різних регіонах розповсюдження цієї культури, а їх поява у Середньому Подніпров'ї цілком могла виявитися наслідками міграцій вже другої половини 1 тис. н. е.

Інформація, що була отримана під час археологічних досліджень, певною мірою, визначає вибір підходів при антропологічному аналізі. У зв'язку з тим, що археологи не відкидають можливості переміщення масивів населення у другій половині 1 тис. н. е., антропологам варто гіпотетично очікувати, що населення, яке могло бути генетично пов'язане з черняхівською культурою, не обов'язково лишалося проживати на тих самих землях, де його предки локалізувалися в черняхівську добу. Саме це змушує нас не обмежуватися порівнянням черняхівських і давньоруських матеріалів виключно в межах регіону Середнього Подніпров'я, а розширити коло серій, що залучалися для порівняльного аналізу.

При аналізі краніологічних матеріалів застосуємо як типологічний, так і кількісний підхід, кожен з них має свої переваги та недоліки, але загалом вони добре доповнюють один одного.

3.1. Міжгруповий порівняльний аналіз краніологічного матеріалу населення давньоруської доби та черняхівської культури. Типологічний підхід

При типологічному підході скористаємося схемою класифікації східних слов'ян 10—13 ст., яку розробила на значному краніологічному матеріалі Т.І. Алексєєва (Алексеева, 1973; 1999а). В основу розподілу східних слов'ян на краніологічні типи нею були покладені такі ознаки: черепний покажчик та діаметр вилиць, а у якості допоміжних — ширина носа за покажчиком та кут виступу кісток носа. Треба відзначити, що черепний покажчик та ширина обличчя були в основі практично усіх типологій від самих початків краніологічних досліджень.

Чоловіки. Диференціація груп чоловічих черепів східних слов'ян за переліченими ознаками проводилася на матеріалах сільських могильників, які краще репрезентують місцеве населення. У межах східнослов'янського масиву дослідниця виділила 7 провідних антропологічних типів, 4 з яких характеризували популяції території України (табл. 3.1).

Типологія, запропонована Т.І. Алексєєвою є локальною, вона охоплює лише східнослов'янський масив населення 10—13 ст. Але у зв'язку з тим, що нам необхідно порівняти черняхівські та східнослов'янські популяції, спробуємо диференціювати збірні черняхівські групи населення за тим самим набором ознак, що і східнослов'янські серії. Зауважимо, що використання конкретної типології для іншого хронологічного зрізу завжди вимагає того, щоб при висновках були враховані можливі епохальні зміни (табл. 3.2).

Відразу можна відзначити, що у часи Київської Русі на землях України домінують дещо інші комбінації ознак, а ніж у черняхівську добу.

Якщо доліхокранний з середньою шириною обличчя та вузьким добре виступаючим носом тип представляв черняхівське населення Правобере-

Таблиця 3.1. Краніологічні типи східних слов'ян, що фіксуються на землях України та близьких східнослов'янських територіях. Чоловічі збірні серії (за Т.І. Алексєєвою, 1999)

Ознака	Доліхокранні		Мезокранні	
	Широколиці (відносно)	Середьолиці	Широколиці (відносно)	Середньолиці
8:1. Черепний покажчик	73—74	71—73	75	74—76
45. Ширина вилиць	134—136	130—133	135	130—132
75.1. Кут носових кісток	31—32	27—30	30	27—29
54:55. Носовий покажчик	49—51	50—51	50	50—52
Племена	Волиняни, полоцькі кривичі	Сіверяни, дреговичі, смоленські кривичі, радимичі	Тиверці, древляни	Поляни київські, чернігівські, переяславські

Таблиця 3.2. Краніологічні типи, які можна виділити на основі збірних чоловічих серій черняхівської культури

Ознака	Доліхокранні		Мезокранні
	Вузьколиці	Середьолиці	Середньолиці
8:1. Черепний покажчик	74,6—74,9	73,3—74,2	75,4—75,8
45. Ширина вилиць	126,7—129,3	130—131,4	131—131,3
75.1. Кут носових кісток	25,6—26,9	25—36	28,3—37,5
54:55. Носовий покажчик	48,5—48,8	45—48,8	48,7—49,6
Групи	Західна Україна, Молдова	Середнє Подніпров'я (Правобережжя), Нижній Дніпро, Буджак	Лівобережжя, Південнобузьке-Тилігульське межиріччя

жжя Середнього Подніпров'я, то у добу Київської Русі такий комплекс не був характерним для чоловічого населення з сільських могильників земель полян київських. Доліхокранний з середньошироким обличчям тип у давньоруську добу репрезентував мешканців дреговичських, радимичських, сіверянських земель, але при більшій ширині носа, який виступав не так сильно, а також, що дуже важливо, при меншому черепному покажчику названих східнослов'янських груп. Розмах міжгрупових варіацій черепного покажчика та ширини носа у черняхівців та давніх русичів з названих популяцій не перекриває один одного навіть частково. Такі відміності та їх напрямок пояснити епохальною мінливістю не можна.

Мезокранні з середньоширокими обличчями форми в черняхівську добу були характерні для східних (лівобережних) та частини південних районів України. Цей морфокомплекс черняхівців мав паралелі у пізньоскіфських популяціях півдня України. Частину населення давньоруського часу Середнього Подніпров'я (полянські групи) також можна визначити як такі, що характеризуються мезокранією та середньою шириною обличчя. Але у сільських групах з полянських територій така комбінація ознак поєднувалася з меншим виступанням носа, який був ширшим. Окрім того, якщо міжгруповий розмах варіацій кута кісток носа давньоруських груп частково перекриває розмах варіацій черняхівських серій, то ширина носа за покажчиком не збігається навіть частково.

Доліхокранні вузьколиці чоловічі групи черняхівців, які мали менше виступаючий та вужчий ніс, концентрувалися в найбільш західних районах побутування культури — Західній Україні та Молдові. Така комбінація ознак не характерна для східнослов'янських груп доби середньовіччя не тільки західноукраїнського, але й інших регіонів України (виключення становить дуже специфічний могильник Шестовиця). Доліхокранією та вузьколицістю серед східних слов'ян відзначалися в'ятичі, тобто найбільш східна група східнослов'янського масиву, але для в'ятичів, знов таки, характерна значна ширина носа.

Доліхокранний відносно широколиций тип давньоруських волинських груп не знаходить витоків серед чоловіків черняхівського масиву. Це саме можна сказати і про мезокранний широколиций тип, який вважається древлянським. Можливо, що предки носіїв цих масивних типів або не входили до складу населення черняхівської культури, або в її межах чітко надавали перевагу виключно обряду кремації.

Таким чином, жоден з комплексів, які виділяються серед чоловіків черняхівців, не повторюється серед східних слов'ян давньоруської доби повністю. Збігатися можуть дві або три з типологоутворюючих ознак.

Географічний напрямок розповсюдження відмінностей в черняхівському та східнослов'янському чоловічих масивах не збігається навіть з урахуванням того, що черняхівська культура перекривала лише частину території, яку потім займали східнослов'янські племена. Якщо в чоловічих групах черняхівської культури найвужче обличчя характерне для західного регіону України та Молдови, то в добу Київської Русі для західного регіону розселення східних слов'ян притаманні найбільш широколиці форми (волинські, древлянські, тиверські та частково галицькі території). Якщо на східному кордоні черняхівського масиву ми мали справу з мезокранними середньолицими, але дещо більш широколицими у черняхівському масштабі групами, то у східних слов'ян спостерігається інша ситуація — саме в східній зоні концентрувалися найбільш вузьколиці форми в поєднанні з доліхокранією (сіверяни, в'ятичі, частина кривичів). Це свідчить про значну антропологічну нестабільність у низці регіонів, а також про те, що пошуки предків населення давньоруської доби не можна обмежувати виключно черняхівською культурою. Окремі морфологічні комплекси слов'янських груп, які будуть побутувати на території України в давньоруську добу, в черняхівській культурі не знаходили широкого розповсюдження та не характеризували жодну з черняхівських популяцій.

Використання типологічного підходу при аналізі підводить нас до висновку, що при порівнянні характеристик чоловічих груп черняхівців та східних слов'ян давньоруської доби, ми маємо справу в одних випадках з досить близькими, але не тотожними формами, а в інших — з комплексами, які взагалі характерні тільки для свого вузького хронологічного зрізу. Здебільшого відмінності між ними важко або зовсім не можна пояснити епохальною мінливістю.

Отримані результати можуть служити підставою для тверджень: 1) про суттєві зміни характеристик складу чоловічої частини населення на землях, де колись була поширена черняхівська культура, що стались у другій половині 1 тис. н. е.; 2) частину морфологічних типів східних слов'ян території України взагалі важко пов'язати з вибірками з трупопокладень черняхівської культури, переважно це стосується широколицих (доліхокранних та мезокранних) форм.

Жінки*.* Морфологічні комплекси жіночих груп та їх локалізація в межах черняхівського і східнослов'янського масивів відрізняються від ситуації в чоловічих серіях. В основу типологізації жіночих груп ми поклали той самий набір ознак, що використовувався Т.І. Алексєєвою при диференціації чолові-

Таблиця 3.3. Краніологічні типи східнослов’янських жінок з території України та прилеглих земель (на основі збірних серій)

Ознака	Доліхокранні	Мезокранні	
	Середньолиці	Середньолиці	Широколиці або відносно широколиці
8:1. Черепний покажчик	73,9—74,9	75,3 —76,1	75,8—77,7
45. Ширина вилиць	122,2—124,7	124,7—125,7	126,3—128,3
75.1. Кут носових кісток	20,3—26	24,5—28,9	21,3—23,7
54:55. Носовий покажчик	50,5—52,8	50,3—51,7	47,9—52,9
Групи	Сіверяни, дреговичі, радимичі, в’ятичі	Поляни київські, поляни чернігівські	Древляни — волиняни, тиверці, східні хорвати (Галич), поляни переяславські

чих груп (черепний покажчик, ширина вилиць, кут кісток носа, ширина носа за покажчиком) та згрупували їх таким чином (табл. 3.3).

Картина виявилася менш строкатою, а ніж у чоловічому масиві. Доліхокранний з середньошироким обличчям та сильно або середньовиступаючим носом комплекс характеризує жіночі серії з земель сіверян, дреговичів, радимичів, в’ятичів. Він займає територію, що тягнеться смугою вздовж північного кордону України та заходить на територію Лвобережної України (сіверянські землі). Найближчі йому паралелі ми знаходимо у групах балтів 2—13 ст. (прусів, селів, земгалів та жемайтів). Перелічені слов’янські серії відрізняються від балтських лише ширшим носом (дреговичі та радимичі).

Мезокранний відносно широколиций з середньовиступаючим носом морфотип характерний, головним чином, для популяцій північно-західних та західних земель України — древлян-волинян, тиверців, населення Галицької землі (східних хорваток), а на сході — полянок переяславських. Мезокранні широколиці (чи відносно широколиці) форми взагалі типові для великого загалу жіночих серій різних слов’янських територій. Вони складають великий антропологічний масив. На заході це серії хорваток, моравок та віслянок (при дещо вужчому носі), лужичанок та «богемок» (при більш широкому носі). На сході слов’янського масиву мезокранний з тенденцією до широколицесті тип (з широким носом, що виступає слабо та середньо) був характерний для жінок земель кривичів смоленських, ярославських, костромських та володимирських. Але значна ширина обличчя та слабкіше виступаючий ніс надають кривичським серіям подібність до фінсько-угорського населення, що, скоріше за все, віддзеркалює міцний фінсько-угорський субстрат.

Мезокранний з середньошироким обличчям, середньошироким носом, який виступає помірно або сильно, тип на антропологічній карті характеризує жінок території, яку займають полянки київські та, певною мірою, полянки чернігівські. Близьким комплексом відзначаються синхроні їм групи полянок польських, поморянок та частини словачок.

Таблиця 3.4. Краніологічні типи, виділені на основі черняхівських жіночих збірних серій

Ознака	Мезокранні		
	Вузьколиці та відносно вузьколиці	Середньолиці	Широколиці або відносно широколиці
8:1. Черепний покажчик	75,3—76,9	76,1	76,9—77,4
45. Ширина вилиць	121,9—122,6	124,1	125,9—126,3
75.1. Кут носових кісток	22,9—26,6	25,8	25—25,6
54:55. Носовий покажчик	47,2—49,4	46,7	51,2—51,3
Групи	Молдова, Південнобузке-Тилігульське межиріччя, Лівобережжя, Нижній Дніпро	Середнє Подніпров'я(Правобережжя)	Західна Україна, Буджак

Порівняємо з ситуацією, що складалася в раніший час в межах черняхівської культури (табл. 3.4).

Морфологічні типи жінок давньоруської доби та черняхівок, а також їх локалізація різняться досить істотно.

Морфологічний комплекс, для якого характерні мезокранія середньошироке обличчя з середньошироким носом, репрезентує жіноче черняхівське населення Середнього Подніпров'я. У добу середньовіччя близьке поєднання ознак мають з східнослов'янських груп — полянки київські, чернігівські, а з західнослов'янських — полянки польські, частина словачок та поморянки. Але полянські популяції будуть відрізнятися від черняхівок ширшим носом.

Для більшості слов'янських жіночих груп середньовіччя типові більш широколиці форми. Серед черняхівок відносно широколиці з середньошироким носом мезокранні форми характеризували жінок з території Західної України (при ширшому носі останніх) та Буджака (при дещо вужчому носі). У добу Київської Руси близький морфологічний комплекс серед жінок будуть мати населення Галицької землі, хорватки, моравки, віслянки, а при дещо ширшому носі — доволі велика кількість східнослов'янських жіночих груп: древлянки-волинянки, жінки тиверських земель, полянки переяславські, словенки новгородські, частина жінок кривичських популяцій, а з західних слов'янок — «богемки» та лужичанки.

Окремі комплекси, що були типові для черняхівок, взагалі зникають або лише епізодично трапляються на нашій території у давньоруський час. Це стосується, перш за все, вузьколицих груп. Вони не є визначальними для східнослов'янських територій давньоруської доби, хоча і трапляються на окремих могильниках.

З іншого боку, окремі східнослов'янські групи мають параметри та пропорції, що не були характерні для жінок черняхівських популяцій. Це доліхокранний середньолиций тип, який буде характеризувати жінок сіверянських, дреговичських, радимичських земель та має паралелі серед балтських

груп. Скоріше за все, предки носіїв типу не входили до складу носіїв черняхівської культури або в її межах надавали перевагу обряду кремації.

Типологічний підхід при аналізі чоловічих та жіночих груп дозволив отримати дуже схематичну, але досить інформативну картину. Окремі морфологічні типи населення давньоруської доби знаходили аналогії, але неповні, серед регіональних популяцій черняхівської культури України. Тобто, групи, які належать до різних хронологічних зрізів, можна віднести до однієї типологічної когорти, але це буде базуватися не на усіх чотирьох, а на двох або трьох типологоутворюючих ознаках. Найближчими, хоча не тотожними, залишаються загальні характеристики серій для черняхівок та жінок доби Київської Русі з Західної України та частково Середнього Придніпров'я. Типологія Т.І. Алексєєвої базувалася лише на чотирьох ознаках, але навіть вони демонструють наявність загальних відмінностей між східнослов'янським населенням 10—13 ст. та черняхівцями. Практично для усього східнослов'янського загалу характерні більш широкі за покажчиками носи, які слабкіше виступають. Такі відмінності важко вписати у картину епохальних змін. Скоріше за все, ми маємо справу або з притоком нового населення, або з виявом рис, які були характерні для людей, предки яких у римську добу надавали перевагу кремації в межах черняхівської культури або взагалі перебували за межами цієї культури.

3.2. Міжгруповий порівняльний аналіз краніологічного матеріалу населення давньоруської доби та черняхівської культури. Статистичний підхід

Для уточнення загальної антропологічної ситуації у Середньому Подніпров'ї краніологічний матеріал черняхівської культури регіону був порівняний з серіями давньоруської доби 10—13 ст. за широким набором ознак та індексів з залученням методів багатовимірної статистики.

Міжгруповий аналіз з використанням сумарних чоловічих серій. Почнемо з порівняння великих збірних груп з різних територій Середнього Подніпров'я. Збірні серії черепів давньоруської доби (10—13 ст.) були сформовані автором з антропологічних матеріалів переважно сільських могильників, що опубліковані на сьогоднішній день. Матеріали з міських могильників залучалися мінімально, лише коли без цієї інформації збірні серії не можна було сформувати. Використовувалася схема територіального поділу племен за Б.О. Рибаковим. Були залучені матеріали опрацьовані в різні роки Г.Ф. Дебецом, Г.П. Зіневич, Г.С. Великановою, Т.С. Кондукторовою, Т.І. Алексєєвою, П.М. Покасом, О.Д. Козак, Т.О. Рудич (табл. 3.5).

Навіть при побіжному порівнянні можна відзначити, що намічаються відмінності середніх характеристик сумарних чоловічих серій Середнього Подніпров'я давньоруської доби від збірної черняхівської культури регіону та близьких територій за низкою ознак. Русичі мають нижчу черепну короб-

Таблиця 3.5. Розміри та покажчики черепів збірних серій давньоруських могильників Середнього Подніпров'я (Правобережжя та Лівобережжя) та черняхівської доби; чоловіки

Ознака	Черняхівці Середнього Дніпра		Поляни київські		Поляни чернігівські		Поляни переяславські		Сіверяни	
	N	M	N	M	N	M	N	M	N	M
1. Поздовжній діаметр	80	186,6	125	184,5	43	184,9	85	186,6	53	190,6
8. Поперечний діаметр	79	136,8	121	139,8	40	139,1	84	138,1	43	136,8
17. Висотний діаметр	66	137	97	134,9	41	135,0	80	134,9	39	136,7
9. Найменша ширина лоба	79	95,4	84	95,6	43	95,6	87	96,3	20	96,5
45. Ширина вилиць	60	130	72	131,8	37	131,6	70	132,5	31	130,8
48. Висота обличчя	65	69,7	91	68,6	49	68,9	79	69,8	31	68,9
55. Висота носа	65	51,1	68	49,6	24	50,1	82	50,1	37	50,4
54. Ширина носа	66	24,9	67	24,9	30	25,5	81	25,1	36	25,6
51. Ширина орбіти	63	41,3	67	40,8	29	40,6	74	41,0	35	42,9
52. Висота орбіти	66	32,7	68	32,3	38	31,9	42	31,7	38	32,2
77. Назомалярний кут	55	136,3	79	138,7	42	138,0	42	137,5	29	137,8
Zm. Зигомаксилярний кут	46	125,5	76	126,7	31	125,5	33	128,1	22	126,9
75.1. Кут носових кісток	40	29	42	34,6	22	29,9	53	28,7	24	27,8
Покажчик										
8:1. Черепний	79	73,3	109	76,0	52	75,1	82	74,1	49	72,7
48:45. Верхньолицевий	58	53,7	68	51,9	34	52,3	68	52,9	26	52,7
52:51. Орбітний покажчик	63	79,8	96	79,2	44	78,5	39	77,0	34	76,9
54:55. Носовий	64	48,8	90	49,7	48	50,5	82	50,0	35	50,8
SS:SC.Симотичний	50	48,8	76	52,8	44	49,8	41	50,2	40	44,2
DS:DC. Дакріальний	28	53,2	68	56,5	28	55,7	40	58,4	29	55,6

ку, більш широке за абсолютними розмірами та більш низьке за покажчиком обличчя, яке не так різко профільоване в горизонтальній площині, нижчі орбіти, ширший за покажчиком ніс. Отже, більшість відмінностей стосується саме пропорцій обличчя та його деталей.

До міжгрупового аналізу нами було залучено 14 збірних серій чоловічих черепів. Черняхівську культуру репрезентують збірні групи Західної України (Рудич, 2004с), Середнього Подніпров'я (Дебец, 1948; Кондукторова, 1979а; Покас, 2000; Рудич, 1995), Молдови (Великанова, 1975), збірна група з Буджака (Сегеда, Дяченко, 1984; Рудич, 2003 b), збірна серія Південнобузько-Тилігульського межиріччя та збірна Нижнього Подніпров'я (Кондукторова, 1972). Збірні серії черняхівської культури містяться у таблицях додатку. Давньоруську добу представляють збірні серії сіверян (Алексеева, 1973; По-

кас, 1987), полян київських (Зиневич, 1967; Алексеева, 1973; Орлов, Моця, Покас, 1985; Покас, 1988а; Козак, 2000), полян переяславських (Алексеева, 1973), полян чернігівських (Алексеева, 1973; Покас, 1987), древлян -волинян (Дебец, 1948; Рудич, 2003с), східних хорватів (Рудич, 1997) та тиверців (Великанова, 1975), тобто груп, що походять з територій колишнього розповсюдження черняхівської культури або тяжіють до них.

Серії порівнювалися за низкою таксономічно важливих ознак та покажчиків. Паралельно використовувалися декілька статистичних методів, які дали доволі близькі результати. Для ілюстрації ми обрали факторний аналіз (МГК). Пропонуємо варіант, в якому серії порівнювалися за таким набором ознак: найменша ширина лоба, висота черепа, ширина обличчя, висота обличчя, кути горизонтального профілювання обличчя, кут носа, черепний, орбітний, носовий покажчики.

Після факторизації кореляційної матриці виділилися два головні фактори, у яких власна вага більша за 1. Власні числа головних факторів (Li) та їх навантажень (Ai, Vi) на ознаки подані в табл. 3.6.

Найбільші додатні навантаження (після варімаксної ротації) мають за 1 фактором: ширина лоба, ширина обличчя, носовий покажчик, кути горизонтального профілювання обличчя, а найбільші від'ємні навантаження — орбітний покажчик. Вони розділяють 37,1 % сукупності. За 2 фактором найбільші додатні навантаження несуть — висота обличчя, кут носа, а від'ємні — висота черепа (розділяють 20,6 %, сукупності).

За результатами аналізу уся сукупність серій була розподілена за навантаженнями двох факторів. Серії було вписано у простір двох головних факторів поліморфізму за факторними вагами (рис. 3.1).

Таблиця 3.6. Власні числа головних факторів та їх навантажень. Аналіз чоловічих серій черняхівської культури та східних слов'ян

№ за Мартіном	A1	A2	V1	V2
17. Висота черепа.	–0,061	–0,453	–0,051	–0,454
45. Ширина обличчя	+0,800	+0,476	+0,790	+0,493
48. Висота обличчя	–0,148	+0,720	–0,164	+0,717
77. Назомалярний кут	+0,807	–0,229	+0,812	–0,212
Zm. Зигомаксилярний кут	+0,667	–0,053	+0,668	–0,039
75.1. Кут носа	–0,123	+0,863	–0,142	+0,860
8:1. Черепний покажчик	+0,152	+0,285	+0,146	+0,288
52:51. Орбітний покажчик	–0,842	+0,361	–0,849	+0,342
54:55. Носовий покажчик	+0,633	+0,292	+0,627	+0,306
9. Ширина лоба	+0,898	+0,111	+0,895	+0,131
Li	3,7	2,0	3,7	2,0
%	37,1	20,6	37,1	20,6

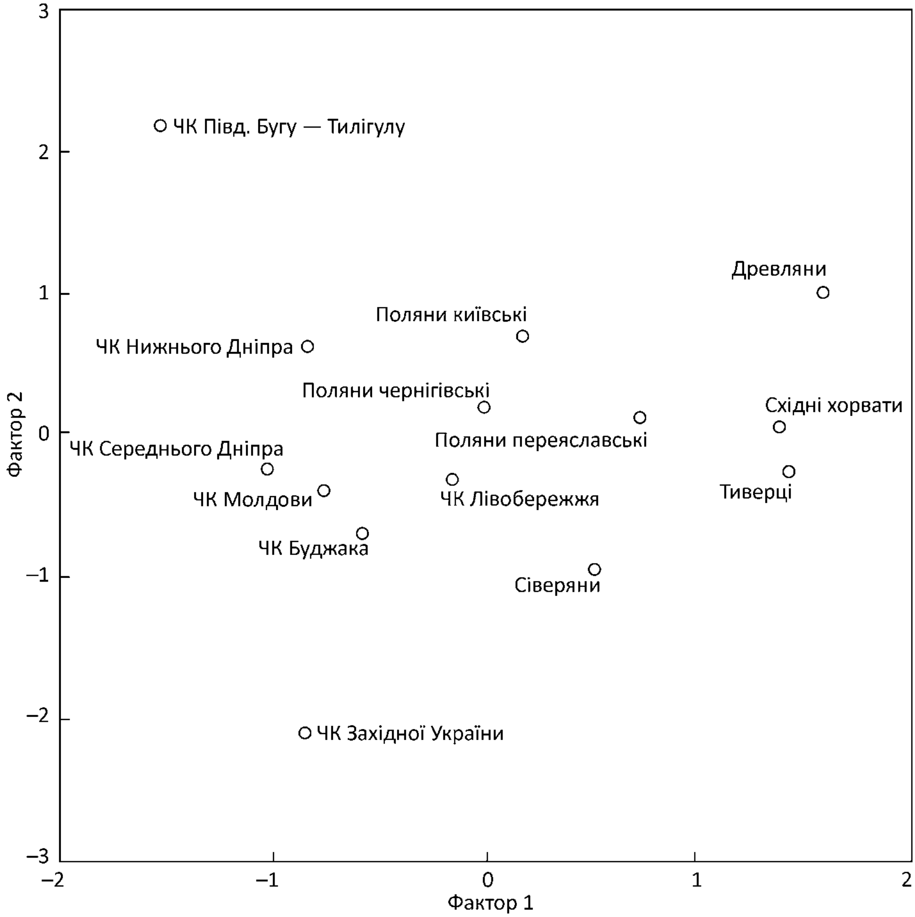

Рис. 3.1. Результати факторного аналізу збірних чоловічих серій давньоруської доби та черняхівської культури

Давньоруський та черняхівський масиви чоловічих серій опинилися в різних частинах факторного поля. Їх чітко розділили ознаки, які несуть навантаження на 1 фактор. Східнослов'янські збірні групи відрізняються від черняхівських збірних серій ширшим лобом, ширшим обличчям, яке слабкіше профільоване у горизонтальній площині, ширшим носом та нижчими орбітами. Такий напрямок змін важко пояснити епохальною мінливістю. Скоріше за все, треба констатувати серйозні зміни в антропологічному складі населення, принаймні чоловічої його частини, що сталися у другій половині 1 тис. н. е. практично на усій території, яку колись займала черняхівська культура. Якби населення лишалося антропологічно стабільним протягом усієї другої половини 1 тис., то серії на факторному полі концентрувалися б

Таблиця 3.7. Розміри та покажчики черепів збірних серій черняхівської культури та давньоруських могильників Середнього Подніпров'я; жінки

Ознака	Черняхівки Середнього Подніпров'я		Поляни київські		Поляни чернігівські		Поляни переяславські		Сіверяни	
	N	M	N	M	N	M	N	M	N	M
1. Поздовжній діаметр	73	177,9	35	176,2	28	177,6	14	175,7	50	178,2
8. Поперечний діаметр	73	135	34	135,2	28	133,8	17	133,1	49	132,6
17. Висотний діаметр	51	130,4	35	129,3	19	130,9	15	128,7	34	127,7
9. Найменша ширина лоба	67	93,2	37	93,4	26	93,2	14	92,7	46	93,6
45. Ширина вилиць	45	124,1	35	124,7	13	125,7	10	126,3	37	123,7
48. Висота обличчя	55	66,5	31	66,7	17	64,1	12	65,3	43	64,2
55. Висота носа	54	48,7	35	47,5	17	47,4	13	48,5	41	47,8
54. Ширина носа	53	23,5	35	23,9	18	23,6	13	25,1	41	24,7
51. Ширина орбіти	53	40,2	35	38,9	19	39,6	13	40,5	41	41,9
52. Висота орбіти	54	32,6	36	33,2	19	31,6	13	31,4	41	31,9
77. Назомалярний кут	44	138,6	33	142,4	18	137,9	12	138,8	43	137,2
Zm. Зигомаксилярний кут	32	125,8	34	126,9	12	126,7	11	127,1	35	126,0
75.1. Кут носових кісток	26	25,8	29	24,5	9	28,9	4	23,7	26	25,2
Покажчик										
8:1. Черепний	70	76,1	31	76,1	28	75,3	13	75,9	40	74,4
48:45. Верхньолицевий	44	53,7	24	53,4	13	50,7	8	53	37	52,1
52:51. Орбітний покажчик	50	81,2	35	81,2	19	79,6	7	76,9	41	79,7
54:55. Носовий	50	48,9	35	50,3	16	51,7	12	51,5	40	50,5
SS:SC.Симотичний	37	46,7	16	41,9	8	39,2	11	44	29	42,6
DS:DC. Дакріальний	21	54	15	50,1	8	56	10	51,3	27	50,4

не за принципом культурної приналежності, як у нашому випадку, а за принципом територіальних пріорітетів. Тобто, чоловіче населення черняхівської культури Середнього Придніпров'я, теоретично, виявилося б статистично близьким, перш за все, до збірних полянських груп, що теж розташовані у Середньому Подніпров'ї, а не до черняхівці з більш далеких територій, але цього ми не спостерігаємо.

Міжгруповий аналіз з використанням сумарних жіночих серій. Уточнити реальну антропологічну ситуацію у будь якому регіоні не можна без аналізу жіночих груп, які, як вважається, краще відбивають автохтонні лінії. Знову звернемося до методів багатовимірної статистики.

Краніологічний матеріал з могильників черняхівської культури регіону був порівняний з серіями 10—13 ст. за набором таксономічно важливих оз-

нак. Збірні серії черепів давньоруської доби були сформовані автором з антропологічних матеріалів переважно сільських могильників, що опубліковані на сьогоднішній день. Матеріали з міських могильників залучалися мінімально, коли без цієї інформації збірні серії не можна було сформувати.

До міжгрупового аналізу було залучено 14 серій жіночих черепів.

Черняхівську культуру репрезентують збірні групи Західної України (Рудич, 2004c), Середнього Подніпров'я (Кондукторова, 1979a; Покас, 2000; Рудич, 1995; 1999), Молдови (Великанова, 1975), збірна група з Буджака (Сегеда, Дяченко, 1984; Рудич, 2003b), збірна серія Південнобузько-Тилігульського межиріччя (Кондукторова, 1972) та збірна Нижнього Подніпров'я (Кондукторова, 1972). Середні характеристики збірних груп містяться у додатках. Давньоруську добу представляють збірні серії сіверян (Алексеева, 1973; Покас, 1987), полян київських (Зиневич, 1967; Алексеева, 1973; Орлов, Моця, Покас, 1985; Покас, 1988a; Козак, 2000), полян переяславських (Алексеева, 1973), полян чернігівських (Алексеева, 1973; Покас, 1988b), древлян — волинян (Дебец, 1948; Рудич, 2003c), східних хорватів (Рудич, 1997) та тиверців (Великанова, 1975).

Серії порівнювалися за допомогою різних статистичних методів. Для ілюстрації запропонуємо результати факторного аналізу. Серії порівнювалися за таким набором ознак: ширина лоба, висота черепа, ширина обличчя, висота обличчя, кути горизонтального профілювання обличчя, кут носа, черепний, орбітний, носовий покажчики.

Власні числа головних факторів (Li) та їх навантажень (Ai, Vi) на ознаки подані в табл. 3.8.

Таблиця 3.8. Власні числа головних факторів та їх навантажень. Аналіз жіночі серій черняхівської культури та східних слов'ян

№ за Мартіном	A1	A2	V1	V2
17. Висота черепа.	+0,391	+0,433	+0,051	+0,581
45. Ширина обличчя	+0,915	–0,251	+0,882	+0,352
48. Висота обличчя	–0,153	+0,062	–0,160	–0,043
77. Назомалярний кут	+0,310	+0,473	–0,038	+0,564
Zm. Зигомаксилярний кут	+0,173	–0,343	+0,345	–0,169
75.1. Кут носа	–0,520	–0,621	–0,040	–0,809
8:1. Черепний покажчик	+0,458	+0,675	–0,042	+0,815
52:51. Орбітний покажчик	–0,689	+0,490	–0,846	–0,025
54:55. Носовий покажчик	+0,661	–0,667	+0,930	–0,134
9. Ширина лоба	+0,726	+0,179	+0,471	+0,581
Li	3,06	2,15	2,73	2,48
%	30,6	21,5	27,3	24,8

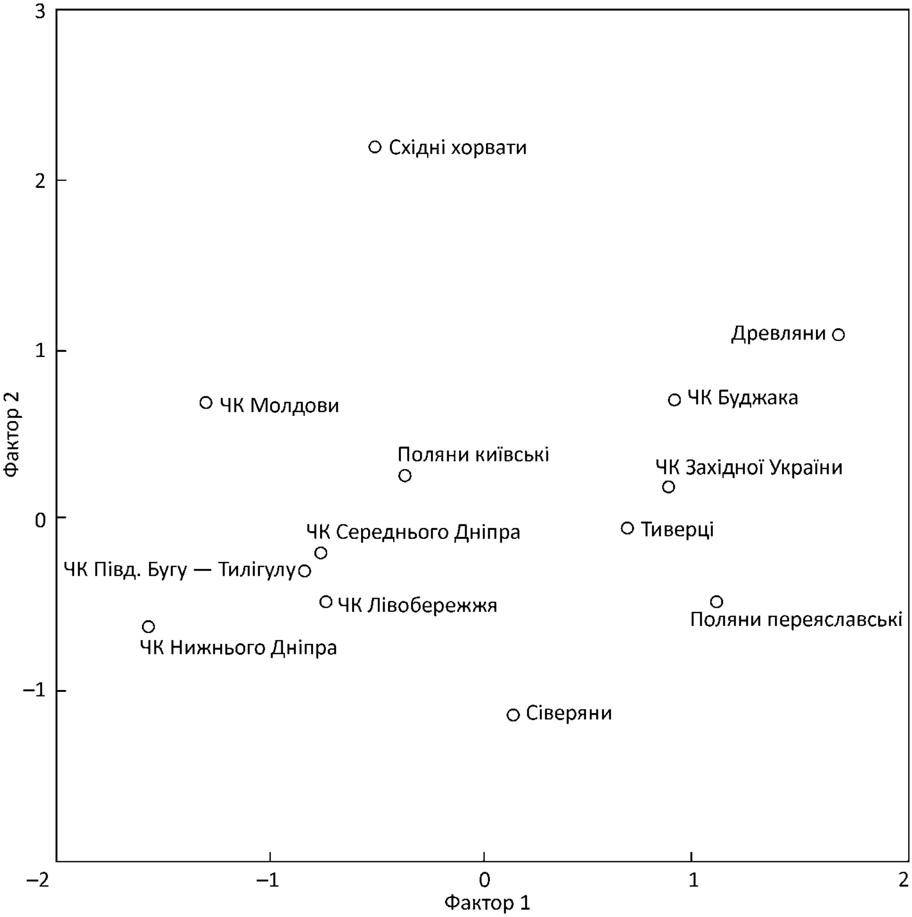

Рис. 3.2. Результати факторного аналізу збірних жіночих серій давньоруської доби та черняхівської культури

Найбільші додатні навантаження (після ротації) за 1 фактором несуть ширина обличчя, ширина носа за покажчиком, зигомаксилярний кут, а найбільші від'ємні — висота орбіт за покажчиком. За 2 фактором найбільші додатні навантаження несуть черепний покажчик, ширина лоба, висота черепа, назомалярний кут, а найбільші від'ємні — кут кісток носа.

Основні жіночі масиви черняхівської культури та давньоруської доби концентруються, головним чином, в різних частинах факторного поля. Найбільше диференціюють їх ознаки, котрі несуть навантаження за першим фактором (рис. 3.2).

Східнослов'янські жіночі серії на відміну від черняхівок переважно більш широколиці, широколобі, широконосі за покажчиком, мають слабкіше го-

ризонтальне профілювання обличчя на середньому рівні та нижчі орбіти. Але такого чіткого розмежування, як між чоловічими збірними серіями черняхівців та слов'ян давньоруської доби, серед жіночих груп ми не спостерігаємо. Черняхівки Західної України та Буджака опиняються в давньоруській частині факторного поля та виявилися більш статистично близькими до жіночіх груп древлян-волинян, тиверців та навіть полян переяславських, аніж до представниць черняхівської культури інших регіонів. А от збірна полянок київських навпаки істотно відхиляється в бік головного черняхівського масиву, виявляючі значну близкість до черняхівок Середнього Подніпров'я, серія яких складається з матеріалів могильників Правобережжя. Тобто, для жінок Середнього Подніпров'я 1 тис. н. е. — початку 2 тис. н. е. зв'язки по принципу спільності території домінують над зв'язками по принципу культури. Аналіз жіночих груп добре демонструє, що частина населення України давньоруської доби має антропологічні паралелі серед жінок черняхівської культури. Жіноча частина населення виявляється для окремих регіонів України, як і очікувалося, стабільнішою, а ніж чоловіча.

Робота при міжгруповому аналізі з сумарними серіями має свої позитивні та негативні сторони. У збірні серії включаються всі черепи, зокрема і з виборок з могильників, що в силу своєї нечисельності не могли бути залучені до міжгрупового аналізу в якості самостійних одиниць. Але зрозуміло, що середні розміри та покажчики сумарної популяції визначають матеріали з великих могильників. Отже, міжгруповий аналіз за участю збірних серій краще доповнювати варіантами міжгрупового аналізу груп черепів з окремих могильників. Особливо це стосується культур з неоднорідним антропологічним складом.

Міжгруповий аналіз з використанням окремих чоловічих серій. До факторного аналізу були залучені середньодніпровські та лівобережні черняхівські серії з окремих могильників (Черняхів, Журівка, Дерев'яна, Черкаси-Центр, Ромашки, Велика Бугаївка, Боромля, Сад, Успенка), а також давньоруські групи з територій, що вважаються полянськими та сіверянськими. Давньоруські серії переважно залучалися з окремих сільських могильників: Миколаївський, хут. Половецький, Бучак, Григорівка, Княжа Гора, Зелений Гай, Камінне. Виключення склали сформовані Т.І. Алексєєвою (1973) збірні сільські групи полян переяславських, чернігівських та сіверян, їх технічно не можна розбити на окремі могильники. Групи порівнювалися за таксономічно важливими лінійними ознаками та кутами, а в інших варіантах — з залученням індексів. За результатами різних варіантів аналізу чоловічих серій ми отримали, як і очікувалося, складнішу картини ніж та, що дав нам аналіз сумарних груп.

Наводимо варіант аналізу (МГК) з залученням лінійних ознак та кутів: поздовжнього, поперечного, висотного діаметрів черепа, ширини лоба, висоти та ширини обличчя, висоти та ширини орбіт, висоти та ширини носа, кутів горизонтального профілювання обличчя та куту кісток носа.

Після факторизації кореляційної матриці виділилися два головні фактора, власні числа головних факторів (Li) та їх навантажень (Ai, Vi) на ознаки подані в табл. 3.9.

Таблиця 3.9. Власні числа головних факторів та їх навантажень. Аналіз чоловічих серій черняхівської культури та східних слов'ян

№ за Мартіном	A1	A2	I1	I2
1. Поздовжній діаметр	+0,623	–0,519	+0,575	–0,571
8. Поперечний діаметр	–0,490	+0,114	–0,479	+0,156
9. Ширина лоба	–0,066	+0,128	–0,055	+0,133
17. Висотний діаметр	+0,826	–0,237	+0,802	–0,307
45. Діаметр вилиць	+0,057	+0,491	+0,100	+0,484
48. Висота обличчя	+0,714	+ 0,337	+0,777	+0,314
51. Ширина орбіт.	+0,117	–0,645	+0,061	–0,652
52. Висота орбіт	+0,134	+0,316	+0,161	+0,303
54. Ширина носа	+0,016	–0,666	–0,042	–0,665
55. Висота носа	+0,635	+0,483	+0,674	+0,426
75.1. Кут носа	+0,653	+0,219	+0,669	+0,162
77. Назомалярний кут	–0,716	–0,188	–0,730	–0,125
Zm. Зигомаксилярний кут	–0,694	+0,367	–0,660	+0,426
Li	3,683	2,149	3,672	2,160
%	28,331	16,539	28,243	16,618

Найбільші додатні навантаження за першим фактором несуть: довжина та висота черепа, висота обличчя, висота носа, кут носа, а найбільші від'ємні — ширина черепної коробки, кути горизонтального профілювання обличчя. За другим фактором найбільші додатні навантаження несе ширина обличчя, а найбільші від'ємні — ширина орбіт та носа.

Черняхівські та давньоруські серії доволі чітко розділяє низка ознак, що несе навантаження на перший фактор (рис. 3.3). Практично всі популяції полянського кола концентруються в правій частині факторного поля. Для них характерна менша довжина та висота, але більша ширина черепної коробки, менша висота обличчя, яке слабкіше профільоване, менші за абсолютними розмірами орбіти та ніс, який слабкіше виступає. Від більшості черняхівських серій Правобережжя Середнього Подніпров'я та Лівобережжя Дніпра вони відрізняються більшою шириною черепної коробки, нижчим обличчям, нижчим носом, що обумовлює інші пропорції, слабкішим горизонтальним профілюванням обличчя та меншим виступом носа. Тобто, ці антропологічні особливості проявилися у населення Середнього Придніпров'я вже у добу Київської Руси.

Але до головного полянського масиву регіону тяжіють дві невеличкі черняхівські серії — з могильників Ромашки та Черкаси-Центр. Відзначимо, що обидві ці черняхівські групи демонстрували на своєму хронологічному зрізі чіткий західний вектор антропологічних зв'язків з серіями Центральної Європи. З іншого боку, до основного черняхівського кола тяжіє серія дав-

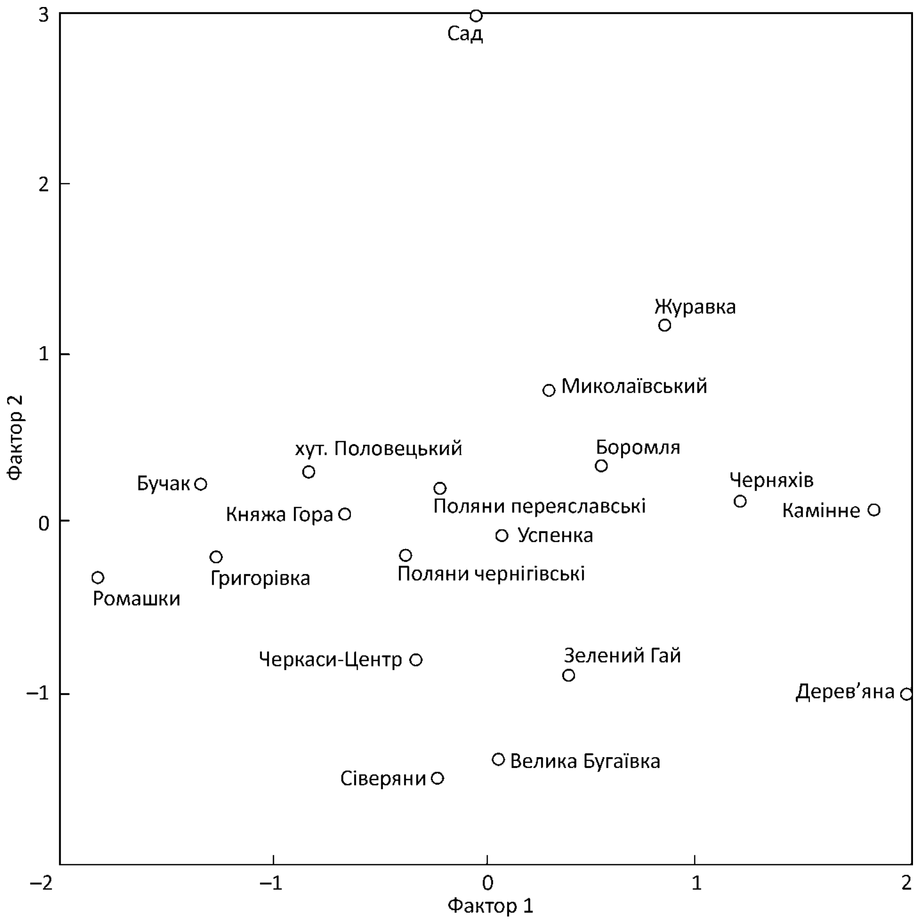

Рис. 3.3. Результати факторного аналізу чоловічих серій давньоруської доби та черняхівської культури Середнього Подніпров'я

ньоруської доби з могильника Миколаївка. Для свого часу чоловіки з цього могильника найяскравіше виявляють західний напрямок антропологічних зв'язків з синхронними популяціями Словаччини та частково Польщі, хоча цей напрям взагалі характерний для сільського населення земель полян київських. Тобто, зближують черняхівське та давньоруське чоловіче населення ті серії, які мають західний (середньоєвропейський) напрямок антропологічних зв'язків.

Цей варіант міжгрупового аналізу взагалі добре демонструє, що населення Середнього Подніпров'я як черняхівського, так і давньоруського часу не було антропологічно однорідним. Так, серія з черняхівського могильника Дерев'яна, котра разом з вибіркою з могильника Маслово виявляла для

свого часу близкість з черепами з могильників Східної Прибалтики 2—5 ст., дистанціюється як від основного черняхівського кола, так і від давньоруського загалу. Вона опиняється в правій нижній частині факторного поля, де концентруються серії з довгою та високою черепною коробкою, ширшим лобом та орбітами. Статистично найближчою їй виявляються лівобережні серії доби Київської Руси з могильника Зелений Гай та Камінне. Морфотип з довгою та високою черепною коробкою та середньою шириною обличчя, що має близькі аналогії в популяціях балтів, фіксується в окремих групах нашого регіону, як ми вже відзначали, в різний час (див. розд. 1). Думка про те, що частина слов’янських популяцій сформувалася на балтському субстраті давно побутує серед антропологів. Якщо в лінгвістиці популярні ідеї про період балто-слов’янської єдності, то антропологи частіше говорять про слов’янизацію субстратного балтського населення, яка на окремих територіях могла проходити різними темпами (Алексеева, 1999). У випадку з людьми з лівобережного могильника Зелений Гай теоретично ми можемо мати справу з продовженням генетичних ліній, які ведуть від давніх балтських популяцій, що мешкали на наших територіях в дочерняхівську або і в черняхівську добу. Але це, скорішн за все, можуть бути і вихідці з колишніх балтських земель, що з’явилися на цій території в пізніший час. На користь останнього може свідчити те, що балтоїдні риси яскравіше проявляються у чоловічої частини вибірки з Зеленого Гаю, а не в жіночій, яка повинна краще репрезентувати давні автохтонні лінії. На жаль, з’ясувати час появи цих конкретних груп на наших територіях силами виключно антропології важко, бо частина культур 1 тис. н. е., як ми не втомлюємося повторювати, представлена виключно кремаціями. Але варто відзначити, що за матеріалами археології автором розкопок В.В. Приймаком на могильнику давньоруської доби Зелений Гай фіксуються ознаки, які можна пов’язати з балтськими культурними традиціями вже1 тис. н. е., наприклад, парні поховання.

Простежується балтська підоснова також у невеликій серії 13 ст. з Верхнього Києва, яка була опублікована О.Д. Козак (Козак, 2010). Група складається з чоловічих черепів та, скоріше за все, репрезентує людей, які загинули під час Батиєвої навали. Можливо, ці кістяки належали особам, що походили з земель, де раніше мешкали балти. Ці люди могли потрапити до Києва у складі загонів воєводи Дмитра, що був представником Данили Галицького або просто бути вихідцями з окремих районів, наприклад, тої ж таки Волині, де антропологічні аналогії давньоруського населення з балтськими популяціями фіксуються вже давно (Алексеева, 1973). У названій київській серії балтська основа також проявляється у чоловічій групі, а не в жіночій, яка б краще відобразила місцеві лінії.

За таких обставин, пов’язувати окремі групи давньоруської доби Середнього Подніпров’я, які морфологічно близькі до балтів, виключно з лінями, які проходили через черняхівську культуру некоректно. Балти могли бути також у складі носіїв київської, колочинської, волинцевської культур. Ми можемо мати справу і з мігрантами давньоруської доби, які походили з колишніх балтських земель або територій з сильними балтськими впливами.

Міжгруповий аналіз з використанням окремих жіночих серій. Уточнити загальну ситуацію дозволив міжгруповий аналіз, до якого були залучені середньодніпровські та лівобережні черняхівські жіночі серії з окремих могильників (Черняхів, Журавка, Дерев'яна, Черкаси-Центр, В. Бугаївка, Боромля, Успенка), а також давньоруські групи з територій, що вважаються полянськими та сіверянськими. Жіночі групи порівнювалися за тим самим нобором ознак та кутів, що і чоловічі: поздовжнім, поперечним, висотним діаметрами черепа, шириною лоба, висотою та шириною обличчя, висотою та шириною орбіт, висотою та шириною носа, кутами горизонтального профілювання обличчя та кутами кісток носа.

Жіноче населення Середнього Подніпров'я з сільських могильників давньоруської доби виявилося на фоні черняхівських груп регіону більш консолідованим. У полі двох факторів поліморфізму вони концентруються досить компактно. Для них, на відміну від черняхівок, характерні менша довжина та висота черепної коробки, менша висота обличчя, нижчі та ширші носи. Але показовим є те, що жіноча частина черняхівських груп (з могильників Черняхів, Велика Бугаївка, Журавка, Боромля) виявляється статистично ближчою до давньоруського масиву, аніж до окремих популяцій своєї ж таки черняхівської культури регіону. Це може свідчити на користь того, що частина жіночого населення Середнього Подніпров'я давньоруського часу, яка представляла сільські могильники Правобережжя. могла бути генетично пов'язаною з населенням черняхівської доби. Але зрозуміло, що мали місце і значні зміни. Можливо, відбувся приток нового населення, якому давньоруська жіноча сумарна серія і завдячує дещо нижчим обличчям та ширшим за покажчиком носом. Загалом ці ознаки чіткіше диференціюють східнослов'янські та черняхівські чоловічі групи. Тобто, появу низколицего та широконосого комплексу ми можемо пов'язувати з притоком нового населення, що стався у другій половині 1 тис. н. е, а серед мігрантів, як правило, домінували чоловіки.

Можна спробувати пошукати й інше пояснення. Групи населення регіону, для яких був характерний низколиций та широконосий комплекс, у черняхівську добу могли віддавати перевагу крематіям, що складають половину поховань на могильниках культури. Тому їхня присутність практично не читається на краніологічному матеріалі з черняхівських поховальних пам'яток. Після переходу до обряду інгумації їх нащадки могли проявитися на антропологічному матеріалі давньоруської доби. Але тоді варто було б очікувати і більшу зміну пропорцій обличчя та його деталей в жіночій частині популяцій постчерняхівського часу.

Пропорції обличчя та його деталей є стабільнішими, аніж лінійні ознаки, вони менше залежать від таких епохальних процесів як грацилізація, або від соціальних умов. Це надає цим ознакам перевагу при вирішенні окремих питань з етнічної антропології.

Антропологи давно звернули увагу саме на пропорції обличчя, орбіт, а особливо носа, як на ознаки за якими досить добре можна диференціювати масиви східних, західних, південних слов'ян та германців (Schliz, 1913;

Schwidetzky, 1938; Великанова, 1975; Алексеева, 1969). М.С. Великановою на базі 33 слов'янських та 15 германських чоловічих груп були розраховані покажчики пропорцій відділів лицьового скелета для різних масивів слов'ян та германців. Східні слов'яни виявилися серед них, за даними дослідниці, найбільш низкоорбітними, широконосими та мали найнижчі за покажчиком обличчя, хоча і при значному розмаху варіації ознак. Саме ці риси і надають своєрідності східнослов'янському масиву 10—13 ст., але чи були ці риси базовими, а чи слов'яни набули їх в процесі колонізаційного руху за рахунок субстратного населення залишається питанння. Це питання міцно пов'язане з проблемами етногенезу слов'ян. Відповісти на нього складно, оскільки значні хронологічні періоди та великі території Європи не представлені краніологічним матеріалом.

Для середньовічного населення тих східнослов'янських територій, котрі зараз є російськими, тенденцію до відносно низького обличчя та широкого носа слов'янських популяцій бачать, в першу чергу, у генетичних зв'язках з давніми фінськими племенами. Такі поєднання ознак дійсно фіксуються у складі народів Середнього Поволжжя та Прикам'я від доби ранного заліза (Schwidetzky, 1938; Алексеев, 1969, с. 199). Фінський субстрат цілком міг проявитися як у східній, так і у північно-західній (Новгородська земля) зонах розселення східних слов'ян. Хоча останнім часом російські дослідники розглядають для новгородських земель і інші можливості появи згаданого комплекса ознак. Мезокбрахікранний з низким обличчям тип словен новгородських намагаються пояснити специфікою слов'янських племен, котрі прийшли на північний захід Російської рівнини на початку колонізації (Гончарова, 2006, с. 206—211).

Але мезокрані низколиці з тенденцією до широконосості типи фіксуються також у зоні розповсюдження західних слов'ян, у Центральній Європі це «богемці», сілезці, ободрити. З польських груп — це поляни польські та частина віслян. Нагадаємо, що поляни польські взагалі мають подібність до населення сільських могильників території полян київських як за пропорціями обличчя, так і за абсолютними розмірами черепної коробки та обличчя.

Витоки цього типу на землях Середньої Європи окремі антропологи намагалися шукати у давніх культурах Європи ще доби неоліту — культурах срічкової кераміки, лендельскої культури території Сілезії, Богемії, Австрії (Schwidetzky, 1938).

У працях польських дослідників низколиций широконосий тип з середньовічних поховань території тодішньої Польщі (зокрема і земель Західної України) фігурував якийсь час як преслав'янський, а потім як субблапаноїдний. Я. Чекановський схильний був його пов'язувати з фінським нижнім шаром, а подібність його до черепів культур стрічкової кераміки вважав вторинним проявом.

Дійсно, цей комплекс ознак можна зафіксувати у дуже давніх культурах Європи, але довести безперервність його існування в будь-якому регіоні від доби неоліту і до середньовіччя важко. Це пов'язано з відсутністю краніологічних даних по цілій низці культур, в яких побутував звичай кремації померлих.

Якщо звернутися до більш близьких часів, то у 1 тис. н. е. низьколиці, з низькими орбітами, широким носом морфотипи характеризували жінок з могильників черняхівської культури Західної України та були складовою частиною населення масломенчської групи вельбарської культури Польщі. Тобто, в римську добу близькі форми були присутні в регіонах на захід від Дніпра. Можливо, саме звідти у післяримський час носії типу просувалися на територію Середнього Подніпров'я. Полянські групи є дещо не такими масивними, як перелічені серії римської доби, але саме такі зміни цілком вкладаються в уявлення про процеси грацiалізації.

Підсумуємо результати аналізу. Населення Середнього Подніпров'я належало до великої европеоїдної раси та було змішаним як на початку 1 тис. н. е., так і на початку 2 тис. н. е. Для черняхівської доби домінували три вектори антропологічних зв'язків: західний (Західна Україна та Центральна Європа), північно-західний (Прибалтика) та південний (пізньоскіфський).

У давньоруську добу для сільського населення полянських територій Середнього Дніпра (переважно Правобережжя) домінує західний вектор — з слов'янськими могильниками Словаччини та Польщі. Північно-західний вектор виявляє населення переважно лівобережних сіверянських територій та окремих міст — з групами дреговичсько-радимичських земель, де відчуваються балтські впливи. Південні антропологічні впливи в регіоні також проявляються, але не так сильно.

Говорити про можливу генетичну спадковість частини населення регіону дозволяє те, що морфологічні характеристи черняхівок Середнього Придніпров'я та жінок Правобережжя давньоруської доби в середньому виявi збігаються. Істотні зміни сталися, в першу чергу, в чоловічій частині населення Середнього Подніпров'я. Скоріше за все, в правобережні райони мав місце істотний приток чоловічого населення, вірогідно, із західніших територій, який стався вже у постримський час.

Північно-західні антропологічні зв'язки в давньоруську добу яскраво проявляються серед лівобережних сіверянських груп та на могильниках середньодніпровських міст. Для Лівобережжя вони, на відміну від черняхівці регіону, чіткіше означені. Можливо, стався приток нового населення з територій, які не входили до зони черняхівської культури (з земель сучасної Білорусії та частково Росії), або предки сіверян, у межах черняхівської культури надавали перевагу обряду кремації.

У будь-якому разі, намагатися виводити в антропологічному плані населення давньоруської доби Середнього Подніпров'я виключно з населення черняхівської культури не видається можливим. У формуванні місцевого давньоруського населення взяли активну участь люди, предки яких не були пов'язані з черняхівською культурою, принаймні цього регіону, а, можливо, мали витоки в інших культурах та на інших територіях.

Розділ 4

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я ДОБИ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Доба пізнього середньовіччя була напрочуд динамічним періодом нашої історії. Ослаблення давньоруської держави, монголо-татарська навала, створення Монгольської імперії, а на її західних територіях — Золотої Орди, спричинили істотні зміни на значних просторах Східної Європи. Рівень людських та матеріальних втрат після монгольської навали в різних землях колишньої Київської Русі був неоднаковий, економічне та політичне становище їх істотно різнилося, подальші долі їх складалися по-різному. В історичній перспективі на колишніх північно-західних давньоруських територіях постала майбутня Білорусь, на північно-східних — Росія, а на південно-західних — Україна.

Розорені монгольськими завойовниками князівства Південно-Західної Русі хоча і не увійшли до складу Золотої Орди, але опинилися у стані напівзалежних територій. Об'єктивно оцінити справжні масштаби матеріальних руйнацій та людських втрат на землях Середнього Подніпров'я складно, але політичні зміни видаються доленосними.

Окремі дослідники (Грушевський, 1993, т. 2) дотримувалися думки, що Київщина у другій половині 13 — на початку 14 ст. перебувала під безпосередньою зверхністю татар. Київ втратив своє значення великого політичного, економічного та культурного центра, а на княжіння у ньому видавалися татарські ярлики.

Чернігівське князівство роздробилося на низку дрібних князівств. Хоча вціліла княжа династія, але самі князі на свої столи затверджувалися в Орді. Вони,

окрім іншого, повинні були на заклик хана виставляти військо. Так існує свідчення про участь сіверських князів у татарських походах 1275 та 1286 років на Литву та Польщу (Грушевський, 1993, т. 2, с. 186).

Під ординським підпорядкуванням опинилася Переяславщина. У самому місті перебували представники монгольської адміністрації, а дуже недалеко розташовувався улус Куремси.

Для Середньої Наддніпрянщини, як вважається, одним з наслідків монгольської навали став відтік слов'янського населення у спокійніші лісові райони на захід або північ. Гіпотетично частина населення могла потім знову повернутися з них до Наддніпрянщини.

Сучасні українські землі між пониззями Дніпра та Дністра взагалі увійшли до складу Золотої Орди. Але відповісти на питання наскільки оновився склад племен, котрі кочували в цій зоні, важко. Частина давнього степового населення цих земель очевидно залишилася на місцях, окремі групи, тих таки половців, відкочували на захід, а потім повернулися назад, але з'явилися і нові групи степовиків. Останніми з нових кочових прибульців вважаються ногайці.

Зона кочування степових груп дещо розширилася в північному напрямку. У басейні р. Південний Буг кочів'я ординців доходили до р. Синюха. Район верхів'я Південного Бугу та середньої течії Дністра з середини 13 ст. був буферною зоною між галицькими та золотоординськими володіннями.

У другій половині 14 ст. Київщина та Чернігово-Сіверська земля входять до складу Великого князівства Литовського. У 16 ст. значна частина Чернігово-Сіверських земель відходить до складу Росії, а у першій половині 17 ст. — до Речі Посполитої, куди дещо раніше, потрапляють землі Київщини. Політичні зміни супроводжувалися істотною зміною міграційних потоків, які йшли на ці землі. В умовах, коли у післямонгольську добу Середнє Придніпров'я зазнало демографічних втрат та продовжувало їх зазнавати в добу пізнього середньовіччя, саме приток мігрантів міг серйозно вплинути на формування антропологічного складу населення. Сприяв цей приток також економічному відродженню цих земель.

Середнє Подніпров'я розглядається як територія, що стала місцем етноконсолідації українців. Проблеми етногенезу українського народу лишаються актуальною темою. Як ми вже наголошували — вивчення складних процесів етнокультурного розділу базується на даних багатьох джерел, зокрема й антропологічних. Антропологічний склад давнього населення нашої країни неодноразово був предметом наукових досліджень, доволі продуктивно вивчався й антропологічний склад сучасного населення України. Але коли ми говоримо про вивчення давнього населення території Центральної України, то маємо на увазі людей, що мешкали тут до середини 13 ст. Значний відтинок часу від другої половини 13 і до кінця 17 ст. донедавна практично не був представлений антропологічним матеріалом. Перші публікації матеріалів цього періоду з'являються лише у кінці 1990-х рр. Ця лакуна у п'ять століть гальмувала вирішення ключових питань про можливі зміни у антропологічній структурі населення регіону після монгольської навали, про

типи давнього населення, на основі яких проходило формування фізичного типу українців, про час антропологічної консолідації населення наших земель. Тому поява матеріалу, що датується добою пізнього середньовіччя, викликає значний інтерес у дослідників.

Автором були досліджені та частково введені до наукового обігу матеріали чотирьох могильників, які дозволяють скласти попереднє уявлення про антропологічну ситуацію в Середньому Подніпров'ї у добу пізнього середньовіччя.

4.1. *Могильники Середнього Подніпров'я доби пізнього середньовіччя. Краніологічні характеристики окремих серій*

Могильники репрезентують населення досить невеликої правобережної придніпровської території. Найбільш північним є могильник з міста Вишгорода, трохи нижче по Дніпру могильник з Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві, найбільш південними є матеріали з поховань у селі Суботові та місті Чигирині на Черкащині. Усі поховання є ґрунтовими та здійснені за християнським обрядом.

Могильники неоднакові за розмірами, представляють різні соціальні групи та мають різне датування. Найвужче датується могильник у Вишгороді (перша половина 17 ст.) та Чигирині (кінець 16 — початок 17 ст.), пізньосередньовічний могильник у Суботові, скоріше за все, функціонував до початку 17 ст. Найширше датування має могильник з Михайлівського Золотоверхого монастиря (15 — початок 18 ст.). Матеріали усіх перелічених могильників охоплюють період від 15 до початку 18 століття, але переважають кісткові рештки з поховань кінця 16 — першої половини 17 ст.

Міське населення доби пізнього середньовіччя чітко репрезентують вишгородці. На могильнику Михайлівського Золотоверхого монастиря могли бути поховані, головним чином, кияни-городяни та монахи, що цілком могли бути як місцевими, так вихідцями з інших земель. Формально до міського населення можна віднести також чигиринців, хоча цвинтар вважається козацьким, а представники козацтва навряд чи є класичними городянами. Єдина невелика вибірка, що представляє сільське населення походить з с. Суботів.

Антропологічні матеріали з розкопок середньовічного цвинтаря у м. Чигирин. У 1993 р. під час будівельних робіт у центрі м. Чигирин (Черкаська обл.) було виявлено великий середньовічний могильник. Його дослідження могильника проводилися у 1993—1994 рр. Чигиринською археологічною експедицією під керівництвом П.А. Горішнього (Горішній, Нерода, 1994).

Могильник є ґрунтовий, орієнтація скелетів переважає головою на південний-захід з невеликим відхиленням на захід та північний захід. Покійні лежали в дерев'яних домовинах випростано горілиць, руки покладені

на животі або на грудях, інколи одна рука на животі, а друга на грудях або на плечі. Поховальний інвентар був досить незначний: хрестики, намисто, булавки, фрагменти одягу, підківки для чобіт, кілька монет 16—17 ст. Археологічний матеріал дав підставу вважати могильник козацьким цвинтарем кінця 16 — початку 17 ст.

Незважаючи на значну кількість поховань, відкритих на цвинтарі (250 могил), антропологічного матеріалу, придатного для досліджень за повною краніологічною програмою, виявилося значно менше, а ніж очікувалося. Погана збереженість кісток пов'язана з піщаними ґрунтами та будівельними роботами 19 ст., які зачепили частину могильника. Навіть після ретельної реставрації, що проводилася автором цієї роботи, з окремих черепів можна було зняти лише декілька вимірів.

Чоловіча серія складається з 27 черепів та має такі краніологічні характеристики. Мозковий відділ черепа характеризується середнім поздовжнім та великими широтними розмірами, висота склепіння черепа середня. Череп у середньому вияві брахікранний, але ознака має значний розмах варіацій, від доліхокранних до ультрабрахікранних. Лоб широкий, нахил лобної кістки помірний, надперенісся виступає сильно.

Відділ обличчя характеризується великими широтними розмірами як для діаметра вилиць, так і для верхньої та середньої ширини. Висота обличчя на межі середніх та низьких розмірів, за верхньолицевим покажчиком — мезен. Обличчя ортогнатне. Горизонтальне профілювання верхнього відділу обличчя помірне, а на рівні передньоносового шипа — добре, але на грані з помірним. Глибина іклової ямки середня.

Висота носа знаходиться на межі низьких та середніх розмірів, ширина носа середня. За носовим покажчиком ніс мезоринний. Перенісся широке, високе, за симотичним та дакріальним покажчиком — високе і добре профільоване. Кістки носа виступають сильно. Орбіти низькі за абсолютними розмірами та покажчиком.

У середньому вияві чоловіча вибірка з Чигирина європеоїдна, характеризується пропорціями обличчя та його деталей типовими для східнослов'янського масиву доби середньовіччя. Послаблення горизонтального профілювання обличчя та значну ширину обличчя інколи трактують як послаблення європеоїдності. Але наша група має різко виступаючий ніс, широке та високе перенісся, глибокі іклові ямки, тобто яскраво європеоїдну комбінацію ознак. Інформація стосовно середніх розмірів черепів подається в табл. 4.1.

Жіноча серія з Чигирина характеризується середнім поздовжнім та середнім (на межі з великим) поперечним і висотним діаметрами, брахікранією Черепний покажчик має великий розмах варіацій (від доліхокранних до брахікранних форм). Лоб широкий, нахил його помірний.

Обличчя середньошироке та середньовисоке, за покажчиком мезорине. Вертикальне профілювання обличчя можна охарактеризувати як ортогнатне. Горизонтальне профілювання обличчя помірне на верхньому рівні та добре на середньому рівні. Глибина іклової ямки середня.

Таблиця 4.1. Середні розміри та розмах варіацій чоловічих черепів з розкопок козацького цвинтаря у м. Чигирин

Ознаки за Мартіном	N	Min—Max	M	M	S	V
1. Поздовжній діаметр	27	168—190	180,2	1,16	6,01	3,34
8. Поперечний діаметр	25	139—160	148,1	1,11	5,56	3,75
17. Висотний діаметр b—br	20	122—144	134,3	1,21	5,39	3,97
20. Вушна висота p—br	24	109—124	116	0,76	3,72	3,21
5. Довжина основи черепа	19	95—112	101,9	1,08	4,69	4,60
9. Найменша ширина чола	31	80—108	99,3	1,07	5,94	5,99
10. Найбільша ширина лоба	25	95—136	124,4	1,58	8,18	10,9
12. Ширина потилиці	29	104—131	114,1	0,96	5,15	4,51
40. Довжина основи обличчя	18	83—107	97,4	1,30	5,50	5,65
43. Верхня ширина обличчя	31	92—120	108,5	0,91	5,08	4,68
45. Діаметр вилиць	20	128—146	138,4	1,17	5,22	3,78
46. Середня ширина обличчя	24	92—116	101	1,16	5,66	5,61
48. Верхня висота обличчя	30	62—76,5	68,9	0,65	3,58	5,19
55. Висота носа	29	45—56,5	50,2	0,60	3,24	6,45
54. Ширина носа	32	21—28	25	0,34	1,92	7,69
51. Ширина орбіти	31	38—48	42,8	0,44	2,42	5,66
52. Висота орбіти	31	24—36	31,9	0,46	2,54	7,95
SC. Симотична ширина	25	7—15	11,4	0,40	2,02	17,72
SS. Симотична висота	24	2—8	4,7	0,36	1,79	38,11
DC. Дакріальна ширина	21	20—28	24,8	0,50	2,03	17,72
DS. Дакріальна висота	21	7—19	13,2	0,56	2,58	19,59
Fossa caninae	20	3—8	5,2	0,32	1,44	27,92
32. Кут лоба (nasion-met.)	11	78—92	85,5	1,14	3,78	4,46
77. Назомалярний кут	25	134—153	141,6	0,90	4,36	3,08
Zm. Зигомаксилярний кут	22	121—139	129,1	1,05	4,92	3,79
72. Загальний кут обличчя	11	78—92	85,5	1,12	3,72	4,46
75.1. Кут носа	9	27—39	32,4	1,27	3,81	11,75
Черепний покажчик	24	73,5—88,8	82	0,90	4,39	5,35
Верхньолицевий покажчик	21	45,3—56	50,2	0,63	2,89	5,75
Носовий покажчик	26	42,9—57	49,6	0,90	4,6	9,28
Орбітний покажчик	30	63,3—83	74,7	0,95	5,19	6,95
Симотичний покажчик	24	20—72,2	40	2,50	12,27	30,67
Дакріальний покажчик	20	30—67,9	54,8	2,50	11,1	20,39

Ніс середньовисокий та середньоширокий. Перенісся широке, високе, за покажчиком та добре профільоване. Кістки носа виступають середньо. Орбіти середньоширокі та низькі як за абсолютними розмірами, так і за

орбітним покажчиком. Інформація стосовно середніх розмірів черепів подається в табл. 4.2.

Таблиця 4.2. Середні розміри та розмах варіацій жіночих черепів з козацького цвинтаря у м. Чигирин

Ознаки за Мартіном	N	Min—Max	M	m	S	V
1. Поздовжній діаметр	24	160—188	171,5	1,19	5,84	3,40
8. Поперечний діаметр	26	130—149	139,8	0,91	4,64	3,32
17. Висотний діаметр b—br	21	120—138	130,7	1,19	5,47	4,18
20. Вушна висота p—br	20	105—122	112,6	0,97	4,33	3,84
5. Довжина основи черепа	19	88—106	97,5	0,99	4,33	4,44
9. Найменша ширина чола	26	88—104	95,9	0,72	3,86	4,03
10. Найбільша ширина лоба	24	95—126	118,5	1,31	6,40	5,40
12. Ширина потилиці	24	97—118	109,2	1,09	5,34	4,89
40. Довжина основи обличчя	19	84—102	92,9	1,01	4,39	4,72
43. Верхня ширина обличчя	29	94—113	102,6	0,85	4,56	4,45
45. Діаметр вилиць	21	114—131	124,1	1,04	4,77	3,85
46. Середня ширина обличчя	23	83—102	94,3	0,99	4,73	5,02
48. Верхня висота обличчя	29	62—75	66,9	0,58	3,12	4,66
55. Висота носа	30	35—58	48,9	0,74	4,06	8,30
54. Ширина носа	28	21—29	24,7	0,38	2,01	8,14
51. Ширина орбіти	30	38—44	41	0,31	1,71	4,16
52. Висота орбіти	29	20—39	31,6	0,69	3,69	11,68
SC. Симотична ширина	27	8—15	10,2	0,36	1,85	18,25
SS. Симотична висота	26	2—7,5	3,7	1,51	1,52	41,28
DC. Дакріальна ширина	16	18—26	22,8	0,57	2,29	10,04
DS. Дакріальна висота	15	9—16	12,0	0,43	1,67	31,91
Foss caninae	23	2—7	4,3	0,26	1,23	28,61
32. Кут лоба (nasion-met.)	8	82—90	85,1	1,07	3,02	3,57
77. Назомалярний кут	26	130—148	141,1	0/90	4,57	3,24
Zm. Зигомаксилярний кут	21	118—134	127	0,97	4,43	3,49
72. Загальний кут обличчя	8	82—90	85,1	0,97	2,75	3,23
75.1. Кут носа	7	18—27	23,1	1,30	3,44	14,85
Черепний покажчик	23	74,2—87	81,5	0,80	3,83	4,70
Верхньолицевий покажчик	19	48,8—58	54,1	0,60	2,63	4,85
Носовий покажчик	27	42,3—58	50,8	1,03	5,34	10,52
Орбітний покажчик	28	52,6—92	76,8	1,58	8,37	10,90
Симотичний покажчик	23	20—66,9	37,8	2,96	14,2	37,64
Дакріальний покажчик	14	40—70	53,7	2,59	9,67	18/01

Навіть візуальний огляд серії передбачає її неоднорідність, що підтверджує статистична обробка. Сильний розмах мінливості ознак відбиває внутрішньо групові відмінності. Порівняння дисперсій ознак, коефіцієнтів варіацій ознак зі стандартними виявляє підвищену варіабельність за багатьма параметрами (у 24 випадках з 34 у чоловічій групі та у 13 — з 34 у жіночій групі).

Були розраховані також коефіцієнти парної кореляції. Внутрішньогрупові коефіцієнти кореляції в чоловічих та жіночих були розраховані для 16 пар найбільш таксономічно значимих ознак. В якості стандартних для порівняння були використані коефіцієнти, що були опубліковані Я.Я. Рогинським (Рогинский, 1954, с. 57—92), Г.С. Великановою (1975) та С.Г. Єфимовою (1991, с. 86). При порівнянні коефіцієнтів нашої групи зі стандартними відзначаються розходженнями, що відбивається у появі зворотних знаків, завищенні або занижені абсолютні значення величин. Це ще раз добре ілюструє неоднорідність антропологічного складу нашої серії. Інформація стосовно окремих кореляційних пар подана в табл. 4.3.

Аналіз намічає певні закономірності у зв'язках між ознаками. У чоловічій групі довші, вужчі та вищі черепи, для яких характерний менший черепний покажчик відзначаються кращим горизонтальним профілюванням обличчя, ширшими орбітами, носами які краще виступають.

Таблиця 4.3. Коефіцієнти кореляції окремих ознак в серії чоловічих черепів з могильника у м. Чигирин

Поздовжній діаметр	Поперечний діаметр	–0,168	Висотний діаметр	ширина орбіти	+0,382
—	висотний діаметр	+0,624	—	назомалярний кут	–0,480
—	ширина обличчя	+0,151	—	зигомаксилярний кут	–0,700
—	ширина орбіти	+0,364	—	черепний покажчик	–0,552
—	назомалярний кут	–0,347	Назомалярний кут	зигомаксилярний кут	+0,427
—	зигомаксилярний кут	–0,816	—	кут носа	–0,147
—	кут носа	+0,571	Зигомаксилярний кут	кут носа	–0,563
—	черепний покажчик	–0,698	Черепний покажчик	назомалярний кут	+0,444
Поперечний діаметр	висотний діаметр	–0,250	—	зигомаксилярний кут	+0,623
—	ширина обличчя	+0,522	—	лицевий покажчик	–0,21
—	ширина орбіт	–0,189	—	орбітний покажчик	+0,24
—	назомалярний кут	+0,388	Лицевий покажчик	орбітний покажчик	–0,02
—	зигомаксилярний кут	+0,186	—	—	—

Таким чином, у чоловічій групі прогнозується наявність двох головних компонентів. Перший з них характеризується більш довгою та високою черепною коробкою, меншим черепним покажчиком, обличчям, яке краще профільоване у горизонтальній площині, нижчими за покажчиком орбітами та більш виступаючім носом. Другий компонент відзначається різкішою брахікранією, нижчим склепінням черепа, який є коротшим та ширшим, обличчям, яке слабкіше профільоване у горизонтальній площині, дещо вищими за покажчиком орбітами, дещо меншим кутом носа. Треба відзначити, що обидва компонента характеризуються досить значною шириною обличчя.

Уточнити характер неоднорідності серії важче. Справа ускладнюється тим, що, як вже говорилося, могильник розміщався на піщаних ґрунтах, в яких кістяки сильно руйнуються. Кількість поховань на могильнику велика, але набрати репрезентативну вибірку черепів, які можна було б проаналізувати за допомогою низки статистичних методів, що вимагають повних реалізацій, важко. Тому ми змушені констатувати, що розгляд парних кореляцій, які охоплюють більшу кількість спостережень, скоріше за все є більш об'єктивним.

Нам вдалося відібрати лише 10 чоловічих черепів, які можна було залучити до міжгрупового аналізу факторним та кластерним методами. За 9 таксономічно значущими ознаками (поздовжній, поперечний, висотний діаметри черепа, ширина, висота обличчя, назомалярний та зигомаксилярний кути, ширина орбіт, ширина носа). За результатами аналізу виділилися два типи, зрозуміло, що у зв'язку з малою чисельністю вибірки, отримані результати носять дуже орієнтовний характер. Виокремлення типів на такому невеликому матеріалі може викликати певний скептицизм, але результати досить близькі тим, які ми отримали при розгляді сітки парних кореляцій, де був задіяний значно більший за обсягом масив спостережень. Середні характеристики типів у табл. 4.4.

Як відомо, виділення типів при внутрішньогруповому аналізі та реальність їх має сенс за умов етнічної, географічної або соціальної локалізації типів, якщо вони мають етногеографічну реальність за межами групи.

Таблиця 4.4. Середні характеристики типів чоловічих черепів з розкопок козацького цвинтаря у м. Чигирин, виділені за результатами міжгрупового аналізу

Ознаки за Мартіном	Тип 1		Тип 2	
	N	M	N	M
1. Поздовжній діаметр	4	187,3	6	175,3
8. Поперечний діаметр	4	147,0	6	150,7
17. Висотний діаметр b—br	4	141,3	6	134,7
45. Діаметр вилиць	4	140,8	6	140,2
48. Верхня висота обличчя	4	69	6	69,7
55. Висота носа	4	51,1	6	51,7
54. Ширина носа	4	23,6	6	25,5
51. Ширина орбіти	4	44	6	43
52. Висота орбіти	4	32,3	6	32,8
77. Назомалярний кут	4	138,6	6	142
Zm. Зигомаксилярний кут	4	127	6	133,3
75.1. Кут носа	4	35,3	6	30
Черепний	4	78,6	6	85,6
Верхньолицевий	4	49	6	49,6
Носовий	4	46,9	6	49,4
Орбітний	4	74,6	6	77,1
Симотичний	4	59,4	6	41,5

Перший компонент можна охарактеризувати як мезокранний, широколиций, з різким горизонтальним профілюванням обличчя та сильно виступаючим вузьким носом. Компонент можна пов'язати з гіперморфними варіантом европеоїдної раси, який здавна побутував на території України. Він характерний для населення 10—13 ст. з земель древлян, волинян, тиверців, а також частини мешканців галицьких територій. На цих землях існували доліхокранний та мезокранний варіант цього масивного широколицего типа. У нашому випадку треба враховувати процес брахікфалізації черепів, який у добу пізнього середньовіччя охопив усю територію Європи.

Середні цифри по другому кластеру дають можливість говорити про другий компонент як про брахікранний, з середньою висотою склепіння черепа, з середньопрофільованим у горизонтальній площині, але теж широколиций. Другий компонент у складі серії з Чигирина може бути пов'язаний з давніми групами степового населення (назва степове населення в антропологічній літературі вживається, як правило, щодо кочового та осідлого населення Євразійських степів, які антропологічно не належали до слов'янського масиву). Що стосується брахікранного европеоїдного типу з широким, дещо сплощеним на верхньому горизонтальному рівні обличчям, то в антропологічній літературі він інколи побутує під назвами сарматсько-салтівський, пізньосалтівський або зливкинський (Герасимова, Рудь, Яблонский, 1987). Морфотип пов'язують з давніми болгарами, він тривалий час мав доволі значне розповсюдження на півдні Східної Європи, зокрема і на півдні України. Детальніше ми зупинимося на цьому пізніше.

Чоловіча та жіноча вибірки черепів з могильника у Чигирині дещо різняться між собою. Жіноча серія відрізняється, з урахуванням статевого диморфізму, від чоловічої вищим, але вужчим обличчям, вищими орбітами та носом, вона має краще горизонтальне профілювання обличчя на назомалярному рівні та трохи менший черепний покажчик. Останні дві ознаки за однорідності серії мали б бути у жінок більшими. Це додає аргументів на користь змішаності серії.

Чоловіче населення поховане на козацькому цвинтарі в Чигирині істотно відрізняється від мезокранного, мезоморфного з тенденцією до вузьколицьості населення, похованого на сільських полянських могильниках Пороcся, які є територіально близькими, хоча і розташовувалися дещо північніше. Більший черепний покажчик чигиринців можна пояснити процесом брахікефалізації. Але, наприклад, така таксономічно важлива ознака як діаметр вилиць у пізньосередньовічного чоловічого населення з чигиринського могильника більшій, аніж у сільських груп полян на 6,6 одиниць, тобто різниця статистично достовірна. Різниця надто велика і йде в розріз з загальними тенденціями епохальної мінливості. Чигиринцям з популяцій давньоруської доби ближчими виявляються черепи з древлянських, волинських, тиверських та, скоріше за все, галицьких земель. Але чигиринці відрізняються і від них більшою шириною обличчя та послабленням горизонтального профілювання, що спричиняє до пошуку антропологічних впливів з боку степових груп Східної Європи доби середньовіччя. Статистично та морфологічно

близькими до чигиринців виявляються групи, які представляють змішане осіле населення Нижнього Подніпров'я з могильників 12—15 ст. Мамай-Сурка та Кам'янка. На згаданих могильниках домінували болгарська та аланська складові, але фіксувалася і присутність слов'янського населення (Литвинова, 2012). Значну статистичну та морфологічну подібність виявляють до чоловічої частини чигиринської популяції групи з Прутсько-Дністровського межиріччя з Лимбара та Старого Орхея (Великанова, 1975).

При порівнянні чоловічої групи з Чигирина з збірними серіями українців, в яких домінує матеріал 19 ст., вона виявляє значну близькість з усіма з них, а особливо зі збірними групами Центральної та Південної України. Хоча і від них також чигиринці відрізняються більшою шириною обличчя та послабленням горизонтального профілювання, тобто рисами, які характерні для антропології степового масиву доби середньовіччя. У цьому випадку менший діаметр вилиць населення пізнішого часу можна пояснити процесами епохальної мінливості.

Антропологічний матеріал змушує припустити участь у формуванні антропологічного складу населення Чигирина, окрім нащадків відносно широколицих мезокранних або доліхокранних давньоруських груп, також вихідців з окремих кочових популяцій або їх нащадків, що значно краще спостерігається у чоловічій групі.

Жіноча серія з Чигирина від мезокранного (з тенденцією до вузьколицесті) морфотипу, що характеризує сільські могильники полянських територій, відрізняється не так різко, як чоловіча. Та все ж, з давньоруських серій вона ближча статистично жіночому населенню з міст Витачів та Любеч, при більшій масивності останніх. З іншого боку, певну подібність чигиринки виявляють до населення Нижнього Подніпров'я з могильників Кам'янка, Мамай-Сурка, що є змішаними та мають у своєму складі істотну складову нащадків кочових груп.

Жіноча група з Чигирина виявляє більшу подібність зі збірними серіями українок 19 ст., аніж чоловіча.

Антропологічні матеріали з розкопок середньовічного цвинтаря в с. Суботів. У 1992 р. експедиція Археологічної інспекції Черкаської обласної держадміністрації під керівництвом М.О. Сухового проводила охороні розкопки в с. Суботів (колишньому родовому маєтку гетьмана Б. Хмельницького) Чигиринського р-ну Черкаської обл. Роботи проводилися на території неіснуючої нині Михайлівської Церкви і так званого Козацького майдану. Був виявлений пізньосередньовічний цвинтар, у культурному шарі численні фрагменти кераміки 17 ст. (Національний ..., 2002, с. 59). Автор розкопок схиляється до думки, що поховання могли бути здійснені раніше 17 ст.

Під час розкопок було відкрито одинадцять кістяків. Стан збереженості їх задовільний. Матеріал досліджувався автором цієї роботи. Після реставрації придатними для вимірів за краніометричною програмою, прийнятою вітчизняною антропологічною школою, виявилися 6 чоловічих та 3 жіночі кістяки. Серія не є великою, але на сьогоднішній день вона є єдиною, яка може представляти сільське населення Центральної України (Правобережжя) доби пізнього середньовіччя.

Чоловіча серія має такі краніологічні характеристики. Мозковий відділ черепа характеризуються середнім поздовжнім та великими широтними розмірами, висота склепіння черепа значна. Черепи у середньому вияві брахікранні, мають розмах варіацій від суббрахікранії до брахікранії. Лоб широкий, нахил лобної кістки помірний, надперенісся виступає сильно.

Відділ обличчя характеризується великими широтними розмірами, як для діаметра вилиць, так і для верхньої та середньої ширини обличчя. Вузьколиці індивідууми серед похованих відсутні. Висота обличчя середня, за верхньолицевим покажчиком — мезен. У групі фіксується присутність індивідів з низьким та дуже високим обличчям. Обличчя ортогнатне. Горизонтальне профілювання верхнього відділу обличчя помірне, а на рівні передньоносового шипа — добре. Глибина іклової ямки середня.

Висота та ширина носа середня, за покажчиком ніс мезоринний. Перенісся широке, високе, за симотичним та дакріальним покажчиком — високе і добре профільоване. Кістки носа виступають сильно. Орбіти широкі та низькі за абсолютними розмірами та покажчиком.

Жіноча серія характеризується середнім розмірами черепної коробки та брахікранією. Обличчя на верхньому рівні на межі середнього та широкого, на середньому рівні — середньошироке, діаметр вилиць значний. Висота обличчя невелика, за покажчиком — мезен. Вертикальне профілювання обличчя можна охарактеризувати як ортогнатне. Горизонтальне профілювання обличчя помірне на верхньому рівні та добре на середньому рівні. Глибина іклової ямки середня.

Ніс невеликих розмірів, за покажчиком середньоширокий. Перенісся широке, високе, за покажчиком добре профільоване. Кістки носа виступають середньо. Орбіти середньоширокі та низькі, як за абсолютними розмірами, так і за орбітним покажчиком. Середні розміри черепів подані в табл. 4.5.

Найближчими морфологічно та статистично суботівцям є популяція з козацького цвинтаря в Чигирині 16—17 ст., чого і можна було очікувати.

Від давньоруських сільських груп полянських земель чоловіча серія з Суботова відрізняється брахікранією, що можна пояснити епохальною мінливістю, більшою висотою черепа, більшими розмірами обличчя, слабкішим горизонтальним профілюванням обличчя, що не відповідає загальному напрямку часових змін. До того ж, різниця в ширині обличчя є суттєвою.

Дещо ближчими виявляються суботівці до давньоруських серій, що представлені масивним типом — з древлянських, волинських, тиверських, галицьких земель. Пропорції обличчя та його деталей у суботівців характерні для груп східних слов'ян доби середньовіччя з території України. Тим не менш, суботівці від усього масиву давньоруських серій відрізняються більшим черепним покажчиком, але це можна пояснити епохальною мінливістю, шириною лоба, обличчя, слабкішими кутами горизонтального профілювання обличчя. Ці особливості відхиляють нашу групу в бік груп степовиків для яких такі риси притаманні.

Зі збірних регіональних серій українців 19 ст. найближчими суботівцям виявляються популяції Південної та Центральної України. Але від них су-

Таблиця 4.5. Середні розміри черепів з розкопок могильника доби пізнього середньовіччя біля с. Суботів

Ознаки за Мартіном	Чоловіки		Жінки	
	Min—Max	M	Min—Max	M
1. Поздовжній діаметр	173—189	181,8	164—175	170
8. Поперечний діаметр	144—153	149	136—146	139,3
17. Висотний діаметр b-br	129—143	137,5	126—136	130
20. Вушна висота p-br	111,7—124,7	118,0	104,5—117,6	112,6
5. Довжина основи черепа	94—116	103,5	94—98	96
9. Найменша ширина чола	94—111	100,2	91—96	94,3
10. Найбільша ширина лоба	122—123	128,3	114—120	117,3
12. Ширина потилиці	108—118	114,2	104—115	108,9
40. Довжина основи обличчя	92,5—108	97,6	94—98	96
43. Верхня ширина обличчя	107—114	109,9	96—107	102
45. Діаметр вилиць	134—142	138,5	127—131,5	129,3
46. Середня ширина обличчя	97—107	101,0	89—98	93,3
48. Верхня висота обличчя	66—75	70,7	56—70	62,6
55. Висота носа	45—56	50,1	45—53	49
54. Ширина носа	22—27	25,2	22—26	23,6
51. Ширина орбіти	43,5—46	44,6	40—43	41
52. Висота орбіти	32—37	34,6	30—33	31
SC. Симотична ширина	8—13,5	9,8	11—13,5	12
SS. Симотична висота	3—7	4,7	2,5—5	4,2
DC. Дакріальна ширина	21—33,5	25,5	22—25,5	23,6
DS. Дакріальна висота	13,5—16	14,3	13—15	14,3
32. Кут лоба (nasion-met.)	77—90	85,6	88—88	88
77. Назомалярний кут	136,5—147	140,8	142—143	141
Zm. Зигомаксилярний кут	116—131,5	128,8	125—135	128,3
72. Загальний кут обличчя	82—92	85,6	82—85	86,3
75.1. Кут носа	23—36	30,8	27—31	29,3
Черепний покажчик	79,6—85,5	82,0	77,7—84,4	81,7
Верхньолицевий покажчик	48,2—54,3	50,6	48,8—53,3	51,0
Носовий покажчик	44,9—55,6	50,4	46—63	51,9
Орбітний покажчик	72,7—82,5	77,5	74,4—82,5	77,3
Симотичний покажчик	26,6—45,5	37,5	30,4—48,9	36,4
Дакріальний покажчик	47,1—71,4	57,5	56,5,4—68,2	61,2
Кількість спостережень	6—4		3—2	

ботівці відрізняються дещо ширшим скуловим діаметром, слабкішим горизонтальним профілюванням обличчя у середній частині та нижчим переніссям.

Дуже маленька жіноча вибірка з Суботова відрізняється від сільських серій полянських територій у тому ж напрямку, що і чоловіча, — більшим черепним покажчиком та більшими широтними розмірами обличчя.

Зі збірних регіональних серій українців 19 ст. найближчими їй виявляються жінки Східної України, для яких також характерні широкі та низькі обличчя, помірне профілювання обличчя на горизонтальному рівні. Східна група українок, нагадаємо, була сформована на матеріалах Полтавщини та Харківщини (Алексєєв, 1971).

Антропологічні матеріали з розкопок цвинтаря на території Михайлівського Золотоверхого монастиря. У 1998 р. під час археологічних досліджень у м. Києві, що проводилися Архітектурно-археологічною експедицією Інституту археології НАН України, території Михайлівського Золотоверхого монастиря, а також прилеглих територіях був отриманий цікавий антропологічний матеріал доби середньовіччя.

Нами були вивчені скелетні рештки 70 похованих. Збереженість матеріалу погана, він потребував ретельної реставрації, частина кістяків була зруйнована будівельними роботами. Основний масив скелетів (51 особа) походив з поховань, які археологи датують добою пізнього середньовіччя (Івакін, Козубовський, Козюба та ін., 1999). Декілька поховань з могильника належить до давньоруської доби. Скелети з них мають дуже погану збереженість, що робить їх непридатними для краніологічних та остеометричних вимірів, а також позбавляє можливості порівняти з ними кістяки з поховань доби пізнього середньовіччя з території цього ж могильника.

У цій роботі ми оперували тільки матеріалами з пізньосередньовічних могил (датованих 15—18 ст.) Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Після реставраційних робіт, що були проведені автором, придатними для вимірів за краніометричною програмою, прийнятою вітчизняною антропологічною школою, виявилися 14 чоловічих та 12 жіночих черепів. Індивідуальні виміри подані в додатках, табл. 25.

Серія чоловічих черепів у середньому характеризується брахікранією, середнім поздовжнім діаметром, при великому поперечному та висотному діаметрах. Розмах варіацій черепного покажчика досить значний: від доліхокранії до брахікранії. Лобна кістка середньоширока, кут профілю лоба помірний. Обличчя середньошироке, середньовисоке, за покажчиком мезен. Горизонтальне профілювання його помірне на назомалярному рівні та гарне на середньому. Обличчя ортогнатне. Орбіти низькі. Ніс має середню ширину та висоту, за покажчиком вузький. Кістки носа виступають сильно. Перенісся високе (дивись табл. 4.6).

Серія жіночих черепів характеризується середньою довжиною та висотою, значною шириною черепної коробки, брахікранною формою черепа. Лоб середньоширокий, помірно похилий. Обличчя середньошироке (на межі з широким) та середньовисоке, за верхньолицьовим покажчиком —

Таблиця 4.6. Середні розміри чоловічих черепів із розкопок цвинтаря біля Михайлівського Золотоверхого монастиря

Ознаки за Мартіном	N	Min—Max	M	M	S	V
1. Поздовжній діаметр	13	167—206	180,8	2,83	10,22	5,65
8. Поперечний діаметр	14	137—162	147,6	1,82	6,82	4,62
17. Висотний діаметр b—br	10	129—162	141,2	2,82	8,93	6,32
20. Вушна висота p—br	9	111,1—130,9	117,5	2,24	6,72	5,72
5. Довжина основи черепа	10	97—114	104,9	2,02	6,40	6,10
9. Найменша ширина чола	14	92—102	97,2	0,89	3,33	3,43
10. Найбільша ширина лоба	12	117—137	125,4	2,09	7,22	5,75
12. Ширина потилиці	12	110—127	115,2	1,32	4,57	3,97
40. Довжина основи обличчя	7	88—110	96,4	2,78	7,37	7,64
43. Верхня ширина обличчя	12	100—109	104,9	0,79	2,75	2,62
45. Діаметр вилиць	10	123—147	135,6	2,05	6,47	4,77
46. Середня ширина обличчя	7	92—103	99,3	1,49	3,95	3,97
48. Верхня висота обличчя	11	67—77	70,6	0,97	3,20	4,53
55. Висота носа	11	49—57	52,6	0,70	2,34	4,44
54. Ширина носа	12	22—28	25	0,43	1,48	5,35
51. Ширина орбіти	12	40—46	42,4	0,45	1,56	3,69
52. Висота орбіти	14	28—38	32,9	0,66	2,46	7,48
SC. Симотична ширина	13	7—18	9,8	0,77	2,78	28,34
SS. Симотична висота	13	3—7	4,7	0,38	1,30	27,91
DC. Дакріальна ширина	8	18—28	21,4	1,21	3,42	16
DS. Дакріальна висота	8	10—18	13,3	0,90	2,55	19,24
Foss caninae	9	4—7	5,6	0,34	1,01	18,25
32. Кут лоба (nasion-met.)	5	76—88	82,2	2,15	4,82	5,86
77. Назомалярний кут	12	136,5—147	140,8	1,02	3,54	2,52
Zm. Зигомаксилярний кут	6	116—131,5	123,4	2,16	5,29	4,28
72. Загальний кут обличчя	5	82—91	85,6	1,60	3,58	4,18
75.1. Кут носа	6	24—38	31,7	1,89	4,63	14,63
Черепний покажчик	12	74,4—91,5	81,4	1,76	6,10	7,49
Верхньолицевий покажчик	9	49,2—57,5	51,9	0,94	2,81	5,42
Носовий покажчик	10	42,1—51	46,7	0,97	3,06	6,55
Орбітний покажчик	11	66,6—90,4	78,9	2,15	7,13	9,04
Симотичний покажчик	13	30—75	50,2	—	—	—
Дакріальний покажчик	8	52,2—80	62,0	—	—	—

низьке. Профілювання обличчя в горизонтальній площині різке. Обличчя ортогнатне. Орбіти низькі. Ніс середньоширокий за покажчиком, кістки носа виступають середньо, перенісся високе (табл. 4.7).

Таблиця 4.7. Середні розміри жіночих черепів із розкопок цвинтаря біля Михайлівського Золотоверхого монастиря

Ознаки за Мартіном	N	Min—Max	M	M	S	V
1. Поздовжній діаметр	7	164—184	172	2,63	6,95	4,04
8. Поперечний діаметр	7	132—150	141,3	2,30	6,07	4,30
17. Висотний діаметр b—br	5	124—134	128,4	2,17	4,85	3,76
20. Вушна висота p—br	7	104,5—117,6	111,2	1,93	5,09	4,58
5. Довжина основи черепа	5	95—100	98	0,84	1,87	1,91
9. Найменша ширина чола	8	91—107	94,6	1,80	5,10	5,39
10. Найбільша ширина лоба	9	110—137	118,2	2,89	8,66	7,32
12. Ширина потилиці	7	104—115	108,9	1,60	4,22	3,88
40. Довжина основи обличчя	4	88—99	92,5	2,40	4,80	5,18
43. Верхня ширина обличчя	6	98—110	102,2	1,78	4,36	4,26
45. Діаметр вилиць	7	123—133	127,9	1,16	3,09	2,41
46. Середня ширина обличчя	5	90—96	93,2	1,07	2,39	2,56
48. Верхня висота обличчя	5	61—71	65,6	1,83	4,10	6,25
55. Висота носа	4	45—53	49	1,83	3,65	7,45
54. Ширина носа	5	23—26	24,4	0,68	1,52	6,22
51. Ширина орбіти	6	39—44	41,8	0,70	1,72	4,12
52. Висота орбіти	6	29—35	32,5	0,92	2,26	6,95
SC. Симотична ширина	6	6—11	8,5	0,85	2,07	24,40
SS. Симотична висота	6	2—6	3,2	0,65	1,60	50,59
DC. Дакріальна ширина	6	21—27	22,8	0,87	2,14	9,36
DS. Дакріальна висота	6	11—14	12,2	0,48	1,17	9,61
Foss caninae	5	2—7	4,2	0,86	1,92	45,8
32. Кут лоба (nasion-met.)	4	80—94	85,9	3,01	6,02	7,02
77. Назомалярний кут	7	127,5—144	136	1,94	5,14	3,78
Zm. Зигомаксилярний кут	5	119—135	128,6	2,74	6,14	4,77
72. Загальний кут обличчя	4	85—93	88,3	1,97	3,95	4,47
75.1. Кут носа	3	21—23	22	0,58	1	4,55
Черепний покажчик	7	77,4—86,1	81,8	1,20	3,19	3,90
Верхньолицевий покажчик	5	47,3—55	51,1	1,27	2,83	5,54
Носовий покажчик	4	43,4—57,7	50,8	2,92	5,85	11,52
Орбітний покажчик	6	70,7—81,3	77,7	1,61	3,95	5,09
Симотичний покажчик	6	18—54,5	37,3	5,86	14,34	38,48
Дакріальний покажчик	5	44,4—63,3	53,5	2,73	6,69	12,49

Візуальний огляд серії вказує на її неоднорідність, що підтверджується статистичним аналізом. Група відзначається завищеною варіабельністю більшості краніологічних ознак. Для перевірки її на однорідність емпіричні

коефіцієнти варіації були порівняні з стандартними (Алексеев, Дебец, 1964). У більшості випадків у нашій групі вони виходили за межі стандартних, це свідчить на користь того, що нормальна мінливість у популяції порушена та вона неоднорідна. Були розраховані парні коефіцієнти кореляції. При порівнянні їх з стандартними фіксуються розходження, що відбиваються в появі зворотних знаків, занижених, або завищених розмірах. Це також свідчить про неоднорідність популяції.

Логічно було б очікувати, що у середньому вияві наша михайлівська серія виявить найбільшу подібність до груп доби пізнього середньовіччя з Києва та Київщини. На превеликий жаль, антропологічні матеріали, які були б хронологічно близькі нашій популяції та походили з близьких територій, представлені слабо. В одних випадках стан збереженості кістяків незадовільний, в інших — ми маємо справу з надто специфічним матеріалом. Окремі групи матеріалу були дуже широко датовані, включали у себе черепи як домонгольського, так і пізньосередньовічного часу. Це не давало змоги антропологам аргументовано говорити про суттєву зміну населення або його спадковість у регіоні.

Спираючись на сучасну базу даних, можна відзначити, що населення міста Києва було строкатим як у давньоруську добу, так і в добу пізнього середньовіччя. Так, серія з розкопок могильника 14—17 ст. на вул. Андріївська (Поділ) відзначається специфічною комбінацією ознак. Брахікранні з середньошироким різкопрофільованим обличчям черепи в середньому характеризуються доволі значною висотою обличчя (73 мм) та орбіт, що не є типовим для слов'янських популяцій. Дослідник матеріалу П.М. Покас знаходив паралелі цій серії в пізньосередньовічних групах Закавказзя, що були опубліковані М.Г. Абдушелішвілі, та пов'язував її з вихідцями з Вірменії, що здавна селилися на київському Подолі (Покас, 1993, с. 134—137). Від названої серії Михайлівська група суттєво відрізняється в тому ж напрямку, як і інші східнослов'янські популяції, тобто меншою висотою орбіт, обличчя та слабкішим його профілюванням.

Антропологічні матеріали з розкопок Успенського собору Київської Лаври, на превеликий жаль, дуже широко датовані, до того ж, монастир притягував до себе людей з різних кутків православного світу, бути похованим на його території вважалося престижним. У тих випадках, коли поховання датовані більш вузько (15 ст.), вони належать, наприклад, вихідцям із литовської княжої династії та навряд можуть репрезентувати рядове населення міста. До того, збереженість матеріалів дуже погана, антропологи можуть констатувати лише приналежність їх до кола північних європеоїдів (Потєхіна, Козак, 1999).

Якщо ми звернемося до київських серій давньоруської доби, а їх ми маємо декілька, то черепи з цвинтаря Михайлівського монастиря в середньому вияві вкладаються (за виключенням черепного покажчика) в розмах міжгрупових варіацій ознак популяцій міста часів Київської Русі, що зрозуміло, бо давньоруське населення було досить строкатим на рівні окремих могильників. Але за своїм комплексом ознак вони не є надто близькими до жодної з київських серій 10—13 ст. Результат цілком прогнозований, бо Київ за ці

століття пережив дуже багато різних подій — монгольську руйнацію, зміну статусу, період значної політичної та економічної нестабільності.

Від сільських давньоруських груп полянських земель наша серія істотно відрізняється цілою низкою таксономічно важливих ознак: значним черепним покажчиком (брахікранією), ширшим обличчям, але вужчим носом, вищою черепною коробкою. Але брахікефалізація є загальною морфологічною тенденцією доби пізнього середньовіччя, хоча причини її виникнення залишаються предметом дискусії. Тобто, цю відмінність михайлівської, як і інших українських серій 14—17 ст. від східнослов'янських груп давньоруської доби можна пояснити епохальною мінливістю. Існує думка, що населення середньовічних міст поряд із більшим черепним покажчиком відрізняється від селян більшим діаметром вилиць, але це не супроводжується збільшенням висоти черепа, обличчя, орбіт, а якраз навпаки, бо іншим проявом часової мінливості, вважається граціалізації кістяка.

Тобто, збільшення висотних розмірів черепа, обличчя та його деталей у киян, що були поховані на пізньосередньовічному михайлівському цвинтарі, у порівнянні з сільським населенням полянських земель давньоруської доби не можна пояснити епохальною мінливістю. Це змушує схилятися до думки, що у цьому випадку ми маємо справу з вихідцями або нащадками вихідців з інших територій. Розгляне можливі варіанти.

У випадку з людьми, що поховані на пізньосередньовічному могильникові Михайлівського монастиря, ми, можливо, маємо справу з вихідцями з північно-західних або західних районів України. На користь цього свідчить те, що відносна широколицесть в них поєднується з значною висотою черепа, гарним горизонтальним профілюванням обличчя, вужчим носом, які характерна для серій черепів із древлянських, волинських та тиверських земель давньоруської доби.

Звичайно, населення давньоруського Києва також було неоднорідним, але якраз вихідці з територій, де домінували масивні типи (древлянських, волинських, тиверських, галицьких) представлені доволі слабо. Можна назвати лише вибірку чоловічих черепів з Верхнього Києва, яка складалася з людей, що загинули під час монголо-татарської навали (Козак, 2010) та, скоріше за все, належали вихідцям з західних та північних територій.

За середніми розмірами чоловіча група з Михайлівського монастиря виявляється доволі морфологічно близькою до груп з Чигирина (16—17 ст.), Вишгорода (17 ст.), Меджибожа (14—16 ст.), хоча в перелічених популяціях, особливо істотно в перших двох, відчувається присутність степового компонента. Доволі подібна михайлівська група і до практично усіх збірних краніологічних серій українців Центральної, Західної, Південної та Східної України, в яких домінує матеріал кінця 19 ст.

Для визначення місця населення, що покоїлося біля Михайлівського Золотоверхого Собору в колі популяцій близьких за часом, було проведене співставлення середньостатистичних покажчиків низки краніологічних серій за допомогою методів багатовимірної статистики.

Групи порівнювалися за низкою таксономічно важливих ознак: ширина та висота обличчя, ширина лоба, висота черепа, назомалярний та зигомаксиляр-

ний кути обличчя, кут носа, черепний, орбітний та носовий покажчики. До аналізу було залучені, перш за все, збірні серії чоловічих черепів східнослов'янських земель. Збірні групи 10—13 ст. репрезентують території різних племен: полян київських, чернігівських, переяславських (Алексеева, 1973), древлян-волинян (Рудич, 2003), тиверців (Великанова, 1975), а також населення міст Києва, Чернігова, Любеча, Вітачіва (Алексеева, 1973), Галича (Рудич, 1998). Степовий регіон був представлений могильниками 12—15 ст. осілого населення Нижнього Подніпров'я: Кам'янка (Кондукторова, 1957), Каїри (Зіневич, 1960), Мамай-Сурка (Литвинова, 2006), Благовіщенка (Круц, Литвинова, 2003), а також збірними групами половців півдня України, печенігів України, ногайців Північного Криму, ногайців Херсонщини (Круц, 2003), кочовиків півдня України, що не мають чіткої етнічної інтерпретації (Круц, 2003), серією з могильника Лимбар у Молдові, який пов'язують із болгарами (Великанова, 1975). Найбільш хронологічно близькими до нашого матеріалу були серії з Чигирина, Вишгорода, Меджибожа (Рудич, Толкачев, 2006), збірні серії українців Західної, Центральної, Східної та Південної України (Алексєєв, 1971).

За результатами міжгрупового факторного аналізу статистично найближчими до чоловіків із могильника Михайлівського Золотоверхого монастиря виявилися серії з Чигирина, Вишгорода, збірні серії українців Центральної, Західної, Південної України. Із серій давньоруської доби найближчими виявилися, як і очікувалося, серія древлян-волинян, Галича, лівобережного могильника давньоруської доби з Переяслава-Хмельницького.

Жінки, поховані на цвинтарі Михайлівського Золотоверхого монастиря, характеризуються відносною широколицестю при різкому горизонтальному профілюванні обличчя, широким носом. Така комбінація ознак у давньоруську добу характеризувала доволі значний масив жіночих серій — древлянсько-волинських, тиверських та Галицьких територій. Жінки з земель полян київських відзначалися вужчим обличчям, що гірше профільоване у горизонтальній площині, але більшим кутом носа.

Таким чином, за результатами аналізу населення, яке було поховане на цвинтарі 15—18 ст. Михайлівського Золотоверхого монастиря, найпростіше пов'язати з нащадками мешканців північно-західних або західних регіонів України. Тобто, на матеріалах цього могильника та козацького цвинтаря у Чигирині ми можемо стверджувати, що в добу пізнього середньовіччя на територію Середнього Подніпров'я відбулися суттєві міграції з північно-західних та західних земель України, які колись займали племена древлян, волинян, тиверців та східних хорватів.

У підсумку відзначимо, що антропологічний матеріал чудово свідчить на користь того, що населення міста Києва відзначалося строкатістю як у давньоруський, так і пізньосередньовічний період та формувалося з груп, що мали різне генетичне походження. Але намічаються певні зміна напрямку міграційних потоків, які поповнювали склад населення міста. У давньоруську добу у Києві антропологами фіксуються вихідці з полянських земель та територій, що складали пояс доліхокранних середньолицих типів, який йшов через території сіверян, радимичів, кривичів смоленських, дреговичів. Вод-

ночас, стосовно переселенців із північних територій, варто говорити не про окремих мігрантів, а про групи переселенців. У добу пізнього середньовіччя спостерігається дещо інша картина. У випадку з людьми, які були поховані на території Михайлівського монастиря, ми можемо фіксувати генетичні зв'язки з населенням, предки якого в добу Київської Русі мешкали в більш західних та північно-західних районах України, що належали до племінних територій древлян, волинян, тиверців та східних хорватів. Цей пояс широколицості проходив трохи північніше Києва, пересікав Дніпро та розповсюджувався від Любеча вниз за течією ріки.

Схоже на те, що зміна міграційних потоків істотно вплинула на антропологічну ситуацію не тільки в місті Києві, а на всій території Середнього Подніпров'я (Правобережжя). У добу пізнього середньовіччя (на матеріалах з Києва, Чигирина, Суботова) — домінують зв'язки з населенням, предки якого у давньоруську добу мешкали в більш західних та північно-західних землях східнослов'янського масиву.

Антропологічний склад населення середньовічного Вишгорода. У 1990—96 рр. під час археологічних досліджень у м. Вишгород, що проводилися Правобережною давньоруською експедицією Інституту археології НАН України (начальник експедиції Р. Орлов), було отримано антропологічний матеріал, який походить з поховань, що датуються авторами розкопок першою половиною 17 ст. — культурний шар навколо церкви Бориса та Гліба на місці недільної школи (Дегтярева, Орлов, 2005, с. 92).

Автором цієї роботи були вивчені скелетні рештки з 67 поховань. Збереженість їх середня. Придатними для вимірів за програмою, прийнятою вітчизняною антропологічною школою, виявилися 14 чоловічих та 12 жіночих черепів. Індивідуальні виміри подані в додатках, табл. 26.

Чоловіча серія в середньому характеризується брахікранією, середніми поздовжнім та висотними діаметрами при великому поперечному діаметрі. Лобна кістка широка, кут профілю лоба тяжіє до прямого. Діаметр вилиць належить до категорії середніх, верхня висота обличчя мала. За верхньолицевим покажчиком обличчя низьке. Орбіти середньоширокі, низькі за абсолютними розмірами та орбітним покажчиком. Ніс має малу ширину та висоту, середній носовий покажчик. Кістки носа виступають сильно. Горизонтальне профілювання обличчя помірне на назомалярному рівні та гарне на середньому. Іклова ямка середньої глибини. Обличчя ортогнатне. Загальний кут обличчя дорівнює середньолицевому. Перенісся середньовисоке за симотичним покажчиком, високе за дакріальним.

Жіноча серія черепів з Вишгорода характеризується середніми розмірами. Форма черепної коробки брахікрана. Лоб середньоширокий на межі з широким. Обличчя середньошироке та середньовисоке, за верхньолицьовим покажчиком — низьке. Орбіти середньоширокі, середньовисокі, низькі за орбітним покажчиком. Ніс низький та вузький, носовий покажчик потрапляє до категорії середніх. Профілювання обличчя помірне на назомалярному рівні та добре на зигомаксилярному рівні. Обличчя ортогнатне. Кістки носа виступають середньо (табл. 4.8).

Серія з Вишгорода не є однорідною, що підтверджує статистичний аналіз. Група відзначається завищеною варіабельністю більшості краніологічних ознак. Емпіричні коефіцієнти варіації були порівняні з стандартними. У більшості випадків у нашій серії вони виходили за межі стандартних, що свідчить на ко-

Таблиця 4.8. Середні розміри чоловічих та жіночих черепів з розкопок середньовічного могильника у Вишгороді

Ознаки за Мартіном	Чоловіки			Жінки		
	Min—Max	M	S	Min—Max	M	S
1. Поздовжній діаметр	172—189	178,3	3,85	162—182	170,3	5,86
8. Поперечний діаметр	132—164	145,1	8,08	130—150	138,8	5,86
17. Висотний діаметр b—br	128—143	134,3	3,82	124—134	128,4	3,93
20. Вушна висота p—br	104—128	116,9	6,76	107—115	110,7	2,72
5. Довжина основи черепа	92—104	98,8	3,44	86—98	94,5	3,85
9. Найменша ширина чола	89—106	99	5,25	90—106	95,7	4,65
10. Найбільша ширина лоба	102—146	123,7	—	112—134	119,8	—
12. Ширина потилиці	104—129	117,7	—	105—112	108,1	—
40. Довжина основи обличчя	86—103	95	5,6	89—98	93	3,32
43. Верхня ширина обличчя	98—116	104,8	5,02	89—114	101,3	6,69
45. Діаметр вилиць	121—154	135	8,38	121—134	127	4,66
46. Середня ширина обличчя	90—104	93,3	3,93	91—104	96,9	4,49
48. Верхня висота обличчя	59—71	67,1	3,18	61—71	65	2,98
55. Висота носа	46—55	49,8	3,51	40—53	47,3	3,96
54. Ширина носа	22—25	23,4	1,22	21—25	22,9	1,45
51. Ширина орбіти	40—44	41,9	1,32	38—43	40,8	1,62
52. Висота орбіти	29—34	32,4	1,49	28—33	31,4	1,67
SC. Симотична ширина	7—18	10,9	4,11	7,5—13,5	9,7	2,21
SS. Симотична висота	2,5—6	4,3	1,37	2—3,5	2,7	0,50
DC. Дакріальна ширина	19—28	24	1,17	18—27	23,4	1,0
DS. Дакріальна висота	10,1—18	13,2	2,33	9,5—14	12,2	3,02
32. Кут лоба (nasion-met.)	82—90	86,5	2,62	83—89	86	2,15
77. Назомалярний кут	137—147	142	3,02	136—147	141,3	3,24
Zm. Зигомаксилярний кут	121—137	130,1	5,48	124—135	128,9	4,96
72. Загальний кут обличчя	84—90	86,6	1,92	83—90	85,8	3,18
75.1. Кут носа	25—33	30	2,71	20—25	22,6	2,3
Черепний покажчик	73,3—93,7	81,5	5,12	75,8—86,8	81,2	3,8
Верхньолицевий покажчик	46,1—53,4	49,8	2,22	48,4—52,1	50,4	1,35
Носовий покажчик	42,3—54,3	47,3	3,85	41,5—52,5	49,2	3,21
Орбітний покажчик	70,7—82,5	78,1	1,14	65,1—86,8	77,4	6,11
Симотичний покажчик	27,7—55,5	42,8	10,53	18,5—43,7	28,5	8,28
Дакріальний покажчик	40,7—78,9	58,7	13,17	36,5—77,7	53,4	12,71
Кількість спостережень	14—7			12—7		

ристь того, що нормальна мінливість у групі порушена та вона неоднорідна. Були розраховані коефіцієнти кореляції. При порівнянні коефіцієнтів нашої серії з стандартним фіксуються розходження, що відбиваються в появі зворотних знаків, занижених або завищених абсолютних розмірів. Внутрішньогруповий аналіз парних кореляцій намітив такі тенденції: в чоловічій серії зі збільшенням ширини обличчя збільшується висота обличчя, висота орбіт, назомалярний кут та черепний покажчик. Таким чином, парна кореляція намічає можливу наявність у чоловічій групі з Вишгорода двох головних компонентів.

Перший компонент характеризується меншим черепним покажчиком, меншими розмірами обличчя, яке краще профільоване. Другий — більшим черепним покажчиком, більшими розмірами обличчя, що має послаблене горизонтальне профілювання на назомалярному рівні.

Якщо звернутися до хронологічно раніших серій в пошуках витоків антропологічних компонентів нашої серії, то перший компонент нашої серії можна пов'язати з слов'янськими популяціями регіону, можливо, з полянами, для яких характерні мезокранія, середньошироке низьке обличчя, яке добре профільоване.

Другий компонент може бути пов'язаний з нащадками степового населення. Поєднання різкої брахікранії з широким обличчям та деяким сплощенням на назомалярному рівні характерні для носіїв так званого сарматсько-пізньосалтівського антропологічного типу.

У сумарному вияві за середніми розмірами чоловіча вишгородська група виявляється морфологічно та статистично близькою, хронологічно та територіально близьким групам — 17 ст. з Чигирина, Суботова та меншою мірою Меджибожа 14—16 ст., що й зрозуміло.

Популяція близька також до збірних краніологічних серій українців Центральної, Західної, Південної та Східної України, в яких домінує матеріал 19 ст. Вона виявляє значну подібність за різними ознаками то до однієї, то до іншої з них, але варто відзначити, що вишгородська серія відрізняється від усіх чотирьох груп українців слабкішим горизонтальним профілюванням обличчя та більшою високоорбітністю, що відбиває присутність у ній степового компонента, який на матеріалах 19 ст. читається гірше.

Більше запитань постає, коли ми починаємо порівнювати вишгородську серію з слов'янськими групами домонгольської доби. Наша серія з Вишгорода дає підстави стверджувати, що давньоруський компонент в українських серіях 17 ст. ще добре читається. Але більша ширина обличчя вишгородців вказує на присутність в серії саме степового комплексу, бо вона поєднується з тенденцією до послаблення горизонтального профілювання обличчя, що взагалі характерно для багатьох степових груп.

При включені до міжгрупового статистичного аналізу поряд зі слов'янськими низки степових серій, чоловіки з Вишгорода виявляють статистичну близькість з Зливкинським могильником салтово-маяцької культури, могильниками Старий Орхей, Лимар (пізнє середньовіччя Прутсько-Дністровського Межиріччя), Кам'янка, Благовіщенка, Чотирьохугольник, Великий Тарханський могильник, ногайцями Криму.

Жіноча група з Вишгорода порівнювалася з жіночими серіями з тих самих могильників, що і чоловічі, та за тим самим набором ознак. Вишгородські жінки загалом виявляються ближчими до давньоруських серій, ніж чоловіки з цього могильника. З популяцій давньоруської доби найближчими до них виявилися жінки з Чернігова та Любеча. Але жіноча серія з Вишгорода все ж демонструє певне відхилення від давньоруських груп регіону за рахунок таких ознак: черепний покажчик, ширина обличчя та горизонтальне профілювання. Вишгородки відрізняються брахікранією (що може відбивати епохальну мінливість), ширшим та слабкіше профільованим обличчям. Саме ці ознаки наближають їх до низки степових груп, хоча це виражено не так сильно, як у чоловіків. З найближчих хронологічно серій близькими до них виявляються мешканки Чигирина та Меджибожа, а також групи, що репрезентують осіле населення Нижнього Подніпров'я — Благовіщенки, Мамай-Сурки. У перших двох групах відчувається степова присутність, а останні — представляють собою змішане населення, серед якого переважають степовики, які осіли на землю.

Очевидно, в чоловічій та жіночій групі з Вишгорода головні антропологічні складові були представлені дещо в різних пропорціях. Степовий компонент був більшим в чоловічій серії.

Загальна краніологічна характеристика населення доби пізнього середньовіччя території Середнього Подніпров'я. Узагальнимо інформацію стосовно краніологічної характеристики населення доби пізнього середньовіччя, похованого на могильниках Середнього Подніпров'я.

Усі чотири чоловічі групи цього періоду характеризуються середньою довжиною черепної коробки при її значній ширині. За формою усі відомі на сьогоднішній день популяції потрапляють до категорії брахікранних. Черепні коробки середньовисокі або високі. Лоб середньоширокий та широкий, кут нахилу лобної кістки середній або близький до прямого. Верхня ширина обличчя значна у всіх випадках, діаметр вилиць потрапляє до категорій середньошироких (широких у слов'янському масштабі) та широких, а середня ширина обличчя на міжгруповому рівні коливається від малих до великих розмірів. Обличчя невисокі або середньовисокі за абсолютними розмірами та покажчиками. Горизонтальне профілювання обличчя на верхньому рівні потрапляє до категорії помірного, а на зигомаксилярному — різкого, але в окремих групах — з тенденцією до помірного. В усіх вибірках обличчя ортогнатні. Ширина орбіт середня або значна, висота мала або середня, за покажчиком вони низькі або середньовисокі. Висота та ширина носа коливається в межах середньої та великої за абсолютними розмірами та покажчиками. Кістки носа виступають сильно, перенісся широкі та високі за абсолютними розмірами та покажчиками.

Можна відзначити дещо більший черепний покажчик південних груп (Чигирин та Суботів), їх ширше на всіх рівнях обличчя та ширші носи.

На міжгруповому рівні у пізньому середньовіччі в Середньому Подніпров'ї спостерігається менший розмах варіацій ознак чоловічих серій та менша морфологічна строкатість, аніж у давньоруську добу. Це може свідчити про певні процеси уніфікації антропологічного типу населення даного регіону, які проходили в пізньому середньовіччі на даній території. Але треба відзначити, що кількість

популяцій доби пізнього середньовіччя, які можна залучити до аналізу, значно поступається кількості давньоруських груп. Інформація про міжгруповий розмах ознак пізньосередньовічних серій Середнього Подніпров'я міститься в табл. 4.9.

Таблиця 4.9. Розмах міжгрупових варіацій чоловічих та жіночих груп доби пізнього середньовіччя Середнього Подніпров'я

Ознаки за Мартіном	Чоловіки		Жінки	
	Min	Max	Min	Max
1. Поздовжній діаметр	178,3	181,8	170	171,5
8. Поперечний діаметр	145,1	149	138,8	141,3
17. Висотний діаметр b—br	134,3	141,2	128,4	130,7
20. Вушна висота p—br	116	118	110,7	112,6
5. Довжина основи черепа	98,8	104,9	94,5	98
9. Найменша ширина лоба	97,2	100,2	94,3	95,9
10. Найбільша ширина лоба	123,7	128,3	117,3	119,8
12. Ширина потилиці	114,1	117,7	108,1	109,2
40. Довжина основи обличчя	95	97,6	92,5	96
43. Верхня ширина обличчя	104,8	109,9	101,3	102,6
45. Діаметр вилиць	135,6	138,5	124,1	129,3
46. Середня ширина обличчя	93,3	101	93,2	96,9
48. Верхня висота обличчя	67,1	70,7	62,6	66,9
55. Висота носа	49,8	52,6	47,3	49
54. Ширина носа	23,4	25,2	22,9	24,7
51. Ширина орбіти	41,9	44,6	40,8	41,8
52. Висота орбіти	31,9	34,6	31	32,5
SC. Симотична ширина	9,8	10,9	8,5	12
SS. Симотична висота	4,2	4,7	2,7	4,2
DC. Дакріальна ширина	21,4	25,5	22,8	23,6
DS. Дакріальна висота	12,8	14,3	12,0	14,3
32. Кут лоба (nasion—met.)	82,2	86,5	85,1	88
77. Назомалярний кут	140,8	142	136	142,3
Zm. Зигомаксилярний кут	123,4	130,1	127	128,9
72. Загальний кут обличчя	85,5	86,6	85,1	88,3
75.1. Кут носа	30	32,4	22	29,3
Черепний покажчик	81,4	82	81,2	81,7
Верхньолицевий покажчик	49,8	51,9	50,4	54,1
Носовий покажчик	46,7	50,4	49,2	51,9
Орбітний покажчик	74,7	78,9	76,8	77,7
Симотичний покажчик	37,5	50,2	28,5	37,8
Дакріальний покажчик	55,1	62	53,4	61,1

Жіночі пізньосередньовічні серії Середнього Подніпров'я характеризуються середньою довжиною, середньою або значною шириною черепної коробки, яка є брахікраною за формою. Лобні кістки мають середню або значну ширину, кут нахилу лоба середній або наближений до прямого. Широтні розміри обличчя середні або великі, обличчя низьке або середньовисоке, за покажчиком — мезен. Горизонтальне профілювання обличчя різке або помірне на верхньому рівні та різке на середньому. Орбіти середньої ширини або широкі, низькі за абсолютними розмірами та покажчиками. Ніс малих або середніх розмірів, за абсолютними розмірами та покажчиком, виступає — середньо або добре.

Найбільш реально різняться між собою за розмірами обличчя, пропорціями деталей обличчя, кутами кісток носа дві південні серії, які походять з Чигирина та Суботова, тобто територіально близьких пам'яток. Вибірка жіночих черепів з Суботова є дуже маленька (усього 3 черепи), тому варто було очікувати, що саме вона виявить найбільше відхилення від жіночого пізньосередньовічного загалу Середньої Наддніпрянщини, але найбільше від інших серій відрізняється група жіночих черепів з Чигирина. Жіноча вибірка з Чигирина характеризується найвужчим обличчям серед названих жіночих груп.

Напрямок відмінностей чоловічих та жіночих серій регіону доби пізнього середньовіччя за низкою ознак не співпадає. Це свідчить на користь того, що чоловіча та жіноча складова популяцій могли дещо різнитися між собою компоненти які увійшли до їх складу, представлені в різних пропорціях серед чоловічої та жіночої частини населення, а процес метисації ще не зайшов так далеко, щоб відмінності зовсім не читалися. Складові частини могли мати різні витоки, які ми спробуємо конкретизувати.

4.2. Населення Середнього Подніпров'я доби пізнього середньовіччя та населення хронологічно більш ранніх епох

Східнослов'янська складова. Більшість населення Середнього Подніпров'я доби пізнього середньовіччя належить до кола східних слов'ян, як і населення цієї території доби Київської Русі. Це беззаперечно, бо добре аргументовано писемними джерелами та низкою розробок представників суміжних наук — історії, етнографії, мовознавства. Але далі ми стикаємося з низкою діаметрально протилежних поглядів щодо зв'язків мешканців регіону доби пізнього середньовіччя з давньоруським населенням — від думок про незмінність населення в регіоні, до ідей про його суттєву зміну. Тому міжгруповий порівняльний аналіз пізньосередньовічного населення Середнього Подніпров'я логічніше починати з східнослов'янських популяцій давньоруської доби даної території та сусідніх земель.

При порівнянні пізньосередньовічних популяцій регіону з давньоруськими групами з території України фіксується подібність їх за низкою лінійних ознак і, що особливо важливо, пропорціями обличчя та його деталей. Але

треба відзначити і певні відмінності між ними. Особливо інформативними є відмінності, що стосуються низки морфологічно найбільш важливих ознак (черепного покажчика, діаметра вилиць, горизонтального профілювання обличчя), а тому їх варто розглянути детальніше.

Перше, що привертає увагу, різниця у пропорціях черепної коробки між групами 11—13 ст. та популяціями 15—18 ст. Усі відомі на сьогодні серії 15—18 ст. з Правобережжя Середнього Подніпров'я відрізняються від давньоруських популяцій більшим черепним покажчиком. Але збільшення черепного покажчика розглядається більшістю антропологів як загальна морфологічна тенденція доби середньовіччя та нового часу, хоча причини та механізми цього процесу є предметом тривалої дискусії.

Брахікефалізація дійсно торкнулася більшості народів Європи, в чому не важко пересвідчитися, якщо порівняти антропологічні карти Європи 1 та 2 тисячоліть. Інша справа, що збільшення черепного індексу не було тотальним, проходило в окремих районах Європи різними темпами, могло бути більш або менш значним, а в окремих випадках ми маємо справу з зворотнім процесом. Україна виявилася однією з тих територій, де збільшення черепного покажчика було максимальними. Подаємо порівняльну таблицю середніх характеристик черепного покажчика (8:1) та діаметра вилиць (45) різних територіальних та етнічних груп Європи першої та другої половини 2 тисячоліття (табл. 4.10). Використані матеріали збірних груп, які були сформовані відомим німецьким антропологом І. Швидецькою на великому антропологічному матеріалі з могильників Європи (Rösing, Schwidetzky, 1981; Schwidetzky, Rösing, 1984). Сумарні дані по черепному покажчику збірних груп були розраховані автором даної роботи

Для давньоруського населення території України та частини теперішньої Молдови (тиверські пам'ятки) ми зберегли авторську назву І. Швидецької — східні слов'яни південної групи. Наші пізньосередньовічні матеріали Середнього Подніпров'я до збірної серії східних слов'ян південної групи 15—20 ст. не увійшли, вона базується на матеріалах збірної серії українців, в якій домінують черепи другої половини 19 — початку 20 ст., що були опубліковані В.П. Алексєєвим (Алексєєв, 1971). Зрозуміло, що більшість макропопуляцій є досить складними за антропологічною структурою, отримана картина є досить умовною, але вона чітко демонструє загальні тенденції (табл. 4.10).

Як ми бачимо, є території та етнічні групи з відносною стабільністю покажчиків та розмірів таксономічно важливих ознак (тюркомовні групи Європи, Кавказ, Альпи, Скандинавія). Найбільших змін черепного покажчика у напрямку його збільшення зазнало населення територій, які займають слов'яни: північних східнослов'янських регіонів (землі сучасної Росії), південних східнослов'янських регіонів (землі сучасної України); земель західних слов'ян (Польща, Чехія, Словаччина), зони розселення південних слов'ян (територія колишньої Югославії).

Тобто, відмінність пропорцій черепів українських серій 15—18 ст. від східнослов'янських груп своєї території давньоруської доби добре вписується в загальну картину таких змін у межах слов'янського світу. У даному випадку черепний покажчик не є тією ознакою, що може свідчити на користь тотальної зміни населення нашого регіону.

Таблиця 4.10. Середні характеристики черепного покажчика та діаметра вилиць різних територіальних та етнічних груп Європи першої та другої половини 2 тис. н. е.

Ознаки за Мартіном	8 : 1	45	8 : 1	45
Регіони та етнічні групи	10—14 ст.		15—20 ст.	
Східні слов'яни (Північна група)	73,5	133,1	80,8	131,6
Східні слов'яни (Південна група)	75,3	133,5	80,8	134,3
Балти	77,9	133,2	77,4	132,6
Естонія	75	133,5	76,9	133,4
Фіно-угорські серії	75,6	133,9	79,4	133,3
Тюркомовні групи Європи	80,7	134,7	80,6	135,9
Кавказ	80,2	136,6	81,1	135,8
Румунія	77,4	132,5	80,5	134,4
Південні слов'яни (Болгарія)	76,86	130,2	77,94	130,9
Південні слов'яни (Югославія)	77,6	131,1	83,4	135,3
Західні слов'яни (Чехія, Словаччина)	77,6	132,9	82,9	132
Західні слов'яни (Польща)	75,7	131,7	81,34	131
Британія	80,3	134,4	74,84	129,5
Скандинавія	75,5	133,5	76,9	134
Німеччина	78,0	132,6	81,86	133,7
Альпи	81,04	132,5	83,4	133

Другою важливою відмінністю пізньосередньовічних серій Правобережжя Середнього Подніпров'я від давньоруських популяцій з цих земель є збільшення діаметра вилиць в пізніших групах. Тут важливо відзначити, що при процесі брахікефалізації, як правило, спостерігається розрив функціональних зв'язків широтних розмірів обличчя та черепа. На великому антропологічному матеріалі Східної Європи 2 тис. було зафіксовано, що процес зміни краніологічного типу, одним із проявів якого є брахікефалізація, супроводжувався не збільшенням, а навіть, в більшості випадків, певним зменшенням ширини обличчя (Алексеев, 1969, с. 179—181). В тих випадках, коли антропологи стикаються з певною матуризацією населення на більш пізніх хронологічних етапах в якомусь з регіонів, то пояснення цьому дослідники знаходять, як правило, в зміні антропологічної структури популяції за рахунок появи нових груп населення (Алексеев, 2009).

Тобто, іншим проявом епохальної мінливості в добу середньовіччя вважається грациалізація, а одним з головних її маркерів є зменшення діаметра вилиць у населення з хронологічно більш пізніх груп. З огляду на це, в групах 15—18 ст. з Середнього Подніпров'я, імовірно, варто було б очікувати менших розмірів обличчя, аніж в давньоруських популяціях, котрі мешкали на цій території. Реально ж ми фіксуємо зміни у будові обличчя (у напрямку

збільшення його широтних розмірів), котрі важко пояснити епохальною мінливістю. Середній діаметр вилиць пізньосередньовічних серій істотно (статистично достовірно) перевищує усі середні характеристики слов'янських груп регіону давньоруської доби.

Можливим поясненням істотного збільшення широтних розмірів обличчя в серіях Середнього Подніпров'я може бути прихід на ці землі у післямонгольську добу більш широколицього населення. Вихідні території для широколицих форм могли бути різні: північно-західні (слов'янські) та південні (степові або кавказькі). Розглянемо обидва варіанти.

Відносною, як вже згадувалося, широколицістю (в слов'янському масштабі) характеризувалися в 10—13 ст. мешканці древлянських, волинянських, тиверських територій, полоцькі кривичі та мазовшани.

У свій час відомий російський антрополог В.П. Алексєєв висловив думку, що у складанні антропологічного типу українців домінуючу роль зіграв саме морфологічний тип древлян. Дослідник не відкидав можливої участі нащадків полян та сіверян у цьому процесі, але «морфологических оснований для признания этого факта меньше, чем для установления преемственности древлян и современных украинцев» (Алексеев, 1969, с. 195). В.П. Алексєєв спирався в своїх висновках на краніологічні серії, в яких домінував матеріал кінця 19 — початку 20 століття, та на дослідження сучасного населення України.

У нашому випадку, з урахуванням епохальної мінливості (брахікефалізації та грацілізації) широколиці черепи українців 15—18 ст. з Середнього Подніпров'я також легше пов'язати з широколицими популяціями колишніх древлянських, волинянських, тиверських та частково галицьких земель, аніж з істотно більш вузьколицими полянськими та сіверянськими групами. Морфологічно найбільш близькі широколицим східнослов'янським популяціям давньоруської доби є серія з Києва (Михайлівський Злотоверхий монастир) та перший морфологічний тип, який виділяється на матеріалі з могильника у Чигирині. Вони подібні не тільки за розмірами, але і за пропорціями обличчя, його деталей та горизонтальним профілюванням.

Це досить непогано вписується в історичний контекст. Політична та економічна ситуація у післямонгольську добу на території України, а особливо у Подніпров'ї, була складною. Вважається, що цей район зазнав значних економічних та людських втрат. Частина слов'янського автохтонного населення переселилася в більш глухі лісові райони на заході та півночі України. Теоретично вони або їх нащадки могла повернутися пізніше на місця колишнього проживання. Але треба відзначити, що навіть у давньоруську добу на колишніх полянських землях, судячи з усього, відчувався брак робочих рук. Власне полянського людського ресурсу не вистачало для здійснення багатьох великокняжих проектів. Це було однією з причин того, що на ці території в 11 — початку 13 ст. йшов досить суттєвий приток слов'янського населення з інших земель, переважно дреговицьких, сіверянських або смоленських кривичів, серед яких побутували доліхокрані середньолиці типи. Не дуже великий масив мезокранного середньолицього (з тенденцією до вузколицесті) сільського населення, яке фігурує в антропологічній літературі як нащадки літопис-

них полян, мав перспективи рано чи пізно бути антропологічно розмитим. Якщо частина давньоруського населення покинула Середнє Подніпров'я після монгольської навали, то нічого дивного немає в тому, що саме полянські генетичні лінії на пізньосередньовічних могильниках цього регіону читаються досить слабо. Найбільш чітко про місцеві лінії, які йдуть від давньоруської доби, можна говорити для жіночих груп з пізньосередньовічних могильників у Чигирині та Вишгороді. Але на цьому ми зупинимося нижче.

Тобто, поява нових антропологічних даних дозволяє говорити про значний притік у Середнє Подніпров'я в після монгольську добу вихідців з території побутування масивних типів східних слов'ян — з колишніх древлянських, волинських, галицьких, тиверських земель. Чіткіше це відслідковується в чоловічих групах (вони більш мобільні). На превеликий жаль, сьогодні ми не завжди можемо більш чітко конкретизувати вихідну територію широколицих форм, бо антропологія північних та західних регіонів доби середньовіччя представлена фрагментарно.

Вихідці з районів побутування європеоїдних широколицих типів характеризують матеріали з розкопок пізньосередньовічних цвинтарів регіону. Теоретично ми можемо уявити, що широколице населення в тому ж таки Києві могло з'явитися з досить близьких до міста колишніх древлянських земель, а для Чигирина та Суботова не можна виключати і районів Придністров'я. Але чіткіше конкретизувати вихідні території силами виключно антропології, з огляду на відсутність порівняльного матеріалу з досить великих областей слов'янського світу, досить складно. На превеликий жаль, період 14—15 ст. для названих земель і писемними джерелами представлений слабо, хоча значно краще, а ніж антропологічним матеріалом. До того ж появою на Правобережжі Середнього Дніпра вихідців з зони побутування масивних типів східнослов'янського світу можна пояснити далеко не всі зміни у фізичному типі населення регіону.

Південні або степові впливи на формування населення Середнього Подніпров'я. Якщо ми знову звернемося до антропологічної карти Європи або до порівняльної табл. 4.10, то побачимо, що в межах Європи збільшення ширини обличчя населення у другій половині 2 тис. н. е. спостерігається для земель України, для територій Румунії та земель колишньої Югославії. В усіх трьох випадках однією з причин цього може бути певний біологічний контакт з східним (переважно тюркомовним або степовим) населенням.

Тут ми підходимо до третьої важливої відмінності пізньосередньовічних українців Середнього Подніпров'я від давньоруських груп. У пізньосередньовічних групах Середнього Подніпров'я фіксується поєднання відносно великої в слов'янському масштабі ширини обличчя з тенденція до послаблення його горизонтального профілювання. Таке поєднання ознак для широколицих східнослов'янських груп давньоруської доби не було характерним. Усі відомі на сьогодні широколиці давньоруські чоловічі вибірки є добре профільованими (Великанова, 1975; Рудич, 2003с).

Для об'єктивності зазначимо, що сучасне населення, яке локалізується на теренах півдня Рівненщини, півночі Львівщини та Тернопільщини, та відноситься до волинського варіанту центральноукраїнської антропологічної зони (Дя-

ченко, 1965), характеризується широким низьким обличчям, відносно слабо профільованим в горизонтальній площині та чітко окресленим носом. Але екстраполювати морфологічний тип сучасного населення на пізньосередньовічні популяції того ж таки регіону не коректно, бо могло мати місце переміщення населення на цих територіях у другій половині 2 тис. н. е. Теоретично ми можемо уявити собі, що мешканці північно-західних районів України у добу пізнього середньовіччя мали такий саме антропологічний тип, що і сучасне. Тоді, знов таки теоретично, вихідці з цих земель цілком могли привнести певне послаблення горизонтального профілювання у середовище пізньосередньовічного населення Середнього Подніпров'я. На превеликий жаль, антропологічного матеріалу доби пізнього середньовіччя з названих земель немає, тож перевірити цю гіпотезу поки неможливо, хоча вона є доволі перспективною.

Очевидно, при формуванні антропологічного складу українців Середнього Подніпров'я доби пізнього середньовіччя одними переміщеннями в середині східнослов'янського масиву не обмежилося. Ми можемо мати справу з участю у формуванні населення регіону іноетнічних компонентів (поляків, литовців, представників тюркських народів та ін.). Серед іноетнічних компонентів варто зупинитися, в першу чергу, на вихідцях зі степової зони. Саме вплив окремих груп степовиків або їх нащадків на формування антропологічного складу населення Центральної України доби пізнього середньовіччя і міг спричинити деяке послаблення горизонтального профілювання обличчя низки популяцій регіону 15—17 ст. Він міг також сприяти помітному збільшенню ширини обличчя та більш істотному, у порівнянні з іншими групами Європи, збільшенню черепного покажчика. Поєднання значної ширини обличчя з послабленням горизонтального профілювання обличчя та брахікранією характерні для багатьох груп кочовиків Євразії різних хронологічних періодів (принаймні від доби раннього заліза до нового часу).

Середнє Подніпров'я протягом багатьох століть перебувало в зоні істотних степових впливів, хоча можливо коректніше говорити про південний вектор антропологічних зв'язків. Тому значною проблемою для антропологів є необхідність пов'язати ці впливи з конкретним хронологічним зрізом та, в тих випадках коли це можливо, конкретизувати групи кочовиків, з яких вони походять. Масив кочовиків (а пізніше і осілого населення, яке мало корені у кочових популяціях) східноєвропейських степів від доби раннього заліза до пізнього середньовіччя був досить строкатим в культурному, мовному й антропологічному плані. Серед них були представлені народи, які характеризувалися яскраво вираженими європеоїдними ознаками, групи, що займали проміжне становище між монголоїдною та європеоїдною расою, а також популяції з монголоїдним комплексом. Групи ці мешкали різний проміжок часу в степових регіонах, які на сучасній мапі України займають велику частину її теперішньої території. Інтенсивність степових впливів в різних районах лісостепової зони періодично змінювалася. Одним з таких районі було Середнє Подніпров'я.

Для 1 тис. до н. е. та перших століть нової ери серед степових груп українських степів домінували іранці. Відомий антрополог Т.І. Алексєєва у свій час висловлювала думку, що значний вплив у формуванні слов'янського на-

селення цього регіону мав іранський антропологічний шар. Саме цим вона пояснювала певну специфічність морфологічного комплексу полян. У ранніх працях дослідниця схилялася до думки щодо генетичної лінії, яка тягнулася від пізніх скіфів через частину населення черняхівської культури Середнього Подніпров'я до груп полянських територій 10—13 ст. Авторка завжди наголошувала, що ця наскрізна лінія є іранською, хоча саме цей момент часто випускають при цитуванні (Алексеева, 1973). В останніх свої працях Т.І. Алексєєва (Алексеева, 1999) не відкидала можливості, що іранські впливи на цій території могли мати й більш пізнє (середньовічне походження). Тут варто згадати, в першу чергу, середньовічних аланів, які були однією зі складових населення салтівської культури, але періодично з'являлися на наших територіях і в більш пізній час. Про присутність кочового компоненту, який пов'язували саме з аланами, в серіях давньоруської доби з полянських та сіверянських земель писали С.П. Сегеда (2001, с. 274), П.М. Покас, Р.У. Гравере (1999b, с. 210).

Але антропологічна традиція вважає домінуючим для середньовічних аланів доліхокранний, відносно вузьколиций морфотип (салтівський) з характерним різким горизонтальним профілюванням обличчя. Це морфотип з яскраво означеними європеоїдними рисами. Тобто, пов'язувати тенденцією до послаблення горизонтального профілювання обличчя мешканців Середнього Подніпров'я доби середньовіччя, а тим більше пізнього середньовіччя, з нащадками власне середньовічних аланських груп немає підстав, якщо тільки етнонім алани не використовувався в широкому сенсі. Більш реалістичним є те, що певне послаблення горизонтального профілювання могли привнести в слов'янське середовище вихідці з численних груп, які пов'язують, головним чином, з тюркомовним світом.

В українських серіях 15—17 ст., поряд з компонентами, які можна пов'язати з давньоруськими слов'янськими (древлянським, волинським, тиверським та полянським) групами, фіксується наявність брахікранного з широким обличчям, яке послаблене в горизонтальній площині на верхньому рівні, морфотипа. В антропологічній літературі цей морфотип часто фігурує під назвою зливкинського або сарматсько-салтівського. Назва, яка була запропонована у свій час нашими російськими колегами (Герасимова, Рудь, Яблонський, 1987), може викликати певні заперечення, але вона цілком логічна.

Сармати, для яких був також характерний даний комплекс були генетично пов'язані з носіями салтово-маяцької культури, перебували у складних стосунках субстрата та суперстрата з різними тюркомовними групами. Окрім сарматів різних хронологічних та територіальних груп, в яких він є домінуючим, цей комплекс характерний для основного масиву населення Хазарії, деяких районів Північного Кавказу, для давньоболгарських груп різних територій. На землях України він характеризував болгарську (зливкинську) частину салтово-маяцької культури, мешканців середньовічних міст Криму 10—15 ст., був однією з складових осілого населення Нижнього Подніпров'я 12—15 ст. та Прутсько-Дністровського межиріччя 14—16 ст.

Окремі серії з могильників давньоруської доби Середнього Подніпров'я (Григорівка, Бучак, Яблунівка, деякі групи з Києва) характеризуються дещо

послабленим горизонтальним профілюванням обличчя та меншим кутом носа. Саме по собі послаблення горизонтального профілювання обличчя (особливо якщо воно фіксується тільки на назомалярному рівні) не завжди можна пов'язувати зі степовим впливом, можливі інші пояснення. Це може бути проявом звичайної варіабельності. Певне послаблення горизонтального профілювання обличчя в комбінації з меншим кутом носа, окрім степовиків, також характеризує фіно-угорські популяції або слов'янські, що сформувалися на фіно-угорському субстраті. Присутність вихідців із цих земель у Середньому Подніпров'ї також відкидати не можна. Для нас на даному етапі аналізу передусім важливо те, що усі згадані давньоруські популяції відзначалися доволі вузьким обличчям та меншим носовим кутом. Тобто, специфічного поєднання значної ширини обличчя з послабленим його горизонтальним профілювання та з великим черепним покажчиком, яке складає комплекс, характерний для багатьох популяцій кочовиків, найбільше проявляється у населення Середнього Подніпров'я саме у післямонгольську добу. В період від монгольської навали до доби Руїни кількість черепів, котрі мають морфологічний комплекс, який може бути пов'язаний з вихідцями із кола степовиків або їх нащадків, на християнських могильниках Середнього Подніпров'я досягла піку для цієї території. Вона вплинула і на середні характеристики населення регіону доби пізнього середньовіччя. Але це не означає, що степові групи, які його привнесли, з'явилися у наших степах виключно після монгольської навали. Можливо, що демографічні, політичні, економічні, культурні зміни у Середньому Подніпров'ї сприяли тому, що бар'єр між слов'янами та давніми (домонгольськими) мешканцями Степу став більш тонким, а входження степовиків у слов'янське середовище — інтенсивнішим.

Як ці антропологічні дані вписуються в історичний контекст? Слов'янські групи давньоруської доби даного регіону протягом століть жили поряд з світом кочовиків (печенігів, половців, торків та ін.), перебували з окремими групами населення Степу то у стані конфронтації, а то у союзних та торгових стосунках, що добре засвідчують літописи та історичні розвідки (Толочко, 1999; Моця, 1993, 2000; Бубенок, 2004; Ельников, 2009). Не останню роль у житті Середнього Подніпров'я давньоруської доби відігравав союз Чорних Клобуків, який існував у Пороссі. Цей напівкочовий союз був утворений у 12 ст. печенігами, торками, берендеями, були присутні і алани, але цим не вичерпувався його етнічний склад. Чорні Клобуки несли васальну службу у київських князів. Таку ж службу несли й загони «диких половців», скоріше за все, досить строкатих в етнічному плані. На превеликий жаль, антропологічний матеріал, який чітко можна пов'язати саме з Чорними Клобуками, відсутній. У розпорядженні науковців є лише матеріали з антропології половців та печенігів степових районів України. На ранньому етапі такого сусідства релігійні та культурні розходження могли гальмувати входження кочовиків у слов'янське середовище. Хоча згадки про шлюби представників княжої династії з половецькими жінками відзначаються літописцями, але, скоріше за все, масового характеру такі міжетнічні шлюби тоді ще не набули. З часом окремі групи кочовиків навертались до християнства. Для прискорення цього процесу, як вважається, була створена єпископська кафедра у м. Юр'єв.

Частина кочового населення поступово переходила до осідлого життя. Про це чітко можна говорити на матеріалах Нижнього Подніпров'я, де склалася в 12—15 ст. досить цікава ситуація. Осіле населення регіону характеризується значною строкатістю — алани, болгари, представники кочових груп, етнічна інтерпретація яких не завжди можлива. Дослідники фіксують також присутність слов'янського компоненту (Литвинова, 2012), хоча говорити про істотний слов'янський внесок не варто. На цих територіях все ж переважають алани та болгари. Болгари домінували передусім у жіночих серіях з Кам'янки, Каїрів, Мамай-Сурки, Благовіщенки, алани — серед чоловіків на могильниках Мамай-Сурка та Благовіщенка. Суттєвий вплив антропологічного типу, який характеризував у свій час болгарську частину салтово-маяцької культури, на формування фізичного типу місцевого населення відзначався Л.В. Литвиновою (Литвинова, 2005) також на могильнику Торговиця Кіровоградської області, який датується серединою — другою половиною 14 ст. Присутність кочового компонента з монголоїдною домішкою найчіткіше фіксуються на могильниках Каїри та Мамай-Сурка.

Осіле населення Нижнього Подніпров'я теоретично могло стати одним з джерел поповнення складу мешканців Середнього Подніпров'я у післямонгольську добу. Думки про внесок нижньодніпровців у формування антропологічного складу українців висловлювалися антропологами В.П. Алексеєвим (1969) та Л.В. Литвиновою (2012). Але треба відзначити, що також можна говорити про входження до складу осілого населення Нижнього Подніпров'я 12—14 ст. та українців 15—17 ст. близьких компонентів, хоча в різних пропорціях. Якщо на Нижньому Подніпров'ї в чоловічих серіях найбільш відчутна аланська складова, то в українських серіях 15—17 ст., поряд з слов'янськими компонентами (древлянським, волинським, тиверським та полянським) більше фіксується наявність зливкинського (сарматсько-салтівського) компонента, який можна пов'язати з давніми болгарами. Виникає дещо парадоксальна ситуація — на пізньосередньовічних могильниках Середнього Придніпров'я краще читаються сліди давньоболгарської складової, але досить слабо — аланської. Тобто, якщо у післямонгольський час існувала міграція населення вгору по Дніпру, то в ній переважали носії саме зливкинського типу, який пов'язують з нащадками болгар.

Ще однією вихідною територією для степових типів може слугувати Прутсько-Дністровське межиріччя, населення якого у добу середньовіччя репрезентували як сарматсько-салтівський (зливкинський) тип, так і широколиці типи слов'ян (Великанова, 1975). Коли на пізньосередньовічному могильнику Середнього Подніпров'я (Чигирин) серед населення наявні обидва морфотипи, цілком можна пов'язувати це з вихідцями з Прутсько-Дністровського регіону. До популяції з Вишгорода морфологічно та статистично також досить близькі серії з цих територій — Старого Орхея та Лимбаря, в яких фіксується європеоїдна широколиця «сарматська» основа, на яку вказувала ще Г.С. Великанова (1975, с. 124).

Теоретично можливий ще один варіант вихідних територій для широколицих форм — це Північний Кавказ. Тема зв'язків Черкащини (з території якої

походять Чигиринський та Суботівський могильники) з Кавказьким регіоном періодично виникала в працях істориків починаючи з 18 ст. Черкесів, як гілки Чорних Клобуків, що мешкали в районі Тмутаракані, а потім мігрували з Передкавказзя в Придніпров'я, бачили у якості засновників міста Черкаси та однієї з складових козацтва на ранніх його стадіях (Яковенко, 2009, с. 179). Низку топонімів з Придніпров'я дійсно можна пов'язати з Кавказом (Тищенко, 2010). Брахікранний широколиций з тенденцією до послаблення горизонтального профілювання обличчя, але зі значним виступом носа, морфотип характеризує певну частину населення Кавказу та Передкавказзя доби середньовіччя, хоча для Кавказького регіону в цілому характерне різке (практично еталонне для європеоїдів) профілювання обличчя (Алексеев, 2009). Для кавказьких груп характерні також більш високі обличчя, аніж середні характеристики пізньосередньовічних могильників Черкащини. При роботі з індивідуальними черепами на цвинтарях у Чигирині та Суботові трапляються окремі черепи зі значної висотою обличчя, що може бути наслідком нормальної варіабельності, але інколи складається в комплекс, який цілком можна пов'язати з широколицими групами Кавказу. Кількість таких черепів незначна, тож істотно вони не могли вплинути на загальні характеристики населення.

На окремих черепах з поховань 16—17 ст. Середнього Подніпров'я фіксується також комбінація ознак, яку важко пов'язати з болгарами, а тим більше з аланами (у вузькому сенсі етноніму). Це брахікранні черепи з великими розмірами обличчя, яке сплощене на верхньому та середньому рівні та малим кутом кісток носа Вони епізодично фіксуються на різних могильниках України: Вишгород, Чигирин, Суботів, Меджибіж. Чітко про монголоїдність або монголоїдні впливи ми можемо говорити лише в тих випадках коли перелічені ознаки представлені єдиним комплексом, що є наслідком історичної кореляції. Якщо на черепі фіксується лише одна з перелічених ознак, то це може відбивати звичайну варіабельність. У домонгольську добу найбільш чітко на нашій території монголоїдні риси проявлялися у групах печенігів та половців України, а також в збірній серії кочовиків південних районів, що мають суперечну етнічну інтерпретацію. Для післямонгольської доби можна назвати частину ногайців та мусульманського населення Криму, хоча загалом вони антропологічно досить строкаті (Круц, 2003). Для цих популяцій також характерні брахікранія, широке обличчя з послабленим профілюванням. Але практично усі перелічені групи (за виключенням населення Криму) відзначаються суттєвою висотою обличчя та орбіт, а на пізньосередньовічних могильниках України не спостерігається суттєвого підвищення обличчя та орбіт.

Підсумовуючі попередній огляд матеріалу можна відзначити, що степовий компонент на могильниках доби пізнього середньовіччя Середнього Подніпров'я, головним чином, варто пов'язувати з носіями зливкинського типу, для котрих не характерна значна висота обличчя та орбіт. Тип пов'язують з давніми болгарами, або з населенням, котре формувалося на болгарському субстраті чи мало суттєву болгарську складову. Поодинокі черепи з означеною монголоїдністю на могильниках 15—18 ст. хоча і фіксуються, але кількість їх незначна, вони практично не впливають на антропологічну ситу-

ацію. Слід зауважити, що антропологи, на жаль, не володіють інформацією про морфологічний тип цілої низки степових груп середньовіччя (торків, берендеїв та ін.). Мало досліджені кочові групи з українських степів 14—18 ст. Саме це заважає конкретизувати походження кочових впливів на могильниках пізнього середньовіччя Середнього Подніпров'я.

4.3. Популяції Середнього Подніпров'я доби пізнього середньовіччя та населення хронологічно більш ранніх епох. Міжгруповий статистичний аналіз та інтерпретація результатів

Для того, щоб переконливіше визначити місце, яке займає пізньосередньовічне населення в колі раніших за часом популяцій, було проведене співставлення середніх розмірів низки краніологічних серій за допомогою методів багатовимірної статистики. При етнокультурних побудовах в антропології статистичні методи використовуються для перевірки гіпотез або їх ілюстрації.

Чоловіки. До аналізу було залучені, перш за все, збірні серії чоловічих черепів східнослов'янських територій. Збірні серії 10—13 ст. репрезентують території різних племен: полян київських, чернігівських, переяславських, дреговичів, кривичів ярославських, костромських, смоленських, тверських, володимирських, в'ятичів, радимичів, словен новгородських (Алексеева, 1973), древлян-волинян (Рудич, 2003а), тиверців (Великанова, 1975), а також населення міст Києва, Чернігова, Любеча, Вітачіва (Алексеева, 1973), Галича (Рудич, 1998), Путивля (Покас, у друку).

Антропологія салтівського кола була репрезентована вибірками черепів з могильників Зливки (Наджимов, 1955), Маяцький (Кондукторова, 1984). До аналізу залучалися матеріали могильників Волзької Булгарії: Чотирьохугольник, Старокуйбишевський (Герасимова, Рудь, Яблонский, 1987), В. Тархани (Акимова, 1964), з могильника Лимбар у Молдові, який пов'язують з ранніми болгарами та могильника Старий Орхей (Великанова, 1975). Антропологію середньовічних аланів представляють черепи з Дуба-Юрта, Змійської, Мощової Балки (Алексеев, Гохман,1984; Герасимова, 1996, с. 156—167). Населення південних регіонів України було представлене могильниками осілого населення Нижнього Подніпров'я: Кам'янка (Кондукторова, 1957), Каїри (Зіневич, 1960), Мамай-Сурка (Литвинова, 2012), Благовіщенка (Круц, Литвинова, 2003), а також збірними групами печенігів, половців Півдня України (Круц, 2003), 3 групами ногайців та вибіркою кочовиків півдня України, які не мають чіткої етнічної інтерпретації (Круц, 2003), групою черепів з мусульманських могильників Криму (Алексеев, 1980). Ще одна половецька серія залучена з території Калмикії (Шевченко,1980). Найбільш тематично та хронологічно близькою до наших матеріалів доби пізнього середньовіччя (Чигирин, Суботів, Київ, Вишгород) є серія з Меджибожа на Поділлі (Рудич, 2006).

Таблиця 4.11. Власні числа головних факторів та їх навантажень. Аналіз чоловічих серій доби пізнього середньовіччя та хронологічно більш ранніх груп

Ознаки за Мартіном	A1	A2	V1	V2
9. Ширина лоба	+0,340	+0,677	+0,705	+0,276
17. Висота черепа	–0,450	+0,489	–0,007	+0,665
45. Ширина обличчя	+0,810	+0,384	+0,859	–0,257
48. Висота обличчя	+0,847	+0,150	+0,730	–0,455
75.1. Кут носа	–0,303	+0,540	+0,136	+0,604
77. Назомалярний покажчик	+0,793	–0,007	+0,585	–0,536
Zm. Зигомаксилярний покажчик	+0,687	–0,365	+0,266	–0,731
8:1. Черепний покажчик	+0,659	+0,203	+0,625	–0,290
52:51. Орбітний покажчик	+0,564	–0,372	+0,171	–0,654
54:55. Носовий покажчик	–0,653	–0,424	–0,769	+0/121
SS:SC. Симотичний покажчик	–0,025	+0,401	+0,249	+0,315
DS:DC. Дакріальний покажчик	–0,536	+0,533	–0,042	+0,755
32. Кут лоба	–0,677	+0,308	–0,297	+0,682
72. Загальний кут обличчя	+0,395	+0,700	+0,762	+0,256
Li	4,967	2,681	3,943	3,704
%	35,476	19,152	28,168	26,460

Групи порівнювалися методом головних компонент за 14 таксономічно важливими ознаками: ширина та висота обличчя, ширина лоба, висота черепа, назомалярний та зигомаксилярний кути обличчя, кут носа, кут лоба, загальний кут обличчя, черепний, орбітний, носовий, симотичний, дакріальний покажчики.

Після факторизації кореляційної матриці виділилися два головні фактора, у яких власна вага більша за 1. Власні числа головних факторів (Li) та їх навантажень (Ai, Vi) на ознаки подані в таблиці (табл. 4.11).

Найбільші додатні навантаження (після варімаксної ротації) мають за 1 фактором: ширина лоба, ширина та висота обличчя, назомалярний кут, черепний покажчик, загальний кут обличчя, а найбільші від'ємні навантаження — носовий покажчик. Вони розділяють 28,168 % сукупності. За 2 фактором найбільші додатні навантаження несуть: висота черепа, кут лоба, дакріальний покажчик, а від'ємні — зигомаксилярний кут та носовий покажчик (розділяють 26,46 % сукупності).

За результатами аналізу уся сукупність чоловічих серій була розподілена за навантаженнями двох факторів. Усі серії було вписано у простір двох головних факторів поліморфізму за факторними вагами (рис. 4.1).

Групи населення Середнього Подніпров'я доби пізнього середньовіччя досить суттєво відхиляються від масиву давньоруських серій, які репре-

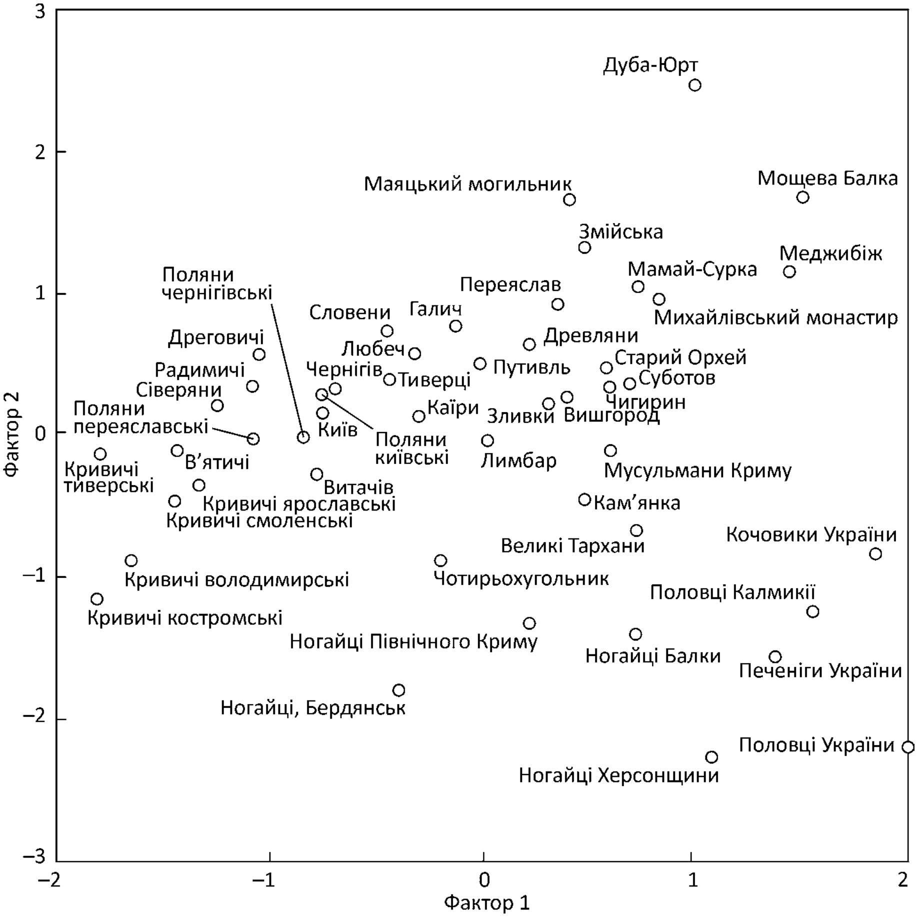

Рис. 4.1. Результати міжгрупового аналізу чоловічих серій доби пізнього середньовіччя Середнього Подніпров'я та хронологічно більш ранніх груп

зентують сільське населення полянських, сіверянських, не кажучи вже про дреговицькі, радимицькі, кривицькі та в'ятицькі території. Вони розташовуються в правій частині факторного поля та відрізняються від означених давньоруських масивів за ознаками, які несуть навантаження на перший фактор (9, 45, 48, 77, 8:1, 72, 54:55). Пізньосередньовічні серії Середнього Подніпров'я мають, на відміну від перелічених груп давньоруської доби, більший черепний покажчик, більше обличчя, яке слабше профільоване у горизонтальній частині, вужчий за покажчиком ніс, більший загальний кут обличчя. Ближчими пізньосередньовічні популяції Середнього Подніпров'я виявляються до широколицих серій давньоруської доби, які представляють масив, який охоплював досить значні території від волинських, тиверських,

частково галицьких земель та через древлянські землі виходив на лівобережні землі Дніпра. Смуга широколицьості перетікала за Дніпро та точечно характеризувала окремі могильники Лівобережжя. Відзначимо, що усі пізньосередньовічні серії Середнього Подніпров'я характеризуються пропорціями обличчя та його деталей, які характеризують східнослов'янський антропологічний масив. Те, що пізньосередновічні популяції мають більший черепний покажчик, розміри обличчя та слабкіше горизонтальне профілювання на назомалярному рівні, статистично наближує їх до низки степових популяцій. Це, перш за все, серії з могильника Зливки, Мамай-Сурка,Старий Орхей, Лимбар, мусульманські могильники Криму. Перелічені популяції мають, як вважається, у своєму складі значний болгарський (зливкинський) компонент. За ознаками, які несуть навантаження на 2 фактор (17, 75, 52:51, 32, Zm), українські пізньосередньовічні серії близькі широкому загалу давньоруських серій з різних територій, а от від більшості кочового масиву (печенігів, половців, ногайців, кочовиків Півдня України, які не мають чіткої інтерпретації) вони істотно відрізняються вищими черепними коробками, кращим горизонтальним профілюванням обличчя на середньому рівні, нижчими орбітами та сильнішим виступом кісток носа. Від серій, які представляють групи Північного Кавказу (аланського кола), українці відрізняються в протилежному напрямку, хоча окремі аланські серії виявляються їм досить близькими статистично.

Підсумовуючи, можна відзначити значну статистичну та морфологічну подібність пізньосередньовічних чоловічих серій Середнього Подніпров'я з масивними серіями давньоруської доби з древлянських, волинянських, тиверських та галицьких земель, а також Путивля та Любеча. Окремі ознаки (слабше горизонтальне профілювання обличчя, нижча черепна коробка та менший кут обличчя зближують їх зі степовими групами, але, перше за все з тими, в яких представлений сарматсько-салтівський (зливкинський) морфотип та пов'язані з болгарами — Зливки, Лимбар, а також з популяціями, які представляють змішане населення південних степових територій — Мамай-Сурки (Нижнє Подніпров'я) та Старий Орхей (Прутсько-Дністровське межиріччя). Значна хронологічна дистанція змушує нас відмовитися від залучення до цього варіанту аналізу сарматських груп, але відзначимо, що морфологічно вони досить близькі до пізньосередньовічного населення Середнього Подніпров'я. Близькими статистично виявляються також окремі серії, які відносяться до аланського культурного кола та пов'язані з територією Північного Кавказу. Тобто, цілком можна говорити про участь, яку приймала низка іноплемінних (неслов'яномовних) популяцій, які належали до європеоїдної раси та не несли яскраво означених монголоїдних впливів у формуванні антропологічного складу населення Середнього Подніпров'я доби пізнього середньовіччя.

Дуже далекими статистично і морфологічно українцям 15—18 ст. виявляються групи кочовиків з означеними монголоїдними ознаками — печеніги, половці України та Поволжя, а також низка серій ногайців. Ногайці нам цікаві тим, що представляли найбільш пізню хвилю кочовиків. Значні переселення на приазовські та причорноморські землі ногайців починають-

ся з переселення кримськими ханами груп едисанців та джембайлуковців у кількості 10 тисяч кибиток спочатку на Кубань, а потім до Криму і Дніпра. В середині 16 ст. Ногайська орда розпалася, а її частина — Мала Орда, яка раніше займала райони Кубані, Азова, Терека та частково нижньої Волги, перекочувала в південно-українські степи. Далі вона розпалася на Буджацьку (розселену між Дністром та Дніпром), Едисанську (Очаківську), що займала територію між Південним Бугом та Дністром, від узбережжя Чорного моря до р. Кудими) Джембайлуцьку (Перекопську), яка кочувала між Перекопом, Дніпром та Бердой, Едичкульську, що спочатку розміщувалася в районі Буджака, а з 18 ст. — в Нижньому Подніпров'ї. Але антропологічний матеріал, яким ми оперуємо сьогодні, не засвідчує істотних впливів представників саме цих найбільш пізніх груп на формування антропологічного складу населення Середнього Подніпров'я.

Зовсім інша справа нащадки вихідців з давньоболгарського та меншою мірою аланського середовища. Контакти з ними слов'янського населення Середнього Подніпров'я були, як ми вже згадували, дуже давні, але раніше у біологічному плані вони не проявлялися так яскраво. Можливо, на якомусь етапі інтенсивному обміну генами не сприяли культурні та релігійні розбіжності. Певним чином на загальну картину впливало й те, що іновірців не ховали на християнських могильниках. Схоже на те, що ситуація у післямонгольську добу істотно змінилася, а точніше постійно змінювалася.

Після монгольської навали істотних змін зазнала демографічна, політична, економічна ситуація у Середньому Подніпров'ї. Наскільки істотних змін у цих сферах зазнали мешканці Дикого Поля у післямонгольську добу з'ясувати важче. Тема серйозно почала розроблятися тільки в останні роки. Степові землі були включені до володінь Золотої Орди, а потім частково контролювались Кримським ханством. Окремі групи давніх мешканці полишили цю територію, якась частина населення залишилася на місцях, з'явилися і нові групи номадів. Скоріше за все, проходило певне зближення частини слов'янських та давніх степових груп у виробничій сфері та у культурному плані. Можливо, цьому сприяло те, що кочові групи не були сильно етнічно консолідовані та складали, певною мірою, об'єднання за інтересами. Консолідація ж степовиків на релігійній основі проходила досить своєрідно та не надто швидкими темпами. Окремі кочові групи навертались до християнства, але більшість з них все ж потрапляла до зони мусульманських впливів. У 13—15 ст. сильної конфронтації між християнським та мусульманськими світами в районі Придніпров'я не фіксувалося.

Для Середнього Подніпров'я доби пізнього середньовіччя степовий світ залишався близьким територіально, він буквально стояв на порозі. Татарські стійбища починалися приблизно на 200 км південніше Канева. Від слов'янських територій їх відділяла буферна зона, північна межа якої на правому березі Дніпра приблизно проходила по течії р. Рось, а на Лівобережжі проходила нижче від сучасного Переяслава-Хмельницького. Нейтральна зона, кордони якої періодично змінювалися, проіснувала досить тривалий час. Ще у 16 ст. один з кримських ханів писав до великого князя литовського про території на південь

від Канева й Черкас, як про землю, що «не моя і не твоя, лише Богова» (Яковенко, 2009, с. 176). У пониззі Дніпра, Дністра, Південного Бугу кримські хани побудували декілька фортець для охорони північних районів. З слов'янського боку у 15—16 ст. виникає також низка замків у Подніпров'ї, Побужжі, Поділлі. Для району Поросся — це Черкаси, Канів, Звенигород. Степові простори, які тягнулися між ланцюжками цих укріплень займали за приблизними розрахунками практично п'яту частину території сучасної України. Тут існували татарські улуси, кочували степові орди, залежні від хана. Треба відзначити, що етнонім татари в писемних джерелах того часу вживався як у вузькому, так і широкому сенсі — стосовно будь-яких кочових або напівкочових груп даних територій.

Наявність нащадків кочовиків на середньовічних могильниках району Тясмина (Чигирин, Суботів) варто було очікувати з огляду на те, що район здавна перебував у контактній зоні зі степовиками. Поряд в давньоруську добу мешкали племена Союзу Чорних Клобуків, а пізніше трохи південніше проходила буферна зона між слов'янським населенням та тюркським світом. Черкащина входила в зону формування українського козацтва. Стосовно витоків козацтва існує велика дискусійна література. Козацтво формувалося на стику слов'янського та східного світів. Вперше назва козак фіксується у зв'язку з озброєними татарськими групами, деякий час згадки про татарських та християнських козаків йдуть паралельно. Українське козацтво стало з часом явищем зовсім іншого порядку, а ніж козацькі ватаги мусульманського світу. Окремі дослідники 19—20 ст. пов'язували витоки козацтва з іноплемінними групами: хозарами, чорноклобуцьким союзом, черкесами, групами осілих татар. Ми не станемо заглиблюватися у цю дискусію, але зазначимо, що значні запозичення козацтва у військовій та культурній сфері зі світу тюркських народів не заперечують навіть найбільш ортодоксальні прихильники тубільного походження козаків. Антропологічний матеріал дає підстави відзначити, що на окремих, а особливо ранніх періодах свого існування степовики та їх нащадки стали однією з його складових. Наголошую, що мова йде саме про складову, а не домішку. Слов'янські групи поступово просувалися у південні степи, але зачепитися та вижити в них було легше за допомогою вихідців з кочової спільноти, які були значно краще адаптовані до умов степового прикордоння. Степовики з іншого боку йшли на службу до місцевих (слов'янських та литовських) князів та частково осідали на землю. Одним з наслідків цього був обмін генами, хоча на різних територіях він був більш чи менш інтенсивним. Для південних районів Середнього Подніпров'я, які являли собою прикордонну зону, степові впливи були очікуваними та суттєвими (Черкащина — Чигирин, Суботів). Тут були потрібні люди, які вправно володіли зброєю та були знайомі з реаліями Степу.

Дещо більше питань виникає у зв'язку з наявністю кочових впливів у Вишгороді. Насправді присутність степовиків на території Вишгорода фіксувалася ще у давньоруську добу. Так, були виявлені поховання, які дослідники пов'язують з Чорними Клобуками, що певний час були союзниками місцевих князів (Дегтяр, Орлов, 2005). На превеликий жаль, антропологічний матеріал з цих поховань не зберігся.

Після монгольської навали довгий час місто перебувало у стані занепаду.

З 1607 року Вишгород було передано київському хорунжому Гаврилу Гойському (Дегтяр, Орлов, 2005, с. 193). Князі Гойські вели своє походження від татарських (перекопських) Кірдеїв, але вже у 16 ст. посідали чільне місце серед галицького боярства. На початку 15 ст. рід Кірдеїв розгалуджується, і волинсько-холмська лінія отримує ім'я Гойських (Гостських).

Теоретично ми можемо уявити, що довгий час Гойські підтримували зв'язок з кочовими групами, з яких походили їх предки та приймали на службу вихідців із них. Частина степовиків могла прийняти християнство та бути асимільована слов'янами. За даними кінця 15 — початку 16 ст. на Київщині вихідці з татарських земель становили не менше третини місцевого боярського загалу, на що вказує аналіз імен. Адаптація кочовиків у порубіжній зі степом Київщині розпочалася принаймні за литовських князів Ольгерда та Володимира Ольгердовича. Частина кочової знаті визнала владу литовських князів та лишилася мешкати у прикордонній зі степом смузі. Міжусобиця 15 ст. в Золотій Орді сприяла відтоку тюркського збройного люду в Середнє Подніпров'я, де їх приймали на збройну службу та наділяли землею. Причому це стосувалося не лише прикордонних зі степом територій. На Київщині історики відзначають сліди таких осередків-колоній довкола Черкас, за річкою Уж на Овруччині, біля Чорнобиля, у південно- західному районі Житомирщини (Яковенко, 2009, с. 154). Наприкінці 16 ст. київський воєвода К.Острозький оселив на військовому праві кілька тисяч татар на території Обухівщини (Стародуб, Чернецький, Ярмолова, 2004). Є приклади коли групи кочовиків, знаходили собі нове місце для життя в ще більш північних широтах — в Білорусії та Литві (Хоєцький, 2008). Христоматійний приклад — це так звані тракійські татари на службі в литовських князів. Але хочемо наголосити, що етнонім татари міг використовуватися як у вузькому, так і широкому сенсі, коли малися на увазі кочові групи. Кочовики приймали християнство та вливалися в місцеве життя.

Те, що на трьох пізньосередньовічних могильниках з чотирьох правобережного Середнього Подніпров'я фіксується істотний степовий вплив, може свідчити про те, що південний вектор антропологічних зв'язків населення регіону був дещо більш потужний, а ніж ми уявляли раніше. Говорячи про степовий вплив, ми маємо на увазі перед усім нащадків носіїв салтівського (зливкинського) типу, які могли на той час бути пов'язаними з осілим змішаним населенням Нижнього Подніпров'я, Придністров'я, але могли вести і кочовий спосіб життя у складі досить строкатого ординського населення, яке проживало на значних просторах від Дунаю і до Північного Кавказу. На християнських могильниках 16—17 ст. фіксується також наявність черепів з монголоїдними ознаками, але кількість їх не є значною.

Уявлення про фізичний тип населення Середнього Подніпров'я доби пізнього середньовіччя дають портрети двох видатних діячів того часу Б. Хмельницького (рис. 4.2) та І. Сірка (рис. 4.3).

Жінки. Переконливіше визначити місце, яке займає пізньосередньовічне населення регіону в колі популяцій близьких за часом, можна тільки після проведення співставлення середньостатистичних покажчиків низки жіночих

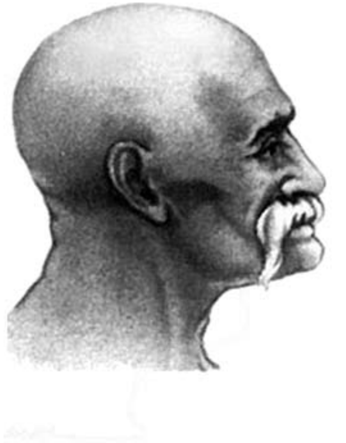
Рис. 4.2. Портрет Б. Хмельницького (гравюра Г. Гондіуса, 1651 р). Він добре вписується не тільки в історичний, але і в антропологічний контекст населення Середнього Подніпров'я доби пізнього середньовіччя

краніологічних серій за допомогою методів багатовимірної статистики. Паралельно застосовувалися різні статистичні методи. Вважається, що жінки краще віддзеркалюють автохтонні лінії.

До аналізу була залучена, окрім наших чотирьох пізньосердньовічних серій, збірні серії жіночих черепів східнослов'янських територій давньоруської доби. Збірні серії 10—13 ст. репрезентують території різних племен: полян київських, чернігівських, переяславських, дреговичів, кривичів ярославських, костромських, смоленських, тверських, володимирських, в'ятичів, радимичів, словен новгородських (Алексеева, 1973), древлян-волинян (Рудич, 2003с), тиверців (Великанова, 1975), а також населення міст Києва, Чернігова, Любеча, Вітачіва (Алексеева, 1973), Галича (Рудич, 1998), Путивля (Покас, у друку).

Антропологія салтівського кола була репрезентована черепами з могильників Салтів (Алексєєв, 1962), Зливки (Наджимов, 1955), Дмитріївський (Кондукторова, Сегеда, 1990), Маяцький (Кондукторова, 1984). До аналізу залучалися матеріали могильників Волзької Булгарії: Чотирьохугольник, (Герасимова, Рудь, Яблонский, 1987), Великі Тархани (Акимова, 1964), з могильника Лимбар (Великанова, 1975). Антропологію середньовічних аланів представляють черепи з Черкесії, Дуба-Юрта, Змійської, Мощової Балки (Алексеев, Гохман, 1984; Герасимова, 1996). Населення південних регіонів України було представлене могильниками осілого населення Нижнього Подніпров'я: Кам'янка (Кондукторова, 1957), Каїри (Зіневич, 1960), Мамай-Сурка (Литвинова, 2012), Благовіщенка (Круц, Литвинова, 2003), а також збірними групами половців Півдня України (Круц, 2003), 2 групами ногайців та вибіркою кочовиків Півдня України, які не мають чіткої етнічної інтерпретації (Круц, 2003), групою черепів з мусульманських могильників Криму (Алексеев, 1980). Хронологічно близькими до нашого матеріалу є серія з Меджибожа на Поділлі (Рудич, 2006) та Ново-Харківського могильника (Алексеева, Козловская, 2002).

Групи порівнювалися за низкою таксономічно важливих ознак: ширина та висота обличчя, ширина лоба, висота черепа, назомалярний та зигомаксилярний кути обличчя, кут носа, черепний, орбітний та носовий покажчики.

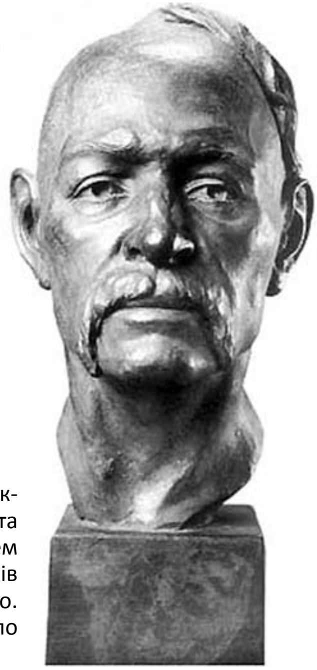

Рис. 4.3. Графічна та скульптурна реконструкція портрета по черепу отамана І. Сірка. Робота Г.В. Лебединської. І. Сірко не був уродженцем Середнього Подніпров'я, але серед його предків були кочовики, що фіксується антропологічно. Саме тому даний портрет добре вписується в коло людей, що поховані на цвинтарі Чигирина

Після факторизації кореляційної матриці виділилися два головні фактора, у яких власна вага більша за 1. Власні числа головних факторів (Li) та їх навантажень (Ai, Vi) на ознаки подані в таблиці (табл. 4.12).

Найбільші додатні навантаження (після варімаксної ротації) мають за 1 фактором висота обличчя, орбітний покажчик, а найбільші від'ємні навантаження — носовий покажчик. Вони розділяють 24,82 % сукупності. За 2 фактором найбільші додатні навантаження несуть ширина обличчя, кути горизонтального профілювання обличчя, а від'ємні — кут носа (розділяють 21,06 %, сукупності).

За результатами аналізу уся сукупність серій була розподілена за навантаженнями двох факторів. Усі серії було вписано у простір двох головних факторів поліморфізму за факторними вагами (рис. 4.4).

На факторному полі досить чітко розмежувалися давньоруський слов'янський масив та групи пов'язані зі степовим світом. Давньоруський масив відрізняється від степового масиву набором ознак, які несуть навантаження на перший фактор, тобто пропорціями обличчя та його деталей. Східнослов'янський масив відзначається меншою висотою обличчя, нижчими орбітами та ширшим носом, тобто комбінацією ознак, що є візитною карткою східнослов'янського світу. В бік степового масиву дещо ухиляються

Таблиця 4.12. Власні числа головних факторів та їх навантажень. Аналіз жіночих серій доби пізнього середньовіччя та більш хронологічно ранніх

Ознаки за Мартіном	A1	A2	V1	V2
9. Ширина лоба	+0,094	+0,070	+0,117	–0,005
17. Висота черепа	+0,010	+0,154	+0,094	–0,122
45. Діаметр вилиць	+0,108	–0,513	–0,198	+0,485
48. Висота обличчя	+0,802	+0,261	+0,810	+0,234
75.1. Кут кісток носа	–0,384	+0,364	–0,114	–0,517
77. Назомалярний кут	+0,807	–0,185	+0,564	+0,606
Zm. Зигомаксилярний кут	+0,392	–0,786	–0,117	+0,840
8:1. Черепний покажчик	+0,678	–0,287	+0,400	+0,618
52:51. Орбітний покажчик	+0,474	+0,509	+0,678	–0,155
54:55. Носовий покажчик	–0,708	–0,549	–0,894	+0,057
Li	2,802	1,787	2,482	2,107
%	28,018	17,873	24,824	21,067

окремі групи давньоруської доби з території полян київських, тиверців та східних хорватів. Це групи, де, очевидно, мало місце степове проникнення.

Серед популяцій степового світу досить чітко виділилися дві групи. Окреслилася група могильників для якої характерний такий набір ознак — значний черепний покажчик, значні розміри обличчя, яке гірше профільоване та має слабкіше виступаючій ніс, вищі орбіти та вужчий ніс. Ознаки, які тяжіють до монголоїдного комплексу. В цю групу увійшли два могильника пов'язані з болгарським світом (Зливкинський та Великий Тарханський) половці, кочовики півдня України та обидві групи з могильників ногайців.

Ще одна група степових груп характеризується малим черепним покажчиком, великими розмірами обличчя, яке добре профільоване у горизонтальній площині, з різким виступом носа, з високими орбітами та вузьким носом. У цю групу увійшли популяції, що пов'язані з аланським світом.

Пізньосередньовічні серії Правобережжя Середнього Подніпров'я виявляють статистичну подібність, перш за все, до низки давньоруських груп середньодніпровських земель, а особливо до населення давньоруських міст: Києва, Любеча, Вітачіва, Чернігова. Жіночі пізньосередньовічні популяції дещо ухиляються в бік серій, які представляють змішане осіле населення півдня України та Молдови: Кам'янки, Мамай-Сурки, Благовіщенки, Лимбаря. Власне кажучи, вони займають проміжне становище між давньоруськими серіями та змішаними групами, які представляють осіле населення степової зони. Але це відхилення жіночих популяцій в сторону бік зі степовою складовою не проявляється так сильно, як у чоловічих групах.

За результатами аналізу жіночих та чоловічих груп добре видно, що жіночі серії краще пов'язані з місцевими групами давньоруського масиву, хоча

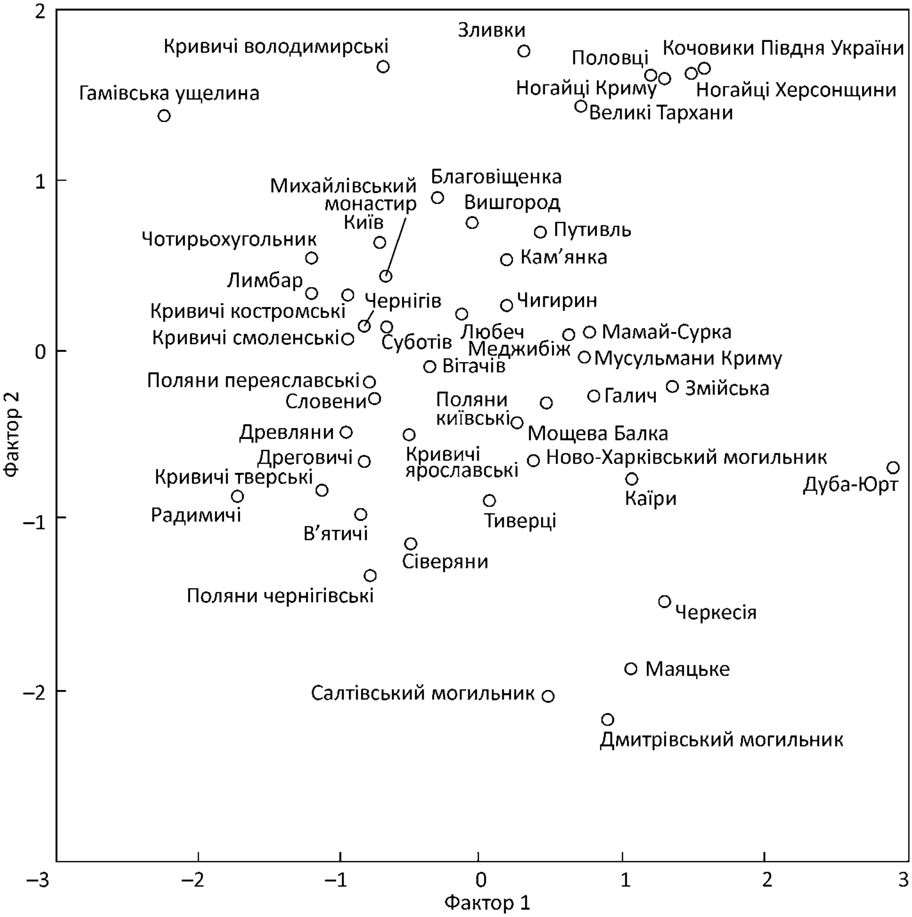

Рис. 4.4. Результати міжгрупового аналізу жіночих серій доби пізнього середньовіччя Середнього Подніпров'я та хронологічно більш ранніх груп

і не уникли степових впливів. Стосовно чоловічих серій доби пізнього середньовіччя, то вони напрочуд добре віддзеркалюють міграційні потоки з зони розповсюдження широколицих типів слов'янського світу, а також істотний внесок степових груп у формування антропологічного типу населення регіону.

Очевидно, інфільтрація степовиків та їх нащадків до складу населення Середнього Придніпров'я доби пізнього середньовіччя проходила різними шляхами. Один з них міг йти через популяції осілого населення Нижнього Подніпров'я та Прутсько-Дністровського межиріччя післямонгольської доби, а інший — напряму через строкате кочове середовище.

4.4. Пізньосередньовічне населення Середнього Подніпров'я та хронологічно близькі популяції Європи. Міжгруповий статистичний аналіз

Спробуємо визначити місце, яке орієнтовно займає населення доби пізнього середньовіччя Середнього Подніпров'я на карті Європи другої половини 2 тис. н.е. В антропології в подібних випадках інколи використовуються збірні серії, які репрезентують населення великих регіонів та досить значних хронологічних зрізів. У тих випадках, коли ми маємо справу з населенням близьким до сучасності, при комплектуванні груп використовується географічний та етнічний принцип. Нами була сформована сумарна серія чоловічих черепів доби пізнього середньовіччя з Середнього Подніпров'я, в яку увійшли кістяки з Чигирина, Суботова, Києва та Вишгорода. Для порівняння використовувалися збірні групи, що були сформовані на значному матеріалі (біля двохсот популяцій з практично усієї території Європи (Schwidezky, Rösing, 1984). Вони репрезентують населення 15—20 ст. Зробити більш вузьку хронологічну розбивку важко, а для окремих територій неможливо, бо більшість груп має або досить широке датування, або навпаки представлений матеріал лише одного вузького періоду.

До міжгрупового аналізу залучалися збірні серії росіян (північних регіонів) та росіян (південних регіонів), естонців, латвійців, литовців, румун, південних слов'ян (територія Болгарії), південних слов'ян (територія колишньої Югославії), західних слов'ян (поляків), західних слов'ян (територія Чехії та Словаччини), французів, британців, альпійських територій (Швейцарія), альпійських територій (Австрія), фіно-угорських груп Поволжя, збірна серія з території Кавказу, збірна група з Середньої Азії, збірна серія тюркомовних народів території Європи (Schwidezky, Rösing, 1984), збірна група білорусів (Алексеева, 1973), українців кінця 19 — початку 20 ст. (Алексєєв, 1971). Матеріал з могильників доби пізнього середньовіччя Середнього Подніпров'я, як вже говорилося, був об'єднаний нами у збірну серію. Не всі регіони Європи представлені рівномірно. Найгірше, як ми бачимо, представлена на превеликий жаль, Південна Європа. Інформація про середні характеристики збірних груп подані в таблицях додатку.

У зв'язку з тим, що для популяцій із Західної та Центральної Європи відсутня інформація про профілювання обличчя, групи аналізувалися за 10 найбільш таксономічно важливими ознаками : довжиною, шириною та висотою черепної коробки, найменшою шириною лоба, шириною та висотою обличчя, шириною та висотою носа, шириною та висотою орбіт.

Аналіз методом головних компонент дав такі результати. За 1 фактором найбільші навантаження несуть: ширина обличчя, висота обличчя, висота орбіт, ширина та висота носа (додатні). Вони розділяють 29,58 % сукупності. За 2 фактором найбільше навантаження падають на ширину черепа та найбільшу ширина лоба (додатні), довжину черепа та ширину орбіт (від'ємні), які розділяють 22,61 %.

За результатами аналізу уся сукупність серій була розподілена за навантаженнями двох факторів. Усі серії було вписано у простір двох головних факторів поліморфізму за факторними вагами (рис. 4.5).

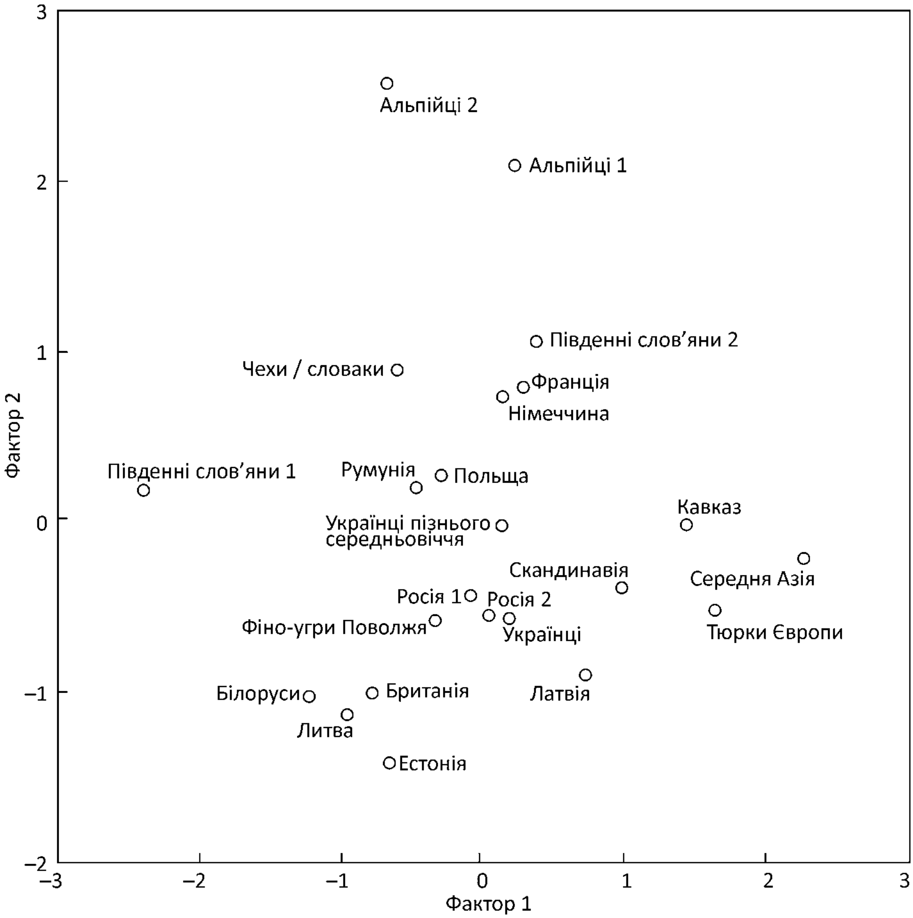

Рис. 4.5. Результати міжгрупового аналізу чоловічих серій 15—20 ст. території Європи

Треба відзначити, що антропологічна ситуація в Європі у другій половині 2 тис. н. е. істотно відрізняється від ситуації першої половини 2 тис. н. е. Відзначається певне перегрупування антропологічних масивів на території усієї Європи, хоча є і зони значної антропологічної стабільності (Скандинавія, Альпи, Кавказ).

Збірні групи другої половини 2 тис. н. е., які репрезентують світ західних та південних слов'ян, опиняються в верхній частині факторного поля, де концентруються групи Середньої та Західної Європи. Вони відрізняються від східноєвропейського масиву за ознаками, котрі несуть навантаження на другий фактор. Тобто, вони мають коротші, але ширші черепні коробки, ширші лобні кістки, але вужчі орбіти, що обумовлює інші пропорції орбіт. В нижній частині факторного поля концентруються переважно групи, які

пов'язані з північними територіями Європи (в лівій частині), у правій частині — популяції, що представляють найбільш східні групи — тюркські групи Європи та збірна Середньої Азії. Останні відрізняються найбільшими розмірами обличчя, висотою орбіт, найбільшими розмірами носа. Північні групи Європи та популяції східних територій диференціюють ознаки, які несуть навантаження на 1 фактор.

Українці Правобережжя Середнього Подніпров'я доби пізнього середньовіччя локалізуються в центрі факторного поля та займають проміжну позицію між населенням Польщі та Румунії, з одного боку, збірною серією населення України, яка була сформована В.П. Алексєєвим на базі матеріалів 19—20 ст., а також збірними серіями з Росії 19—20 ст. Пізньосередньовічна збірна серія черепів українців Середнього Подніпров'я разом з населенням Польщі, певною мірою, є проміжними між східнослов'янським та західним, а також південним слов'янськими масивами. Їх цілком можна розглядати як певне антропологічне ядро слов'янського світу, але це тема окремої розробки, яка пов'язана з проблемою етногенезу слов'ян.

4.5. Українці доби пізнього середньовіччя Середнього Подніпров'я та українці нового часу

На хронологічному проміжку від доби середньовіччя до сучасності антропологічні зміни фіксувалися на значній території розселення східних слов'ян. Досить детально це питання у свій час розглянула Т.І. Алексєєва (1973). Дослідниця відзначила, що можна стверджувати наявність процесу брахікефалізації та пониження висоти черепа у всіх без виключення східнослов'янських групах. Зміна ж в параметрах інших ознак на різних територіях не йшла в одному напрямку, тому не може бути пояснена з позиції епохальних зрушень, принаймні для низки груп.

В окремих районах розповсюдження східних слов'ян відзначалася перебудова скелета обличчя — звуження, збільшення висоти, покращення горизонтального профілювання та виступу носа (Алексеева, 1973, с. 178, 195; Саливон, 1996). Для частини території сучасної Росії (Руської рівнини) та значно меншою мірою для Білорусії такі тенденції в перебудові обличчя отримали в антропологів умовну назву європеїзації східнослов'янського населення. Вони вважаються зменшенням проявів дослов'янського (переважно фінського) субстрату.

На землях України напрямок зміни таксономічно значущих ознак з ситуацією в північних зонах побутування східних слов'ян співпадає лише частково, в першу чергу, це стосується збільшення черепного покажчика.

На сьогоднішній день практично для усіх слов'янських земель важко, у зв'язку з поганим представництвом в антропологічних колекціях матеріалів доби пізнього середньовіччя та нового часу, з'ясувати темпи, якими проходили зміни та конкретизувати, чи був їх напрямок для різних територій

слов'янського світу лінійним, або мали місце і зворотні процеси. Колекції поповнюються досить повільно, тому лише для окремих земель ми можемо хоч трохи уточнити позиції. Це стосується і Середнього Подніпров'я, бо для цієї території ми маємо краніологічні матеріали доби пізнього середньовіччя, точніше 15—18 ст., а також матеріали кінця 19 — початку 20 ст.

З класичних антропологічних методик найбільш чітко дозволяють порівняти давнє та сучасне населення краніологія та одонтологія. Краніології українців 19—20 ст. були присвячені роботи В.І. Бушковича (1927; 1928), В.П. Алексєєва (1971). У науковий обіг ними було введено 190 черепів з різних регіонів України. Переважна більшість їх чітко датувалася кінцем 19 ст. — початком 20 ст. Декілька черепів відносилися до 17—18., але кількість їх була незначна, вони не могли скласти репрезентативну серію, тож В.П. Алексєєв об'єднав їх в одну збірну групу з матеріалами 19—20 ст. Оскільки черепи кінця 19 ст. — початку 20 ст. в серії домінують, то саме вони і визначили її характеристики. В антропологічній літературі досить часто ця збірна група черепів фігурує як краніологія сучасних українців.

Головний масив черепів походив з колекцій медичних закладів. З одного населеного пункту могло походити один—два або декілька черепів, у зв'язку з цим, вибірки були не репрезентативні. Це привело В.П. Алексєєва до необхідності звести їх в чотири збірні групи, щоб хоч якось спробувати простежити регіональні особливості. Групи представляли Східну, Південну, Центральну та Західну Україну. За браком матеріалу Західну Україну представляли, головним чином, черепи з території колишньої Подільської губернії, південної її частини. Збірну серію Центральної України склали матеріали з Київщини та Чернігівщини. Населення сумарних груп виявилося досить близьким між собою, хоча і фіксувалися певні регіональні відмінності. Середні характеристики ознак подані в таблицях додатку (**додаток, табл.**). В.П. Алексєєв оцінював їх як територіальні варіації єдиного антропологічного типу українців. Якщо виходити з краніологічних матеріалів кінця 19 — початку 20 ст., що були опубліковані В.П. Алексєєвим, то на антропологічній карті України вже не спостерігалося такої антропологічної строкатості, що мала місце у давньоруську добу. Нагадаємо, що у добу Київської Русі на цій території чітко виокремлювалися принаймні чотири антропологічні типи східних слов'ян.

Краніологічні пізньосередньовічні серії Середнього Подніпров'я морфологічно близькі серіям населення України 19—20 ст. Останні відрізняються хіба що трохи вужчою та нижчою черепною коробкою, дещо вужчим обличчям та різкішим горизонтальним профілюванням обличчя. Це може бути пов'язано з процесом грацилізації кістяка за останні триста років або зі зменшенням притоку генів, які могли забезпечити більшу масивність та слабше профілювання обличчя. Можливо мали місце обидві причини, що сприяло підсиленню тенденцій.

Досить близькі пізньосередньовічні популяції та населення України 19 — початку 20 ст. і статистично. Це добре ілюструють результати різних варіантів факторного, кластерного аналізу та аналізу за методом Пенроза.

Як і варто було очікувати, статистично найближчими до середньодніпровського масиву 15—18 ст. виявилися збірні серії Центральної, Південної та Західної України.

Вибірки з пізньосередньовічних могильників Середнього Придніпров'я, а також з пізньосередньовічного могильника у Меджибожі (Поділля) концентруються у різних варіантах аналізу досить компактно. Це свідчить про меншу антропологічну строкатість населення, а ніж у давньоруську добу. Можна говорити про певну антропологічну консолідацію або уніфікацію населення. Це було спричинено як метисацією, так і механічним змішуванням населення.

Цікавим для антропологів є те, що вся група збірних серій 19—20 ст., які представляють різні регіони України, за низкою ознак займає місце між масивними давньоруськими серіями та групами українців 15—18 ст. Це дозволяє стверджувати, що морфологічні зміни будови обличчя та черепа від давньоруської доби і до кінця 2 тис. н. е. на території Середнього Подніпров'я відбувалися не лінійно. Більш масивні давньоруські серії (древлянських, волинських, тиверських та галицьких земель) виявляються за окремими ознаками навіть ближчими до вибірок українців 19—20 ст., а ніж до населення Середнього Подніпров'я 15—18 ст. Це якраз і може свідчити на користь зменшення у новий час притоку генів, які несли широколицість та послаблення горизонтального профілювання обличчя (степові впливи), та пік прояву яких припав у регіоні на 15—17 ст.

Черепний покажчик на відрізку від козацької доби до 20 ст. для території Середнього Подніпров'я практично не змінився. Яскраво означену брахікранію ми вже мали для цієї території в 15—18 ст. Розміри черепної коробки зменшилися, що можна пояснити загальними процесами грацилізації. Хоча ширина обличчя трохи зменшилася, але українці центральноукраїнської групи у 19—20 ст. продовжують належати до широколицих (в слов'янському масштабі) груп. Пропорції орбіт, що стали нижче, та носа, який став ширшим, теж більш наближують їх до населенням давньоруської доби. Взагалі такі пропорції обличчя та його деталей вважаються типовим для східних слов'ян (Великанова, 1975). Кут виступу носа лишився практично без змін.

Тобто, напрямок антропологічних змін в Середньому Подніпров'ї відрізняється за низкою важливих ознак від напрямку змін, які проходили в північних східнослов'янських землях. У цьому немає нічого дивного, бо в різних зонах слов'янської колонізації мав місце різний місцевий субстрат (для території Росії переважно фіно-угорський та балтський). Демографічна ситуація та напрямок міграційних потоків у різних регіонах слов'янського розселення теж були неоднакові. Вони знаходилися в тісному зв'язку з політичними та соціальними змінами в зонах побутування слов'янського масиву. Друга половина 2 тис. н. е. найбільш яскраво продемонструвала, що політичний та соціальний чинники відіграли одну з провідних ролей при формуванні антропологічного складу населення багатьох країн Європи. Україна не є винятком. Після занепаду давньоруської держави вона довгий час перебувала

у складі Литовського князівства, потім Речі Посполитої, а після тривалих та спустошливих воєн доби Хмельниччини та Руїни, практично на триста років опиняється в зоні інтересів, а потім і у складі Російської держави. Це з часом відбивалося на векторі домінуючих біологічних зв'язків населення Середнього Подніпров'я. Якщо у добу пізнього середньовіччя переважав західний та південний напрямки зв'язків, то у 19—20 ст. посилюється північний та східний. В окремі періоди дрейф генів із західних регіонів України в Центральні райони та в зворотному напрямку почав гальмуватися за допомогою кордонів. З іншого боку до України з 18 ст. поступово посилився приток мігрантів з різних регіонів Росії. Такі зміни коригували місце українців на антропологічній карті Європи.

Збірна краніологічна серія українців 19—20 ст., опублікована В.П. Алексєєвим, виявляє статистичну подібність до сумарних серій росіян, особливо південних (див. рис. 4.5). Цього можна було очікувати, бо в збірну серію українців увійшли матеріали з різних регіонів України, але дещо переважав матеріал східних та південних її земель. Саме на ці території йшов найбільший приток вихідців з Росії. Але зводити пояснення статистичної близькості сумарної збірної українців та південних росіян виключно до цього не можна. В збірну серію південних росіян увійшли матеріали з тієї ж таки Курщини, куди у свою чергу йшли міграційні потоки з українських земель, вибірка росіян Одеси та ін. Українці приймали активну участь у освоєнні степових масивів, які простяглися на схід — до Кубані та Північного Кавказу. На суміжних територіях України та Росії проходило як механічне змішування представників сусідніх народів, так і обмін генами. До того ж в південних степових регіонах України та Росії відчувалися кочові впливи, що також відбилося на статистичній близькості цих популяцій.

Статистичну близькість могло посилити й те, що вибірки черепів українців та росіян, які формувалися на матеріалах кінця 19 — початку 20 ст., інформація про національну приналежність померлих була відсутня. В згадану збірну серію українців увійшли люди, які були народжені в Україні та мали християнське віросповідання. Те саме можна сказати і про формування збірних серій південних та північних росіян. Тобто ми не можемо виключати потрапляння до них представників інших етнічних груп.

Тим не менш, треба відзначити, що для пізньосередньовічного населення Середнього Подніпров'я фіксується статистична близькість з серіями з більш західних та південно-західних територій (Польщі та Румунії). Нагадаємо, що західний напрямок зв'язків домінував для сільського населення Середнього Подніпров'я також у давньоруську добу, тобто є досить давнім. Те, що сумарна краніологічна серія українців 19 — початку 20 ст. виявила значну статистичну подібність з сумарною серією з території південної Росії, добре віддзеркалює вплив політичного та економічного чинників, які істотно коригували формування антропологічного складу населення низки регіонів Європи. В Європі в добу середньовіччя та новий час практично постійно велися різної інтенсивності військові дії. Виникали та мінялися кордони держав, що могло гальмувати генні потоки або навіть переорієнтовувати їх у іншому

напрямку. На сході продовжувалася слов'янська колонізація значних територій. Різні темпи закріпачення селян, ліквідація кріпацтва, релігійні розбіжності також відбивалися на антропологічній ситуації в регіонах. Україна виявилася однією з тих територій, де політичний та соціальні фактори істотно впливали на формування антропологічного складу населення.

У двадцятому столітті (після приєднання земель Західної України до Великої України) західний та південно-західний вектори антропологічних зв'язків для території Центральної України знову посилився. Ця подія вплинула також на загальний антропологічний баланс в межах сучасної території України, але це вже тема для окремого дослідження.

На даному етапі важливо відзначити, що популяції українців доби пізнього середньовіччя та нового часу території Середнього Подніпров'я морфологічно близькі і за абсолютними розмірами, і за пропорціями обличчя. Антропологічна консолідація та уніфікація населення яскраво виявила себе вже в добу пізнього середньовіччя. Українське населення регіону в 15—17 ст. характеризується брахікранією та відносно великою у слов'янському масштабі шириною обличчя, тобто таксономічно значущими ознаками, котрі будуть характеризувати краніологічні вибірки українців 19—20 ст., особливо Центральної України, та центральноукраїнський антропологічний тип сучасних українців.

Сучасне населення Середнього Подніпров'я. Дослідження сучасного населення проводиться за допомогою низки різних антропологічних програм. Значні за обсягом дані накопичені по соматології, одонтології, дерматогліфіці, гематології українців та інших народів, які сьогодні мешкають на території України. Значний внесок у вивчення сучасного населення України зробила Українська антропологічна експедиція 1956—1963 рр. Дослідження проводилися в усіх регіонах України та охопили близько 10 тисяч осіб. Матеріали експедиції лягли в основу монографії В.Д. Дяченка (1965). В.Д. Дяченко на підставі усіх соматологічних даних виділив у межах України п'ять антропологічних зон: центрально-українську, карпатську, нижньодніпровсько-прутську, валдайську (або деснянську), ільменсько-дніпровську.

Сучасне населення Середнього Подніпров'я входить (за розробками В.Д. Дяченка) переважно до центральноукраїнської антропологічної зони. Загалом зона розповсюдження типа охоплює центральні та південні райони Київщини, Черкаську, Полтавську, південь Чернігівської області, значну частину Хмельницької та Вінницької області, частину Харківщини, Луганщини та південь Сумщини. Сільському населенню цих територій притаманна брахікранія (черепний покажчик — 83,5), обличчя відносно широке (діаметр вилиць — 142 мм), помірно високе (124—125 мм), переважання прямої форми носа (79 %), досить темний колір очей (62 %), темний колір волосся (50 %), високий зріст — 169 см. Уявлення про фізичний тип сучасних українців дає рис. 4.6. Центральноукраїнський тип на, думку В.Д. Дяченка, мав також поліський та волинський локальні варіанти. Тип вважають домінуючим серед сучасного населення України, бо він за підрахунками фахівців охоплює 75 % населення України. За таких відсотків окремі дослідники

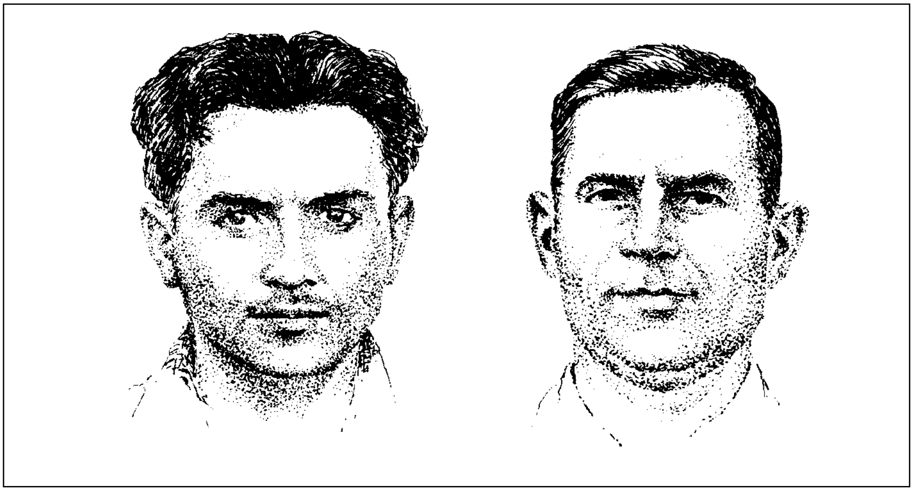

Рис. 4.6. Портрети представників сучасного населення, які репрезентують центральноукраїнський антропологічний тип. За матеріалами експедиції В.Д. Дяченко (Дяченко, 1965)

схильні говорити про антропологічну однорідність сучасних українців (Сегеда, 2009).

Т.І. Алексєєва виділяла серед сучасних українців придніпровський антропологічний тип, який в цілому співпадав з характеристиками центральноукраїнського типу за В.Д. Дяченком. Стосовно положення центральноукраїнського (придніпровського) типу на антропологічній карті Європи, то думки антропологів різняться. Відомий російський антрополог В.П. Алексєєв (1969) відносив українців до південного кола європеоїдів, на відміну від росіян, що належать до північного кола популяцій Європи. Близької думки дотримувалася й Т.І. Алексєєва (Алексєєва, 1973).

Сучасні українські антропологи більше схильні відносити центральноукраїнський тип до середньоєвропейського загалу (Сегеда, 2009). С.П. Сегеда досить обережно пише про збільшення південоєвропеоїдного компоненту з півночі на південь, південний захід та південний схід.

Середнє Подніпров'я входило до зони формування антропологічного типу українців. На сьогодні, завдяки введенню в науковий обіг нового матеріалу, ми можемо стверджувати, що антропологічний тип, який побутує в антропологічній літературі як центральноукраїнській (придніпровський) та розповсюджений на більшій території України, за станом на 15—17 ст. в основному вже був сформований та домінував на землях Середнього Подніпров'я. Від часів Київської Русі до пізнього середньовіччя пройшла певна антропологічна консолідація та уніфікація населення. Вона базувалася на механічному змішуванні населення з різних регіонів та на обміні генами між ними. Масивні широколиці популяції епохи Київської Русі (древляни, волиняни, тиверці, частково населення Галицьких територій) відіграли про-

відну роль у його формуванні. Звісно участі в цьому процесі нащадків представників більш грацильних груп (полян та сіверян) заперечувати не можна. Але, скоріше за все, демографічні втрати у добу після монгольської навали представників саме цих грацильних груп на даній територій були надто істотними. У відроджені слов'янської популяції регіону провідну участь прийняли вихідці з зони побутування більш масивних форм, тож носії грацільних морфотипів виявилися у меншості та перестали визначати антропологічні характеристики населення Середнього Подніпров'я. Мала місце метисація, але процес був розтягнутий у часі, бо давня місцева основа на матеріалах 16—17 ст. ще читається, хоча, головним чином, у жіночих вибірках.

У формуванні антропологічного складу населення Середнього Подніпров'я доби пізнього середньовіччя істотну роль відіграли вихідці зі степової зони, які були генетично пов'язані з різноманітними середньовічними кочовими групами, які, головним чином, мешкали в цих степах ще у до монгольський час, та змішаним осілим населення Нижнього Подніпров'я, Буго-Дністровського межиріччя. Степова складова для Середнього Подніпров'я найбільш чітко читається на антропологічних матеріалах 16—17 ст., особливо для козацьких пам'яток Черкащини. На краніологічних матеріалах 19—20 ст. степовий вклад простежити складніше, але реально про нього можна говорити навіть за результатами дерматогліфічних та одонтологічних досліджень сучасного населення окремих сіл Південної Київщини та Полтавщини. Хоча у будь-якому разі варто констатувати процес розмивання кочової складової.

На антропологічній карті Європи українці Середнього Подніпров'я доби пізнього середньовіччя розміщувалися в епіцентрі слов'янської спільноти. Вони з одного боку близькі до популяцій, які представляють середньоєвропейський загал, а з іншого — до мешканців південно-східних територій Європи. Сучасне населення України, яке належить, головним чином, до центральноукраїнського типу, відносять до середньоєвропейської раси, хоча відзначають наявність присутності південних компонентів. Антропологічний тип населення Середнього Подніпров'я та його положення у колі найближчих сусідів за останні три століття хоча і зазнали певних змін, але ці зміни не були кардинальними.

ВИСНОВКИ

У роботі було розглянуто антропологічний склад населення Середнього Подніпров'я 1—2 тис. н. е., що є частиною вивчення антропологічної історії українського народу, який представляє сьогодні основне населення цього регіону. Тезисно подаємо висновки.

1. Антропологічний аналіз населення 1 тис. н. е. Середнього Подніпров'я обмежився опрацюванням матеріалів з інгумацій черняхівської культури, бо в інших археологічних культурах, які існували на цій території у даний період практикувався звичай кремації померлих, що не залишає інформації для роботи краніологів.

Населення черняхівської культури Середнього Подніпров'я належало до великої європеоїдної раси. За результатами антропологічного аналізу воно виявляє неоднорідність та демонструє приналежність окремих груп місцевих черняхівців до північного, а окремих — до південного кола європеоїдів. Черняхівці Середнього Подніпров'я мали кілька ліній генетичних зв'язків, але три з них були провідними. Вони пов'язані з пізньоскіфським населенням південних районів України з балтськими групами 1—5 ст. і з населенням черняхівської культури Західної України та вельбарської культури Польщі.

Мезокранний з середніми розмірами черепної коробки та обличчя, яке добре профільоване, морфотип, що присутній на черняхівських могильниках Середнього Придніпров'я, має характеристики, які близькі населенню пізньоскіфських пам'яток півдня та античних міст-колоній. Його присутність на могиль-

никах Середнього Подніпров’я демонструє південний напрямок антропологічних зв’язків частини черняхівського населення регіону.

Доліхокранний з довгою та високою черепною коробкою, середньошироким, різкопрофільованним обличчям морфокомплекс з черняхівських могильників належить до кола північних європеоїдів. Він має паралелі серед мешканців Прибалтики різних хронологічних періодів. Саме він забезпечує північно-західний напрямок антропологічних зв’язків частини населення черняхівської культури України з могильниками Східної Прибалтики. Присутності цього морфологічного типу місцеве черняхівське населення може завдячувати нащадкам давніх балтів, котрі мешкали у північних районах Подніпров’я та частково Середнього Подніпров’я у складі різних культур від доби бронзи та заліза, або міграціям з території Прибалтики, що пов’язані з рухом готів. Можливо, мали місце обидва варіанти.

На могильниках регіону присутні доліхокранні вузьколиці (або з тенденцією до вузколицесті) форми, які мають паралелі на черняхівських могильниках Західної України та вельбарської культури Польщі, а витоки — у давніх культурах Центральної Європи. Ці форми суттєво відрізняються від базового морфологічного комплексу великого масиву германських племен 5—12 ст., можливо, вони потрапили на цю територію внаслідок руху готів, але вони, як і частина носіїв вельбарської культури Польщі, в біологічному плані є нащадками давнього населення Центральної Європи. В окремих випадках ми можемо говорити про латенський (кельтський) генетичний спадок, хоча чіткіше це проявляється для Західної України, але це не вичерпує тему антропологічних зв’язків черняхівців з Центральною Європою.

2. Популяції давньоруської доби з території Середнього Подніпров’я розглядалися в контексті всього слов’янського масиву.

За результатами аналізу населення Середнього Подніпров’я давньоруської доби виявилося одним з найбільш неоднорідних у межах слов’янського світу. На цій території зійшлися кордони трьох великих антропологічних масивів слов’янства.

Мезокранне мезоморфне з тенденцією до вузьколицесті населення сільських могильників придніпровських правобережних територій виявляє найбільшу статистичну та морфологічну подібність до популяцій західних територій слов’янського світу — серій Словаччини, частини груп Польщі, окремих груп Чехії та Болгарії. Цю подібність виявляє як чоловіча, так і, що дуже важливо, жіноча вибірки черепів людей, які були поховані на сільських могильниках земель, що вважаються територіями полян київських.

На Лівобережжі цей морфотип присутній переважно в придніпровських районах, але не в такій кількості, щоб реально впливати на антропологічну ситуацію. Його присутність фіксується на частині матеріалів з переяславських земель, на матеріалах з м. Чернігів, у вибірці чоловічих черепів з дружинних могильників Лівобережжя.

Доліхокранний з середньошироким обличчям тип був у давньоруську добу домінантним на Лівобережжі. Він представляв як сільські, так і міські популяції: на сіверянських землях (особливо яскраво це проявляється на те-

риторіях, що зараз вважаються східними сіверянськими), на територіях полян чернігівських, частково серед полян переяславських. Цей морфотип, що репрезентує більшість давньоруського населення вказаних земель, характерний також для дреговичів, радимичів та кривичів смоленських. Власне кажучи, ми маємо справу з одним великим антропологічним масивом.

На Правобережжі доліхокранний з середньошироким обличчям тип фіксується в чоловічих вибірках з низки міських кладовищ. Складається враження, що населення міст давньоруської доби регіону в 11—13 ст. істотно поповнювалося за рахунок мігрантів з більш східних (сіверських) або більш північних (дреговичських та радимичських) земель.

Масивні доліхокранні та мезокранні відносно широколиці морфотипи, що характеризують переважно мешканців древлянських та волинських територій, в середньодніпровському регіоні також представлені, але значно менше. Їх можна зафіксувати при внутрішньогруповому аналізі серій (Княжа Гора, Київ), на Правобережжі вони визначають середні характеристики населення лише одного могильника — Ягнятин. Масивні форми присутні також на Лівобережжі, переважно в північних районах (Любеч, Чернігів, Путивль), але фіксуються і в жіночих вибірках з переяславських та чернігівських придніпровських земель. Складається враження, що ми маємо справу з населенням, яке з'явилося з правобережних древлянських земель в обхід полянських територій та розповсюджувалося з півночі вниз по Дніпру та частково у східному напрямку.

Середнє Придніпров'я завжди перебувало у сфері кочових впливів. У давньоруську добу можна говорити про біологічна присутність на давньоруських християнських могильниках вихідців з іраномовного середовища, а точніше з аланських груп Північного Кавказу. На Лівобережжі аланська домішка фіксується на окремих могильниках (Камінне, Липове), а на Правобережжі істотний аланський компонент був у складі населення м. Юр'єв.

Тенденцію до помірного профілювання обличчя в окремих серіях Придніпров'я не завжди варто пов'язувати з монголоїдними або степовими впливами. У низці випадків воно радше пов'язане з вихідцями з слов'янських земель, де була давня фінська підоснова (словен новгородських, кривичів ярославських, костромських), або є наслідком звичайної мінливості.

На могильниках давньоруської доби регіону фіксуються також кісткові рештки людей, які пов'язані генетично з представниками північних районів Європи. Доволі чітко це простежується на матеріалах з могильника Шестовиця. Але північні впливи не треба зводити виключно до германських (норманських) груп, адже на могильниках Середнього Подніпров'я присутні також вихідці з балтського та фінського середовища.

3. У роботі розглянуто питання можливих генетичних зв'язків людності Середнього Подніпров'я другої половини 1 тис. — початку 2 тис. н. е. з населенням черняхівської культури.

Населення Середнього Подніпров'я належало до великої європеоїдної раси та було неоднорідним як на початку 1 тис. н. е., так і на початку 2 тис. н. е. Для черняхівської доби домінували три вектори антропологічних

зв'язків: західний (Західна Україна та Центральна Європа), північно-західний (Прибалтика) та південний (пізньоскіфський). У давньоруську добу для сільського населення полянських територій Середнього Дніпра домінував західний вектор зв'язку — з слов'янським населенням Словаччини та Польщі. Північно-західний вектор виявляло населення переважно лівобережних сіверянських територій та окремих міст — з групами дреговицько-радимицьких земель, де відчуваються балтські впливи. Південні антропологічні впливи в регіоні також проявлялися, але не так сильно. Серед давньоруського населення регіону з'явилися масивні форми, які не мають аналогій в популяціях черняхівської культури Середнього Подніпров'я, але фіксувалися на матеріалах черняхівських груп західних регіонів.

За результатами дослідження можна відзначити, що в середньому вияві антропологічні характеристики населення Середнього Подніпров'я на відтинку від римського часу до давньоруської доби змінилися досить суттєво.

Говорити про можливі генетичні зв'язки частини давньоруського населення та черняхівців регіону дозволяє те, що морфологічні характеристики жінок черняхівської культури Середнього Придніпров'я та жінок Правобережжя давньоруської доби в середньому вияві збігаються. Істотні зміни сталися, в першу чергу, в чоловічій частині населення Середнього Подніпров'я. Скоріше за все, в правобережні райони відбувався істотний приток чоловічого населення, найвірогідніше, із західніших територій, який стався вже у другій половині 1 тис. н. е.

Північно-західні антропологічні зв'язки в давньоруську добу яскраво проявляються серед лівобережних сіверянських груп та на могильниках середньодніпровських міст. Для русичів Лівобережжя вони, на відміну від черняхівці Лівобережжя, чіткіше означені. Можливо, мав місце приток нового населення з територій, які не входили до зони черняхівської культури (з земель сучасної Білорусі та частково РФ), або предки сіверян у межах черняхівської культури надавали перевагу обряду кремації.

У будь якому разі, намагатися виводити в антропологічному плані населення давньоруської доби Середнього Подніпров'я виключно з населення черняхівської культури не видається можливим. У формуванні місцевого давньоруського населення взяли активну участь люди, предки яких не були пов'язані з черняхівською культурою, принаймні цього регіону, а мали витоки в інших культурах та на інших територіях.

Але завжди треба пам'ятати, що частина населення черняхівської культури надавала перевагу кремації, а низка культур другої половини 1 тис. виключно її і практикували. Тобто, частина інформації від краніологів закрита, а у зв'язку з цим практично будь-які спроби етнокультурних реконструкцій саме для цього періоду є дуже гіпотетичними.

4. Антропологічний матеріал з могильників доби пізнього середньовіччя регіону представлений значно меншою кількістю серій. Населення, яке поховане на християнських могильниках що датуються 15—18 ст., належить до великої європеоїдної раси. Усі серії (міські та сільські) неоднорідні на внутрішньогруповому рівні, але усі вони характеризуються брахікранією та

широким або відносно широким обличчям. Тобто, на міжгруповому рівні населення регіону не є вже таким строкатим, як у давньоруський час.

На антропологічних матеріалах Середнього Подніпров'я у добу пізнього середньовіччя відзначаються суттєві зміни у порівнянні з давньоруським часом. Серед населення Середнього Подніпров'я козацької доби широколиці морфотипи, які мали витоки у давньоруських серіях древлянсько-волинянських, тиверських та частково галицьких земель переважають. Генетичні лінії, що пов'язують частину пізньосередньовічного населення цієї території з більш грацильними групами полянських земель ще читаються, але переважно на жіночих черепах. Це має свої пояснення. Територія розповсюдження мезокранних середньолицих (з тенденцією до вузколицесті) форм, які пов'язують з полянським загалом, була досить невелика навіть у давньоруську добу та її населення, можливо, зазнало суттєвих демографічних втрат під час монгольської навали. Тому у відродженні слов'янської популяції регіону провідну роль відіграли вихідці з території побутування масивних типів східних слов'ян (древлянських, волинських, тиверських, північних галицьких земель).

На краніологічних матеріалах козацької доби можна відзначити також, що у порівнянні з давньоруським часом, збільшився біологічний вплив степового населення та досяг максимуму для цієї території. З степового середовища найкраще виділяється брахікранний широколиций з тенденцією до послаблення горизонтального профілювання обличчя на верхньому рівні морфотип, який колись репрезентував болгар, був поширений у Хозарії, Криму. У хронологічно більш близький час 12—15 ст. він характеризував частину неоднорідного осілого населення Нижнього Подніпров'я та Прутсько-Дністровського межиріччя. Фіксуються на пізньосередньовічних могильниках Центральної України також вихідці з різноманітних кочових груп, етнічна інтерпретація яких сьогодні не завжди можлива. Входження степовиків або їх нащадків у слов'янське середовище Середнього Подніпров'я могло проходити двома шляхами : через змішане осіле населення південних районів або напряму через групи кочовиків, які селилися в регіоні (наприклад, наймалися на військову службу до місцевих феодалів). Внесок степовиків у формування антропологічного складу населення Середнього Подніпров'я найкраще прослідковується за антропологічними матеріалами 16—17 ст. У пізніших збірних серіях українців 19—20 ст. він нівелюється та фіксується на краніологічному матеріалі лише на рівні роботи з індивідуальними розмірами. На матеріалах одонтології та дерматогліфіки степові впливи фіксуються і у сучасного населення.

Короткий огляд палеоантропологічного матеріалу Середнього Подніпров'я дозволяє підкреслити характерні особливості цього регіону, де здавна сходилися різні антропологічні та етнічні масиви, а також фіксувалися різні вектори антропологічних зв'язків. Специфіка географічного положення та бурхливі історичні події сприяли тому, що одні з цих векторів посилювалися, а інші могли зовсім зникати. У тій мірі, в якій антропологія може віддзеркалювати етноісторичні процеси, з перемінним успіхом на цих землях пере-

важали то південні, то північні, то західні впливи. Найчіткіше у Середньому Подніпров'ї читається присутність населення біологічно пов'язаного з різними групами слов'ян, балтів, з іраномовним світом. Пропорційно ці групи були представлені по-різному на різних хронологічних зрізах. Вихідці з германських популяцій фіксуються в регіоні епізодично. У випадку з черняхівською культурою це може бути пов'язано з тим, що германці у межах культури надавали перевагу кремації. Пізня германська (норманська) хвиля мігрантів теж представлена, але досить слабо. Антропологічні впливи популяцій тюркомовних кочовиків найчіткіше проявилися у післямонгольську добу, вони добре фіксуються на матеріалах 16—17 ст.

Можна констатувати, що від римського часу до козацької доби у Середньому Подніпров'ї відзначається антропологічна нестабільність та неоднорідність. Лише наприкінці 16 — в середині 17 ст. популяції Середнього Подніпров'я стають більш однорідними на рівні середніх цифр. Скоріше за все, ситуація ще більш змінилася у кінці 18 — 19 ст. Проходить процес антропологічної уніфікації населення регіону і загалом України. За антропологічними матеріалами кінця 19 — 20 ст. населення різних регіонів України являє собою вже доволі однорідний антропологічний масив. Окремі дослідники антропологи, які вивчають сучасне населення України, схильні розглядати його як таке, що належить переважно, до одного антропологічного типу — центральноукраїнського. Поява нового антропологічного матеріалу доби пізнього середньовіччя дозволяє стверджувати, що цей європеоїдний брахікранний відносно широколиций тип у 15—17 ст. уже був сформований та домінував на землях Середнього Подніпров'я.

Фізичний тип людини змінюється, хоча і повільно, у просторі та часі, а тому крапку в історії антропологічного складу населення Середнього Подніпров'я ставити ще зарано.

ДОДАТОК

Таблиці

Таблиця 1. Середні розміри та покажчики черепів з черняхівських могильників Середнього Подніпров'я

Ознака	Пам'ятка											
	Журавка		Дерев'яна		Маслово		Черняхів		Телешівка	Ромашки	Дідівщина	
	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Жін.	Чол.	Чол.	Жін.
1. Поздовжній діаметр	185,3	177,4	194,6	174,1	189,5	180,6	186,1	178,8	191	187,3	174	167
8. Поперечний діаметр	139,3	134,4	138	136,7	138	130	134,5	133,1	143	139	140	139
17. Висотний діаметр (ba—b)	137	129	142,8	131,2	143	—	137,1	130	136	131,3	130	131
9. Найменша ширина лоба	95,3	92,9	94,4	93	95,3	92,3	94,4	93	—	97	95	—
45. Ширина вилиць	131,9	123,7	132,6	130	132,3	126,5	129,8	124,8	127	130	134,5	122
48. Висота обличчя	70,8	66,7	69	68,8	72,3	67,5	71,5	66,5	70	66	68	66
55. Висота носа	51,8	48,3	51,2	49,6	52,7	48,5	52,3	49,4	47	48,3	50,5	50
54. Ширина носа	24,7	23,6	24,1	24,4	27,3	24,3	24,1	24,4	23	25,7	24	26
51. Ширина орбіти	40,3	40	42,4	41,3	42,7	40,5	41,6	40,7	39	41,5	—	—
52. Висота орбіти	33,5	32,5	32,8	32	32,3	31,3	32,4	33	33	33	29	—
77. Назомалярний кут	136	136,8	134	143	—	—	136	138,5	144	138,7	—	—
Zm. Зигомаксилярний кут	125,8	126,6	122,5	127	—	—	124	123,5	—	132,7	—	—
72. Загальний кут обличчя	86	85,5	86,2	85	83	88	86,3	84,9	—	83,3	84	86
75.1. Кут носових кісток	31,6	26,7	32,5	21,5	—	—	29,5	24,8	—	26,5	33,5	35
Покажчик												
8:1. Черепний	75,2	75,4	68,1	78,7	70,6	72,9	72,3	74,7	74,9	74,3	78,1	83,2
48:45. Верхньолицевий	53,7	54,2	53,5	52,2	54,6	53,4	55,4	53,4	55,1	50,7	50,6	54,1
52:51. Орбітний покажчик	83,2	81,3	77,3	77,1	75,8	77,1	80	83,4	84,6	79,5	—	—
54:55. Носовий	47,9	49,1	50	43,3	51,9	48,1	46,3	49,6	48,9	52,1	47,5	52
Кількість макс.	23	30	6	7	6	6	14	9	1	3	2	1

П р и м і т к а. Тут і далі: Чол. — чоловіки, Жін. — жінки.

Таблиця 2. Розміри черепів з черняхівського могильника Черкаси-Центр

Ознаки	Чоловіки			Жінки		
	N	Min—max	M	N	Min—max	M
1. Поздовжній діаметр	4	180,0—191,0	183,8	9	168,0—196,0	178,6
8. Поперечний діаметр	4	131,0—143,0	135,3	8	132,0—146,2	138,6
17. Висотний діаметр (ba—b)	4	132,0—142,0	138,5	5	130,0—139,0	135,2
20. Висотний діаметр (po—br)	4	108,1—120,8	115,1	8	109,3—120,6	114,0
5. Довжина основи черепа	4	99,0—106,0	102,3	4	87,0—97,0	91,3
9. Найменша ширина лоба	4	92,0—102,0	97,5	5	88,0—96,0	92,8
10. Найбільша ширина лоба	4	108,0—123,0	117,8	3	110,0—113,0	112,0
11. Ширина основи черепа	4	117,0—122,0	120,0	8	110,0—127,0	120,3
12. Ширина потилиці	4	102,0—113,0	107,8	7	101,0—123,0	109,1
40. Довжина основи обличчя	4	90,0—96,0	93,0	2	84,0—91,0	87,5
43. Верхня ширина обличчя	4	101,0—108,0	104,8	6	90,0—102,0	97,5
45. Ширина вилиць	4	127,0—135,0	131,3	2	117,0—124,0	120,5
46. Середня ширина обличчя	4	84,0—95,0	90,0	2	88,0—90,0	89,0
48. Висота обличчя	4	63,0—72,0	66,5	5	58,0—73,0	67,0
47. Повна висота обличчя	2	113,0—115,0	114,0	3	103,0—122,0	113,0
55. Висота носа	4	45,0—49,0	47,0	5	40,0—53,0	49,2
54. Ширина носа	4	23,0—26,0	24,5	6	18,0—24,0	21,2
51. Ширина орбіти	4	41,0—42,0	41,5	2	39,0—42,0	40,5
52. Висота орбіти	4	31,0—35,0	32,1	4	29,0—35,0	32,0
77. Назомалярний кут	4	137,5—140,0	138,6	5	131,5—147,0	141,9
Zm. Зигомаксилярний кут	4	122,5—127,0	124,4	2	118,5—118,5	118,5
SC. Симотична ширина	4	7,0—12,0	8,8	2	6,0—10,0	8,0
SS. Симотична висота	4	3,0—6,0	4,4	2	2,0—6,0	4,0
32. Кут лоба	4	82,0—88,0	84,3	2	85,0—85,0	85,0
72. Загальний кут обличчя	4	80,0—87,0	83,5	1	89	89
73. Середній кут обличчя	4	80,0—91,0	84,5	1	82	82
74. Кут альвеолярної частини	4	79,0—85,0	81,5	—	—	—
75.1. Кут носових кісток	4	28,0—35,0	30,5	1	27	27
Покажчик						
8:1. Черепний	4	70,1—79,4	73,7	8	71,1—83,9	77,7
48:45. Верхньолицевий	4	48,1—53,3	50,7	2	46,6—58,1	52,4
52:51. Орбітний покажчик	4	73,8—85,4	77,4	2	81,0—89,7	85,3
54:55. Носовий	4	50,0—54,2	52,1	3	36,0—46,0	40,4
SS:SC. Симотичний	4	42,9—56,3	49,8	2	33,3—60,0	46,7
DS:DC. Дакріальний	4	54,0—63,6	58,5	1	71,5	71,5

Таблиця 3. Розміри та покажчики черепів черняхівського могильника Велика Бугаївка; чоловіки

Ознака	N	Min	Max	M	S	V
1. Поздовжній діаметр	5	182,0	192,0	185,8	3,96	2,13
8. Поперечний діаметр	5	135,0	142,0	138,0	2,55	1,85
17. Висотний діаметр (ba—b)	5	132,0	139,0	135,0	2,86	2,12
20. Висотний діаметр (po—br)	5	111,1	118,6	114,0	3,34	2,93
5. Довжина основи черепа	5	100,0	104,0	102,0	1,58	1,55
9. Найменша ширина лоба	5	90,0	99,0	94,4	4,28	4,53
10. Найбільша ширина лоба	5	116,0	125,0	119,8	3,90	3,25
11. Ширина основи черепа	5	103,0	129,0	118,0	9,43	7,99
12. Ширина потилиці	5	100,0	113,0	108,2	4,92	4,55
40. Довжина основи обличчя	3	95,0	102,0	97,3	4,04	4,15
43. Верхня ширина обличчя	5	97,0	104,0	100,8	2,86	2,84
45. Ширина вилиць	3	120,0	132,0	125,7	6,03	4,80
46. Середня ширина обличчя	3	87,0	94,0	91,0	3,79	4,15
48. Висота обличчя	5	64,0	76,0	69,0	4,80	6,95
55. Висота носа	5	46,0	56,0	50,4	3,85	7,63
54. Ширина носа	5	20,0	28,0	24,8	3,56	14,37
51. Ширина орбіти	4	42,0	43,0	42,3	0,50	1,18
52. Висота орбіти	5	30,0	33,0	31,6	1,52	4,80
77. Назомалярний кут	5	127,0	146,0	135,4	7,50	5,54
Zm. Зигомаксилярний кут	3	119,0	124,0	122,0	2,65	2,17
32. Кут лоба	4	86,0	88,0	87,5	1,00	1,14
72. Загальний кут обличчя	4	80,0	87,0	84,3	3,10	3,67
73. Середній кут обличчя	4	80,0	87,0	83,8	3,30	3,95
74. Кут альвеолярної частини	—	—	—	—	—	—
75.1. Кут носових кісток	4	23,0	32,0	26,3	—	—
Покажчик						
8:1. Черепний	5	71,8	76,4	74,3	1,83	2,46
48:45. Верхньолицевий	3	49,6	60,8	54,6	5,71	10,46
52:51. Орбітний покажчик	4	69,7	78,6	75,8	4,20	5,55
54:55. Носовий	5	40,0	56,2	49,2	6,28	12,76
SS:SC. Симотичний	4	37,5	57,1	45,5	8,31	18,28
DS:DC. Дакріальний	4	52,4	66,6	56,9	6,67	11,73

Таблиця 4. Розміри та покажчики черепів черняхівського могильника Велика Бугаївка; жінки

Ознака	N	Min	Max	M	S	V
1. Поздовжній діаметр	9	169,0	184,0	178,7	4,44	2,49
8. Поперечний діаметр	9	117,0	142,0	131,1	7,94	6,06
17. Висотний діаметр (ba—b)	7	128,0	138,0	132,3	3,30	2,50
20. Висотний діаметр (po—br)	8	104,6	119,0	112,5	4,98	4,43
5. Довжина основи черепа	7	87,0	114,0	100,3	9,05	9,02
9. Найменша ширина лоба	7	88,0	100,0	93,6	4,04	4,31
10. Найбільша ширина лоба	8	103,0	124,0	114,0	8,24	7,21
11. Ширина основи черепа	8	102,0	123,0	114,6	7,67	6,69
12. Ширина потилиці	9	102,0	115,0	106,4	4,04	3,79
40. Довжина основи обличчя	6	84,0	111,0	96,3	12,61	13,09
43. Верхня ширина обличчя	5	97,0	102,0	100,2	2,05	2,05
45. Ширина вилиць	6	116,0	132,0	122,3	5,32	4,35
46. Середня ширина обличчя	6	88,0	97,0	92,2	3,25	3,53
48. Висота обличчя	6	55,0	73,0	65,7	7,03	10,7
47. Повна висота обличчя	—	—	—	—	—	—
55. Висота носа	6	40,0	55,0	48,7	5,35	11,0
54. Ширина носа	6	22,0	28,0	24,3	2,25	9,25
51. Ширина орбіти	6	38,0	43,0	40,8	2,04	5,00
52. Висота орбіти	7	31,0	35,0	33,0	1,29	3,91
77. Назомалярний кут	6	130,0	143,0	138,8	4,62	3,33
Zm. Зигомаксилярний кут	6	118,0	134,0	126,8	7,51	5,92
SC. Симотична ширина	6	8,5	9,0	8,9	0,20	2,29
SS. Симотична висота	6	2,5	4,0	3,60	0,66	18,55
32. Кут лоба	4	86,0	92,0	89,0	2,58	2,90
72. Загальний кут обличчя	4	81,0	92,0	85,0	4,57	5,33
73. Середній кут обличчя	4	81,0	92,0	86,5	4,65	5,38
74. Кут альвеолярної частини	4	78,0	90,0	84,5	4,93	5,84
75.1. Кут носових кісток	1	16	16	16	—	—
Покажчик						
8:1. Черепний	8	65,0	78,1	73,9	4,27	5,79
48:45. Верхньолицевий	6	47,4	60,3	53,6	4,42	8,25
52:51. Орбітний покажчик	6	75,6	86,8	80,5	4,57	5,68
54:55. Носовий	6	40,0	75,6	53,5	12,06	22,57
SS:SC.Симотичний	5	27,7	47,0	41,6	7,84	18,86
DS:DC. Дакріальний	4	40,0	60,0	49,4	8,64	17,47

Таблиця 5. Розміри та покажчики черепів з черняхівських могильників Середнього Придніпров'я; сумарна серія,чоловіки

Ознака	N	Min	Max	M	S	V
1. Поздовжній діаметр	80	169,0	207,0	186,6	6,78	3,63
8. Поперечний діаметр	79	126,0	150,01	136,8	5,31	3,88
17. Висотний діаметр (ba—b)	66	125,0	153,0	137,0	5,91	4,31
20. Висотний діаметр (po—br)	61	105,9	130,0	115,5	4,90	4,24
5. Довжина основи черепа	58	93,0	118,0	103,7	4,95	4,77
9. Найменша ширина лоба	79	87,0	104,0	95,4	4,30	4,51
10. Найбільша ширина лоба	58	106,0	130,0	118,9	4,76	4,01
11. Ширина основи черепа	60	103,0	141,0	122,4	6,12	5,00
12. Ширина потилиці	60	98,0	120,0	109,4	4,71	4,30
40. Довжина основи обличчя	35	84,0	120,0	99,3	7,01	7,06
43. Верхня ширина обличчя	59	94,0	112,0	103,6	3,74	3,61
45. Ширина вилиць	60	114,0	142,0	130,0	5,19	4,00
46. Середня ширина обличчя	47	84,0	108,0	95,4	5,05	5,30
48. Висота обличчя	65	61,0	79,0	69,7	4,32	6,20
47. Повна висота обличчя	41	103,0	126,0	114,6	6,14	5,36
55. Висота носа	65	44,0	59,0	51,1	3,11	6,09
54. Ширина носа	66	20,0	30,0	24,9	2,02	8,11
51. Ширина орбіти	63	39,0	45,0	41,3	1,44	3,48
52. Висота орбіти	66	28,0	38,0	32,7	2,28	6,97
77. Назомалярний кут	55	125,0	146,0	136,3	4,61	3,38
Zm. Зигомаксилярний кут	46	115,0	140,0	125,5	4,93	3,93
SC. Симотична ширина	50	5,0	14,0	9,0	2,04	22,7
SS. Симотична висота	50	3,0	6,5	4,3	1,03	23,9
32. Кут лоба	53	73,0	92,0	84,3	4,30	5,10
72. Загальний кут обличчя	53	79,0	91,0	85,1	2,68	3,15
73. Середній кут обличчя	44	72,0	92,0	85,6	3,90	4,56
74. Кут альвеолярної частини	42	68,0	90,0	81,8	5,37	6,56
75.1. Кут носових кісток	40	16,0	45,0	29,0	6,40	22,05
Покажчик						
8:1. Черепний	79	63,9	80,5	73,3	3,83	5,22
48:45. Верхньолицевий	58	47,1	60,8	53,7	3,50	6,51
52:51. Орбітний покажчик	63	66,7	94,1	79,8	6,08	7,61
54:55. Носовий	64	39,2	58,7	48,8	4,52	9,27
SS:SC.Симотичний	50	23,0	82,1	48,8	11,29	23,11
DS:DC. Дакріальний	28	21,0	66,6	53,2	10,23	19,23

Таблиця 6. Середні розміри та покажчики черепів з могильників черняхівської культури Середнього Придніпров'я; сумарна серія, жінки

Ознака	N	Min	Max	M	S	V
1. Поздовжній діаметр	73	167,0	196,0	177,9	6,20	3,49
8. Поперечний діаметр	73	117,0	153,0	135,0	6,76	5,01
17. Висотний діаметр (ba—b)	51	118,0	139,0	130,4	5,16	3,96
20. Висотний діаметр (po—br)	57	101,1	120,6	111,4	4,68	4,20
5. Довжина основи черепа	51	85,0	114,0	97,0	5,71	5,89
9. Найменша ширина лоба	67	87,0	102,0	93,2	3,74	4,01
10. Найбільша ширина лоба	51	103,0	126,0	115,3	5,93	5,14
11. Ширина основи черепа	58	102,0	142,0	118,7	6,22	5,24
12. Ширина потилиці	55	101,0	123,0	109,1	5,48	5,03
40. Довжина основи обличчя	36	80,0	111,0	92,2	6,59	7,15
43. Верхня ширина обличчя	49	90,0	110,0	100,1	4,00	3,99
45. Ширина вилиць	45	115,0	135,0	124,1	4,74	3,82
46. Середня ширина обличчя	36	83,0	104,0	91,4	5,31	5,81
48. Висота обличчя	55	53,0	74,0	66,5	4,58	6,88
47. Повна висота обличчя	33	90,0	123,0	108,7	7,21	6,63
55. Висота носа	54	40,0	55,0	48,7	3,16	6,49
54. Ширина носа	53	18,0	28,0	23,5	2,13	9,04
51. Ширина орбіти	53	37,5	44,0	40,2	1,67	4,16
52. Висота орбіти	54	28,0	36,5	32,6	1,86	5,17
77. Назомалярний кут	44	130,0	147,0	138,6	4,84	3,49
Zm. Зигомаксилярний кут	32	116,0	136,0	125,8	5,34	4,24
SC. Симотична ширина	38	6,0	11,5	8,7	1,52	17,42
SS. Симотична висота	38	2,0	6,0	4,1	0,93	22,76
32. Кут лоба	41	77,0	97,0	86,2	4,31	5,00
72. Загальний кут обличчя	38	73,0	92,0	85,2	3,83	4,49
73. Середній кут обличчя	27	78,0	96,0	86,0	4,07	4,74
74. Кут альвеолярної частини	25	60,0	90,0	79,2	7,15	9,02
75.1. Кут носових кісток	26	16,0	35,0	25,8	4,83	18,7
Покажчик						
8:1. Черепний	70	65,0	91,6	76,1	4,57	6,01
48:45. Верхньолицевий	44	46,1	60,7	53,7	3,47	6,47
52:51. Орбітний покажчик	50	71,4	92,1	81,2	4,67	5,74
54:55. Носовий	50	36,0	75,6	48,9	6,39	13,06
SS:SC.Симотичний	37	23,3	63,2	46,7	9,68	20,74

Таблиця 7. Коефіцієнти статевого диморфізму збірної серії носіїв черняхівської культури Середнього Подніпров’я

Ознака	Коефіцієнт серії	Стандартні коефіцієнти	
		M	Min—Max
1. Поздовжній діаметр	1,048	1,049	1,044—1,054
8. Поперечний діаметр	1,013	1,037	1,032—1,042
17. Висотний діаметр (ba—b)	1,050	1,047	1,043—1,051
20. Висотний діаметр (po—br)	1,036	1,046	1,042—1,050
5. Довжина основи черепа	1,069	1,054	1,049—1,059
9. Найменша ширина лоба	1,023	1,032	1,026—1,038
10. Найбільша ширина лоба	1,031	1,040	1,034—1,046
11. Ширина основи черепа	1,031	1,048	1,045—1,051
12. Ширина потилиці	1,003	1,038	1,033—1,043
40. Довжина основи обличчя	1,077	1,042	1,037—1,047
43. Верхня ширина обличчя	1,034	1,040	1,035—1,045
45. Ширина вилиць	1,047	1,072	1,067—1,077
46. Середня ширина обличчя	1,043	1,054	1,049—1,059
48. Висота обличчя	1,048	1,076	1,069—1,083
47. Повна висота обличчя	1,054	1,077	1,070—1,084
55. Висота носа	1,049	1,061	1,054—1,068
54. Ширина носа	1,059	1,041	1,032—1,050
51. Ширина орбіти	1,027	1,041	1,034—1,048
52. Висота орбіти	1,003	1,005	0,999—1,011

Таблиця 8. Розміри та покажчики сумарних серій черепів з могильників черняхівської культури Лівобережної України

Ознака	Чоловіки				Жінки			
	N	Min	Max	M	N	Min	Max	M
1. Поздовжній діаметр	22	172,0	194,0	184,2	15	165,0	185,0	179,3
8. Поперечний діаметр	22	123,0	149,0	139,0	14	125,0	141,0	134,9
17. Висотний діаметр (ba—b)	15	129,0	146,0	137,1	9	124,0	136,0	131,2
20. Висотний діаметр (po—br)	17	107,0	123,0	116,5	12	105,0	116,0	111,8
5. Довжина основи черепа	16	95,0	112,0	104,4	9	90,0	105,0	99,2
9. Найменша ширина лоба	22	88,0	103,0	95,0	14	87,0	104,0	93,3
10. Найбільша ширина лоба	21	110,0	129,0	119,4	13	109,0	126,0	114,8
11. Ширина основи черепа	15	115,0	136,0	122,9	11	108,0	125,0	117,9
12. Ширина потилиці	19	102,0	117,0	108,8	12	100,0	114,0	106,7
40. Довжина основи обличчя	8	92,0	109,0	100,8	6	89,0	98,0	93,5
43. Верхня ширина обличчя	17	96,0	111,0	104,2	11	93,0	105,0	98,7
45. Ширина вилиць	10	123,0	137,0	131,3	8	115,0	130,0	122,6
46. Середня ширина обличчя	11	86,0	101,0	94,2	8	85,0	96,0	90,5
48. Висота обличчя	15	66,0	73,0	69,4	12	59,0	69,5	64,5
47. Повна висота обличчя	5	105,0	120,0	113,8	6	100,0	112,5	105,9
55. Висота носа	16	48,0	53,5	51,2	11	43,0	51,0	47,6
54. Ширина носа	15	20,0	27,0	23,9	13	19,0	26,0	22,5
51. Ширина орбіти	17	39,0	44,0	41,1	12	37,0	41,5	39,5
52. Висота орбіти	15	28,0	34,0	31,9	11	29,0	36,0	32,1
77. Назомалярний кут	15	131,0	144,0	137,1	7	130,0	143,0	137,4
Zm. Зигомаксилярний кут	10	116,0	131,0	126,8	7	120,0	135,0	128,6
SC. Симотична ширина	15	5,6	12,1	9,1	7	5,3	10,5	8,6
SS. Симотична висота	15	3,3	6,88	4,5	7	2,6	5,1	3,8
32. Кут лоба	13	77,0	88,0	83,9	9	76,0	93,0	86,9
72. Загальний кут обличчя	11	81,0	88,0	84,1	9	77,0	87,0	83,0
73. Середній кут обличчя	13	85,0	92,0	87,0	9	86,0	91,0	88,7
74. Кут альвеолярної частини	12	72,0	88,0	79,8	9	70,0	86,0	78,0
75.1. Кут носових кісток	7	21,0	36,0	28,3	7	12,0	30,0	25,3
Покажчик								
8:1. Черепний	22	67,5	83,0	75,8	13	69,1	85,5	75,5
48:45. Верхньолицевий	9	50,8	55,4	52,9	7	48,4	58,3	53,7
52:51. Орбітний покажчик	14	70,0	96,2	78,0	11	74,4	90,0	80,9
54:55. Носовий	10	44,3	54,0	48,7	10	38,0	53,5	47,2
SS:SC.Симотичний	14	34,4	75,0	50,5	7	32,2	66,7	45,9
DS:DC. Дакріальний	8	45,0	68,4	58,3	5	41,1	70,4	54,7

Таблиця 9. Розміри та покажчики черепів сумарних серій з черняхівських могильників Західної України

Ознака	Чоловіки				Жінки			
	N	Min	Max	M	N	Min	Max	M
1. Поздовжній діаметр	19	179	200,0	187,5	26	167,0	190,0	177,5
8. Поперечний діаметр	20	130	156,0	139,1	28	127,0	153,0	136,1
17. Висотний діаметр (ba—b)	16	124	146,0	138,6	22	120,0	145,0	130,2
20. Висотний діаметр (po—br)	19	107,9	122,7	115,0	26	102,0	121,1	110,8
5. Довжина основи черепа	16	92,0	117,0	102,1	22	75,0	102,0	94,0
9. Найменша ширина лоба	17	88,0	100,0	94,2	29	86,0	108,0	95,5
10. Найбільша ширина лоба	16	114,0	132,0	120,0	27	107,0	135,0	117,4
11. Ширина основи черепа	20	109,0	136,0	119,5	26	112,0	128,0	119,3
12. Ширина потилиці	20	100,0	128,0	110,9	27	90,0	117,0	106,6
40. Довжина основи обличчя	13	76,0	107,0	94,6	16	79,0	101,0	91,7
43. Верхня ширина обличчя	18	91,0	113,0	101,9	27	91,0	112,0	101,7
45. Ширина вилиць	14	117,0	138,0	126,7	16	118,0	134,0	125,9
46. Середня ширина обличчя	15	78,0	102,0	90,4	15	83,0	98,0	90,7
48. Висота обличчя	15	63,0	76,0	68,1	19	57,0	73,0	63,9
47. Повна висота обличчя	7	103,0	119,0	108,0	7	103,0	119,0	108,0
55. Висота носа	14	42,0	55,0	50,5	19	44,0	55,0	48,1
54. Ширина носа	17	22,0	28,0	23,5	21	22,0	30,0	24,6
51. Ширина орбіти	15	39,0	43,0	41,5	21	38,0	44,0	40,5
52. Висота орбіти	16	29,5	36,0	32,4	22	28,0	35,0	32,0
77. Назомалярний кут	16	130,0	149,0	138,4	24	132,0	153,0	141,1
Zm. Зигомаксилярний кут	14	116,5	136,0	124,7	16	116,0	139,5	128,6
SC. Симотична ширина	13	6,0	13,0	8,8	17	5,0	12,0	9,1
SS. Симотична висота	12	2,2	6,0	4,3	16	1,0	6,0	3,9
32. Кут лоба	13	72,0	92,0	86,6	12	80,0	90,0	87,1
72. Загальний кут обличчя	12	75,0	92,0	84,1	13	75,0	92,0	85,9
73. Середній кут обличчя	12	79,0	90,0	84,7	12	80,0	91,0	87,2
74. Кут альвеолярної частини	11	63,0	90,0	79,8	10	70,0	90,0	79,1
75.1. Кут носових кісток	10	13,0	39,0	25,6	10	13,0	39,0	25,6
Покажчик								
8:1. Черепний	18	67,7	87,1	74,6	26	70,8	86,8	76,9
48:45. Верхньолицевий	13	49,2	64,4	53,8	13	45,4	57,6	51,0
52:51. Орбітний покажчик	15	65,3	85,4	78,1	21	69,8	89,7	79,1
54:55. Носовий	15	41,8	62,3	48,5	19	45,2	56,8	51,3
SS:SC.Симотичний	11	35,5	71,4	48,7	16	20,0	62,5	42,3
DS:DC. Дакріальний	7	38,5	84,2	61,9	10	40,0	66,6	54,7

Таблиця 10. Розміри та покажчики черепів сумарних серій з черняхівських могильників Буджака

Ознака	Чоловіки				Жінки			
	N	Min	Max	M	N	Min	Max	M
1. Поздовжній діаметр	22	172,0	198,0	184,4	19	167,0	187,0	178,6
8. Поперечний діаметр	21	130,0	144,0	136,7	20	127,0	152,0	137,7
17. Висотний діаметр (ba—b)	15	125,0	146,0	136,9	12	127,0	146,0	132,8
20. Висотний діаметр (po—br)	20	107,0	120,4	113,4	19	167,0	187,0	178,6
5. Довжина основи черепа	13	95,0	114,0	104,6	10	108,0	125,0	116,7
9. Найменша ширина лоба	22	90,0	104,0	95,5	18	82,0	105,0	93,9
10. Найбільша ширина лоба	19	108,0	128,0	117,0	16	108,0	125,0	116,7
11. Ширина основи черепа	19	112,0	136,0	123,3	16	112,0	140,0	121,9
12. Ширина потилиці	22	97,0	117,0	107,4	20	96,0	117,0	106,1
40. Довжина основи обличчя	7	88,0	101,0	94,3	3	88,0	100,0	94,3
43. Верхня ширина обличчя	19	95,0	112,0	104,0	12	92,0	105,0	99,8
45. Ширина вилиць	12	124,0	141,0	131,4	10	117,0	135,0	126,3
46. Середня ширина обличчя	8	91,0	101,0	95,3	6	87,0	103,0	93,2
48. Висота обличчя	11	63,0	74,0	70,2	8	58,0	69,0	64,5
47. Повна висота обличчя	7	97,0	120,0	113,4	1	114,0	114,0	114,0
55. Висота носа	14	45,0	56,0	50,4	8	41,0	51,0	46,9
54. Ширина носа	12	22,0	26,0	23,5	8	15,0	25,0	22,4
51. Ширина орбіти	16	38,0	44,0	41,2	7	36,0	44,0	39,6
52. Висота орбіти	15	28,0	39,0	33,0	10	27,0	33,0	31,1
77. Назомалярний кут	16	125,5	146,0	137,6	11	130,0	149,0	140,3
Zm. Зигомаксилярний кут	7	117,0	136,0	126,9	3	120,0	131,0	127,0
SC. Симотична ширина	7	3,0	10,0	8,6	2	11,0	12,0	11,5
SS. Симотична висота	7	1,1	5,5	3,9	2	3,0	4,0	3,5
32. Кут лоба	6	77,0	85,0	82,0	3	82,0	91,0	85,0
72. Загальний кут обличчя	5	84,0	89,0	85,8	2	84,0	85,0	84,5
73. Середній кут обличчя	5	85,0	90,0	87,8	2	85,0	90,0	87,0
74. Кут альвеолярної частини	5	73,0	87,0	82,8	—	—	—	—
75.1. Кут носових кісток	3	24,0	27,0	25,0	1	25,0	25,0	25,0
Покажчик								
8:1. Черепний	21	69,7	83,1	74,2	19	70,7	86,8	77,4
48:45. Верхньолицевий	8	49,6	57,6	53,5	6	47,7	55,8	51,4
52:51. Орбітний покажчик	15	71,4	88,6	79,5	7	68,2	89,2	77,8
54:55. Носовий	10	41,1	49,0	45,0	6	42,5	56,0	51,2
SS:SC.Симотичний	7	30,0	55,6	44,6	—	—	—	—
DS:DC. Дакріальний	4	44,0	58,5	51,8	—	—	—	—

Таблиця 11. Розміри черепів сумарних серій з черняхівських могильників межиріччя Південного Бугу — Тилігулу

Ознака	Чоловіки				Жінки			
	N	Min	Max	M	N	Min	Max	M
1. Поздовжній діаметр	8	171,0	197,0	184,6	18	167,0	181,0	175,7
8. Поперечний діаметр	8	127,0	155,0	139,0	18	130,0	143,0	135,1
17. Висотний діаметр (ba—b)	6	129,0	143,0	135,8	10	124,0	138,0	129,0
20. Висотний діаметр (po—br)	7	107,0	121,0	113,6	13	102,0	116,0	110,6
5. Довжина основи черепа	5	93,0	111,0	99,4	8	92,0	101,0	97,1
9. Найменша ширина лоба	8	87,0	104,0	94,3	18	87,0	101,0	94,3
10. Найбільша ширина лоба	7	109,0	131,0	118,7	14	110,0	124,0	117,4
11. Ширина основи черепа	6	112,0	138,0	125,8	14	108,0	124,0	117,4
12. Ширина потилиці	7	105,0	119,0	109,6	11	101,0	117,0	107,9
40. Довжина основи обличчя	4	87,0	103,0	94,5	8	87,0	98,0	92,8
43. Верхня ширина обличчя	8	98,0	110,0	103,3	15	93,0	108,0	101,0
45. Ширина вилиць	6	123,0	137,0	131,0	12	114,0	131,0	121,9
46. Середня ширина обличчя	2	87,0	94,0	90,5	12	85,0	96,0	92,1
48. Висота обличчя	7	65,0	81,0	71,7	12	61,0	73,0	66,5
47. Повна висота обличчя	4	110,0	126,0	116,3	10	96,0	121,0	106,4
55. Висота носа	6	46,5	57,0	51,1	10	42,0	53,0	49,5
54. Ширина носа	8	24,0	27,0	25,2	12	22,0	26,8	24,3
51. Ширина орбіти	6	38,0	43,0	40,5	13	35,0	42,0	39,5
52. Висота орбіти	6	30,8	37,0	32,5	15	29,5	35,0	32,2
77. Назомалярний кут	7	126,0	142,0	135,7	14	130,0	143,0	136,9
Zm. Зигомаксилярний кут	5	120,0	131,0	124,8	13	121,0	135,0	126,8
SC. Симотична ширина	4	8,1	12,0	9,8	10	8,0	13,0	10,6
SS. Симотична висота	3	4,2	8,0	6,5	10	2,6	5,4	4,2
32. Кут лоба	5	75,0	87,0	80,8	10	81,0	94,0	85,8
72. Загальний кут обличчя	4	81,0	89,0	84,8	9	22,0	28,0	25,7
73. Середній кут обличчя	3	80,0	88,0	84,3	7	80,0	88,0	85,0
74. Кут альвеолярної частини	3	81,0	89,0	85,0	7	70,0	86,0	77,7
A'75.1. Кут носових кісток	2	33,0	42,0	37,5	7	22,0	28,0	25,7
Покажчик								
8:1. Черепний	8	69,0	86,1	75,4	18	72,2	80,3	76,9
48:45. Верхньолицевий	6	50,8	65,8	55,2	11	50,6	58,1	53,9
52:51. Орбітний покажчик	6	73,3	97,4	80,5	13	72,0	89,7	81,9
54:55. Носовий	6	42,1	53,8	49,6	10	42,8	63,3	49,4
SS:SC.Симотичний	4	40,0	78,3	59,2	10	26,9	62,0	40,6
DS:DC. Дакріальний	—	—	—	—	3	36,9	67,1	55,5

Таблиця 12. Розміри та покажчики черепів сумарних серій з черняхівських могильників Нижнього Подніпров'я та Молдови

Ознака	Нижнє Подніпров'я				Молдова			
	Чоловіки		Жінки		Чоловіки		Жінки	
	N	M	N	M	N	M	N	M
1. Поздовжній діаметр	8	189,0	7	180,1	25	183,2	22	177,6
8. Поперечний діаметр	8	139,5	7	135,1	25	136,7	22	134,1
17. Висотний діаметр (ba—b)	5	136,8	6	132,2	18	135,4	13	132,9
20. Висотний діаметр (po—br)	8	116,9	7	112,9	20	116,1	18	113,7
5. Довжина основи черепа	5	103,0	6	92,5	18	102,9	14	98,7
9. Найменша ширина лоба	10	95,4	9	92,0	25	95,2	18	92,7
40. Довжина основи обличчя	5	95,0	4	93,2	17	97,0	13	93,3
45. Ширина вилиць	9	131,2	7	121,1	22	129,8	17	122,0
48. Висота обличчя	10	70,1	8	65,6	23	68,9	17	62,2
47. Повна висота обличчя	7	116,1	8	106,2	18	115,3	13	103,7
55. Висота носа	10	51,6	8	48,7	23	50,9	17	47,1
54. Ширина носа	10	24,4	8	23,1	21	25,1	17	23,9
51. Ширина орбіти	9	41,8	8	39,7	24	41,4	17	40,1
52. Висота орбіти	9	32,9	8	32,6	24	32,7	17	32,2
77. Назомалярний кут	9	137,3	9	138,0	24	137,1	17	140,2
Zm. Зигомаксилярний кут	8	125,0	8	125,2	22	125,0	17	124,5
SC. Симотична ширина	6	9,70	8	8,6	16	9,74	8	8,9
SS. Симотична висота	6	5,28	8	4,2	12	4,58	8	3,73
32. Кут лоба	8	76,8	6	90,2	21	84,0	17	89,0
72. Загальний кут обличчя	8	87,0	6	84,0	21	77,5	16	83,2
74. Кут альвеолярної частини	7	85,0	6	79,7	20	85,5	—	—
75.1. Кут носових кісток	6	36,0	7	26,4	9	26,9	7	22,9
Покажчик								
8:1. Черепний	8	73,9	7	75,3	25	74,9	22	75,6
48:45. Верхньолицевий	9	53,9	7	53,9	22	53,1	17	51,1
52:51. Орбітний покажчик	9	78,9	8	81,2	24	79,2	17	80,4
54:55. Носовий	10	47,4	2	47,6	21	48,8	17	47,6
SS:SC.Симотичний	6	56,5	8	49,2	12	49,5	7	41,5
DS:DC. Дакріальний	—	—	—	—	11	55,9	5	57,5

Таблиця 13. Результати міжгрупового аналізу чоловічих серій могильників черняхівської культури за методом Пенроза (18 серій)

№	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	*11*	*12*	*13*	*14*	*15*	*16*	*17*	*18*	№
1	—	0,079	0,223	0,122	0,120	0,262	0,435	0,183	0,145	0,579	0,111	0,082	0,061	0,160	0,343	0,357	0,110	0,118	*1*
2	0,079	—	0,104	0,070	0,114	0,431	0,266	0,184	0,095	0,446	0,212	0,088	0,090	0,285	0,161	0,533	0,114	0,093	*2*
3	0,223	0,104	—	0,194	0,180	0,321	0,266	0,287	0,196	0,471	0,319	0,213	0,185	0,422	0,310	0,355	0,127	0,167	*3*
4	0,122	0,070	0,194	—	0,150	0,252	0,178	0,196	0,107	0,217	0,342	0,130	0,166	0,331	0,341	0,472	0,122	0,103	*4*
5	0,120	0,114	0,180	0,150	—	0,305	0,435	0,142	0,210	0,697	0,103	0,091	0,201	0,244	0,242	0,409	0,127	0,104	*5*
6	0,262	0,431	0,321	0,252	0,305	—	0,160	0,450	0,275	0,511	0,519	0,458	0,486	0,545	0,566	0,995	0,231	0,440	*6*
7	0,435	0,266	0,266	0,178	0,435	0,160	—	0,429	0,083	0,170	0,787	0,504	0,496	0,514	0,453	0,568	0,212	0,320	*7*
8	0,183	0,184	0,287	0,196	0,142	0,450	0,429	—	0,213	0,527	0,302	0,132	0,249	0,474	0,356	0,333	0,227	0,272	*8*
9	0,145	0,085	0,196	0,107	0,210	0,275	0,083	0,213	—	0,166	0,455	0,242	0,216	0,232	0,271	0,382	0,145	0,232	*9*
10	0,579	0,446	0,471	0,217	0,697	0,511	0,170	0,527	0,166	—	1,061	0,726	0,685	0,725	0,653	0,577	0,345	0,570	*10*
11	0,111	0,212	0,319	0,342	0,103	0,519	0,787	0,302	0,455	1,061	—	0,158	0,201	0,365	0,134	0,548	0,260	0,175	*11*
12	0,082	0,088	0,213	0,130	0,091	0,458	0,504	0,132	0,242	0,726	0,158	—	0,196	0,226	0,269	0,422	0,173	0,081	*12*
13	0,061	0,090	0,185	0,166	0,201	0,486	0,496	0,249	0,216	0,685	0,201	0,196	—	0,206	0,263	0,360	0,126	0,212	*13*
14	0,160	0,285	0,422	0,331	0,244	0,545	0,514	0,474	0,232	0,725	0,365	0,226	0,206	—	0,531	0,396	0,202	0,235	*14*
15	0,343	0,161	0,310	0,341	0,242	0,566	0,453	0,356	0,271	0,653	0,134	0,269	0,263	0,531	—	0,581	0,265	0,328	*15*
16	0,357	0,533	0,355	0,472	0,409	0,995	0,568	0,333	0,382	0,557	0,548	0,422	0,360	0,396	0,581	—	0,291	0,622	*16*
17	0,110	0,114	0,127	0,122	0,127	0,231	0,212	0,227	0,145	0,345	0,260	0,173	0,126	0,202	0,265	0,291	—	0,123	*17*
18	0,118	0,093	0,167	0,103	0,104	0,440	0,320	0,272	0,232	0,570	0,175	0,081	0,212	0,235	0,328	0,633	0,123	—	18

1 — Боромля; *2* — Будешти; *3* — Черкаси; *4* — Черняхів; *5* — Чернелів; *6* — Дерев'яна; *7* — Гаврилівка; *8* — Холмське; *9* — Журавка; *10* — Коблево; *11* — Курники; *12* — Малаєшти; *13* — Нагорне; *14* — Петриківці; *15* — Ромашки; *16* — Сад; *17* — Успенка; *18* — Велика Бугаївка.

Таблиця 14. Результати міжгрупового аналізу черняхівських чоловічих серій та хронологічно

№	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
1	—	0,030	0,097	0,234	0,426	0,198	0,115	0,212	0,278	0,113	0,167	0,118	0,407	0,481	0,111	0,284	0,190	0,247	0,461	0,395	0,408	0,264	0,656	0,335	1,600
2	0,030	—	0,089	0,192	0,372	0,114	0,066	0,161	0,281	0,134	0,155	0,099	0,430	0,377	0,045	0,280	0,177	0,186	0,363	0,226	0,328	0,190	0,507	0,249	1,389
3	0,097	0,089	—	0,266	0,438	0,261	0,158	0,100	0,119	0,110	0,105	0,315	0,294	0,402	0,112	0,499	0,249	0,194	0,361	0,550	0,198	0,198	0,409	0,331	1,687
4	0,234	0,192	0,266	—	0,243	0,195	0,243	0,113	0,212	0,262	0,475	0,264	0,297	0,550	0,195	0,582	0,383	0,303	0,577	0,366	0,322	0,233	0,476	0,201	1,529
5	0,426	0,372	0,438	0,243	—	0,289	0,341	0,258	0,452	0,332	0,500	0,187	0,420	0,527	0,278	0,736	0,546	0,399	0,696	0,260	0,368	0,313	0,647	0,365	0,823
6	0,198	0,114	0,261	0,195	0,289	—	0,059	0,113	0,277	0,235	0,230	0,415	0,313	0,104	0,046	0,452	0,340	0,091	0,200	0,173	0,105	0,040	0,149	0,166	1,486
7	0,115	0,066	0,158	0,243	0,341	0,059	—	0,079	0,204	0,101	0,127	0,203	0,426	0,162	0,015	0,266	0,179	0,139	0,167	0,364	0,256	0,029	0,272	0,111	1,086
8	0,212	0,161	0,100	0,113	0,258	0,113	0,079	—	0,108	0,83	0,121	0,583	0,142	0,206	0,104	0,588	0,179	0,102	0,234	0,475	0,167	0,050	0,164	0,219	1,737
9	0,278	0,281	0,119	0,212	0,452	0,277	0,204	0,108	—	0,194	0,141	0,381	0,188	0,310	0,212	0,299	0,145	0,243	0,283	0,655	0,397	0,215	0,245	0,518	1,309
10	0,113	0,134	0,110	0,262	0,332	0,235	0,101	0,083	0,194	—	0,156	0,246	0,478	0,217	0,107	0,315	0,318	0,211	0,156	0,710	0,271	0,122	0,253	0,073	1,243
11	0,167	0,155	0,105	0,475	0,500	0,230	0,127	0,121	0,141	0,156	—	0,274	0,320	0,337	0,098	0,289	0,140	0,157	0,144	0,669	0,345	0,150	0,281	0,344	0,951
12	0,118	0,099	0,315	0,264	0,187	0,415	0,203	0,583	0,381	0,246	0,274	—	0,635	0,561	0,201	0,276	0,300	0,631	0,421	0,388	0,917	0,331	0,687	0,648	0,988
13	0,407	0,430	0,294	0,297	0,420	0,313	0,426	0,143	0,188	0,478	0,320	0,635	—	0,408	0,414	0,554	0,331	0,286	0,575	0,593	0,327	0,299	0,436	0,575	1,289
14	0,481	0,377	0,402	0,550	0,572	0,104	0,162	0,206	0,310	0,217	0,337	0,561	0,408	—	0,180	0,725	0,336	0,133	0,165	0,209	0,171	0,118	0,132	0,223	1,471
15	0,111	0,045	0,112	0,195	0,279	0,046	0,015	0,104	0,212	0,107	0,098	0,201	0,414	0,180	—	0,342	0,153	0,115	0,210	0,241	0,231	0,051	0,320	0,191	1,124
16	0,284	0,280	0,499	0,582	0,736	0,452	0,266	0,588	0,299	0,315	0,289	0,276	0,554	0,725	0,342	—	0,125	0,685	0,429	0,498	0,986	0,324	0,527	0,614	0,899
17	0,190	0,177	0,249	0,383	0,547	0,340	0,179	0,179	0,145	0,318	0,140	0,300	0,331	0,336	0,153	0,135	—	0,323	0,235	0,400	0,602	0,197	0,194	0,587	0,694
18	0,247	0,186	0,194	0,303	0,399	0,091	0,139	0,102	0,243	0,211	0,157	0,631	0,286	0,133	0,115	0,685	0,323	—	0,197	0,296	0,119	0,095	0,149	0,263	1,517
19	0,461	0,363	0,361	0,577	0,696	0,200	0,167	0,234	0,283	0,156	0,144	0,421	0,575	0,165	0,210	0,429	0,236	0,197	—	0,644	0,403	0,162	0,084	0,249	1,089
20	0,395	0,226	0,550	0,366	0,260	0,173	0,364	0,475	0,655	0,710	0,669	0,388	0,593	0,209	0,241	0,498	0,400	0,296	0,644	—	0,342	0,262	0,374	0,577	1,457
21	0,408	0,328	0,198	0,322	0,368	0,105	0,256	0,167	0,397	0,271	0,345	0,917	0,327	0,171	0,231	0,986	0,602	0,119	0,403	0,342	—	0,205	0,239	0,286	2,171
22	0,264	0,190	0,198	0,233	0,313	0,040	0,029	0,050	0,215	0,122	0,150	0,331	0,299	0,118	0,051	0,324	0,197	0,095	0,162	0,262	0,205	—	0,135	0,102	1,173
23	0,656	0,507	0,409	0,476	0,647	0,149	0,272	0,164	0,245	0,253	0,281	0,687	0,436	0,132	0,320	0,527	0,194	0,149	0,084	0,374	0,239	0,135	—	0,169	1,295
24	0,335	0,249	0,331	0,201	0,365	0,166	0,111	0,219	0,518	0,73	0,344	0,648	0,575	0,223	0,191	0,614	0,587	0,263	0,249	0,577	0,286	0,102	0,169	—	1,573
25	1,600	1,389	1,687	1,529	0,823	1,436	1,086	1,737	1,309	1,243	0,951	0,988	1,289	1,471	1,124	0,899	0,624	1,517	1,089	1,457	2,171	1,173	1,295	1,573	—
26	0,114	0,140	0,045	0,225	0,255	0,262	0,103	0,041	0,75	0,131	0,064	0,318	0,143	0,262	0,080	0,442	0,191	0,094	0,262	0,613	0,210	0,183	0,243	0,413	1,537
27	0,315	0,215	0,170	0,357	0,405	0,203	0,088	0,071	0,150	0,091	0,063	0,416	0,226	0,170	0,110	0,388	0,152	0,100	0,091	0,524	0,264	0,133	0,093	0,280	1,051
28	0,180	0,144	0,241	0,265	0,354	0,305	0,153	0,141	0,182	0,149	0,060	0,200	0,170	0,437	0,124	0,128	0,122	0,315	0,348	0,306	0,469	0,219	0,324	0,425	1,000
29	0,293	0,293	0,398	0,115	0,214	0,441	0,375	0,388	0,472	0,396	0,573	0,236	0,594	0,662	0,365	0,709	0,660	0,553	0,575	0,361	0,676	0,318	0,531	0,351	0,899
30	0,155	0,130	0,113	0,299	0,522	0,055	0,064	0,084	0,124	0,117	0,236	0,426	0,409	0,275	0,090	0,367	0,128	0,124	0,232	0,287	0,225	0,074	0,268	0,175	1,502
31	0,148	0,115	0,171	0,151	0,312	0,020	0,061	0,052	0,193	0,155	0,225	0,375	0,355	0,154	0,063	0,358	0,259	0,116	0,181	0,241	0,160	0,024	0,158	0,094	1,480
32	0,176	0,134	0,163	0,180	0,309	0,014	0,083	0,057	0,233	0,158	0,233	0,493	0,336	0,138	0,059	0,552	0,376	0,080	0,150	0,251	0,071	0,051	0,141	0,100	1,650
33	0,62	0,159	0,194	0,630	0,688	0,258	0,076	0,203	0,151	0,096	0,067	0,476	0,427	0,203	0,119	0,511	0,211	0,078	0,084	0,621	0,325	0,202	0,131	0,427	1,148
34	0,390	0,325	0,381	0,622	0,732	0,135	0,171	0,391	0,417	0,435	0,207	0,576	0,689	0,265	0,238	0,517	0,122	0,116	0,502	0,337	0,312	0,192	0,332	0,436	1,196
35	0,684	0,658	0,519	1,028	1,202	0,676	0,526	0,548	0,713	0,694	0,338	0,905	0,675	0,581	0,586	0,512	0,567	0,391	0,655	1,206	0,838	0,558	0,526	0,949	1,223
36	0,240	0,152	0,397	0,271	0,433	0,186	0,194	0,237	0,308	0,470	0,174	0,349	0,211	0,402	0,133	0,422	0,149	0,149	0,603	0,315	0,286	0,234	0,471	0,444	1,382
37	0,663	0,489	0,653	0,547	0,431	0,461	0,555	0,563	0,599	0,626	0,417	0,704	0,749	0,492	0,352	1,065	0,488	0,487	0,616	0,587	0,534	0,470	0,926	0,901	1,939
38	0,261	0,256	0,232	0,259	0,253	0,229	0,376	0,114	0,228	0,248	0,302	0,648	0,217	0,229	0,235	1,000	0,482	0,142	0,341	0,587	0,176	0,269	0,344	0,533	1,777
39	0,706	0,635	0,415	1,020	1,344	0,444	0,382	0,603	0,389	0,336	0,482	1,253	0,953	0,298	0,509	0,666	0,272	0,358	0,218	0,826	0,527	0,321	0,316	0,567	1,912
40	0,364	0,230	0,552	0,329	0,193	0,136	0,366	0,522	0,605	0,691	0,537	0,656	0,542	0,289	0,261	0,668	0,366	0,323	0,652	0,108	0,187	0,266	0,347	0,576	2,020
41	0,475	0,349	0,859	0,521	0,355	0,460	0,559	0,863	0,973	1,004	1,033	0,646	1,110	0,514	0,476	0,786	0,764	0,702	0,828	0,112	0,720	0,484	0,465	0,894	1,388
42	0,338	0,276	0,209	0,370	0,307	0,340	0,289	0,118	0,219	0,312	0,222	0,743	0,176	0,239	0,206	0,848	0,447	0,172	0,299	0,820	0,274	0,252	0,267	0,542	1,948
43	0,265	0,186	0,237	0,244	0,298	0,018	0,101	0,103	0,305	0,216	0,260	0,604	0,302	0,126	0,084	0,632	0,454	0,114	0,236	0,252	0,043	0,079	0,160	0,123	1,760
44	0,189	0,156	0,143	0,168	0,310	0,047	0,083	0,038	0,131	0,101	0,147	0,537	0,224	0,160	0,068	0,543	0,231	0,080	0,162	0,278	0,109	0,041	0,137	0,180	1,523
45	0,429	0,330	0,425	0,308	0,388	0,152	0,129	0,226	0,328	0,240	0,266	0,552	0,256	0,043	0,142	0,597	0,219	0,122	0,257	0,124	0,129	0,095	0,092	0,365	1,362
46	0,092	0,076	0,087	0,311	0,566	0,120	0,090	0,121	0,132	0,131	0,096	0,313	0,374	0,400	0,085	0,374	0,165	0,114	0,300	0,288	0,214	0,172	0,368	0,251	1,362
47	0,187	0,201	0,096	0,412	0,365	0,316	0,107	0,113	0,174	0,102	0,072	0,507	0,209	0,408	0,124	0,609	0,266	0,087	0,239	0,564	0,247	0,242	0,299	0,302	1,670
48	0,158	0,101	0,275	0,154	0,191	0,102	0,091	0,205	0,320	0,199	0,229	0,240	0,578	0,208	0,089	0,441	0,411	0,247	0,404	0,301	0,248	0,103	0,445	0,198	1,198
49	0,253	0,117	0,322	0,236	0,195	0,056	0,068	0,219	0,311	0,293	0,203	0,233	0,330	0,149	0,067	0,351	0,128	0,156	0,383	0,088	0,243	0,096	0,381	0,298	1,128
50	0,499	0,336	0,604	0,436	0,296	0,218	0,202	0,349	0,592	0,209	0,477	0,537	0,703	0,232	0,194	0,849	0,543	0,285	0,265	0,638	0,220	0,136	0,299	0,170	1,424

1 — культура ґрунтових могильників Центральної Литви; *2* — культура курганних могильників
5 — Балцати; *6* — Беляус; *7* — Боромля; *8* — Будешти; *9* — Черкаси-Центр; *10* — Черняхів; *11* —
14 — Фанагорія; *15* — Гаврилівка; *16* — Гепіди (Вімінакіум); *17* — Грудек; *18* — Херсонес; *19* —
культури Кашубії; *24* — Коблево; *25* — Косаново; *26* — Курники; *27* — Малаєшти; *28* — Маслово;
34 — Петриківці; *35* — збірна серія вельбарської культури Словінсько-Дравська; *36* — Ранжеве;
42 — Сілезія (готи-гепіди); *43* — Синтана де Муреш; *44* — Золота Балка; *45* — Танаїс; *46* — Успенка;

близьких серій Європи за методом Пенроза (50 серій)

26	*27*	*28*	*29*	*30*	*31*	*32*	*33*	*34*	*35*	*36*	*37*	*38*	*39*	*40*	*41*	*42*	*43*	*44*	*45*	*46*	*47*	*48*	*49*	*50*	№
0,114	0,315	0,180	0,293	0,155	0,148	0,176	0,262	0,390	0,684	0,240	0,663	0,261	0,706	0,364	0,475	0,338	0,265	0,189	0,429	0,092	0,187	0,158	0,253	0,499	*1*
0,140	0,215	0,144	0,293	0,130	0,115	0,134	0,159	0,325	0,658	0,152	0,489	0,256	0,635	0,230	0,349	0,276	0,186	0,156	0,330	0,076	0,201	0,101	0,117	0,336	*2*
0,045	0,170	0,241	0,398	0,113	0,171	0,163	0,194	0,381	0,519	0,397	0,653	0,232	0,415	0,552	0,859	0,209	0,237	0,143	0,425	0,087	0,096	0,275	0,322	0,604	*3*
0,225	0,357	0,265	0,115	0,299	0,151	0,180	0,630	0,622	1,028	0,271	0,547	0,259	1,020	0,329	0,521	0,370	0,244	0,169	0,308	0,311	0,412	0,154	0,236	0,436	*4*
0,255	0,405	0,354	0,214	0,522	0,312	0,309	0,688	0,732	1,202	0,433	0,431	0,253	1,344	0,193	0,355	0,307	0,298	0,310	0,388	0,566	0,365	0,191	0,195	0,296	*5*
0,262	0,203	0,305	0,441	0,055	0,020	0,014	0,258	0,135	0,676	0,186	0,461	0,229	0,444	0,136	0,460	0,340	0,018	0,047	0,152	0,120	0,316	0,102	0,056	0,218	*6*
0,103	0,088	0,153	0,375	0,064	0,061	0,083	0,076	0,171	0,526	0,194	0,555	0,376	0,382	0,366	0,559	0,289	0,101	0,083	0,129	0,090	0,107	0,091	0,068	0,202	*7*
0,041	0,071	0,141	0,388	0,084	0,052	0,057	0,203	0,391	0,548	0,237	0,563	0,114	0,603	0,522	0,863	0,118	0,103	0,038	0,226	0,121	0,113	0,205	0,219	0,349	*8*
0,075	0,150	0,182	0,472	0,124	0,193	0,233	0,151	0,417	0,713	0,308	0,599	0,228	0,389	0,605	0,973	0,219	0,305	0,131	0,328	0,132	0,174	0,320	0,311	0,592	*9*
0,131	0,091	0,297	0,396	0,117	0,155	0,158	0,096	0,435	0,694	0,470	0,626	0,348	0,336	0,691	1,004	0,312	0,216	0,101	0,240	0,131	0,102	0,199	0,293	0,209	*10*
0,064	0,063	0,060	0,573	0,236	0,225	0,233	0,067	0,207	0,338	0,174	0,417	0,302	0,482	0,537	1,033	0,222	0,260	0,147	0,266	0,096	0,079	0,229	0,203	0,477	*11*
0,318	0,416	0,200	0,236	0,426	0,375	0,493	0,476	0,576	0,905	0,349	0,704	0,649	1,253	0,656	0,646	0,743	0,604	0,537	0,552	0,313	0,507	0,240	0,233	0,537	*12*
0,143	0,226	0,170	0,594	0,409	0,355	0,336	0,427	0,689	0,675	0,211	0,749	0,217	0,951	0,542	1,110	0,176	0,302	0,224	0,256	0,374	0,209	0,578	0,330	0,703	*13*
0,262	0,170	0,437	0,662	0,275	0,154	0,138	0,203	0,265	0,581	0,402	0,492	0,229	0,299	0,289	0,514	0,239	0,126	0,160	0,043	0,400	0,408	0,208	0,149	0,232	*14*
0,080	0,110	0,124	0,365	0,090	0,063	0,059	0,119	0,238	0,586	0,133	0,352	0,235	0,509	0,261	0,476	0,206	0,084	0,068	0,142	0,085	0,124	0,089	0,067	0,194	*15*
0,442	0,388	0,128	0,709	0,367	0,358	0,552	0,511	0,517	0,512	0,422	1,065	1,000	0,666	0,668	0,786	0,848	0,632	0,543	0,597	0,374	0,609	0,441	0,351	0,849	*16*
0,191	0,152	0,123	0,660	0,128	0,259	0,376	0,211	0,122	0,567	0,149	0,488	0,482	0,272	0,366	0,764	0,447	0,454	0,230	0,219	0,165	0,266	0,411	0,128	0,543	*17*
0,094	0,100	0,315	0,553	0,124	0,116	0,080	0,078	0,116	0,391	0,179	0,487	0,142	0,358	0,323	0,702	0,172	0,114	0,080	0,122	0,114	0,087	0,247	0,156	0,285	*18*
0,262	0,091	0,348	0,575	0,232	0,181	0,150	0,084	0,502	0,655	0,603	0,616	0,341	0,219	0,652	0,828	0,299	0,236	0,162	0,257	0,300	0,239	0,404	0,383	0,265	*19*
0,613	0,524	0,306	0,361	0,287	0,241	0,251	0,621	0,337	1,206	0,315	0,587	0,587	0,826	0,108	0,112	0,820	0,252	0,278	0,124	0,288	0,564	0,301	0,088	0,638	*20*
0,210	0,264	0,469	0,676	0,225	0,160	0,071	0,325	0,312	0,838	0,286	0,587	0,176	0,527	0,187	0,720	0,274	0,043	0,109	0,129	0,214	0,247	0,248	0,243	0,220	*21*
0,183	0,133	0,219	0,318	0,074	0,024	0,051	0,202	0,192	0,558	0,234	0,470	0,269	0,321	0,266	0,484	0,252	0,079	0,041	0,095	0,172	0,242	0,103	0,096	0,136	*22*
0,243	0,093	0,324	0,531	0,268	0,158	0,141	0,131	0,332	0,526	0,471	0,926	0,344	0,316	0,347	0,465	0,267	0,160	0,137	0,092	0,368	0,299	0,445	0,381	0,299	*23*
0,413	0,280	0,425	0,351	0,175	0,094	0,100	0,427	0,436	0,949	0,444	0,901	0,533	0,567	0,576	0,894	0,542	0,123	0,180	0,365	0,251	0,302	0,198	0,298	0,170	*24*
1,537	1,051	1,000	0,899	1,502	1,480	1,650	1,148	1,196	1,223	0,382	1,939	1,777	1,912	2,020	1,388	1,948	1,760	1,523	1,362	1,362	1,670	1,198	1,128	1,424	*25*
—	0,080	0,168	0,327	0,173	0,239	0,207	0,164	0,427	0,439	0,298	0,436	0,113	0,560	0,608	1,026	0,148	0,265	0,133	0,308	0,096	0,047	0,254	0,279	0,601	*26*
0,080	—	0,175	0,322	0,213	0,199	0,164	0,089	0,257	0,374	0,307	0,408	0,167	0,442	0,549	0,782	0,165	0,215	0,133	0,209	0,144	0,104	0,207	0,293	0,263	*27*
0,168	0,175	—	0,319	0,131	0,223	0,289	0,158	0,131	0,311	0,074	0,709	0,397	0,330	0,328	0,662	0,470	0,388	0,190	0,413	0,097	0,178	0,281	0,149	0,701	*28*
0,327	0,322	0,319	—	0,575	0,358	0,481	0,663	0,724	1,018	0,286	0,920	0,739	1,344	0,496	0,512	0,727	0,511	0,424	0,391	0,463	0,426	0,258	0,322	0,466	*29*
0,173	0,213	0,131	0,575	—	0,048	0,053	0,237	0,251	0,581	0,151	0,553	0,195	0,249	0,313	0,579	0,187	0,099	0,056	0,210	0,059	0,271	0,200	0,172	0,303	*30*
0,239	0,199	0,223	0,358	0,048	—	0,026	0,276	0,215	0,703	0,191	0,457	0,269	0,418	0,239	0,493	0,309	0,050	0,032	0,147	0,135	0,300	0,142	0,092	0,196	*31*
0,207	0,164	0,289	0,481	0,053	0,026	—	0,223	0,141	0,697	0,197	0,453	0,224	0,444	0,227	0,583	0,294	0,015	0,029	0,142	0,116	0,275	0,114	0,082	0,200	*32*
0,164	0,089	0,158	0,663	0,237	0,276	0,223	—	0,226	0,297	0,326	0,359	0,245	0,412	0,689	0,950	0,220	0,297	0,255	0,285	0,178	0,188	0,298	0,317	0,323	*33*
0,427	0,257	0,131	0,724	0,251	0,215	0,141	0,226	—	0,325	0,198	0,638	0,310	0,367	0,365	0,623	0,379	0,176	0,227	0,268	0,150	0,272	0,443	0,332	0,492	*34*
0,439	0,374	0,311	1,018	0,581	0,703	0,679	0,297	0,325	—	0,430	0,811	0,659	0,867	1,144	1,534	0,596	0,685	0,621	0,622	0,447	0,298	0,740	0,758	0,696	*35*
0,298	0,307	0,074	0,286	0,151	0,181	0,197	0,326	0,198	0,430	—	0,548	0,225	0,514	0,266	0,593	0,374	0,249	0,152	0,403	0,141	0,203	0,242	0,206	0,740	*36*
0,436	0,408	0,709	0,920	0,553	0,457	0,453	0,359	0,638	0,811	0,548	—	0,277	0,958	0,571	1,033	0,329	0,515	0,340	0,463	0,533	0,419	0,558	0,300	0,863	*37*
0,113	0,167	0,397	0,739	0,195	0,269	0,224	0,245	0,310	0,659	0,225	0,277	—	0,680	0,407	1,177	0,053	0,226	0,132	0,122	0,272	0,141	0,400	0,175	0,561	*38*
0,560	0,442	0,330	0,344	0,249	0,418	0,444	0,412	0,367	0,867	0,514	0,958	0,680	—	0,793	1,102	0,541	0,425	0,481	0,476	0,299	0,697	0,795	0,654	0,668	*39*
0,608	0,549	0,328	0,496	0,313	0,239	0,227	0,689	0,365	1,144	0,266	0,571	0,407	0,793	—	0,418	0,696	0,176	0,271	171	0,226	0,632	0,357	0,098	0,655	*40*
1,026	0,782	0,662	0,512	0,579	0,493	0,583	0,950	0,623	1,534	0,593	1,033	1,177	1,102	0,418	—	1,389	0,555	0,626	0,395	0,575	0,969	0,524	0,293	1,027	*41*
0,148	0,165	0,470	0,727	0,187	0,309	0,294	0,220	0,379	0,596	0,374	0,328	0,053	0,541	0,696	1,389	—	0,344	0,157	0,212	0,206	0,164	0,412	0,291	0,630	*42*
0,265	0,215	0,388	0,511	0,099	0,050	0,015	0,297	0,176	0,685	0,249	0,515	0,226	0,425	0,176	0,555	0,344	—	0,053	0,122	0,176	0,290	0,110	0,105	0,187	*43*
0,133	0,133	0,190	0,424	0,056	0,032	0,029	0,255	0,227	0,621	0,152	0,340	0,132	0,481	0,271	0,626	0,157	0,053	—	0,119	0,102	0,239	0,157	0,126	0,240	*44*
0,308	0,209	0,413	0,391	0,210	0,147	0,142	0,285	0,268	0,622	0,403	0,463	0,122	0,476	0,171	0,395	0,212	0,122	0,119	—	0,309	0,446	0,225	0,159	0,369	*45*
0,096	0,144	0,097	0,463	0,059	0,135	0,116	0,178	0,150	0,447	0,141	0,533	0,272	0,299	0,226	0,575	0,206	0,176	0,102	0,309	—	0,135	0,245	0,180	0,453	*46*
0,047	0,104	0,178	0,426	0,271	0,300	0,275	0,188	0,272	0,298	0,203	0,419	0,141	0,697	0,623	0,969	0,164	0,290	0,239	0,446	0,135	—	0,168	0,348	0,444	*47*
0,254	0,207	0,281	0,258	0,200	0,142	0,114	0,298	0,443	0,740	0,242	0,558	0,400	0,795	0,357	0,524	0,412	0,110	0,157	0,225	0,245	0,168	—	0,098	0,156	*48*
0,279	0,293	0,149	0,322	0,172	0,092	0,082	0,317	0,332	0,758	0,206	0,300	0,175	0,654	0,098	0,293	0,291	0,105	0,126	0,159	0,180	0,348	0,098	—	0,293	*49*
0,601	0,263	0,701	0,466	0,303	0,196	0,200	0,323	0,492	0,696	0,740	0,863	0,561	0,668	0,655	1,027	0,630	0,187	0,240	0,369	0,453	0,444	0,156	0,293	—	*50*

Центральної Литви; *3* — ґрунтові могильники Жемайтії; *4* — культура штрихованої кераміки; Чернелів-Руський; *12* — Дерев'яна; *13* — збірна серія вельбарської культури Нижньої Вісли; Холмське; *20* — Інкерман — Чорноріччя; *21* — Істрія; *22* — Журавка; *23* — збірна серія вельбарської *29* — Масломенч; *30* — Нагорне; *31* — Неаполь Скіфський; *32* — Миколаївка-Козацьке; *33* — Ольвія; *37* — Романківці; *38* — Ромашки; *39* — Сад; *40* — Сармати України; *41* — Сармати Таврії; *47* — Велика Бугаївка; *48* — Вестготи Кастилії 1; *49* — Вестготи Кастилії 2; *50* — Вестготи Португалії.

Таблиця 15. Результати міжгрупового аналізу жіночих серій з могильників черняхівської культури за методом Пенроза (15 серій)

№	*1*	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*	*9*	*10*	*11*	*12*	*13*	*14*	*15*	№
1	—	0,094	0,705	0,038	0,183	0,334	0,123	0,349	0,112	0,256	0,374	0,353	0,675	0,125	0,123	*1*
2	0,094	—	0,423	0,110	0,166	0,606	0,110	0,325	0,159	0,294	0,167	0,452	0,348	0,058	0,100	*2*
3	0,705	0,422	—	0,673	0,375	0,536	0,281	0,339	0,360	0,586	0,372	1,181	0,303	0,485	0,555	*3*
4	0,038	0,110	0,673	—	0,166	0,516	0,158	0,409	0,120	0,307	0,196	0,465	0,702	0,185	0,149	*4*
5	0,183	0,166	0,375	0,166	—	0,247	0,099	0,423	0,037	0,151	0,208	0,408	0,671	0,121	0,159	*5*
6	0,334	0,606	0,536	0,516	0,247	—	0,425	0,239	0,320	0,732	0,429	0,624	0,921	0,483	0,541	*6*
7	0,123	0,110	0,281	0,158	0,099	0,425	—	0,135	0,050	0,177	0,141	0,504	0,240	0,082	0,165	*7*
8	0,349	0,325	0,339	0,409	0,423	0,239	0,135	—	0,329	0,448	0,327	0,920	0,387	0,366	0,579	*8*
9	0,112	0,159	0,360	0,120	0,037	0,320	0,050	0,329	—	0,097	0,280	0,323	0,487	0,095	0,132	*9*
10	0,256	0,294	0,586	0,307	0,151	0,732	0,177	0,448	0,097	—	0,260	0,651	0,594	0,166	0,256	*10*
11	0,374	0,167	0,372	0,196	0,208	0,429	0,141	0,327	0,280	0,260	—	1,070	0,587	0,127	0,376	*11*
12	0,353	0,452	1,181	0,465	0,408	0,624	0,504	0,920	0,323	0,651	1,070	—	1,131	0,605	0,307	*12*
13	0,675	0,348	0,303	0,702	0,671	0,921	0,240	0,387	0,487	0,594	0,587	1,131	—	0,265	0,711	*13*
14	0,125	0,058	0,485	0,185	0,121	0,483	0,082	0,366	0,095	0,166	0,127	0,605	0,265	—	0,125	*14*
15	0,123	0,100	0,555	0,149	0,159	0,541	0,165	0,579	0,132	0,256	0,376	0,307	0,711	0,125	—	*15*

1 — Боромля; *2* — Будешти; *3* — Черкаси; *4* — Чернелів; *5* — Черняхів; *6* — Дерев’яна; *7* — Гаврилівка; *8* — Холмське; *9* — Журавка; *10* — Коблево; *11* — Малаєшти; *12* — Петриківці; *13* — Успенка; *14* — Велика Бугаївка; *15* — Вікторівка.

Таблиця 16. Результати аналізу жіночих серій з черняхівських могильників та хронологічно

№	*1*	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*	*9*	*10*	*11*	*12*	*13*	*14*	*15*	*16*	*17*	*18*
1	—	0,116	0,265	0,568	0,239	0,046	0,364	0,191	0,191	0,295	0,587	0,208	0,059	0,190	0,248	0,462	0,348	0,612
2	0,116	—	0,077	0,405	0,041	0,089	0,367	0,095	0,105	0,193	0,350	0,285	0,048	0,231	0,181	0,245	0,201	0,424
3	0,265	0,077	—	0,391	0,115	0,194	0,666	0,157	0,118	0,274	0,297	0,562	0,169	0,465	0,284	0,164	0,384	0,314
4	0,568	0,405	0,391	—	0,517	0,436	0,456	0,370	0,182	0,403	0,113	0,448	0,298	0,492	0,591	0,430	0,216	0,505
5	0,239	0,041	0,115	0,517	—	0,166	0,591	0,177	0,178	0,107	0,435	0,321	0,113	0,370	0,291	0,108	0,265	0,209
6	0,046	0,089	0,194	0,436	0,166	—	0,278	0,088	0,095	0,393	0,497	0,214	0,028	0,153	0,160	0,248	0,142	0,564
7	0,364	0,367	0,666	0,456	0,591	0,278	—	0,467	0,456	0,521	0,221	0,377	0,258	0,418	0,739	0,488	0,319	0,553
8	0,191	0,095	0,157	0,370	0,177	0,088	0,467	—	0,088	0,465	0,417	0,527	0,121	0,400	0,314	0,146	0,077	0,469
9	0,191	0,105	0,118	0,182	0,178	0,095	0,456	0,088	—	0,248	0,126	0,271	0,053	0,311	0,193	0,155	0,113	0,239
10	0,295	0,193	0,274	0,403	0,107	0,393	0,521	0,465	0,248	—	0,317	0,544	0,279	0,480	0,406	0,215	0,442	0,158
11	0,587	0,350	0,297	0,113	0,435	0,497	0,221	0,417	0,126	0,317	—	0,609	0,329	0,578	0,453	0,357	0,283	0,390
12	0,208	0,285	0,562	0,448	0,321	0,214	0,377	0,527	0,271	0,544	0,609	—	0,210	0,060	0,343	0,580	0,435	0,929
13	0,059	0,048	0,169	0,298	0,113	0,028	0,258	0,121	0,053	0,279	0,329	0,210	—	0,134	0,100	0,310	0,197	0,470
14	0,190	0,231	0,465	0,492	0,370	0,153	0,418	0,400	0,311	0,480	0,578	0,060	0,134	—	0,314	0,623	0,546	0,887
15	0,248	0,181	0,284	0,591	0,291	0,160	0,739	0,314	0,193	0,406	0,453	0,343	0,100	0,314	—	0,258	0,372	0,454
16	0,462	0,245	0,164	0,430	0,108	0,248	0,488	0,146	0,155	0,215	0,357	0,580	0,310	0,623	0,258	—	0,230	0,105
17	0,348	0,201	0,384	0,216	0,265	0,142	0,319	0,077	0,113	0,442	0,283	0,435	0,197	0,546	0,372	0,230	—	0,415
18	0,612	0,424	0,314	0,505	0,209	0,564	0,553	0,469	0,239	0,158	0,390	0,929	0,470	0,887	0,454	0,105	0,415	—
19	0,305	0,080	0,158	0,276	0,169	0,223	0,319	0,129	0,199	0,131	0,167	0,394	0,131	0,437	0,342	0,188	0,234	0,202
20	0,090	0,073	0,284	0,280	0,181	0,034	0,197	0,131	0,096	0,296	0,269	0,198	0,029	0,193	0,169	0,218	0,148	0,398
21	0,019	0,110	0,249	0,412	0,214	0,066	0,298	0,193	0,109	0,343	0,466	0,116	0,019	0,094	0,147	0,426	0,298	0,699
22	0,212	0,071	0,183	0,278	0,146	0,107	0,424	0,280	0,076	0,186	0,197	0,231	0,046	0,209	0,084	0,209	0,208	0,342
23	0,264	0,378	0,519	1,017	0,556	0,444	0,672	0,643	0,590	0,619	0,990	0,306	0,343	0,315	0,705	1,197	0,986	1,377
24	0,076	0,173	0,342	0,518	0,204	0,132	0,244	0,264	0,164	0,286	0,511	0,088	0,109	0,140	0,297	0,372	0,241	0,596
25	0,333	0,461	0,796	0,512	0,457	0,390	0,303	0,664	0,257	0,662	0,529	0,294	0,389	0,308	0,580	0,624	0,502	0,962
26	0,454	0,440	0,886	0,741	0,354	0,654	0,398	0,821	0,657	0,457	0,631	0,305	0,607	0,448	0,810	0,863	0,790	0,871
27	0,376	0,345	0,488	0,458	0,353	0,219	0,352	0,167	0,220	0,471	0,365	0,425	0,256	0,519	0,245	0,296	0,118	0,511
28	0,148	0,047	0,080	0,305	0,103	0,054	0,308	0,151	0,114	0,252	0,362	0,320	0,039	0,226	0,158	0,377	0,338	0,499
29	0,896	0,788	0,369	0,184	0,831	0,697	1,018	0,498	0,283	0,539	0,413	0,526	0,529	0,625	0,605	0,689	0,529	0,646
30	0,178	0,137	0,062	0,392	0,201	0,113	0,472	0,088	0,083	0,474	0,348	0,470	0,106	0,359	0,183	0,101	0,196	0,369
31	0,348	0,093	0,093	0,513	0,076	0,272	0,629	0,281	0,238	0,178	0,471	0,616	0,240	0,540	0,337	0,284	0,518	0,441
32	0,303	0,262	0,338	0,575	0,455	0,154	0,720	0,080	0,240	0,905	0,594	0,640	0,167	0,490	0,299	0,303	0,252	0,743
33	0,214	0,136	0,181	0,357	0,150	0,096	0,395	0,195	0,081	0,269	0,371	0,290	0,120	0,304	0,078	0,142	0,160	0,318
34	0,496	0,208	0,249	0,342	0,190	0,426	0,254	0,127	0,280	0,439	0,308	0,669	0,333	0,614	0,371	0,193	0,359	0,302
35	0,255	0,055	0,085	0,561	0,132	0,182	0,460	0,174	0,167	0,321	0,573	0,534	0,126	0,334	0,279	0,414	0,356	0,596
36	0,035	0,049	0,180	0,344	0,147	0,063	0,266	0,202	0,081	0,231	0,382	0,153	0,015	0,113	0,104	0,340	0,239	0,529

1 — Беляус; *2* — Боромля; *3* — Будешти; *4* — Черкаси-Центр; *5* — Чернелів-Руський; *6* — Черняхів; Чорноріччя; *13* — Журавка; *14* — Кам’янка; *15* — Коблево; *16* — Малаєшти; *17* — Марвелес, 1—4 ст.; *23* — Петриківці; *24* — Сармати Дону (пізні); *25* — Сармати Таврії; *26* — Сармати України; *27* — Синтана *32* — вельбарська культура Мазовії — Підлясся; *33* — вельбарська культура Словінсько-Дравська;

близьких груп Європи за методом Пенроза (36 серій)

19	*20*	*21*	*22*	*23*	*24*	*25*	*26*	*27*	*28*	*29*	*30*	*31*	*32*	*33*	*34*	*35*	*36*	№
0,305	0,090	0,019	0,122	0,264	0,076	0,333	0,454	0,376	0,148	0,896	0,178	0,348	0,303	0,214	0,496	0,255	0,035	*1*
0,080	0,073	0,110	0,071	0,378	0,173	0,461	0,440	0,345	0,047	0,788	0,137	0,093	0,262	0,136	0,208	0,055	0,049	*2*
0,158	0,284	0,249	0,183	0,519	0,342	0,796	0,886	0,488	0,080	0,369	0,062	0,093	0,338	0,181	0,249	0,085	0,180	*3*
0,276	0,280	0,412	0,278	1,017	0,518	0,512	0,741	0,458	0,305	0,184	0,392	0,513	0,575	0,375	0,342	0,561	0,344	*4*
0,169	0,181	0,214	0,146	0,556	0,204	0,457	0,354	0,353	0,103	0,831	0,201	0,076	0,455	0,150	0,190	0,132	0,147	*5*
0,223	0,034	0,066	0,107	0,444	0,132	0,390	0,654	0,219	0,054	0,697	0,113	0,272	0,154	0,096	0,426	0,182	0,063	*6*
0,319	0,197	0,298	0,424	0,672	0,244	0,303	0,398	0,352	0,308	1,018	0,472	0,629	0,720	0,395	0,254	0,460	0,266	*7*
0,129	0,131	0,193	0,280	0,643	0,264	0,664	0,821	0,167	0,151	0,498	0,088	0,281	0,080	0,195	0,127	0,174	0,202	*8*
0,199	0,096	0,109	0,076	0,590	0,164	0,527	0,657	0,220	0,114	0,283	0,082	0,238	0,240	0,081	0,280	0,167	0,081	*9*
0,131	0,296	0,343	0,186	0,619	0,286	0,662	0,457	0,471	0,252	0,539	0,474	0,178	0,905	0,269	0,439	0,321	0,231	*10*
0,167	0,269	0,466	0,197	0,990	0,511	0,529	0,631	0,365	0,362	0,413	0,348	0,471	0,594	0,371	0,308	0,534	0,382	*11*
0,394	0,198	0,116	0,231	0,306	0,088	0,294	0,305	0,425	0,320	0,526	0,470	0,616	0,640	0,290	0,669	0,126	0,153	*12*
0,131	0,029	0,019	0,046	0,343	0,109	0,389	0,607	0,256	0,039	0,529	0,106	0,240	0,167	0,120	0,333	0,334	0,015	*13*
0,437	0,193	0,094	0,209	0,315	0,140	0,308	0,448	0,519	0,226	0,625	0,359	0,540	0,490	0,304	0,614	0,279	0,113	*14*
0,342	0,169	0,147	0,084	0,705	0,297	0,580	0,810	0,245	0,158	0,605	0,183	0,337	0,299	0,078	0,371	0,414	0,104	*15*
0,188	0,218	0,426	0,209	1,197	0,372	0,624	0,863	0,296	0,377	0,689	0,101	0,284	0,303	0,142	0,193	0,356	0,340	*16*
0,234	0,148	0,298	0,208	0,986	0,241	0,502	0,790	0,118	0,338	0,529	0,196	0,518	0,252	0,160	0,359	0,596	0,239	*17*
0,202	0,398	0,699	0,342	1,377	0,596	0,962	0,871	0,511	0,499	0,646	0,369	0,441	0,743	0,318	0,302	0,182	0,529	*18*
—	0,198	0,218	0,148	0,608	0,313	0,693	0,436	0,439	0,105	0,612	0,240	0,088	0,471	0,238	0,098	0,178	0,140	*19*
0,198	—	0,044	0,077	0,513	0,078	0,316	0,571	0,150	0,082	0,562	0,203	0,311	0,294	0,086	0,315	0,218	0,030	*20*
0,218	0,062	—	0,062	0,325	0,040	0,245	0,401	0,353	0,105	0,635	0,181	0,381	0,304	0,185	0,412	0,218	0,017	*21*
0,148	0,325	0,062	—	0,424	0,128	0,404	0,488	0,201	0,070	0,421	0,152	0,240	0,349	0,088	0,247	0,133	0,047	*22*
0,608	0,040	0,325	0,424	—	0,394	0,446	0,250	1,275	0,237	1,313	0,718	0,368	0,690	0,850	0,800	0,311	0,311	*23*
0,313	0,078	0,040	0,128	0,394	—	0,101	0,225	0,257	0,154	0,759	0,287	0,429	0,476	0,193	0,420	0,299	0,063	*24*
0,693	0,316	0,245	0,404	0,446	0,101	—	0,122	0,448	0,545	1,074	0,793	0,812	1,048	0,428	0,921	0,695	0,303	*25*
0,436	0,571	0,401	0,488	0,250	0,225	0,122	—	0,748	0,553	1,237	1,122	0,619	1,467	0,744	0,863	0,645	0,433	*26*
0,439	0,150	0,353	0,201	1,275	0,257	0,446	0,748	—	0,351	0,920	0,330	0,654	0,395	0,127	0,380	0,554	0,331	*27*
0,105	0,082	0,105	0,070	0,237	0,154	0,545	0,553	0,351	—	0,574	0,126	0,126	0,238	0,167	0,330	0,071	0,053	*28*
0,612	0,562	0,635	0,421	1,313	0,759	1,074	1,237	0,920	0,574	—	0,299	0,702	0,330	0,570	0,600	0,756	0,535	*29*
0,240	0,203	0,181	0,152	0,718	0,287	0,793	1,122	0,330	0,126	0,299	—	0,165	0,125	0,144	0,318	0,124	0,176	*30*
0,088	0,311	0,381	0,240	0,368	0,429	0,812	0,619	0,654	0,126	0,702	0,165	—	0,511	0,340	0,277	0,083	0,239	*31*
0,471	0,294	0,304	0,349	0,690	0,476	1,048	1,467	0,395	0,238	0,330	0,125	0,511	—	0,249	0,297	0,244	0,276	*32*
0,238	0,086	0,185	0,088	0,850	0,193	0,428	0,744	0,127	0,167	0,570	0,144	0,340	0,249	—	0,416	0,312	0,163	*33*
0,098	0,315	0,412	0,247	0,800	0,420	0,921	0,863	0,380	0,330	0,600	0,318	0,277	0,297	0,416	—	0,251	0,417	*34*
0,182	0,178	0,218	0,133	0,311	0,299	0,695	0,645	0,554	0,071	0,756	0,124	0,083	0,244	0,312	0,251	—	0,146	*35*
0,140	0,030	0,017	0,047	0,311	0,063	0,303	0,433	0,331	0,053	0,535	0,176	0,239	0,276	0,163	0,417	0,146	—	*36*

7 — Дерев'яна; *8* — Єйгуляй, 2—5 ст.; *9* — Гаврилівка; *10* — Грудек; *11* — Холмське; *12* — Інкерман — *18* — Масломенч; *19* — Нагорне; *20* — Неаполь Скіфський; *21* — Миколаївка-Козацька; *22* — Ольвія; де Муреш; *28* — Танаїс; *29* — Успенка; *30* — Велика Бугаївка; *31* — вельбарська культура Нижньої Вісли; *34* — Вершвей, 2—5 ст.; *35* — Вікторівка; *36* — Золота Балка.

Таблиця 17. Середні розміри чоловічих черепів з могильників Польщі (вельбарська культура) та Румунії (Синтана де Муреш) (Козак-Зихман, 1996)

Територія	Ознаки за Мартіним, №									
	1	8	9	17	45	48	51	52	54	55
Група Масломенська	186,3	141,4	96,7	140,5	131,1	65,8	40,7	32,2	23,8	50,3
Кількість	15	17	19	15	12	15	15	16	16	13
Могильник Масломенч	185,4	141,2	96,8	140,5	129,2	66,5	41,2	31,4	24,5	51,0
Кількість	8	10	9	8	5	4	5	7	6	4
Могильник Грудек	185,8	140,8	97,0	140,3	132,5	65,8	40,6	33,0	23,4	50,0
Кількість	6	6	8	6	6	6	8	7	8	7
Нижня Вісла, черепів	180,9	138,5	96,4	136,8	128,2	64,9	39,1	32,3	26,6	50,1
Кількість	33	30	23	8	21	25	28	26	17	20
Група Словінсько-Дравська	180,4	144,6	97,3	138,5	121,4	65,4	38,0	33,0	22,6	49,6
Кількість	5	5	4	2	5	5	5	5	5	5
Група Кашубсько-Краєнська	179,5	137,8	93,8	137,0	130,0	70,0	43,0	34,5	24,0	51,0
Кількість	4	4	4	2	1	2	2	2	2	2
Група Мазовії-Підлясся	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Кількість	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Збірна Польщі	180,7	139,2	96,2	137,1	127,0	65,3	39,2	32,5	25,6	50,1
Кількість	42	39	31	12	27	32	35	33	24	27
Збірна Синтана де Муреш	185,2	140,8	97,1	133,0	133,0	71,7	40,7	33,3	25,1	53,1
Кількість	16	16	16	1	14	15	15	15	14	15

Таблиця 18. Середні розміри жіночих черепів з могильників Польщі (вельбарська культура) та Румунії (Синтана де Муреш) (Козак-Зихман, 1996)

Територія	Виміри за Мартіним, №									
	1	8	9	17	45	48	51	52	54	55
Група Масломечська	178,4	139,9	95,0	135,3	124,9	61,3	39,6	31,7	24,0	47,1
Кількість	25	26	25	16	14	15	19	25	17	15
Могильник Масломенч	178,5	139,4	95,8	137,7	124,8	61,1	39,7	31,5	24,1	46,5
Кількість	16	17	17	9	6	8	11	17	10	8
Могильник Грудек	178,2	140,8	93,4	132,3	124,9	61,6	39,4	32,1	23,9	47,7
Кількість	9	9	8	7	8	7	8	8	7	7
Нижня Вісла	176,7	135,1	93,9	129,2	125,4	61,0	37,9	31,8	24,1	47,2
Кількість	39	35	29	10	19	22	30	30	24	23
Група Словінсько-Дравська	177,3	135,5	90,0	133,5	123,2	66,3	40,0	32,7	24,3	51,5
Кількість	4	4	3	2	4	4	4	4	4	4
Група Кашубсько-Краєнська	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Кількість	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Група Мазовії-Підлясся	180,3	128,7	92,3	132,0	119,6	68,0	41,6	32,0	23,2	48,2
Кількість	6	6	6	3	5	5	5	5	5	6
Збірна Польщі	176,9	134,2	93,4	130,4	124,1	63,1	38,8	31,9	24,3	48,1
Кількість	51	47	40	17	30	33	41	41	36	34
Збірна Синтана де Муреш	178,4	136,2	95,5	136,0	126,8	69,1	40,5	32,9	24,5	50,3
Кількість	21	21	18	3	13	14	17	17	15	15

Таблиця 19. Розміри та покажчики черепів з могильників пізніх скіфів (Кондукторова, 1979b)

Ознака	Неаполь Скіфський		Золота Балка		Миколаївка-Козацька	
	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
1. Поздовжній діаметр	185,4	177,4	184,8	176,8	185,7	176,3
8. Поперечний діаметр	139,5	135,2	139,2	136,2	139,8	136,1
17. Висотний діаметр (ba—b)	135,7	130,9	134,6	128,4	133,9	127,1
20. Висотний діаметр (po—br)	115,1	113,1	112,3	109,9	114,1	109,3
5. Довжина основи черепа	102,2	95,5	100,4	95,9	101,0	94,6
9. Найменша ширина лоба	96,2	94,5	95,0	93,5	96,6	93,8
40. Довжина основи обличчя	97,2	90,5	96,2	91,2	96,6	89,7
45. Ширина вилиць	133,1	125,7	132,9	124,3	133,1	124,8
48. Висота обличчя	71,3	67,1	69,7	66,4	71,6	67,7
47. Повна висота обличчя	117,6	109,0	114,4	109,7	117,0	110,5
55. Висота носа	50,7	48,6	49,9	48,5	51,5	48,9
54. Ширина носа	24,7	23,6	24,9	23,8	24,7	24,1
51. Ширина орбіти	40,7	39,7	41,3	39,9	41,3	40,1
52. Висота орбіти	32,9	32,6	32,8	32,8	32,9	32,9
77. Назомалярний кут	137,1	137,9	136,7	137,4	137,2	138,0
Zm. Зигомаксилярний кут	127,5	125,3	124,0	124,6	125,5	126,8
SC. Симотична ширина	8,9	9,1	8,13	8,9	8,5	8,25
SS. Симотична висота	4,29	3,9	4,26	3,8	4,6	3,94
32. Кут лоба	83,8	87,4	81,7	85,2	83,6	85,4
72. Загальний кут обличчя	84,6	85,6	85,5	84,7	85,6	85,5
74. Кут альвеолярної частини	82,1	81,3	82,4	80,1	83,2	82,4
75.1. Кут носових кісток	29,8	25,8	32,8	27,2	32,4	29,5
Покажчик						
8:1. Черепний	75,4	76,3	75,2	77,0	75,4	67,2
48:45. Верхньолицевий	53,6	53,9	52,1	54,7	87,6	54,3
52:51. Орбітний покажчик	81,0	82,2	79,8	81,9	80,2	82,0
54:55. Носовий	48,9	48,8	49,8	49,3	48,9	49,5
SS:SC. Симотичний	48,3	43,6	52,3	44,4	56,1	48,6
DS:DC. Дакріальний	56,2	51,8	59,5	56,5	57,3	55,4

Таблиця 20. Розміри та покажчики черепів з могильників сарматів України (Кондукторова, 1956; Круц, 1993)

Ознака	Сармати України		Сармати Таврії	
	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
1. Поздовжній діаметр	184,2	177,5	186,2	181,4
8. Поперечний діаметр	146,5	144,4	148,0	142,3
17. Висотний діаметр (ba—b)	133,8	125,0	143	127,0
20. Висотний діаметр (po—br)	116,2	110,4	—	—
5. Довжина основи черепа	100,1	96,1	—	—
9. Найменша ширина лоба	96,6	96,8	99,5	96,8
40. Довжина основи обличчя	96,5	91,5	—	—
45. Ширина вилиць	136,8	129,6	138,0	128,7
48. Висота обличчя	71,3	67,5	74,7	70,3
47. Повна висота обличчя	117,7	108,1	—	—
55. Висота носа	51,8	49,3	53,7	48,7
54. Ширина носа	25,3	23,5	26	23,5
51. Ширина орбіти	42,0	40,4	43,7	43
52. Висота орбіти	32,8	32,8	32,5	34,3
77. Назомалярний кут	139,6	137,8	136,5	144,5
Zm. Зигомаксилярний кут	129,9	131,6	130,5	128,0
SC. Симотична ширина	8,11	8,34	—	—
SS. Симотична висота	4,25	4,36	—	—
32. Кут лоба	83,7	84,2	76	81,0
72. Загальний кут обличчя	84,8	85,1	85	84
74. Кут альвеолярної частини	77,3	76,4	—	—
75.1. Кут носових кісток	30,1	27,7	—	—
Покажчик				
8:1. Черепний	79,5	81,4	80,1	77,8
48:45. Верхньолицевий	51,9	52,5	54,3	53,1
52:51. Орбітний	77,9	81,2	74,2	78,9
54:55. Носовий	49,0	48,2	47,3	47,9
SS:SC. Симотичний	52,5	53,2	66,7	39,4
DS:DC. Дакріальний	59,5	50,0	—	—
Кількість max	18	10	6	6

Таблиця 21. Розміри та покажчики черепів збірних серій давньоруських могильників України

Ознака	Поляни												Сіве	
	київські		чернігівські		переяс-лавські		київські		чернігівські		переяс-лавські			
	чоловіки						жінки						чоловіки	
	N	M	N	M	N	M	N	M	N	M	N	M	N	M
1. Поздовжній діаметр	125	184,5	43	184,9	85	186,6	35	176,2	28	177,6	14	175,7	53	190,6
8. Поперечний діаметр	121	139,8	40	139,1	84	138,1	34	135,2	28	133,8	17	133,1	43	136,8
17. Висотний діаметр (ba—b)	97	134,9	41	135,0	80	134,9	35	129,3	19	130,9	15	128,7	39	136,7
9. Найменша ширина лоба	84	95,6	43	95,6	87	96,3	37	93,4	26	93,2	14	92,7	20	96,5
45. Ширина вилиць	72	131,8	37	131,6	70	132,5	35	124,7	13	125,7	10	126,3	31	130,8
48. Висота обличчя	91	68,6	49	68,9	79	69,8	31	66,7	17	64,1	12	65,3	31	68,9
55. Висота носа	68	49,6	24	50,1	82	50,1	35	47,5	17	47,4	13	48,5	37	50,4
54. Ширина носа	67	24,9	30	25,5	81	25,1	35	23,9	18	23,6	13	25,1	36	25,6
51. Ширина орбіти	67	40,8	29	40,6	74	41,0	35	38,9	19	39,6	13	40,5	35	42,9
52. Висота орбіти	68	32,3	38	31,9	42	31,7	36	33,2	19	31,6	13	31,4	38	32,2
77. Назомалярний кут	79	138,7	42	138,0	42	137,5	33	142,4	18	137,9	12	138,8	29	137,8
Zm. Зигомаксилярний кут	76	126,7	31	125,5	33	128,1	34	126,9	12	126,7	11	127,1	22	126,9
75.1. Кут носових кісток	42	34,6	22	29,9	53	28,7	29	24,5	9	28,9	4	23,7	24	27,8
Покажчик														
8:1. Черепний	109	76,0	52	75,1	82	74,1	31	76,1	28	72,8	13	75,9	49	72,7
48:45. Верхньолицевий	68	51,9	34	52,3	68	52,9	24	53,4	13	50,7	8	53,0	26	52,7
52:51. Орбітний	96	79,2	44	78,5	39	77,0	35	81,2	19	79,6	7	76,9	34	76,9
54:55. Носовий	90	49,7	48	50,5	82	50,0	35	50,3	16	51,7	12	51,5	35	50,8
SS:SC. Симотичний	76	52,8	44	49,8	41	50,2	16	41,9	8	39,2	11	44,0	40	44,2
DS:DC. Дакріальний	68	56,5	28	55,7	40	58,4	15	50,1	8	56,0	10	51,3	29	55,6

ряни		Волиняни		Древляни		Древляни-волиняни				Тиверці				Східні хорвати (Галич)			
жінки		чоловіки						жінки		чоловіки		жінки		чоловіки		жінки	
N	M	N	M	N	M	N	M	N	M	N	M	N	M	N	M	N	M
50	178,2	27	189,9	27	187,5	54	188,7	7	180,3	11	189,1	30	180,5	45	185,3	24	176,9
49	132,6	27	140,2	26	140,5	53	140,3	7	137,1	11	143,1	30	136,2	46	140,6	24	137,6
34	127,7	26	137	17	138,8	43	137,7	7	134,7	6	137,3	19	130,8	39	135,4	16	132,7
46	93,6	26	98,5	28	98,1	54	98,3	7	95,9	11	97,0	27	93,5	39	98,8	21	95
37	123,7	25	134,8	19	136,5	44	135,5	6	128,3	9	135,3	15	126,5	24	133,4	11	126,4
43	64,2	24	71,8	19	70,4	43	71,2	5	64	10	69,1	23	66,5	31	68,6	17	65,4
41	47,8	26	48,9	21	49,7	47	49,2	7	46,8	10	50,6	24	48,2	32	50,9	17	50,3
41	24,7	26	24,8	21	24,3	47	24,5	7	24,4	10	25,9	23	24,7	29	24,9	16	24,7
41	41,9	26	41,0	21	41,6	47	41,2	6	41,2	10	43,2	24	41,6	31	41,8	15	39,4
41	31,9	26	31,9	21	32,1	47	31,9	6	32,3	10	32,8	24	32,6	30	32,2	17	31,6
43	137,2	—	—	10	139,5	10	139,5	7	137,7	10	138,7	19	137,0	40	139,3	21	141,5
35	126,0	—	—	10	126,6	7	126,6	6	126,1	9	126,5	15	126,0	23	126,5	15	126,0
26	25,2	21	32,9	9	28,5	30	31,6	5	23,2	7	27,7	12	22,7	13	30,8	6	21,3
40	74,4	27	73,9	26	74,8	53	74,3	7	76,2	11	75,7	30	75,5	43	75,6	24	77,7
37	52,1	24	53,4	16	52,3	40	52,9	6	50,3	9	51,0	15	53,8	21	51,8	45	52,1
41	79,7	26	76,1	21	77,1	47	77,6	6	78,4	10	76,0	24	78,4	30	76,9	14	80,8
40	50,5	26	48,9	20	49,4	46	53,5	6	52,9	10	51,0	23	51,1	28	49,3	16	47,9
29	42,6	—	—	7	42,1	7	42,1	5	40,4	8	54,1	15	46,3	26	56,9	12	46,3
27	50,4	—	—	7	53,5	7	53,5	5	57,7	7	60,2	21	4,52	22	60,4	9	55,9

Таблиця 22. Розміри та покажчики окремих давньоруських могильників з території України

Ознака	Миколаївка		Половецький		Княжа Гора		Григорівка		Бучак		Вітачів		Київ 1	
	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
1. Поздовжній діаметр	186,4	177,9	181,7	174,4	183,9	171,5	183,9	179.0	!84,6	174,5	182,3	177,5	181,5	173,1
8. Поперечний діаметр	139,9	136,1	137,6	135,5	139,6	132,7	139,2	134,5	140,5	134,4	138,8	137,2	139,9	132.9
17. Висотний діаметр (ba—b)	135,3	129,4	134,3	130,2	135,4	126,2	136,3	128,7	134,8	128,4	134,5	129,8	134,1	128,3
9. Найменша ширина лоба	96,6	93,6	94,8	94,9	96,5	94,4	96,3	93,3	95,3	91,3	95,7	93,6	95,7	93,6
45. Ширина вилиць	131,1	121,3	130,4	121,6	134,2	121,4	130,6	121,0	130,8	122,5	135,5	125,5	134,1	126,7
48. Висота обличчя	69,4	62,9	67,4	66,7	68,1	63,6	68,6	64,6	67,3	63,5	67,9	65,4	67,6	65,8
55. Висота носа	50,1	46,0	49,8	49,4	49,1	48,2	49,9	47,6	48,8	46,6	50,3	47,9	49,9	48,3
54. Ширина носа	23,7	24,2	25,4	24,2	26	23,4	26	23,9	23,2	22,9	25,7	24,5	25,6	25,1
51. Ширина орбіти	41	38,3	41,5	39,9	40,9	39,6	40,4	40,3	40,9	39,1	42,7	40,7	41,3	40
52. Висота орбіти	33	32,1	33	33	31,2	31,8	32,4	31,1	31,8	31,9	32,4	31,6	31,0	30,7
77. Назомалярний кут	135,3	138,8	138,0	142,6	136,9	141,6	141,6	149,3	139,1	139,9	135,7	140,8	137,8	140
Zm. Зигомаксилярний кут	126,5	128,7	126,3	125,3	128,1	125	128,2	127,4	128,4	126,6	129,4	127,7	128,6	129.1
75.1. Кут носових кісток	31,3	24,6	27,0	25,9	28,6	26,5	24,6	23,8	25,9	22,3	33,7	25,6	27,3	22,6
Покажчик														
8:1. Черепний	75,1	76,1	76,2	77,0	75,8	77,8	75,9	74,0	76,4	76,8	76,2	77,6	77,5	78,9
48:45. Верхньолицевий	52, 9	53,6	51,4	53,8	50,7	52,4	51,8	53,5	52,4	52,5	50,1	52,1	50,4	51,9
52:51. Орбітний	80,6	83,9	79,8	82,9	76,3	80,3	80,3	70,4	77,8	81,7	75,8	77,6	75,0	76,7
54:55. Носовий	47,3	52,8	51,1	49,1	55,4	48,5	48,1	50,5	47,5	49,0	51,1	51,1	51,3	51,9
SS:SC. Симотичний	49,5	41,7	47,9	39,1	52,3	43,8	44,5	36,8	46,2	40,7	43,5	35,7	48,8	41,9
DS:DC. Дакріальний	52,3	52,6	60,4	53,8	45,1	64,5	56,3	47,3	54,7	53,1	54,9	53,1	58,2	50,1
Кількість	8—4	9—7	15—13	11—7	14—5	6—4	24—9	8—4	13—6	10—6	20—19	12—11	36—22	20—10

П р и м і т к и. Київ 1 (Алексеева, 1973); Київ 3, Верхній Київ (Козак, 2010); Київ 4, Щекавиця (Козак,

Київ 3		Київ 4		Камінне		Зелений Гай		Чернігів 1		Любеч		Монастирок	Юр’ев	Яблунівка	Київ 5
Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.			
191,4	178,5	186,9	180,5	191,5	181,0	190,3	176,0	181,7	172,5	189,3	177,6	185,8	188,1	180,4	183,3
136,7	131,3	136,5	133,5	134,1	134,6	136,9	133,1	138,5	137,6	140,8	134,0	137,4	141,5	140,4	137,2
140,0	133	135,9	127	140,2	118,0	139	128,7	135,7	127,9	138,9	127,8	133,8	135,6	133,3	136,0
98,8	96,5	95,1	93	97,9	94,6	97,4	93,3	95,5	95,1	97,7	95,5	93,7	98	95,4	97,0
133,8	123,3	130,2	125,5	131,1	125,4	133,6	123,7	132,1	125,3	133,1	127,4	133,4	133,7	129,6	135.8
69,6	68	67,4	64,3	72,8	66,8	67,6	62,1	67	65	69,3	66,2	68,2	71,2	67,9	68,3
50,7	46,3	49,2	47,3	52,5	47,9	52,5	48,1	49,9	47,2	51,1	48,2	51,3	52,5	—	48,5
23,6	20,7	24,4	23,3	26	24,1	25,9	24,3	25,3	25,3	25,4	25,3	26,0	24,2	—	24,9
42,3	39,3	41,0	39,7	39,4	40	42,9	39,2	40,9	40,3	42,3	40.4	40,0	42,8	—	—
30,4	29,7	30,6	31,3	31,9	31,9	32,9	32	31,2	31,7	33,0	33,5	33,4	33,7	—	31,9
134,4	140,3	141,7	147,9	136,9	138,5	137,8	140,6	138,8	140,7	139,4	141,4	132,5	138,8	141	135,9
125,5	127,2	126,4	135,5	123,9	127,3	128,8	127,1	128,6	126,7	127,4	129,9	124,5	127	125,5	127,1
28,6	18	26,4	—	30,8	28,7	27,8	30	28,1	25,2	28,9	24	32,5	32,8	29,9	29,8
73,1	73,6	73,6	75,8	70,4	74,9	71,9	75,6	76,3	80,3	73,8	75	73,9	75,9	77,1	74,8
51,5	54,4	51,6	51,9	55,4	49,4	50,5	50,2	50,9	49,8	52,0	51,9	51,4	54,5	52,2	50,4
71,9	75,5	74,7	79,1	81,0	77,3	76,7	81,6	76,6	78,2	78,0	82,9	83,5	78,7	78,9	—
46,9	44,8	49,6	50,9	49,5	49,4	49,3	50,5	51,0	53,6	49,7	52,3	50,7	45,7	50.4	51,7
50,3	26,7	47,1	35,2	41,7	38,2	48,2	39,1	47,6	38.8	50,9	43,5	46,7	50,4	47,3	45,0
56,9	43,7	58,7	43,7	54,3	47,9	54	49,8	58,9	57,6	59,2	51,5	53,2	58,6	56,6	55,9
12—4	4—3	16—6	7—3	14—4	11—1	9—5	8—5	42—23	36—15	17—9	13—8	11—2	18—5	21—5	9—6

2010); Київ 5 (Дяченко, 1993); Чернігів 1 (Алексеева, 1973).

Таблиця 23. Середні розміри чоловічих черепів середньовічних груп західних та південних слов'ян (за Т.І. Алексєєвою, 1973)

Культура, територія	Виміри за Мартіном, №									
	1	8	9	17	45	48	51	52	54	55
Поляни польські	185,4	140,6	97,4	136,0	132,4	67,4	40,7	31,7	24,6	49,5
Кількість	378	378	359	346	304	294	298	203	299	312
Вісляни	186,5	137,3	94,9	134,7	131,8	69,0	41,1	32,2	24,8	50,3
Кількість	81	79	74	56	60	64	62	60	64	65
Мазовшани	191,1	139,4	97,0	133,0	135,3	—	—	—	—	—
Кількість	9	9	8	7	3	—	—	—	—	—
Моравці	186,3	143,1	99,0	136,8	133,6	71,7	41,4	33,5	24,8	51,6
Кількість	94	93	93	78	59	64	65	65	63	64
Словаки 1	185,1	140,0	96,3	134,3	133,1	70,6	42,1	33,5	26,2	51,7
Кількість	44	44	43	38	33	38	39	39	36	38
Словаки 3	180,7	144,9	97,7	134,2	133,5	69,3	42,8	34,2	25,7	52,1
Кількість	71	71	70	71	59	61	64	63	57	57
«Богемці»	185,9	141,8	98,1	138,0	132,1	67,4	—	—	—	—
Кількість	63	63	62	44	20	21	—	—	—	—
Ободрити	183,1	140,6	97,6	133,1	132,2	65,9	41,0	33,5	24,7	51,6
Кількість	26	26	26	24	17	23	23	25	23	25
Поморяни	185,5	138,6	96,5	136,9	132,0	69,3	40,6	32,8	24,8	50,4
Кількість	97	98	89	64	38	52	17	15	14	17
Хорвати	187,8	142,3	98,5	136,2	132,6	71,7	41,7	32,9	24,7	53,4
Кількість	133	137	136	106	101	98	64	64	61	64

Таблиця 24. Середні розміри жіночих черепів середньовічних груп західних та південних слов’ян (за Т.І. Алексєєвою, 1973)

Культура, територія	Виміри за Мартіном, №									
	1	8	9	17	45	48	51	52	54	55
Поляни польські	175,9	135,8	94,3	129,1	124,3	63,1	39,1	31,6	23,8	46,4
Кількість	273	283	280	263	235	243	256	257	254	244
Вісляни	178,0	135,1	93,6	129,4	125,3	64,8	40,3	32,1	24,3	48,3
Кількість	54	54	53	33	38	41	42	42	41	41
Мазовшани	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Кількість	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Моравці	177,8	138,3	95,7	134,6	125,6	67,7	40,0	33,1	23,7	49,4
Кількість	66	65	64	69	45	52	51	51	52	52
Словаки 1	177,9	134,7	94,5	129,1	123,9	65,6	40,0	33,2	24,2	48,6,
Кількість	30	28	28	20	20	19	20	20	19	19
Словаки 3	174,8	138,5	95,4	128,8	124,7	64,9	41,1	33,2	24,5	47,8
Кількість	39	39	39	38	29	29	31	30	26	27
«Богемці»	175,6	140,0	95,4	130,3	125,0	63,9	—	—	—	—
Кількість	41	42	41	30	28	28	—	—	—	—
Ободрити	173,9	133,6	92,5	125,9	120,0	61,3	41,0	33,0	22,9	47,3
Кількість	23	22	26	20	17	16	15	15	15	15
Поморяни	178,2	135,0	94,7	131,5	122,6	65,0	39,2	33,1	23,3	48,3
Кількість	46	46	28	35	26	32	11	11	12	11
Хорвати	179,9	138,9	95,9	130,1	127,3	66,0	40,5	32,7	23,8	49,2
Кількість	127	126	122	98	81	98	45	46	47	49

Таблиця 25. Індивідуальні розміри чоловічих черепів з могильника давньоруської доби у Києві, вул. Паторжинського, 14 (Київ 2)

Ознака за Мартіном	Поховання, №											
	1	14	22	24	31	33	35	53	54	56	63	64
1. Поздовжній діаметр	—	178	186	194	180	184	184	192	—	188	183	186
8. Поперечний діаметр	136	128	140	132	134	138	124	132	—	134	139	140
17. Висотний діаметр (ba—b)	—	136	138	—	133	134	—	142	—	136	132	152
20. Висотний діаметр (po—br)	102,5	—	114,2	—	111,8	112,8	—	—	—	116,4	115,6	118,8
5. Довжина основи черепа	—	97	99	—	99	92	—	114	—	104	99	107
9. Найменша ширина лоба	95	103	98	97	93	96	90	92	—	99	97	105
10. Найбільша ширина лоба	118	118	122	120	118	118	114	114	—	114	118	124
11. Ширина основи черепа	124	—	124	—	119	124	—	—	—	124	119	127
12. Ширина потилиці	—	107	119	102	108	114	99	104	—	106	108	109
29. Лобна хорда	109	111	113	118	106	107	114	97	—	115	107	110
30. Тім’яна хорда	—	89	120	109	121	90	123	113	116	113	110	122
31. Потилична хорда	—	—	92	—	94	—	92	96,5	98	89	92	106
26. Лобна дуга	126	127	138	138	118	123	129	127	—	137	127	125
27.Тім’яна дуга	—	135	138	120	130	130	140	130	134	130	130	140
28. Потилична дуга	—	113	113	—	111	111	105	117	122	110	120	125
- Висота вигину лоба	26	26	31	29	24	24	24	26	—	24	26	23
- Висота вигину потилиці	—	26	29	—	24	27	21	26	25	28	30	30
7. Довжина потиличного отвору	—	37	36	—	38	39	—	41	39	37	34	45
16. Ширина потиличного отвору	—	32	31	—	31	33	—	29	—	—	—	37
40. Довжина основи обличчя	—	92	—	—	93	97	—	106	—	100	98	100
43. Верхня ширина обличчя	103	107	103	102	104	107	97	106	—	104	107	110
45. Ширина вилиць	132	—	—	—	126	133	—	—	—	128	128	140
46. Середня ширина обличчя	92	97	—	—	94	101	—	96	—	97	97	92
48. Висота обличчя	67	67	—	65	63	69	—	69	68	69	65	74
47. Повна висота обличчя	107	—	—	109	100	122	—	127	—	—	103	—
60. Довжина албвеолярної дуги	47	52	—	—	51	55	—	56	53	52	61	61
61. Ширина альвеолярної дуги	63	64	—	—	58	67	—	62	—	59	60	63
62. Довжина піднебіння	44	46	—	—	48	49	—	49	47	46	56	51
63. Ширина піднебіння	45	37	—	—	37	44	—	38	39	40	42	38
55. Висота носа	49	52	—	49	47	50	—	50	44	50	46	54

54. Ширина носа	23	24	—	23	25	25	—	26	25	23	26	28
51. Ширина орбіти	40	41	—	41	42	43	—	42	41	40	44	46
52. Висота орбіти	—	30	—	29	31	32	30	33	32	32	31	44
77. Назомалярний кут	142	137	—	147	147	142	140	137	—	140,5	141	136,5
Zm. Зигомаксилярний кут	123	128	—	—	128	133	—	130	—	124	130	125
SC. Симотична ширина	7	10	5	—	8	7	—	11	8	7	8	8
SS. Симотична висота	4	3	2,5	—	2	4	—	4	3	—	3	4
DC. Дакріальна ширина	20	23	22	—	23	27	—	—	22	—	24	24
DS. Дакріальна висота	16	14	10	—	8	13	—	—	8	—	11	14
FC. Глибина іклової ямки	4	3,5	—	—	2	5	—	2	7	6	6	6
32. Кут лоба	80	88	—	—	85	83	—	80	—	85	88	85
72. Загальний кут обличчя	83	87	—	—	84	88	—	90	84?	83	82	80
73. Середній кут обличчя	83	85	—	—	82	88	—	90	—	85	85	82
74. Кут альвеолярної частини	72	—	—	—	88	80	—	90	—	80	70	70
75.1. Кут носових кісток	33	27	—	—	24	30	—	—	20	—	21	30
70. Висота гілки	53	—	—	—	68	67	—	—	55	—	60	—
71а. Найменша ширина гілки	35	—	—	30	30	34	—	32	32	—	32	—
65. Бікондилярна ширина	110	—	—	—	—	118	—	—	—	—	—	—
66. Кутова ширина	92	—	—	—	—	110	—	106	—	—	—	—
67. Передня ширина	45	—	—	46	—	50	—	42	46	—	45	—
69. Передня висота	29	—	—	29	29	37	—	40	32	—	—	—
69 (1). Висота тіла	30	—	—	28	29	36	—	37	32	—	28	—
69 (3). Товщина тіла	10	—	—	9	12	14	—	13	10	—	12	—
Надперенісся (1—6)	3	3	3	4	3	5	3	3	—	4	4	4
Надбрів'я (1—3)	—	4	1	1	2	—	—	1	—	2	1	2
Потиличний горб (0—5)	—	—	4	4	3	5	4	4	4	4	4	5
Сосковидні відростки	1	2	3	2	2	3	3	3	1	3	2	2
Покажчик												
8:1. Черепний	—	71,9	75,2	68	74,4	75	67,4	68,7	—	71,3	75,9	75,3
48:45. Верхньолицевий	50,7	—	—	—	50	51,8	—	—	—	53,9	50,7	54,4
52:51. Орбітний покажчик	—	73,1	—	70,7	73,8	74,4	—	78,5	78	80	70,4	76,1
54:55. Носовий	46,9	46,1	—	46,9	53,2	50	—	52	56,8	46	56,52	51,8
SS:SC. Симотичний	57,1	30	50	—	25	57,1	—	36,6	37,5	—	37	50
DS:DC. Дакріальний	80	60	45	—	34,7	48,1	—	—	36,4	—	45,8	58,3

Таблиця 26. Індивідуальні розміри жіночих черепів з могильника давньоруської доби у Києві, вул. Паторжинського, 14

Ознака за Мартіном	Поховання, №									
	15	18	21	23	34	37	58	62	X	Об. 14
1. Поздовжній діаметр	176	—	190	176	186	176	180	178	182	194
8. Поперечний діаметр	138	—	122	140	140	144	126	136	136	132
17. Висотний діаметр (ba-b)	130	—	—	128	—	126	130	126	—	—
20. Висотний діаметр (po-br)	104	—	110,2	113,9	—	112,9	110,5	108,2	—	—
5. Довжина основи черепа	106	—	—	96	—	93	101	98	—	85
9. Найменша ширина лоба	93	91	97	87	95	93	98	94	94	—
10. Найбільша ширина лоба	118	—	114	114	114	122	114	116	112	—
11. Ширина основи черепа	123	—	107	117	—	122	115	121	—	—
12. Ширина потилиці	112	—	95	107	—	107	105	111	106	108
29. Лобна хорда	102	104	110	108	116	110	113	105	104	113
30. Тім’яна хорда	101	—	117	119	111	99	104	115	113	121
31. Потилична хорда	—	—	92	86	—	102	94	86	77	95
26. Лобна дуга	118	124	124	126	133	130	128	125	93	130
27.Тім’яна дуга	113	—	134	133	130	108	117	128	130	136
28. Потилична дуга	—	—	116	105	—	125	120	108	120	111
- Висота вигину лоба	27	26	24	24	27	27	27	26	23	26
- Висота вигину потилиці	—	—	29	27	—	32	30	27	22	27
7. Довжина потиличного отвору	—	—	—	32	—	—	34	38	—	—
16. Ширина потиличного отвору	27	—	—	26	—	—	25	33	—	—
40. Довжина основи обличчя	102	—	—	—	—	86	97	95	—	—
43. Верхня ширина обличчя	97	95	103	94	101	97	105	99	103	92
45. Ширина вилиць	129	126	—	—	120	126	121	130	—	—
46. Середня ширина обличчя	85	84	—	—	90	96	93	93	92	—
48. Висота обличчя	71	68	71	57	64	71	69	70	60	70
47. Повна висота обличчя	117	110	—	—	107	117	—	118	—	118
60. Довжина албвеолярної дуги	51	50	—	—	64	53	53	53	50	—
61. Ширина альвеолярної дуги	61	56	—	—	66	58	60	58	63	64
62. Довжина піднебіння	45	44	—	—	58	47	46	47	45	—
63. Ширина піднебіння	40	37	—	37	40	37	35	35	41	43

55. Висота носа	53	48	56	41	50	56	50	50	43	54
54. Ширина носа	23	22	24	23	23	20	23	26	24	27
51. Ширина орбіти	39	39	42	35	39	40	41	40	38	—
52. Висота орбіти	37	33	35	29	32	33	32	33	31	32
77. Назомалярний кут	140	138,5	125	142	141,5	140,5	140	142	143	135
Zm. Зигомаксилярний кут	119	123	—	—	130,5	120,5	132,5	127	131	124
SC. Симотична ширина	9	8	—	9	8	8	10	9	12,5	9
SS. Симотична висота	3	3	—	4	4	3	4	3	3	3
DC. Дакріальна ширина	20	18	—	—	19	21	25	25	25	23
DS. Дакріальна висота	9	10	—	—	10	14	13	12	11	9
FC. Глибина іклової ямки	12	4	6	4	—	3	4	6	6,5	1
32. Кут лоба	78	—	—	—	81	89	87	90	87	—
72. Загальний кут обличчя	72	—	—	—	85	90	85	86	82	—
73. Середній кут обличчя	80	—	—	—	87	90	86	86	80	—
74. Кут альвеолярної частини	80	—	—	—	78	90	82	86	—	—
75.1. Кут носових кісток	18	23	—	—	21	15	23	21	37	24
70. Висота гілки нижньої щелепи	50	57	—	58	—	50	—	53	—	
71a. Найменша ширина гілки	30	31	—	31	—	31	—	31	—	29
65. Бікондилярна ширина	113	—	—	—	—	115	—	—	—	113
66. Кутова ширина	99	—	—	—	—	99	—	—	—	99
67. Передня ширина	48	43	—	42	43	44	—	41	—	47
69. Передня висота	33	31	—	29	28	32	—	33	—	31
69 (1). Висота тіла	32	32	—	28	27	29	—	34	—	35
69 (3). Товщина тіла	—	12	—	12	10	10	—	11	—	14
Надперенісся (1—6)	1	1	1	—	2	1	1	3	1	2
Надбрів'я (1—3)	—	1	1	—	1	1	1	1	1	1
Потиличний горб (0—5)	—	—	2	—	—	2	3	4	3	4
Соскоподібні відростки	1	2	1	—	—	1	2	3	2	—
Покажчик										
8:1. Черепний	78,4	—	64,2	79,5	75,3	81,8	70	76,4	74,7	68
48:45. Верхньолицевий	55	53,9	—	—	53,3	56,4	57	53,8	—	—
52:51. Орбітний покажчик	92,3	84,6	83,3	82,8	82	82,5	78,1	82,5	81,5	—
54:55. Носовий	43,4	54,8	42,8	56	46	35,7	46	52	55,8	50
SS:SC.Симотичний	33,3	—	—	44,4	50	37,5	40	33,3	24	33,3
DS:DC. Дакріальний	45	—	—	—	52,6	66,6	52	48	44	31

Таблиця 27. Індивідуальні виміри чоловічих та жіночих черепів з могильника давньоруської доби у Переяславі

Ознака за Мартіном	Поховання, № / стать												
	8 / ч.	9 / ч.	10 / ж.	11 / ж.	17 / ч.	20 / ч.	21 / ж.	22 / ж.	23 / ч.	24 / ч.	28 / ч.	30 / ч.	32 / ч.
1. Поздовжній діаметр	187	—	—	—	—	184	182	187	—	182	—	190	190
8. Поперечний діаметр	138?	—	—	—	—	137	—	—	—	—	—	134	136
17. Висотний діаметр b—br	145?	—	—	—	—	130	—	—	—	—	—	135	127
20. Вушна висота p—br	114,9	—	—	—	—	108,2	—	—	—	—	—	113,6	104,5
5. Довжина основи черепа	—	—	—	—	—	106	—	—	—	—	—	105	107
9. Найменша ширина лоба	—	96	—	—	—	93	91	—	98	—	103	—	—
10. Найбільша ширина лоба	—	—	—	—	—	118	118	—	—	—	128	—	126
11. Вушна ширина	—	—	—	—	—	127	—	—	—	—	—	121	126
12. Ширина потилиці	116	—	—	—	—	107	—	—	—	—	—	107	125
29. Лобна хорда	—	—	—	—	—	108	111	109	109	108	112	115	—
30. Тім’яна хорда	126	—	—	—	—	108	118	111	—	91	—	116	
31. Потилична хорда	98	—	—	—	—	97	85	—	—	106	—	90	—
26. Лобна дуга	—	—	—	—	—	125	113	122	134	128	130	135	—
27. Тім’яна дуга	135	—	—	—	—	122	132	121	—	120	—	132	—
28. Потилична дуга	127	—	—	—	—	118	111	—	—	122	—	120	—
7. Довжина потиличного отвору	33	—	—	—	—	35	—	—	—	—	—	36	—
16. Ширина потиличного отвору	30	—	—	—	—	29	27	—	—	—	—	33	—
- Висота вигину лоба	—	—	—	—	—	25	30	24	25	26	28	28	—
- Висота вигину потилиці	23	—	—	—	—	26	27	—	—	27	—	27	—
40. Довжина основи обличчя	—	—	—	—	—	96	—	—	—	—	—	97	92
43. Верхня ширина обличчя	—	104	—	—	—	104	94	—	—	—	106	—	110
45. Діаметр вилиць	128?	136	—	—	—	137	—	—	—	—	134	—	136
46. Середня ширина обличчя	92	98	—	—	—	94	—	—	—	—	95	87	94
48. Верхня висота обличчя	—	70	—	—	—	69	60	64	—	—	69	69	67

60.Довжина альвеолярної дуги	—	57	—	—	—	52	—	58	—	—	52	54	—
61.Ширина альвеолярної дуги	50	69	53	—	—	60	—	62	—	—	42	—	58
62. Довжина піднебіння	—	49	—	—	—	49	—	48	—	—	47	48	—
63. Ширина піднебіння	34	41	32	—	—	37	—	36	—	—	37	38	38
55. Висота носа	54?	52	—	—	—	49	44	49	—	—	53	48	55
54. Ширина носа	22	24	25	—	—	27	23,5	25	—	21	28	24	26
51. Ширина орбіти	—	41	—	—	—	42	36	—	—	—	43	43	43
51a. Ширина орбіти	—	39	—	—	—	40	—	—	—	—	40	40	40
52. Висота орбіти	36	32	—	—	—	30	32	—	—	—	33	30	36
MC. Максилофронтальна ширина	—	22	—	—	—	21	—	20	21	—	19	20	19
MS. Максилофронтальна висота	—	8	—	—	—	7	—	8	7,5	—	9	11	8
SC. Симотична ширина	—	10	—	—	—	8	—	12	8	—	9	8	8
SS. Симотична висота	—	5	—	—	—	3	—	4	3	—	7	6	3
DC. Дакріальна ширина	—	26	—	—	—	22	—	—	—	—	22	21	—
DS. Дакріальна висота	—	17	—	—	—	12	—	—	—	—	12	14	—
32. Кут профілю лоба (nasion)	—	—	—	—	—	83	—	—	—	—	—	82	—
g—m. Кут профілю лоба (glab.)	—	—	—	—	—	76	—	—	—	—	—	—	—
43 (1). Біорбітальна хорда	—	95	—	—	—	95	—	—	93	—	96	—	102
Sub.n. 43 (1). Висота над біорбітальною хордою	—	20	—	—	—	20	—	—	11	—	17		18
77. Назомалярный кут	—	134	—	—	—	134	—	—	153	—	142	—	141
Zm—zm. Зигомаксилярна хорда	—	95	—	—	—	93	—	—	—	—	96	85	—
Sub.ss / zm—zm. Висота над зигомаксилярною хордою	—	25	—	—	—	24	—	—	—	—	24	25	—
Zm. Зигомаксилярний кут	—	124,5	—	—	—	125	—	—	—	—	127	118,5	—
72. Загальний кут обличчя	—	—	—	—	—	88	—	—	—	—	—	90	—
73. Кут середньої частини обличчя	—	—	—	—	—	80	—	—	—	—	—	90	—
74. Кут альвеолярної частини обличчя	—	—	—	—	—	82	—	—	—	—	—	90	—
75. Кут нахилу кісток носа	—	—	—	—	—	60	—	—	—	—	—	—	—
75.1. Кут носа	—	28	—	—	—	28	—	—	—	—	—	—	—
Fc. Глибина іклової ямки	—	6	—	—	—	5	—		—	—	3	5	
65. Бікондилярна ширина	—	—	—	—	—	116	—	—	—	—	—	—	122

Продовження табл. 27.

Ознака за Мартіном	Поховання, № / стать												
	8 / ч.	9 / ч.	10 / ж.	11 / ж.	17 / ч.	20 / ч.	21 / ж.	22 / ж.	23 / ч.	24 / ч.	28 / ч.	30 / ч.	32 / ч.
66. Бігоніальна ширина	104	—	—	—	103	100	—	—	—	—	—	—	108
71а. Найменша ширина гілки нижньої щелепи	30	28	32	34	—	35	28	33	—	32	—	28	33
67. Передня ширина нижньої щелепи.	46	47	—	—	45	43	41	48	—	—	—	—	
69. Передня висота	34	—	32	—	30	31	26	28	39	33	—	34	33
69 (1).Висота тіла нижньої щелепи	33	35	30	25	28	31	25	28	35	26	—	34	34
69 (3).Товщина тіла	10	12	12	11	12	12	9	11	11	11	—	12	13
Надперенісся (1—6)	3	3	—	—	4	3	1	2	3	1	—	3	3
Надбрівні дуги (1—3)	—	1	—	—	—	1	1		—	1	—	1	—
Потиличний горб (0—5)	4	—	—	—	—	3	1	2	—	3	—	3	—
Сосковидні відростки (1—3)	2	2	1	1	—	3	1	—	—	1	—	3	3
Передньо-носова ость (1—5)	—	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—
Нижній край грушоподібного отвору	Pr.f.	Antr.	Antr.	—	—	F.c.	Ant.	Ant.	—	Ant.	Ant.	Ant.	Ant.
Покажчик													
Черепний	73,8	—	—	—	—	74,4	—	—	—	—	—	—	—
Верхньолицевий	—	51,4	—	—	—	50,3	—	—	—	—	51,5	70,5	71,6
Носовий	40,7?	46,1	—	—	—	55,1	—	51	—	—	52,8	50,0	47,3
Орбітний	—	78,0	—	—	—	71,4	—	—	—	—	76,4	69,7	83,7
Симотичний	—	50,0	—	—	—	37,5	—	33,3	—	—	77,0	75,0	37,3
Максілофронтальний	—	36,3	—	—	—	33,3	—	40,0	—	—	47,3	55,0	42,1
Дакріальний	—	65,3	—	—	—	54,4	—	—	—	—	54,5	66,6	—

Продовження табл. 27.

Ознака за Мартіном	Поховання, № / стать											
	35 / ч.	37 / ж.	38 / ж.	41 / ж.	44 / ж.	48 / ч.	50 / ж.	52 / ч.	53 / ч.	54 / ч.	55 / ж.	Х / ж.
1. Поздовжній діаметр	190	179	—	184	—	—	180	194	—	183		173
8. Поперечний діаметр	—	131	—	136	—	138	130	—	—	138		—
17. Висотний діаметр b—br	140	130	—	131	—	138	127	—	—	—		141
20. Вушна висота p—br	—	107,2	—	113,2	—	—	102,7	—	—	—		—
5. Довжина основи черепа	—	101	—	97	—	—	—	—	—	—		—
9. Найменша ширина лоба	97	88	—	—	—	—	93	106	—	91		91
10. Найбільша ширина лоба	102	—	—	—	—	—	—	123	—	120		117
11. Вушна ширина	—	—	—	110	—	—	117	120	—	—		126
12. Ширина потилиці	107	—	—	—	—	113	97	109	—	107		107
29. Лобна хорда	115	—	—	—	—	—	72	112	—	112	102	107
30. Тім'яна хорда	121	—	—	—	—	117	116	—	113	—	—	107
31. Потилична хорда	97	—	—	—	—	92	89	95	88		—	101
26. Лобна дуга	122	—	—	—	—	—	103	130	—	135	114	120
27. Тім'яна дуга	125	—	—	—	—	113	117	120	120	—	—	118
28. Потилична дуга	120	—	—	—	—	110	137	120	107	—	—	120
7. Довжина потиличного отвору	47	—	—	34	—	35	30	—	—	—	—	—
16. Ширина потиличного отвору	—	—	—	29	—	32	31	—	—	—	—	—
- Висота вигину лоба	17	27	—	—	—	—	27	18	—	—	22	23
- Висота вигину потилиці	29	30	—	—	—	23	29	31	23	—	—	30
40. Довжина основи обличчя	—	95	—	87	—	—	—	—	—	—	—	—
43. Верхня ширина обличчя	102	97	—	105	—	—	101	111	—	98	—	102
45. Діаметр вилиць	—	—	—	123	—	—	127	—	—	—	—	—
46. Середня ширина обличчя	—	97	—	95	—	—	89	—	—		—	—

Закінчення табл. 27.

Ознака за Мартіном	Поховання, № / стать											
	35 / ч.	37 / ж.	38 / ж.	41 / ж.	44 / ж.	48 / ч.	50 / ж.	52 / ч.	53 / ч.	54 / ч.	55 / ж.	X / ж.
48. Верхня висота обличчя	—	70	56	67	66	—	72	—	—	72	70	—
60.Довжина альвеолярної дуги	—	53	—	—	—	—	53	—	—	—	—	—
61.Ширина альвеолярної дуги	—	60	—	—	—	—	61	62	—	—	—	—
62. Довжина піднебіння	—	48	—	—	—	—	44	—	—	—	—	—
63. Ширина піднебіння	—	40	—	—	—	—	32	42	—	—	—	—
55. Висота носа	—	51	—	52	46	—	—	—	—	57	51	—
54. Ширина носа	25	24	—	25	23	—	23	25	25	23	—	—
51. Ширина орбіти	41	42	—	40	40	—	—	—	—	—	—	—
51а. Ширина орбіти	—	40	—	39	—	—	—	—	—	—	—	—
52. Висота орбіти	—	33	32	33	33	—	—	—	—	—	—	—
МС. Максилофронтальна ширина	—	16	—	—	—	—	—	—	—	—	16	—
MS. Максилофронтальна висота	—	7	—	—	—	—	—	—	—	—	8	—
SC. Симотична ширина	—	8	16	—	—	—	—	10	—	—	7	11
SS. Симотична висота	—	3,5	—	—	—	—	—	5	—	—	4	5
DC. Дакріальна ширина	—	17	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
DS. Дакріальна висота	—	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
32. Кут профілю лоба (nasion)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
g—m. Кут профілю лоба (glab.)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
43 (1). Біорбітальна хорда	—	90	—	97	—	—	—	—	—	—	—	95
Sub.n. 43 (1). Висота над біорбітальною хордою	—	15	—	20,5	—	—	—	—	—	—	—	13
77. Назомалярный кут	—	143	—	134	—	—	—	—	—	—	—	149
Zm—zm. Зигомаксилярна хорда	—	89	—	92	—	—	—	—	—	—	—	—
Sub.ss / zm—zm. Висота над зигомаксилярною хордою	—	24	—	24	—	—	—	—	—	—	—	—
Zm. Зигомаксилярний кут	—	123	—	125	—	—	—	—	—	—	—	—

72. Загальний кут обличчя	—	85	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
73. Кут середньої частини обличчя	—	78	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
74. Кут альвеолярної частини облича	—	86	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
75. Кут нахилу кісток носа	—	58	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
75.1. Кут носа	—	18	—	25	—	—	—	—	—	—	—	—
Fc. Глибина iклової ямки	—	3	—	—	—	—	—	4	—	—	—	—
65. Бікондилярна ширина	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
66. Бігоніальна ширина	—	—	—	—	—	108	88	—	—			
71а. Найменша ширина гілки нижньої щелепи	—	—	—	32	—	—	29	—	—	—	—	—
67. Передня ширина нижньої щелепи.	—	—	—	—	—	50	42	—	—	46	—	—
69. Передня висота	—	—	—	32	—	37	29	—	—	—	—	—
69 (1). Висота тіла	—	—	—	30	—	34	28	—	—	32	—	—
69 (3). Товщина тіла щелепи	10	—	—	12	—	11	12	—	—	12	—	—
Надперенісся (1—6)	—	2	1	—	—	—	1	2	3	3	2	3
Надбрівні дуги (1—3)	—	1	1	—	—	—	1	1	1	1	1	1
Потиличний горб (0—5)	5	4	—	—	—	3	4	4	4	4	—	5
Сосковидні відростки (1—3)	3	2	—	1	—	2	1	2	2	2	—	3
Передньо-носова ость (1—5)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Нижній край грушоподібного отвору	Ant,	Ant,	Ant,	Ant,	Ant,	—	Ant,	Ant,	—	—	—	—,
Покажчик												
Черепний	—	73,1	—	73,9	—	—	72,2	—	—	—	—	81,5
Верхньолицевий	—	—	—	54	—	—	—	—	—	—	—	—
Носовий	—	47	—	48,2	50	—	50	—	—	—	—	—
Орбітний	—	78,5	—	82,5	82	—	—	—	—	—	—	—
Симотичний	—	—	—	30,4	—	—	—	50	—	—	57,1	—
Максілофронтальний	—	—	—	30,4	—	—	—	—	—	—	50	—
Дакріальний	—	—	—	60	—	—	—	—	—	—	—	—

Таблиця 28. Індивідуальні розміри черепів з могильника доби пізнього середньовіччя біля Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві

Ознака за Мартіном	Поховання, № / стать													
	Ч. 2 / ч.	Ч. 3 / ч.	Ч. 4 / ч.	Ч. 8 / ч.	Тр. 2, п. 1 / ч.	Тр. 2, п. 7 / ч.	Тр. 7, п. 3 / ч.	Тр. 7, п. 4 / ч.	Тр. II / п. 1 / ч.	Тр. II / п. 3 / ч.	Тр. II, п. 4 / ч.	Тр. II, п. 6 / ч.	К. 4, ск. 1 / ч.	К. 4, ск. 2 / ч.
1. Поздовжній діаметр	179	—	188	181	169	—	189	176	175	—	172	186	180	167
8. Поперечний діаметр	149	—	146	142	154	—	142	153	148	—	162	144	148	—
17. Висотний діаметр (ba—b)	130	—	—	142	—	—	144	141	141	—	142	141	129	—
20. Висотний діаметр (po—br)	112,25	—	—	111,7	—	—	—	120,8	121,6	—	121,9	113,9	111,1	—
5. Довжина основи черепа	97	—	—	108	—	—	112	97	106	—	101	105	98	—
9. Найменша ширина лоба	92	—	96	95	—	97	100	100	97	96	102	101	92	102
10. Найбільша ширина лоба	124	—	127	124	—	137	117	134	124	—	137	126	119	—
11. Ширина основи черепа	128	—	—	127	—	—	117	133	132	—	132	125	129	—
12. Ширина потилиці	118	—	113	113	112	—	116	117	118	—	113	110	111	—
29. Лобна хорда	111	—	114	109	115	114	119	116	116	102	111	109	108	102
30. Тім’яна хорда	107	—	114	110	106	—	110	117	102	110	107	120	106	—
31. Потилична хорда	—	—	—	89	99	—	93	96	98	—	91	97	96	—
26. Лобна дуга	127	—	130	126	138	138	124	135	135	116	135	127	125	118
27. Тім’яна хорда	130	—	110	126	118	—	135	140	111	126	125	134	125	—
28. Потилична хорда	—	—	—	106	118	—	115	110	121	—	108	116	113	—
- Висота вигину лоба	24	—	21	24	30	30	23	26	27	22	29	25	26	25
- Висота вигину потилиці	—	—	—	24	22	—	28	21	27	—	24	25	26	—
7. Довжина потиличного отвору	—	—	—	40	—	—	34	41	37	—	37	38	40	—
16. Ширина потиличного отвору	—	—	—	31	—	—	29	40	33	—	33	33	31	—
40. Довжина основи обличчя	88	—	—	101	—	—	—	91	97	—	—	92	96	—
43. Верхня ширина обличчя	103	—	104	103	—	105	107	106	—	100	107	103	103	109

45. Ширина вилиць	133	138	—	135	—	—	123	140	141	—	134	137	134	—
46. Середня ширина обличчя	—	102	—	92	—	—	—	103	—	—	—	102	96	100
48. Висота обличчя	68	68	—	75	—	—	—	70	71	67	—	68	77	71
47. Повна висота обличчя	—	—	—	—	—	—	—	127	—	—	—	112	127	—
60. Довжина албвеолярної дуги	—	—	—	58	—	—	—	55	52	55	53	—	57	54
61. Ширина альвеолярної дуги	—	—	—	63	—	—	—	63	62	—	—	64	62	64
62. Довжина піднебіння	—	—	—	52	—	—	—	50	48	48	44	—	44	47
63. Ширина піднебіння	—	—	—	40	—	—	—	39	38	38	—	39	38	41
55. Висота носа	54	49	—	57	—	—	—	52	51	51	—	52	56	53
54. Ширина носа	26,5	25	—	24	—	—	—	24	22	26	25	25	25	24
51. Ширина орбіти	43	43	—	43	42	—	—	42	42	43	—	40	40	43
52. Висота орбіти	32	35	—	39	38	—	33	28	33	32	—	32	36	31
77. Назомалярний кут	—	—	136,5	140	—	150?	141	145	136,5	—	144	139,5	138	141
Zm. Зигомаксилярний кут			—	121	—	—	—	124	—	—	—	131,5	116	126,5
SC. Симотична ширина	8	10	—	7	—	—	10	8	—	7	—	9	9	10,1
SS. Симотична довжина	6	3	—	4	—	—	4	4	—	—	—	3	4	5
DC. Дакріальна ширина	20	20	—	18	—	—	—	23	—	—	—	20	18	24
DS. Дакріальна довжина	16	10	—	12	—	—	—	13	—	—	—	12	12	13
FC.Глибина іклової ямки	7	7	—	5	—	—	—	4	6	—	—	5	6	5
32. Кут лоба	—	—	—	80	76	—	—	—	—	—	—	88	81	—
72. Загальний кут обличчя	—	—	—	82	85	—	—	—	—	—	—	91	87	—
73. Середній кут обличчя	—	—	—	84	87	—	—	—	—	—	—	91	86	—
74. Кут альвеолярної частини	—	—	—	78	78	—	—	—	—	—	—	91	86	—
75.1. Кут носових кісток	—	—	—	32	32	—	—	—	—	—	—	24	34	—
70. Висота гілки	—	—	—	—	65	—	—	62	64	75	60	74	67	—
71а. Найменша ширина гілки	—	—	30	—	30	—	—	33	32	32	29	34	33	—
65. Біқондилярна ширина	—	—	—	—	—	—	—	—	128	—	125		115	—

Продовження табл. 28.

Ознака за Мартіном	Поховання, № / стать													
	Ч. 2 / ч.	Ч. 3 / ч.	Ч. 4 / ч.	Ч. 8 / ч.	Тр. 2, п. 1 / ч.	Тр. 2, п. 7 / ч.	Тр. 7, п. 3 / ч.	Тр. 7, п. 4 / ч.	Тр. II / п. 1 / ч.	Тр. II / п. 3 / ч.	Тр. II, п. 4 / ч.	Тр. II, п. 6 / ч.	К. 4, ск. 1 / ч.	К. 4, ск. 2 / ч.
66. Кутова ширина	—	—	—	—	100	—	—	—	109	98	108	108	84	—
67. Передня ширина	—	—	47	—	46	—	—	—	49	48	45	48	45	—
69. Передня висота	—	—	—	—	31	—	—	39	33	32	29	31	34	—
69 (1). Висота тіла	—	—	24	—	28	—	—	—	34	30	31	30	31	—
69 (3). Товщина тіла	—	—	13	—	10	—	—	—	12	14	10	10	12	—
Надперенісся (1—6)	4	2	4	3	3	3	3	3	3	3	3	3	4	4
Надбрів'я (1—3)	2	1	2	1	1	1	1	1	1	1	2	1	1	2
Потиличний горб (0—5)	3	—	3	4	3	3	3	2	2	2	2	—	3	3
Сосковидні відростки	3	2	2	3	2	2	2	3	3	3	3	3	2	—
Покажчик														
8:1. Черепний	83,24	—	77,6	78,45	91,1	—	75,1	86,9	84,57	—	91,5	74,4	82,2	—
48:45. Верхньолицевий	51,1	49,2	—	55,55	—	—	—	50	50,35	—	—	51,9	57,5	—
52:51. Орбітний	74,4	81,4	—	81,4	90,4	—	—	66,6	78,57	74,4	—	80	90	72
54:55. Носовий	49	51	—	42,1	—	—	—	46,1	43,13	50,9	—	48,7	44,6	45,2
SS:SC. Симотичний	75	30	—	57,14	—	—	40	40	—	—	—	33,3	44,4	49,5
DS:DC. Дакріальний	80	50	—	66,7	—	—	—	56,5	—	—	—	60	66,7	54,6

Продовження табл. 28.

Ознака за Мартіном	Поховання, № / стать													
	К. 4, ск. 3 / ч.	Пев. корп. / ч.	Ч. X / ч.	Ч. XX / ч.	Ч. N / ч.	5 / ж	6 / ж.	7 / ж.	9 / ж.	10 / ж?	Ш. 3 / ж.	Тр. 4 / ж.	К. 4, ск. 9 / ж?	Ч. Н / ж.
1. Поздовжній діаметр	—	183	206	—	—	184	166	178	172	171	164	169	—	—
8. Поперечний діаметр	—	140	156	—	137	150	143	147	141	137	139	132	145	—
17. Висотний діаметр (ba—b)	—	140	162	—	—	—	135	128	139	124	125	—	—	—
20. Висотний діаметр (po—br)	—	113,1	130,9	—	—	115,2	117,6	114,8	112,8	106,2	107,5	104,7	—	—
5. Довжина основи черепа	—	111	114	—	—	—	100	99	95	98	98	—	—	—
9. Найменша ширина лоба	—	95	—	94	96	91	—	107	94	93	92	93	—	93
10. Найбільша ширина лоба	—	118	—	118	118	110	119	137	111	113	112	118	—	118
11. Ширина основи черепа	—	129	142	—	—	125	120	122	128	123	117	123	127	—
12. Ширина потилиці	—	114	127	—	—	115	113	107	110	109	104	104	—	—
29. Лобна хорда	108	110	123	98	103	105	106	108	106	101	98	105	—	96
30. Тім’яна хорда	121	113	126	—	—	105	107	119	108	—	97	107	—	—
31. Потилична хорда	143	90	113	—	—	—	84	84	96	87	—	88	—	—
26. Лобна дуга	123	123	147	122	—	118	108	132	120	—	112	122	—	115
27. Тім’яна хорда	—	127	145	—	—	115	126	132	125	—	110	120	—	—
28. Потилична хорда	—	111	138	—	—	—	94	105	110	—	—	105	—	—
- Висота вигину лоба	23	21	28	24	25	—	21	32	23	22		25	—	21
- Висота вигину потилиці	—	26	32	—	—	—	24	27	25	24	20	24	—	—
7. Довжина потиличного отвору	—	38	42	—	—	—	32	32	35	34	—	—	33	—
16. Ширина потиличного отвору	—	32	31	—	—	—	27	26	31	28	31	32	29	—
40. Довжина основи обличчя	—	—	110	—	—	—	—	99	88	90	93	—	—	—
43. Верхня ширина обличчя	—	109	—	103	—	—	—	110	103	99	100	—	—	98

Закінчення табл. 28.

Ознака за Мартіном	Поховання, № / стать													
	К. 4, ск. 3 / ч.	Пев. корп. / ч.	Ч. X / ч.	Ч. XX / ч.	Ч. N / ч.	5 / ж	6 / ж.	7 / ж.	9 / ж.	10 / ж?	Ш. 3 / ж.	Тр. 4 / ж.	К. 4, ск. 9 / ж?	Ч. Н / ж.
45. Ширина вилиць	—	132	147	129	—	—	127	128	133	129	123	126	131	—
46. Середня ширина обличчя	—	100	—	95	—	—	—	96	92	93	90	—	—	—
48. Висота обличчя	—	69	73	61	—	—	—	67	67	71	62	—	—	—
47. Повна висота обличчя	—	—	127	—	—	—	—	107	108	115	100	—	—	—
60. Довжина альвеолярної дуги	—	59	63	55	—	—	—	54	—	53	51	—	—	—
61. Ширина альвеолярної дуги	—	66	69	58	—	—	—	56	—	53	59	—	—	—
62. Довжина піднебіння	—	50	58	48	—	—	—	48	—	48	45	—	—	—
63. Ширина піднебіння	—	39	41	38	—	—	—	37	—	34	37	—	—	—
55. Висота носа	—	53	51	45	—	—	—	51	47	53	—	—	—	—
54. Ширина носа	—	25	28	26	—	—	—	26	24	23	23	—	—	—
51. Ширина орбіти	—	—	46	41	—	—	—	44	43	42	39	42	—	—
52. Висота орбіти	—	31	32	29	—	—	—	34	35	34	31	32	—	—
77. Назомалярний кут	—	137	—	144	144	—	—	136,5	137	127,5	138	132	—	137
Zm. Зигомаксилярний кут	—	121,5	—	133	—	—	—	129,5	126	119,5	135	—	—	—
SC. Симотична ширина	10,4	11	10	8	18	—	—	11	6	11	8	7	—	—
SS. Симотична довжина	4	6	6	4	7	—	—	2	2	6	2	3	—	—
DC. Дакріальна ширина	—	—	28	23	—	—	—	27	22	22	22	21	—	—
DS. Дакріальна довжина	—	—	18	12	—	—	—	12	11	13	14	11	—	—
FC.Глибина іклової ямки	—	5	1	2	—	—	—	2	7	4	5	—	—	—
32. Кут лоба	—	—	86	—	—	—	—	94	83	80	86	—	—	—

72. Загальний кут обличчя	—	—	83	—	—	—	—	85	85	93	90	—	—	—
73. Середній кут обличчя	—	—	82	—	—	—	—	89	88	94	90	—	—	—
74. Кут альвеолярної частини	—	—	82	—	—	—	—	78	82	95	90	—	—	—
75.1. Кут носових кісток	—	—	30	—	—	—	—	23	23	—	22	—	—	—
70. Висота гілки	—	66	—	—	—	—	—	49	57	53	—	—	—	—
71а. Найменша ширина гілки	—	36	33	—	—	—	—	29	33	24	30	—	—	—
65. Біконділярна ширина	—	—	—	—	—	—	—	—	97	117	111	—	—	—
66. Кутова ширина	—	105	102	—	—	—	—	95	97	103	93	—	—	—
67. Передня ширина	—	51	43	—	—	—	—	47	47	43	44	—	—	—
69. Передня висота	—	35	35	—	—	—	—	24	27	28	26	—	—	—
69 (1). Висота тіла	—	35	33	—	—	—	—	26	29	28	26	—	—	—
69 (3). Товщина тіла	—	10	—	—	—	—	—	8	9	8	10	—	—	—
Надперенісся (1—6)	—	4	4	1	3	2	2	1	1	3	1	1	—	—
Надбрів’я (1—3)	—	1	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	—	—
Потиличний бугор (0—5)	—	3	5	—	—	3	2	2	2	2	2	1	3	—
Соскоподібні відростки	—	2	3	2	—	3	1	2	1	3	1	1	2	—
Покажчик														
8:1. Черепний	—	76,5	75,7	—	—	81,52	86,1	82,6	81,9	77,4	84,75	78,1	—	—
48:45. Верхньолицевий	—	52,3	49,6	47,3	—	—	—	52,3	50,5	55	50,4	—	—	—
52:51. Орбітний покажчик	78,6	—	69,6	70,7	—	—	—	77,3	81,3	80,95	79,5	76,2	—	—
54:55. Носовий	—	47,2	54,9	57,7	—	—	—	50,98	51	43,4	—	—	—	—
SS:SC. Симотичний	38,46	54,6	60	50	38,8	—	—	18	33,3	54,5	25	38,8	—	—
DS:DC. Дакріальний	—	—	64,3	52,2	—	—	—	44,44	50	59	63,3	52,38	—	—

Таблиця 29. Індивідуальні розміри черепів з могильника доби пізнього середньовіччя у Вишгороді

Ознака за Мартіном	Рік / поховання, № / стать													
	1991 / 8 / ч.	1991 / 12 / ч.	1991 / 18 / ч.	1994 / 13 / ж.	1994 / 14 / ч.	1994 / 25? / ч.	1994 / 27 / ж.	1994 / 34 / ж.	1994 / 36 / ж.	1996 / 2 / ч.	1996 / 5 / ж	1996 / 6 / ж.	1996 / 7 / ч.	1996 / 9 / ч.
1. Поздовжній діаметр	178	177	175	170	172	176	167	182	170	189	164	169	177	178
8. Поперечний діаметр	139	150	164	140	136	141	145	150	136	148	142	139	145	142
17. Висотний діаметр (ba—b)	135	—	137	130	128	138	134	126	124	132	126	125	131	134
20. Висотний діаметр (po—br)	111,8	127,6	125,5	111	109,6	114,8	114,8	107,9	109,3	116,4	112,9	113,4	110,9	114,7
5. Довжина основи черепа	97	—	97	96	92	100	97	96	92	99	86	95	99	98
9. Найменша ширина лоба	97	105	104	93	92	07	95	106	96	95	92	90	105	89
10. Найбільша ширина лоба	119	130	146	113	116	120	119	134	115	125	122	—	128	—
11. Ширина основи черепа	120	129	144	123	127	128	122	129	118	125	125	117	124	120
12. Ширина потилиці	109	110	129	—	111	108	111	112	106	110	—	105	107	104
29. Лобна хорда	108	120	100	113	108	110	107	100	105	115	112	103	109	106
30. Тім’яна хорда	114	117	113	109	108	119	99	113	—	—	—	107	110	110
31. Потилична хорда	98	105	114	92	98	88	95	92	—	93	—	88	93	88
26. Лобна дуга	126	137	139	122	122	121	123	120	114	133	128	118	135	126
27.Тім’яна хорда	132	126	133	123	115	120	109	113	129	142	—	120	130	125
28. Потилична хорда	114	122	122	111	112	104	115	92	109	108	—	108	115	110
- Висота вигину лоба	27,5	—	27,5	25	24	22	—	—	—	—	—	—	31	28
- Висота вигину потилиці	28	—	28	25	27	—	—	—	—	—	—	—	29	26
7. Довжина потиличного отвору	33	—	38	—	—	—	—	35	—	38	—	32	33	38
16. Ширина потиличного отвору	29	—	32	—	—	—	—	23	—	—	—	22	28	25
40. Довжина основи обличчя	95	—	86	98	86	103	89	95	92	98	89	95	94	96
43. Верхня ширина обличчя	103	114	109	99	105	103	89	114	102	105	101	97	109	98

45. Ширина вилиць	131	142	154	134	130	—	125	134	124	134	125	121	133	121
46. Середня ширина обличчя	94	103	95	104	90	97	—	96	91	97	94	96	97	—
48. Висота обличчя	70	70	71	66	64	65	63	67	64	66	62	63	65	59
47. Повна висота обличчя	115	—	—	—	107	—	—	112	106	—	—	106	—	—
60. Довжина албвеолярної дуги	75	—	—	—	55	57	48	55	—	57	54	54	53	50
61. Ширина альвеолярної дуги	64	—	—	—	55	64	67	62	—	59	—	59	60	57
62. Довжина піднебіння	49	—	—	—	47	47	42	51	—	52	51	50	49	45
63. Ширина піднебіння	37	—	—	—	30	42	37	36	—	37	—	38	35	35
55. Висота носа	55	55	55	40	46	53	50	49	—	48	45	45	46	47
54. Ширина носа	24	25	25	21	22	23	24	24	—	23	23	22	25	23
51. Ширина орбіти	41	44	42	40	40	40	41	42	—	—	43	38	42	41
52. Висота орбіти	29	—	34	31	33	33	33	31	—	—	28	33	32,5	33
77. Назомалярний кут	141,5	140	147	141,5	142	137	140	139	139	144	143	137	143	142
Zm. Зигомаксилярний кут	121	136	135	—	125	126	—	135	135	133	127	125	125	—
SC. Симотична ширина	9	18	10	13,5	9	—	8	9,5	13	9	10	8	9	—
SS. Симотична довжина	4,50	6	5	2,5	4	—	3,5	2	3	5	2,5	3	3	—
DC. Дакріальна ширина	20	28	22	26	22	—	18	27	26	25	21	22	24	—
DS. Дакріальна довжина	12	13	14	13	10	—	14	11	9,5	18	12	12	12,5	—
FC. Глибина іклової ямки	3	7	5	7	3,5	7	2	5,5	3	4,5	5	5,5	5	4
32. Кут лоба	86	—	85	—	85	—	87	89	89	85	86	83	86	90
72. Загальний кут обличчя	86	—	90	—	85	—	90	85	86	86	83	83	84	88
73. Середній кут обличчя	84	—	90	—	87	—	89	85	87	86	86	83	82	86
74. Кут альвеолярної частини	—	—	90	—	—	—	89	—	—	79	—	—	88	82
75.1. Кут носових кісток	30	—	30	—	25	—	25	—	—	33	21	—	33	—
70. Висота гілки	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
71а. Найменша ширина гілки	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
65. Біконділярна ширина	124	—	—	—	—	—	—	—	—	118	108	112	114	—

Продовження табл. 29.

Ознака за Мартіном	Рік / поховання, № / стать													
	1991 / 8 / ч.	1991 / 12 / ч.	1991 / 18 / ч.	1994 / 13 / ж.	1994 / 14 / ч.	1994 / 25? / ч.	1994 / 27 / ж.	1994 / 34 / ж.	1994 / 36 / ж.	1996 / 2 / ч.	1996 / 5 / ж	1996 / 6 / ж.	1996 / 7 / ч.	1996 / 9 / ч.
66. Кутова ширина	110	112	114	108	92	104	—	108	88	101	87	94	91	—
67. Передня ширина	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
69. Передня висота	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
69 (1). Висота тіла	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
69 (3). Товщина тіла	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Надперенісся (1—6)	2	4	3	3	3	3	1	2		3	1	1	3	2
Надбрів'я (1—3)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Потиличний горб (0—5)	3	5	4	4	4	2	1	2	1	3	1	2	4	5
Соскоподібні відростки	3	—	3	2	2	2	1	2	2	2	1	2	2	3
Покажчик														
8:1. Черепний	79,1	84,7	93,7	82,3	79,06	80,11	86,8	82,4	80	—	86,6	82,2	81,9	79,7
48:45. Верхньолицевий	53,43	49,3	46,1	49,25	49,2	—	50,4	50	51,6	50	49,2	50,4	48,8	48,7
52:51. Орбітний	70,73	—	80,5	76,5	82,5	82,5	80,5	73,8	80	—	65,1	86,8	77,3	80,4
54:55. Носовий	43,24	45,4	45,5	52,5	47,8	43,4	54,3	48,9	—	42,3	52	51	54,3	48,9
SS:SC. Симотичний	50	33,3	50	18,5	44,4	—	43,7	21	23	55,5	—	33,3	33,3	—
DS:DC. Дакріальний	60	46,42	63,6	50	45,9	—	77,7	40,7	36,5	72	57,1	54,5	52,1	—

Продовження табл. 29.

Ознака за Мартіном	Рік / поховання, № / стать												
	1996 / 11 / ч.	1996 / 12 / ч.	1996 / 17 / ч.	1996 / 20 / ж.	1996 / 21 / ч.	1996 / 23 / ч.	1996 / 24a / ч.	1996 / 24b / ч.	1996 / 25 / ч.	1996 / 29 / ч.	1996 / 30 / ч.	1996 / 33 / ж.	1996 / 34 / ж.
1. Поздовжній діаметр	—	176	178	178	170	180	142	164	180	181	179	173	174
8. Поперечний діаметр	—	153	—	137	130	144	134	—	132	143	148	142	132
17. Висотний діаметр (ba—b)	—	143	132	128	134	—	—	—	134	135	133	—	—
20. Висотний діаметр (po—br)	—	120,5	103,8	107,8	106,7	126,2	112,5	—	119,9	117,6	117	110	—
5. Довжина основи черепа	—	104	104	98	96	—	—	—	97	102	96	—	—
9. Найменша ширина лоба	103	101	98	99	—	106	101	94	94	102	97	95	92
10. Найбільша ширина лоба	—	127	—	122,5	—	132	—	—	116	102	123	122	112
11. Ширина основи черепа	—	135	130	117	—	123	122	—	124	128	131	121	—
12. Ширина потилиці	—	119	114	110	—	—	106	—	—	110	114	108	107
29. Лобна хорда	—	111	—	104	104	117	112	102	114	110	110	104	105
30. Тім'яна хорда	—	111	109	116	111	123	102	101	111	109	101	106	109
31. Потилична хорда	—	100	92	—	88	98	—	—	90	102	103	—	95
26. Лобна дуга	—	127	—	118	127	134	124	112	131	126	126	120	118
27.Тім'яна хорда	—	127	127	130	127	145	114	112	127	120	113	110	120
28. Потилична хорда	—	125	107	—	106	112	—	—	113	125	130	—	118
- Висота вигину лоба	—	21,5	—	26	26	25	25	24	29	23	24	23	22
- Висота вигину потилиці	—	31	22,5	—	26	25	—	—	25	29	31	—	27
7. Довжина потиличного отвору	—	34	—	—	35	—	—	—	—	—	35	—	—
16. Ширина потиличного отвору	—	28	—	—	28	—	—	—	—	—	28	—	—
40. Довжина основи обличчя	—	99	—	93	—	—	—	—	—	100	93	—	—
43. Верхня ширина обличчя	103	104	116	105	—	113	104	101	—	106	104	—	—

Закінчення табл. 29.

Ознака за Мартіном	Рік / поховання, № / стать												
	1996 / 11 / ч.	1996 / 12 / ч.	1996 / 17 / ч.	1996 / 20 / ж.	1996 / 21 / ч.	1996 / 23 / ч.	1996 / 24a / ч.	1996 / 24b / ч.	1996 / 25 / ч.	1996 / 29 / ч.	1996 / 30 / ч.	1996 / 33 / ж.	1996 / 34 / ж.
45. Ширина вилиць	—	138	—	127	126	138	—	—	—	130	133	—	—
46. Середня ширина обличчя	94	104	101	99	—	—	—	—	—	—	95	—	102
48. Висота обличчя	68	68	67	66	61	68	—	—	—	69	70	67	71
47. Повна висота обличчя	—	123	—	108	—	—	—	—	—	—	120	110	—
60. Довжина албвеолярної дуги	—	54	—	53	—	—	—	—	—	54	51	52	—
61. Ширина альвеолярної дуги	—	65	60	58	—	62	—	—	—	—	60	62	—
62. Довжина піднебіння	—	50	—	49	—	—	—	—	—	52	48	47	—
63. Ширина піднебіння	—	40	36	39	—	32	—	—	—	37	32	43	—
55. Висота носа	50	52	48	47	—	46	—	—	—	48	48	49	53
54. Ширина носа	22	22	25	24	—	24	—	21	—	22	23	25	22
51. Ширина орбіти	43	43,5	42	42	40	—	—	—	—	41	43	39	42
52. Висота орбіти	32	34	33	30	32	30	—	—	—	32	33	32	33
77. Назомалярний кут	—	140	145,5	136,5	—	—	147	145	146	138	140	143	142
Zm. Зигомаксилярний кут	—	136,5	—	123,5	—	—	—	128	—	129	133	—	—
SC. Симотична ширина	—	18	—	7,5	—	—	—	—	—	9	7	10	8
SS. Симотична довжина	—	6	—	2,5	—	—	—	—	—	2,5	2,5	3	2
DC. Дакріальна ширина	—	28	—	23	—	—	—	—	—	28	19	24	—
DS. Дакріальна довжина	—	13	—	14	—	—	—	—	—	11	15	12	—
FC.Глибина іклової ямки	—	7	5	4	—	—	—	—	—	5	5	—	—
32. Кут лоба	—	—	—	89	—	—	—	—	—	82	86	86	—
72. Загальний кут обличчя	—	—	—	89	—	—	—	—	—	88	86	85	—

73. Середній кут обличчя	—	—	—	89	—	—	—	—	—	88	89	87	—
74. Кут альвеолярної частини	—	—	—	89	—	—	—	—	—	88	80	—	—
75.1. Кут носових кісток	—	—	—	25	—	—	—	—	—	29	30	22	20
70. Висота гілки	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
71а. Найменша ширина гілки	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
65. Бікондилярна ширина	129	—	116	—	—	—	116	—	—	—	128	—	—
66. Кутова ширина	104	112	—	88	93	—	—	—	—	—	113	—	—
67. Передня ширина	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
69. Передня висота	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
69 (1). Висота тіла	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
69 (3). Товщина тіла	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Надперенісся (1—6)	3	4	1	1	1	5	1	1	4	3	5	2	2
Надбрів'я (1—3)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Потиличний горб (0—5)	3	5	1	1	1	5	1	1	4	3	4	1	2
Соскоподібні відростки	3		1	1	1	3	1	1	3	3	3	3	3
Покажчик													
8:1. Черепний	—	86,9	—	76,3	76,4	80	82,7	—	73,3	79	82,7	82	75
48:45. Верхньолицевий	—	49,1	—	51,9	48,4	49,3	—	—	—	53,1	52,6	—	—
52:51. Орбітний	—	78,2	74,8	71,4	80	—	—	—	—	78	76,7	82	78,6
54:55. Носовий	—	42,3	52	51	—	52,1	—	—	—	45,8	47,9	51	41,5
SS:SC. Симотичний	—	55,5	—	33,3	—	—	—	—	—	27,7	35,7	30	25
DS:DC. Дакріальний	—	68,4	—	60,8	—	—	—	—	—	40,7	78,9	50	—

Таблиця 30. Територіальні варіації краніологічного типу українців за В.П. Алексєєвим (1972)

Ознака за Мартіном	Стать, групи							
	Чоловіки				Жінки			
	Півд.	Східна	Центр	Захід.	Півд.	Східна	Центр	Захід
1. Поздовжній діаметр	181,4	176,9	179,2	179,2	173,8	173,3	172,6	171,2
8. Поперечний діаметр	144,8	143,7	145,8	145,9	136,5	144,7	138,6	138,8
17. Висотний діаметр (ba—b)	134,8	132,8	133,2	134,6	128,5	127,8	127,3	128,5
5. Довжина основи черепа	102,7	100,5	100,9	101,0	96,6	96,3	97	96,3
9. Найменша ширина лоба	97,8	98	98,5	96,3	96	96,5	94,7	94,3
10. Найбільша ширина лоба	121,6	120,5	121,4	121,6	116	120,5	117,6	116
12. Ширина потилиці	113,8	109,5	112,4	113,3	105,1	112,7	106,8	107,6
40. Довжина основи обличчя	99,9	99	95,8	96,8	90,5	94,2	91,8	93,5
43. Верхня ширина обличчя	105,3	105,5	106,4	105,6	102,4	102,5	101/6	99,2
45. Ширина вилиць	135,3	132,6	135,1	134,1	125,2	127,4	125,5	122,6
46. Середня ширина обличчя	95	95,8	93,9	94,8	90,2	91,9	92	88,6
48. Висота обличчя	69,9	69,2	67,9	70,9	67	64,8	70	66
55. Висота носа	51	51,8	50,9	50,9	49	47,4	49/3	46/8
54. Ширина носа	25,2	24,7	24,9	25,2	26	24,6	24,1	24,8
51. Ширина орбіти	42,7	41,8	42,5	43,5	42	40,9	42,2	41,4
52. Висота орбіти	32,3	31,8	32,1	33,4	32,6	31,7	32,9	34
77. Назомалярний кут	140,8	138,7	139	141,5	139,4	142,6	140,6	140,3
Zm. Зигомаксилярний кут	127,2	126,1	127,8	126,7	124,8	127,8	127,8	124,2
SC. Симотична ширина	9,3	9,6	9,2	9	10,2	10,1	8,2	9,5
SS. Симотична довжина	5,1	5,1	4,8	4,9	4,7	4,3	3,9	4,1
DC. Дакріальна ширина	20,5	21,2	21,4	20	21,8	21,8	19,1	20,1
DS. Дакріальна довжина	13,1	12,9	12,8	12,7	12,9	11,5	11,8	11,3
FC. Глибина іклової ямки	6,2	5,3	5,6	5,9	5,2	5,1	4,6	4,9
32. Кут лоба	84,3	84,4	84,6	84,1	87	90,5	84,2	84
72. Загальний кут обличчя	85,3	85,1	86,6	87,6	86,6	83,8	87,6	84,2
75.1. Кут носових кісток	29,9	29,6	30,5	29,3	27	25,4	24,2	22
Надперенісся (1—6)	3,32	2,96	3,06	2,76	1,87	2,10	2	1,83
Соскоподібні відростки	2,12	2,19	2,29	2,24	1,25	1,78	1,40	1,00
Покажчик								
8:1. Черепний	79,9	81,3	81,5	81,4	78,7	83,4	80,4	81,1
48:45. Верхньолицевий	51,7	52	50,4	52,4	53,3	50,6	55,1	53,5
52:51. Орбітний	75,6	76,4	75,6	76,8	77,7	77,5	78,3	82,1
54:55. Носовий	50,3	47,7	49	49,3	53,3	51,9	49,4	52,2
SS:SC. Симотичний	54,7	54,2	52,8	54,7	45,8	42	46,4	43
DS:DC. Дакріальний	64,2	61,8	60,4	63,9	59,6	52,4	62,3	56,6

Таблиця 31. Середні характеристики етнічних та регіональних чоловічих груп 16—20 ст. (за І. Швидецькою, Ф. Рьозінгом, 1984)

Регіони та етнічні групи	Ознака за Мартіном									
	1	8	9	17	45	48	51	52	54	55
Росіяни (Північна група)	177,9	143,9	97,1	133,1	131,6	70,1	42,1	32,8	25,1	50,9
Росіяни (Південна група)	179,6	144,2	97,2	132,8	132,8	70	42,6	32,9	24,9	50,9
Українці (Алексєєв, 1971)	179,6	145,1	97,6	133,9	134,3	69,5	42,7	32,5	25	51,2
Литва	183,5	142,1	96,4	135,2	132,6	69,1	41,7	32	24,3	50,8
Естонія	183,2	140,9	97,1	135	133,4	69,4	42	31,6	24,9	50,3
Фіно-угорські серії	179,4	142,5	96,2	133,8	133,3	70,2	41,4	32,8	24,7	50,9
Тюркомовні групи Європи	180	145,2	96,7	132,5	135,9	72,8	42,2	33,5	25,3	53
Кавказ	180,3	146,3	98,8	135,6	135,8	71,1	42,7	33,8	25	52,8
Румунія	180,7	145,4	97,6	136,3	134,4	67,6	40,5	33	24,9	50,8
Південні слов'яни (Болгарія)	177,3	138,2	96,3	134,4	130,9	68,6	39,4	32,2	23,3	50,9
Південні слов'яни (територія Югославії)	176,5	147,2	98	135,4	135,3	70,8	40,4	33,6	24,8	51,5
Західні слов'яни (Чехія, Словаччина)	176,7	146,1	97,6	131,9	132	68,2	40,4	33,3	25,1	50,3
Західні слов'яни (Польща)	179	145,6	97,7	132,7	131	68,9	41,4	33,3	24,9	51,1
Британія	188,8	141,3	97,5	131,1	129,5	70,3	42,1	33,2	24,1	50,5
Скандинавія	186,4	143,2	97,3	130,3	134,9	72,1	41,4	34,2	24,8	52,5
Німеччина	180,9	148,1	98,4	131,2	133,7	70,2	41,4	33,3	24,7	51
Альпи 1 (Австрія)	178	148,5	99,8	130,4	133	71,8	40,1	33,9	24,4	51,6
Альпи 2 (Швейцарія)	178,2	150,2	99,8	133,1	136,4	70,4	38,8	32,9	24	50,1

Резюме

Т. А. РУДИЧ

НАСЕЛЕНИЕ СРЕДНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ I—II тысячелетия по материалам антропологии

Работа посвящена анализу антропологического состава населения Среднего Поднепровья в 1—2 тыс. н. э. В научный оборот введены новые материалы, собранные и обработанные автором. Полученные данные дают основание сделать ряд заключений об антропологической структуре населения региона в разные хронологические периоды. Она не была стабильна на протяжении указанного периода. Анализ краниологического материала дал следующие результаты.

1. Антропологический материал из могильников черняховской культуры Среднего Поднепровья рассматривался в широком кругу серий Европы. Результаты исследования позволяют автору сделать заключение о неоднородности антропологического состава населения черняховской культуры в Среднем Поднепровье. Отмечается разная направленность антропологических связей различных групп черняховцев. Часть населения Среднего Поднепровья проявляет северо-западный характер связей, выявляя значительную морфологическую близость с сериями 2—5 вв. с территории Прибалтики. Некоторая часть населения оказывается морфологически близкой населению могильников вельбарской культуры, латенским сериям Центральной Европы, а другие группы демонстрируют южный и юго-западный характер антропологических связей — с позднескифскими группами.

2. Краниологический материал Среднего Поднепровья древнерусского времени был рассмотрен на широком фоне славянских серий. По результатам межгруппового анализа население этой территории является одним из наиболее неоднородных в пределах славянского мира. Мезокранные среднелицые с тенденцией к узколицести формы, доминирующие в регионе и представляющие, главным образом, сельское население, демонстрируют наибольшее статистическое и морфологическое сходство, прежде всего, с группами Словакии, частью популяций Польши, отдельными группами Чехии и Болгарии. Это сходство демонстрирует как мужское, так и женское население полянских земель. Полянские земли следует рассматривать как место наиболее восточной локализации мезокранного среднелицего комплекса, характерного для целого ряда славянских групп Средней Европы.

Результаты анализа дают автору возможность говорить о принадлежности большей части населения Левобережья Средне-

го Поднепровья к долихокранному с средним лицом морфотипу, характеризующему также довольно значительный массив населения с территории расселения дреговичей, радимичей, смоленских кривичей.

Отмечается присутствие в Среднем Поднепровье людей, связанных генетически с древлянско-волынскими землями. Слабо оно фиксируется на Правобережье (в Родне, Ягнятине, эпизодично в Киеве) и более ощутимо на Левобережье (в Любече, отдельных могильниках Чернигова, Путивле). На Левобережье это может отражать более давние местные линии, так как массивные, широколицые типы, характерные для волынских и древлянских земель, лучше фиксируются здесь на в женских сериях. Они отмечаются также и на отдельных сельских могильниках лесной зоны Левобережья, представляя своеобразный «древлянский затек».

Приднепровье всегда находилось в сфере сильных влияний кочевых народов. Однако существенно на антропологический состав населения древнерусского времени они не повлияли.

3. Работа содержит сравнительный анализ антропологического состава населения черняховской культуры и славянских групп 10—13 вв. Результаты исследования позволяют сделать заключение о том, что в постчерняховское время антропологический состав населения существенно изменился на всей территории Украины. Генетические линии, связывающие часть древнерусского населения Среднего Поднепровья с черняховскими группами, более четко прослеживаются на женских черепах. Как правило, мужские группы лучше отражают миграционные потоки, а женские — автохтонные линии.

4. На краниологическом материале эпохи позднего средневековья на территории Среднего Поднепровья зафиксированы существенные изменения по сравнению с древнерусским временем. Генетическая линия, связывающая часть позднесредневекового населения с полянскими группами, четче прослеживается в женских группах. Если в киеворусское время ощущался приток выходцев из более северных земель (дреговичей, радимичей, кривичей смоленских), то в позднесредневековый период рельефней представлены переселенцы с западных (когда-то древлянско-волынских, Галицких и тиверских) земель. По краниологическим материалам казацкого времени можно отметить, что по сравнению с древнерусской эпохой среди населения увеличился процент выходцев из степных групп.

Современное население Среднего Поднепровья представлено центрально-украинским физическим типом по Дяченко, который характеризуется брахикранией и широким лицом. Этот комплекс был сформирован в позднесредневековое время.

Summary

T. A. RUDICH

POPULATION of the MIDDLE DNIEPER of I—II millennium by anthropological materials

The monograph analyzes the anthropological composition of Middle Dnieper Region's population in the I—II Millennium A.D. New materials were accumulated and studied by author and were introduced into science. The received data became the basis of a thread of conclusions about anthropological structure of population in the different chronological periods. The anthropological structure of region wasn't stable. The analysis of craniological material had such results.

1. Anthropological material from cemeteries of Middle Dnieper Region of the Cherniachiv Culture was compared to a wide range of European series. It was detected that the population of mentioned region was heterogeneous. Different groups had different directions of anthropological connections. Some groups showed the north-eastern connections and morphological similarity to the Baltic series of II—V centuries, population of the Wielbark Culture and La Ten series of Central Europe, while another groups demonstrated the southern and south-eastern connections and similarity to the Late Scythian groups.

2. Craniological material of Middle Dnieper Region of Ancient Rus period was compared with a wide range of Slavic series. The population of this region is one of the most geterogenous in Slavic world according to the results of the between-group analysis. Mezocranial medium-faced forms with a tendency to thin-faced forms dominated. They presented mainly country population and demonstrated the most statistical and morphological similarity to some groups of Slovakia, Poland, Chech Republic and Bulgaria. This similarity showed both male and female population of Polan lands. Polan lands are a place of the most eastern localization of mezocranial medium-faced complex. One was typical for some Slavic groups of Central Europe. The results of analysis made it possible to talk about belonging of most of the population of the Middle Dnieper Left-Bank area to dolichocranial medium-faced morphotype. This one was typical for Dregovichs, Radimichs, Smolensk Krivichs areas. There should be noted the presence of peoples in the Middle Dnieper Region, connected genetically with lands of Drevlyans and Volhynians. On the Middle Dnieper Right-Bank area (Rodnia, Yagniatyn, Kyiv episodically) this one fixed weakly. More strongly this one fixed on the Middle Dnieper Left-Bank area (Lubech, some cemeteries of Chernigov and Putivl'). This fact may reflect older local lines, because massive wide-faced forms are typical for

lands of Volhynians and Drevlyans. It fixed in female series. They were noted also in some country cemeteries of Forest area of Middle Dnieper Left-Bank area and were created so-called «numb of Drevlyans». The Dnieper Basin always was under the strong influence of the nomads. However they didn't influence significantly the anthropological structure of population in the Ancient Rus period.

3. The work contains the comparative analysis of anthropological composition of the population of the Cherniachiv Culture in Ukraine and the Slavic groups of the X—XIII centuries. The results of the research allow to conclude that in the post-Cherniachiv time the anthropological composition of the population has changed considerably on the whole territory of Ukraine. Genetic lines, connecting the part of the Ancient Rus population with the Cherniachiv groups is more clearly determinated on the female skulls. As a rule, male groups better reflect migration flows, while female ones represent autochthonic lines.

4. The significant changes fixed on the craniological material of the Late Medieval period in comparison with the Ancient Rus time. Genetic line of the part of the Late Medieval population and Polyans groups more clearly seen on the female groups. If in the Kyiv Rus time the inflow of the natives of the territories to the North (Dregovichs, Radimichs, Smolensk Krivichs) was observed in the Late Medieval period immigrants from the Western lands (formerly of Drevlyans, Volhynians, Tivertsi and Halich lands) were more prominent. For the craniological material of Cossak times it should be noted that comparing to the Ancient Rus epoch the percentage of the natives of the Stepp groups has increased within the population.

The modern population of Middle Dnieper Region was represented of Centralukrainian physical type by Dyachenko is characterized of brachicranial and wide-faced form. This complex was formed in the Late Medieval period.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ І ДЖЕРЕЛ

Акимова М.С. Материалы к антропологии ранних болгар // Генинг В.Ф., Халиков А.Х. Ранние болгары на Волге. — М., 1964. — С. 177—196.

Алексєєв В.П. Антропологія Салтівського могильника // МАУ. — 1962. — Вип. 2. — С. 48—87.

Алексеев В.П. Остеометрия. Методика антропологических исследований. — М.: Наука, 1966. — 132 с.

Алексеев В.П. Происхождение народов Восточной Европы (краниологическое исследование). — М.: Наука, 1969. — 324 с.

Алексєєв В.П. Матеріали до антропологічної характеристики українського народу // МАУ. — 1971. — Вип. 5. — С. 30—54.

Алексеев В.П. Характеристика краниологических материалов из поздних мусульманских захоронений Крыма // Исследования по палеоантропологии и краниологии СССР // МАЭ. — 1980. — Т. 36. — С. 169—181.

Алексеев В.П. Происхождение народов Кавказа // Алексеев В.П. Избранное, в 5 т. — М.: Наука, 2009. — 379 с.

Алексеев В.П., Гохман И.И. Антропология азиатской части СССР. — М.: Наука, 1984. — 208 с.

Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. — М.: Наука, 1964. — 128 с.

Алексеева Т.И. Антропологическая характеристика славянских племен бассейнов Днепра и Оки в эпоху средневековья // ВА. — 1960. — Вып. 1. — С. 101.

Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян. — М.: Изд-во МГУ, 1973. — 329 с.

Алексеева Т.И. Антропологическая дифференциация славян и германцев в эпоху средневековья и отдельные вопросы этнической истории Восточной Европы // Расогенетические процессы в этнической истории. — М.: Наука, 1974. — С. 71—84.

Алексеева Т.И. Антропология циркумбалтийского экономического региона // Балты, славяне, прибалтийские финны. — Рига: Зинатне, 1990. — С. 124—144.

Алексеева Т.И. История изучения антропологического состава восточных славян // Восточные славяне. Антропология и этническая история. — М.: Научный мир, 1999a. — С. 10—29.

Алексеева Т.И. Этногенез и этническая история восточных славян // Восточные славяне. Антропология и этническая история. — М.: Научный мир, 1999b. — С. 307—315.

Алексеева Т.И., Богатенков Д.В., Лебединская Г.В. Влахи: антропоэкологическое исследование (по материалам средневекового некрополя Мистихали). — М.: Научный мир, 2003. — 132 с.

Алексеева Т.И., Козловская М.В. Антропологический облик населения // Новохарьковский могильник эпохи Золотой Орды. — Воронеж, 2002. — С. 111—119.

Артамонов М.И. Славяне и Русь // Тез. докл. Науч. сессия Ленинградс. гос. ун-та 1955—1956 гг. — Л., 1956. — С. 3—6.

Балабанова М.А. Антропология сарматских погребальных памятников нижнего Поволжья 4—3 вв. до н. э. // Нижневолжский археологический вестник. — 1999. — № 2. — С. 54—72.

Балабанова М.А. Антропология древнего населения Южного Приуралья и Нижнего Поволжья. Ранний железный век. — М.: Наука, 2000. — 133 с.

Балабанова М.А. О древних макрокефалах Восточной Европы // OPUS: междисциплинарные исследования в археологии. — 2004. — № 3. — С. 171—197.

Баран В.Д. Черняховская культура в междуречье Верхнего Днестра и Западного Буга в свете новейших исследований // КСИА. — 1970. — № 121. — С. 7—14.

Баран В.Д. Поселення черняхівської культури поблизу с. Дем'янів у Верхньому Подністров"ї // Археологія. — 1970. — № 1. — С. 103—107.

Баран В.Д. Поселення черняхівської культури поблизу Звиняччина і Макарівки Чернівецької області // АДУ 1969 р. — К.: Наук. думка, 1972. — С. 220—224.

Баран В.Д. Черняхівська культура (за матеріалами Верхнього Дністра та Західного Бугу). — К.: Наук. думка, 1981. — 263 с.

Баран В.Д. Давні слов'яни // Україна крізь віки. — К., 1998. — Т. 3. — 336 с.

Батиева Е.Ф. Черепа из курганов междуречья Маныча и Сала (сарматское время) // Ильюков Л.С., Власкин М.В. Сарматы междуречья Маныча и Сала. — Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1992. — С. 262—271.

Беляшевский Н. Поля погребальных урн // АЛЮР. — К., 1904. — № 3. — С. 116—120.

Березовец Д.Т., Петров В.П. Лохвицкий могильник // МИА. — 1960. — № 82. — С. 84—99.

Бірбауер Ф. Готи в 1—7 ст.: територія розселення та просування за археологічними джерелами // Археологія. — 1995. — № 2. — С. 32—51.

Богданов А.П. Древние киевляне по их черепам и могилам // Антропологическая выставка III. — М., 1879. — С. 305—319.

Богданов А.П. Обитатели курганов жители Северянской земли по раскопкам в Черниговской губернии // Антропологическая выставка III. — М., 1879. — С. 350—361.

Брайчевський М.Ю. Антський період в історії східних слов'ян // Археологія. — 1952. — № 7. — С. 21—42.

Бубенок О.Б. Аланы и этногенез тюркоязычных народов Северного Причерноморья (VI—XIII вв.) // Етноси України. — К., 2000. — С. 50—76.

Бубенок О.Б. Аланы-асы в Золотой Орде (XIII—XV вв.). — К: Истина, 2004. — 324 с.

Моця О.П. Населення Південно-Руських земель XI—XIII ст. (за матеріалами некрополів). — К.: Наук. думка, 1993. — 159 с.

Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М.: Наука, 1975 — 283 с.

Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II—V ст. н. е. — К.: Наук. думка, 1972. — 180 с.

Винокур И.С. Вельбарские элементы и черняховские древности лесостепной Украины II—V вв. н. э. // KW. — Lublin, 1989. — Т. 2. — С. 217—224.

Винокур І.С. Пшеворські елементи у пам'ятках черняхівської культури Волино-Подільського пограниччя // КР. — Lublin, 1997. — Т. III. — С. 52—66.

Винокур І.С. Черняхівська культура: витоки і доля. — Кам'янець-Подільський, 2000. — 376 с.

Вольфрам X. Готы: От истоков до середины VI века (опыт исторической этнографии). — СПб: Изд. дом Ювента, 2003. — 656 с.

Гей О.А., Бажан И.А. Хронология эпохи «готских походов» на территории Восточной Европы и Кавказа. — М.: Наука, 1997. — 143 с.

Герасимова М.М. Краниологические материалы к этногенезу северокавказких народов // Вестник антропологии. — 1996. — Вып. 2. — С. 156—167.

Герасимова М.М., Рудь Н.М., Яблонский Л.Т. Антропология античного и среднего населения Восточной Европы. — М.. Наука, 1987. — 253 с.

Герасимова М.М., Суворова Н.А., Фризен С.Ю. Исследование палеоантропологических материалов раннего средневековья из Северной Осетии в связи с происхождением алан // Вестник антропологии. — 2008. — Вып. 16. — С. 84—99.

Гинзбург В.В. Этногенетические связи древнего населения Сталинградского Заволжья (по антропологическим материалам Калиновского могильника) // МИА. — 1959. — № 60. — С. 40—98.

Гинзбург В.В., Трофимова Т.А. Палеоантропология Средней Азии. — М.: 1972. — 370 с.

Гончарова Н.Н. Антропология словен новгородских и вопросы их происхождения // Горизонты антропологии. — 2006. — Вып. 14. — С. 206—211.

Горішній П.А., Нерода В.В. Звіт про роботу Чигиринської археологічної експедиції у 1994 р. // НА ІА НАНУ. — 1994/5. — 94 с.

Городцов В.А. Бытовая археология. — М., 1910. — С. 409—413.

Гравере Р.У. Одонтология восточнославянских народов // Восточные славяне. Антропология и этническая история. — М.: Научный мир, 1999a. — С. 80—94.

Гравере Р.У. Одонтологический аспект этногенеза и этнической истории восточнославянских народов // Восточные славяне. Антропология и этническая история. — М.: Научный мир, 1999b — С. 205—219.

Грушевський М.С. Історія України-Руси. — К.: Наук. думка,1992. — Т. 2. — 633 с.

Грушевський М.С. Історія України-Руси. — К.: Наук. думка,1993. — Т. 3. —587 с.

Гудкова А.В. О класификации памятников III—IV вв. н. э. в Днепро-Дунайской степи // Археологические памятники степей Поднестровья и Подунавья. — Киев, 1989. — С. 34—45.

Гудкова А.В. I—IV вв. в Северо-Западном Причерноморье (культура оседлого населения) // Stratum plus. — 1999. — № 4. — С. 235—404.

Гудкова А.В., Фокеев М.М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I—IV вв. н. э. — К.: Наук. думка, 1984. — 118 с.

Дебец Г.Ф. Палеоантропология СССР. — М.; Л.: Изд-во Моск. ун-та, 1948. — ТИЭ: Новая серия. — Т. 4. — 392 с.

Дегтяр Т., Орлов Р. Вишгород. Минуле та сучасне. — К., 2005. — 92 с.

Денисова Р.Я. Антропология древних балтов. — Рига: Зинатне, 1975. — 360 с.

Денисова Р.Я. География антропологических типов балтских племен и этнические процессы в начале II тыс. на территории Латвии и Литвы // Балты, славяне, прибалтийские финны. Этногенетические процессы. — Рига: Зинатне, 1999. — С. 28—81.

Дерябин В.Е. Многомерная биометрия для антропологов. — М.: Наука, 1983. — 227 с.

Долженко Ю.В. Населення Чернігівського літописного Передгороддя X—XIII ст. за краніологічними даними // Археологія. — 2011. — № 2. — С. 53—71.

Долженко Ю.В. Краніологічна характеристика матеріалів давньоруського Чернігова. — у друку.

Дяченко В.Д. Антропологічний склад українського народу. — К.: Наук. думка, 1965. — 129 с.

Дяченко В.Д. Антропологічний склад населення Києва і його околиці у середньовіччя (XI—XIII ст.) // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — С. 151—167.

Дяченко В.Д., Покас П.М, Сухобоков О.В. Древнерусское население Левобережной Украины (по материалам могильника у с. Каменное) // Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины. — К.: Наук. думка, 1984. — С. 4—26.

Єльников М. Золотоординські часи на українських землях. — К.: Наш час, 2008. — 176 с.

Ефимова С.Г. Палеоантропология Поволжья и Приуралья. — М., 1991. — 95 с.

Ефимова С.Г. Население Восточной Европы в эпоху железа и позднеримское время // Восточные славяне. Антропология и этническая история. — М.: Научный мир, 1999. — С. 279—306.

Ефимова С.Г. Соотношение лесостепных и степных групп населения Европы. Скифия по данным краниологии // Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э. Палеоэкология, антропология и археология. — М.: ИА РАН, 2000. — С. 39—44.

Заллер К. Коррелятивная изменчивость размерных признаков черепа, ее значение для истории расовых «типов» и для расогенеза // Современная антропология. Тр. Моск. об-ва испытателей природы. — 1964. — Т. XIV. — С. 244—262.

Зіневич Г.П. Матеріали до вивчення антропологічних особливостей черепів з Каїрського могильника XI—XIII ст. // МАУ. — 1960. — Вип. 1. — С. 98—101.

Зіневич Г.П. До антропології Шестовицького могильника // МАУ. —1962. — Вип. 2. — С. 37—47.

Зиневич Г.П. Очерки палеоантропологии Украины. — К.: Наук. думка, 1967. — 239 с.

Зубов А.А. Предисловие // Гравере Р.У. Этническая одонтология латышей. — Рига: Зинатне, 1987. — 239 с.

Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К., Поляков С.Є., Чекановський А.А., Чміль Л.В. Науковий звіт про дослідження комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря та прилеглих територій в місті Києві у 1998 р. // НА ІА НАНУ. — 1998/92.

Каспарова К.В. Зарубинецкая культура в хронологической системе культур эпохи латена // АСГЭ. — 1984. — Вып. 25. — С. 108—117.

Козак А.Д. Новые материалы из средневековых славянских могильников Поднепровья (Григоровка, Бучак) // Народы России: от прошлого к настоящему. Антропология. — М., 2000. — Ч. 2. — С. 243—260.

Козак О.Д. Кияни княжої доби. — К., 2010. — 396 с.

Козинцев А.Г. Статистические данные к проблеме происхождения краниологического типа айнов // Расогенетические процессы в этнической истории. — М.: Наука, 1974. — С. 229—240.

Козловська В.І. Нові археологічні досліди на терені Білоцерківщини. // ХрАМ. — 1930. — Ч. 2. — С. 39—48.

Козюба В.К. Історико-демографічна характеристика давньоруської сім'ї (за матеріалами історичних та археологічних джерел) // Археологія. — 2001. — № 1. — С. 29—41.

Кондукторова Т.С. Материалы по палеоантропологии Украины // ТИЭ. — 1956. — № 33. — С. 57—91.

Кондукторова Т.С. Материалы по палеоантропологии Украины // СА. — 1957. — № 1. — С. 55—59.

Кондукторова Т.С. Палеоантропологический материал из могильника полей погребальных урн Херсонской области // СА. — 1958. — № 2. — С. 69—79.

Кондукторова Т.С. Антропология древнего населения Украины (1 тыс. до н. э. — середины 1 тыс. н. э.). — М.: Изд-во МГУ, 1972. — 156 с.

Кондукторова Т.С. Антропологический тип людей культур шнуровой керамики // ВА. — 1978. — Вып. 59. — С. 96—99.

Кондукторова Т.С. Антропологические материалы черняховской культуры Украины // Могильники черняховской культуры. — М.: 1979a. — С. 163—204.

Кондукторова Т.С. Физический тип людей Нижнего Поднепровья на рубеже нашей эры (по материалам могильника Николаевка-Козацкое). — М.: Наука, 1979b. — 128 с.

Кондукторова Т.С. Антропологический тип людей тшинецко-комаровской культуры // ВА. — 1979c. — Вып. 62. — С. 44—60.

Кондукторова Т.С. Палеоантропологические материалы из Маяцкого могильника // Маяцкое городище: Тр. советско-болгарской экспедиции. — М., 1984. — С. 200—237.

Кравченко Н.М. Пам'ятки черняхівської культури на Пороссі // Археологія. — 1973. — Вип. 8. — С. 99—108.

Кравченко Н.М., Абашина Н.С., Циндровская Л.А. Исследование памятников 1 тыс. н. э. в бассейне реки Стугны // АО 1977 г. — М.: Наука, 1978. — С. 338.

Кропоткин В.В. Хронология черняхивский культуры и римско-византийские импортные вещи в Восточной Европе // КСИА. — 1970. — № 121. — С. 52—56.

Круц С.И. Скифы по данным антропологии // Антропологическая характеристика древнего населения Украины (1 тыс. до н. э. — первой половины 1 тыс. н. э.) // НА ІА НАНУ. — К., 1989. — Ф. 12. — П. т. № 173. — С. 10—192.

Круц С.И. Сарматы Таврии по антропологическим данным // Симоненко А.В. Сарматы Таврии. — К.: Наук. думка, 1993. — С. 131—140.

Круц С.И. Антропология Стеблевского могильника (к вопросу о физическом типе населения Лесостепи в скифское время) // Скорый С.А. Стеблев: скифский могильник в Поросье. — К., 1997. — С. 91—116.

Круц С.І. Антропологическая характеристика ногайцев XVI—XVIII вв. // Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа. Антропология ногайцев. — М., 2003. — Вып. IV. — С. 206—239.

Круц С.І., Литвинова Л.В. Антропологічний склад населення Південного Подніпров'я за матеріалами могильника Благовіщенка // АВУ 2001—2002 рр. — 2003. — Вип. 5. — С. 143—149.

Крушельницкая Л.И. Кельтский могильник в Верхнем Поднестровье // СА. — 1962. — № 1. — С. 21—26.

Крушельницька Л., Бандрівський М. Проблема виявлення кельтського елементу у місцевій культурі Верхнього Придністров'я ІІ—І століть до н. е. // Зап. Наук. товариства ім. Т.Г. Шевченка. —2007. — **CCLIII**. — С. 414—439.

Кухаренко Ю.В. О славяно-скифских и славяно-сарматских отношениях // СА. — 1954. — № 19. — С. 111—120.

Кухаренко Ю.В. Распространение латенских вещей на территории Восточной Европы // СА — 1959. — № 1. — С. 31—32.

Кухаренко Ю.В. Волынская группа полей погребений и проблема так называемой готско-гепидской культуры // КСИА. — № 121. — С. 57—59.

Кухаренко Ю.В. Могильник Брест-Тришин. — М.: Наука,1980. — 128 с.

Литвинова Л.В. Антропологический материал из могильника Мамай-Гора // Андрух С.И., Тощев Г.Н. Могильник Мамай-Гора. — Запорожье: Ин-т археологии НАН Украины; ЗГУ, 1999. — Кн. 1. — С. 188—210.

Литвинова Л.В. Антропологический материал из могильника Мамай-Гора // Андрух С. И., Тощев Г.Н. Могильник Мамай-Гора. — Запорожье, Ин-т археологии НАН Украины; ЗГУ, 2001. — Кн. 2. — С. 246—272.

Литвинова Л.В. Антропологічний матеріал з ґрунтового могильника Торговиця // АДУ 2003—2004 рр. — 2005. — Вип. 7. — С. 406—408.

Литвинова Л.В. Населення Нижнього Подніпров'я 12 — початку 15 ст. — К., 2012. — 208 с.

Літопис Руський. — К.: Дніпро, 1989.

Любичев М.В. Черняховская культура днепро-донецкой лесостепи: история исследования и основные проблемы изучения. — Харьков, 2000. — 260 с.

Магомедов Б.В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. — К.: Наук. думка, 1987. — 111 с.

Магомедов Б.В. Обряд ингумации в чернховской культуре // Тези доп. укр.. делегації на 6 Міжнар. конгр. слов'янсь. археології (Новгород, 1996 р.). — К., 1996. — С. 33—36.

Магомедов Б.В. Вельбарские традиции в черняховской гончарной керамике // 20 lat archeologii w Maslomeczu II. — Lublin, 1998. — С. 143—155.

Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin, 2001. — 290 с.

Махно Е.В. Памятники черняховской культуры на территории УССР // МИА. — 1960. — № 82. — С. 9—83.

Махно Є.В. Знову про локальні варіанти черняхівської культури // Археологія. — 1970. — № 24. — С. 49—58.

Мачинский Д.А. Кельты на землях к востоку от Карпат // Археологический сборник. — 1973. — Вып. 15. — С. 52—64.

Мовсесян А.А. К вопросу о генетических предпосылках формирования древнерусской народности // ВА. — 1990. — № 84. — С. 31—46.

Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І. Дослідження граду Ярослава стародавнього Києва // АВУ 1999—2000 рр. — К., 2001. — С. 166.

Наджимов К.Н. О черепах Зливкинского могильника // КСИЭ АН СССР. — 1955. — Вып. 24. — С. 147—155.

Назарова Т.О. До антропологічної характеристики населення Ольвії та Березані // Археологія. — 1994. — № 3. — С. 85—95.

Назарова Т.А. Греческий компонент в составе населения Неаполя Скифского // Ethnic contacts and cultural exchanges North and West of the Black sea (from the Greek colonization to the present). International symposium. June 12—17, 2005. — Iasi, 2005. — 66 p.

Назарова Т.А. , Потехина И.Д. Антропологические материалы из могильников юго-западного Крыма. — К., 1990. — С. 1—31.

Національний історико-культурний заповідник Чигирин: історія, сьогодення, майбуття. — Черкаси; Чигирин, 2002. — С. 59.

Никитина Г.Ф. Гребни черняховской культуры // КСИА АН СССР. — 1970. — № 121. — С. 65—66.

Никитина Г.Ф. Систематика погребального обряда племен черняховской культуры. — М.: Наука, 1985. — 208 с.

Никитина Г.Ф. Анализ археологических источников могильника черняховской культуры у села Оселивка. — М.: Наука, 1995. — 229 с.

Никитина Г.Ф. Могильники черняховской культуры в Северной Буковине и Бессарабии. — М.: Наука, 1996. — 181 с.

О гОгейн Д. Історія кельтів. — К., 2009. — 240 с.

Орлов Р.С., Моця А.П., Покас П.М. Исследование летописного Юрьева на Роси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. — К.: Наук. думка, 1985. — С. 30—62.

Петраускас О.В., Шишкін Р.Г. Розкопки могильника черняхівської культури біля с. Велика Бугаївка на Київщині у 1998 р. // АДУ — К.: 1998. — С. 125—127.

Петраускас О.В., Шишкин Р.Г. Могильник и поселение черняховской культуы у села Великая Бугаевка (археологический источник). — К., 2013. — 450 с.

Петров В.П. Масловский могильник на р. Товмач // МИА. — 1964a. — № 116. — С. 118—167.

Петров В.П. Черняховский могильник // МИА. — 1964b. — № 116. — С. 72—73.

Покас П.М. До антропології середньовічного населення басейну р. Псел // Археологія. — 1987. — № 58. — С. 94—98.

Покас П.М. Антропологическая характеристика погребений // Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К: Наук. думка, 1988a. — С. 136—138.

Покас П.М. Средневековое население среднего Подесенья по данным антропологии // Чернигов и его округа в IX—XIII вв. — К.: Наук. думка, 1988b. — С. 118.

Покас П.М. Антропологическая характеристика населения черняховской культуры // Антропологическая характеристика древнего населения Украины (1 тыс. до н. э. — первой половины 1 тыс. н. э.) // НА ІА НАНУ. — К., 1989. — Ф. 12. — П. т. № 173. — С. 300—700.

Покас П.М. До палеоантропології київського Подолу XV—XVII ст. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К.: Наук. думка, 1993. — С. 134—138.

Покас П.М. Новые антропологические материалы к проблеме дифференциации черняховской культуры // Народы России: от прошлого к современности. Антропология. — М.: Старый Сад, 2000. — Ч. 2. — С. 260—273.

Покас П.М. Антропологічна характеристика серії черепів з розкопок у м. Путивль, у друку.

Покас П.М., Назарова Т.А., Дяченко В.Д. Материалы по антропологии Акташского могильника // Бессонова С.С. Бунятян Е.П., Гаврилюк Н.А. Акташский могильник скифского времени в Восточном Крыму. — К.: Наук. думка, 1988. — С. 118—144.

Покас П.М., Рудич Т.А. Население территории Сумщины в V—VI веках по данным палеоантропологии // Проблемы археологии Сумщины. Тез. докл. обл. науч.-практич. конф. — Сумы, 1989. — С. 63—64.

Потєхіна І.Д., Козак О.Д. Антропологічні дослідження поховань в Успенському Соборі Києво-Печерської Лаври // Лаврський альманах. Києво-Печерська Лавра в контексті української історії та культури. — К.: КМ Academia, 1999. — Вип. 2. — С. 87—97.

Приймак В.В. Балтські поховання з давньоруських пам'яток Дніпровського лісостепового Лівобережжя // Археологічний літопис Лівобережної України. — 2008. — № 1—2. — С. 62—69.

Приходнюк О.М. Что такое «черняховская культура» // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (5 тыс. до н. э. — 5 в. н. э.). Материалы междунар. конф. (Кишинев). — К., 1991. — С. 222—223.

Приходнюк О.М. Про форми та зміст етнокультурних археологічних структур (фінальна стадія первіснообщинного ладу) // Старожитності Русі-України. — К., 1994. — С. 61—68.

Рикман Э.А. О фракийском элементе в чернбяховской культуре Днестровско-Дунайского междуречья // КСИА. — 1970. № 121. — С. 74—75.

Рикман Э.А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. — М.: Наука, 1975. — 336 с.

Рогинский Я.Я. Величина изменчивости измерительных признаков черепа и некоторые закономерности их корреляции у человека // Уч. зап. Моск. ун-та. — 1954. — № 166. — С. 57—92.

Рогинский Я.Я., Левин М.Г. Основы антропологии. — М.: Изд-во АН СССР, 1955. — 331 с.

Рудич Т.О. Антропологічні матеріали з черняхівського могильника Черкаси-Центр // Археологічні дослідження на Черкащині. — 1995. — Вип. 1. — С. 87—97.

Рудич Т.О. До питання про антропологічний склад населення черняхівської культури на території Середнього Подніпров'я // Археологія. — 1999. — № 4. — С. 64—75.

Рудич Т.О. До антропології Галицько-Волинського князівства // Археологічні студії. — Чернівці: Прут, 2000a. — С. 201—208.

Рудич Т.А. Население черняховской культуры Среднего Поднепровья по материалам антропологии // Stratum plus. — 2000b. — № 4. — С. 278—288.

Рудич Т.А. Население черняховского могильника Велика Бугаевка по материалам антропологии // Етнокультурні процеси у Середньому Подніпров'ї за матеріалами археологічних досліджень. Матеріали наук. конф., присвяч. 10-річчю вивчення комплексу археологічних пам'яток між селами Малополовецьке та Яхни Фастівського району Київської області (грудень 2001 р., Фастів). — К.: Знання, 2001. — С. 20—22.

Рудич Т.А. Население черняховской культури Северного Причорноморья. Антропологический аспект // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (4 тис. до н. э. — 4 в. н. э.). — Тирасполь, 2002a. — С. 390—392.

Рудич Т.А. Население черняховской культури Украины. Антропологический аспект // Сучасні проблеми археології. — К., 2002b. — С. 199—201.

Рудич Т.О. Антропологічний склад населення черняхівської культури Лівобережної України // Археологічний літопис Лівобережної України. — 2002. — № 2 / 2003. — № 1. — 2003a. — С. 205—213.

Рудич Т.О. Антропологічний склад населення черняхівської культури Північного Причорномор'я // Археологія. — 2003b. — № 4. — С. 19—32.

Рудич Т.О. Антропологічний склад населення північних районів України X—XIII ст. (правий берег Дніпра) // Vita antiqa. — 2003c. — № 5—6. — С. 202—214.

Рудич Т.О. Антропологічний склад населення черняхівської культури Західної України // Археологія. — 2004a. — № 3. — С. 388—397.

Рудич Т.О. Антропологічний склад населення черняхівського могильника Чернелів-Руський // АВУ 2002—2003 рр. — К., 2004b. — С. 388—397.

Рудич Т.А. К вопросу об антропологическому составе населения черняховской культуры междуречья Южного Буга и Тилигула // Boristhenika-2004. Материалы междунар. науч. конф. к 100-летию начала исследования острова Березань Э.Р. фон Штерном. — Николаев, 2004c. — С. 138—141.

Рудич Т.О. Сармати та черняхівська культура (за матеріалами антропології) // Старожитності степового Причорномор'я та Криму. XI: Матеріали конф. «Проблеми скіфо-сарматської археології Північного Причорномор'я (до 105 річниці з дня народження Б.М. Гракова). — Запоріжжя: ЗГУ, 2004d. — С. 213—216.

Рудич Т.О. Антропологічні матеріали з розкопок могильника давньоруської доби по вул. К. Паторжинського, 14 // АВУ 2003—2004 рр. — К., 2005. — С. 420—424.

Рудич Т.О. Население черняховской культуры Украины по материалам антропологи // Вестник антропологии. — 2006. — № 14. — С. 61—67.

Рудич Т.А. Сарматы в составе черняховской культуры Украины (по материалам антропологи) // Готы и Рим. Бібліотека Vita antique. — 2006a. — № 14. — С. 61—67.

Рудич Т.О. Антропологічні матеріали з розкопок могильника на околиці м. Переяслава-Хмельницького // АДУ 2005—2007 рр. — К., 2007. — Вип. 9. — С. 52—54.

Рудич Т. Антропологічний склад населення черняхівської культури. Питання його походження та генетичні зв'язки // Зап. Наук. товариства ім. Т.Г. Шевченка. — 2007a. — **CCLIII**. — С. 386—413.

Рудич Т. До питання про антропологічний склад населення Лівобережної України давньоруської доби (за матеріалами з могильника на околиці Переяслава-Хмельницького) // Наук. зап. з укр. історії. — Переяслав-Хмельницький, 2008. — Вип. 20. — С. 96—103.

Рудич Т.О., Толкачев Ю.І. Антропологічні матеріали з Меджибожа // АДУ 2004—2005 рр. — Київ; Запоріжжя, 2006. — С. 446—448.

Русанова И.П. Истоки славянского язычества. Культовые сооружения Центральной и Восточной Европы в 1 тыс. до н. э. — 1 тыс. н. э. — Черновцы: Прут, 2002. — 172 с.

Рыбаков Б.А. Ранняя культура восточных славян // Исторический журнал. — 1943. — № 11—12. — С. 73—80.

Рыбаков Б.А. Поляне и северяне // СЭ. — 1947. — Вып. 6—7. — С. 81—95.

Рыбаков Б.А. Любеч и Витичев — ворота Внутренней Руси // Тез. докл. сов. делегации на Междунар. конгр. слав. археологии. — М., Наука, 1965.
Саливон І.І. Краніологічна характеристика середньовічного населення м. Новогрудка // МАУ. — 1971. — Вип. 5. — С. 92—110.
Саливон И.И. Краниометрическая характеристика населения, обитавшего в 18—19 вв. на территории Белоруссии в разных экологических условиях // Экологические изменения и биокультурная адоптация человека. — Минск, 1996. — С. 226—224.
Самоквасов Д.Я. Могилы русской земли. — М., 1908. — С. 165—174.
Санкина С.Л., Козинцев А.Г. Антропологическая характеристика серии скелетов из средневековых погребений Старой Ладоги // Антропология сегодня. — Спб, 1995. — Вып. 1. — С. 90—107.
Сегеда С.П. Антропологічний склад населення черняхівської культури: одонтологічний аспект // Магістеріум. Археологічні студії. — 2001. — Вип. 6. — С. 30—36.
Сегеда С.П. Антропологічний склад українського народу. Етногенетичний аспект. — К., 2001. — 256 с.
Сегеда С. Антропологія. — К.: Либідь, 2009. — 424 с.
Сегеда С.П., Дяченко В.Д. Антропологический материал из черняховского могильника у с. Холмское // Гудкова А.В., Фокиев М.М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная 1—4 вв. н. э. — К.: Наук. думка, 1984. — С. 94—105.
Седов В.В. Славяне в древности. — М.: Наука, 1994. — 343 с.
Сиволап Л.Г., Сиволап М.П. Розкопки могильника черняхівської культури у Черкасах // АДУ 1991. — Луцьк, 1993. — С. 116.
Сиволап Л.Г., Сиволап М.П. Черняхівський могильник Черкаси-Центр // Археологічні дослідження на Черкащині. — 1995. — Вип. 1 — С. 79—86.
Соколова К.Ф. Антропологічні матеріали могильників Інкерманської долини // Археологічні пам'ятки УРСР. — К., 1963. — Т. 13. — С. 124—159.
Стрижак О. Кельти й Україна // Наука і культура України. — К.: Знання, 1989. — С. 266—277.
Сымонович Э.А. Работы на черняховских памятниках в Приднепровье // КСИА. — 1963. — Вып. 94. — С. 80—87.
Сымонович Э.А. Северная граница памятников черняховской культуры // МИА. — 1964. — № 116. — С. 7—52.
Сымонович Э.А. Новые работы в с. Черняхове // МИА. — 1967. — С. 62—76.
Сымонович Э.А. Ромашковский могильник — первый черняховский памятник Поднепровья // СА. — 1979. — № 3. — С. 155—170.
Сымонович Э.А., Кравченко Н.М. Погребальные обряды племен черняховской культуры // САИ. — 1983. — **22**. — 150 с.
Талько-Гринцевич Ю.Д. Опыт физической характеристики древних восточных славян // Статьи по славяноведению. — 1910. — Вып. 3.
Терпиловский Р.В., Абашина Н.С. Памятники киевской культуры (свод археологических источников). — К., 1994. — 224 с.
Тиханова М.А. О локальных вариантах черняховской культуры // СА. — 1957. — № 4. — С. 168—194.
Тиханова М.А. Еще раз к вопросу о происхождении черняховской культуры // КСИА. — 1970. — № 121. — С. 89—54.
Тищенко К. Етномовна історія прадавньої України. — К., 2008. — 408 с.
Тищенко К. Іншомовні топоніми України. — Тернопіль, 2010. — 240 с.
Товкайло М., Бузян Г., Тетеря Д., Юрченко О. Матеріали дослідження давньоруського ґрунтового могильника у Переяславі // Наук. зап. з укр. історії. — Переяслав-Хмельницький, 2008. — Вип. 20. — С. 86—95.
Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. — К., 1999.

Топоров В.Н., Трубачев О.Н Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. — М.: Наука, 1962. — С. 230—232.

Тот Т.А., Фирштейн Б.В. Антропологические данные к вопросу о великом переселении народов. Авары и сарматы. — Л.: Наука, 1970. — 202 с.

Третьяков П.Н. Восточнославянские племена. — М.: Изд. АН СССР, 1953. — 311 с.

Третьяков П.Н. Итоги археологического изучения восточнославянских племен // Международный съезд славистов. Доклады. — Москва, 1958.

Третьяков П.Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. — М.; Л.: Наука, 1966. — 308 с.

Третьяков П.Н. У истоков древнерусской народности // МИА. — 1970. —№ 179. — 156 с.

Трофимова Т.А. Кривичи, вятичи и славянские племена Поднепровья по даным антропологии // СЭ. — 1946. — № 1.

Трофимова Т.А. Краниологические данные к этногенезу западнях славян // СЭ. — 1948. — № 2. — С. 39—61.

Федоров Г.Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в 1 тыс. н. э. // МИА. — 1960. — № 89. — 380 с.

Филип Я. Кельтская цивилизация и ее наследие. — Прага, 1956. — 127 с.

Фирштейн Б.В. Савроматы Нижнего Поволжья (по антропологическим материалам из раскопок в низовьях р. Еруслан Сталинградской области) // ТИЭ АН СССР. — М.: Наука, 1961. — Нов. сер. — Т. 71. — С. 53—81.

Хартанович В.И., Чистов Ю.К. Антропологический состав средневекового населения Ижорского плато (применение двух моделей факторного анализа в краниологическом исследовании) // Проблемы антропологии древнего и современного населения Севера Евразии. — Л., 1984. — С. 74—106.

Хвойка В.В. Раскопки в с. Ромашки Васильковского уезда Киевской губернии // Киевская старина. — 1899. — Т. 65. — С. 173.

Хвойка В.В. Поля погребений в Среднем Приднепровье // Записки Русского археологического общества. — 1901. — Т. Х11, **1—2**. — С. 172—190.

Хвойка В.В. Из области Трипольской (древне-арийской) культуры (по поводу рецензии Н.Беляшевского) // АЛЮР. — 1904. — № 4—5. — С. 221—228.

Хрисанфова Е.Н., Перевозчиков И.В. Антропология. — М.: Издательство МГУ, 1991. — 320 с.

Черных Е.А., Барцева Т.Б. Спектроаналитические исследования цветного металла черняховской культуры // КСИА АН СССР. — 1970. — Вып. 121. — С. 95—103.

Чеснис Г.А. Многомерный анализ антропологических данных как средство решения проблемы выделения балтских племенных союзов эпохи железа (преимущественно на территории Литвы) // Балты, славяне, прибалтийские финны. Этногенетические процессы. — Рига: Зинатне, 1990. — С. 9—28.

Чеснис Г.А. Фенетические взаимоотношения средневековых восточных славян по дискретным признакам черепа // ВА. — 1990а. — № 84. — С. 47—58.

Чеснис Г.А., Кондукторова Т.С. Неметрические признаки черепа людей Черняховской культуры // ВА. — 1982. — Вып. 70. — С. 62—75.

Шахматов А.А. Введение в курс истории русского языка. — С-Пб., 1916.

Шевченко А.В. Антропологическая характеристика населения низовьев Волги (по краниологическим материалам могильника Хан-Тюбе) // Исследования по палеоантропологии и краниологии СССР. СМАЭ. — 1980. — Т. XXVI. — С. 139—168.

Щукин М.Б. К вопросу о хронологии черняховских памятников Среднего Поднепровья // КСИА. — 1970а. — Вып. 121. — С. 104—113.

Щукин М.Б. Черняховская культура и явление кельтского ренессанса (к постановке проблемы) // КСИА. — 1973. — Вып. 133. — С. 17—23.

Щукин М.Б. К предыстории черняховской культуры. Тринадцать секвеций // АСГЭ. — 1979. — **20**. — С. 66—89.
Щукин М.Б. На рубеже эр. — С-Пб., 1994. — 323 с.
Щукин М.Б. Готский путь (готы, Рим и Черняховская культура). — С-Пб., 2005. — 592 с.
Этнокультурная карта территории Украинской ССР в 1 тыс. н. э. — К.: Наук. думка, 1985. — 184 с.
Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України. — К.: Критика, 2009. — 584 с.
Ярхо А.И. О некоторых вопросах расового анализа // Антропологический журнал. — 1984. — № 3. — С. 43—71.
Antoniewicz W. Archeologia Polski. — Warszawa, 1928. — 340 s.
Bierbrauer V. Zur chronologischen, soziologischen und regionalen Gliederung des ostgermanischen Fundstoffs des 5. Jh. in Südosteuropa // Die Völker an der mittleren und unteren Donau im 5. und 6. Jh. — Wien, 1980. — S. 131—142.
Bierbrauer V. Archäologie und Geschichte der Goten vom 1.—7. Jahrhundert. Versuch einer Bilanz // Frühmittelalerliche Studien. Jahrbuch des Instituts fur Fruhmittelalterforschung der Universitat Munster. —1994. — Bd. 28. — S. 51—171.
Blume E. Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur romischen Kaiserzeit // Mannus Bibliotek. — 1912. — № 8. — S. 196—197.
Brenner E. Die Stand der Forschung über die Kultur der Merovingerzeit // VII Berichte der Römisch-Germanischen Komission. — 1912. — **VII**. — S. 262—267.
Buikstra J.E., Ubelaker D.H. Standarts for Data Collection from Human Skeletal Remains. ArKansas Archeological Servee, Research Series. — 1994. — N 44. —P. 18—19.
Bunak V. Craniological types of the East Slavic Kurgans // Antropol. — Prague, 1932 — T. X. — P. 270—310.
Buschkowitsch W.J. Crania ucrainika // Український медичний архів. — Харків, 1927. — Ч. 1. — № 2—3.
Buschkowitsch W.J. Crania ucrainika // Український медичний архів. — Одеса, 1928. — Ч. 2.
Ebert M. Ausgrabungen bei dem «Gorodok Nikolaewka» am Dnjepr, Gouv Cherson // PZ. — 1913. — **1—2**. — S. 80—113.
Ebert M. Südrusland im Altertume. — Bonn; Leipzig, 1921.
Ebert M. Reallexikon der Vorgeschichte. — Berlin, 1929.
Ferembach D., Schwidetzky I., Stloukal M. Recommendations for age and sex diagnosis of skeletons // Journal of Human Evolution. — 1980. — Vol. 9. — P. 517—549.
Gladykowska-Rzeczycka J. Ludność kultury wielbarskiej w świetle dotychczasowych badań antropologicznych // Problemy kultury wielbarskiej. — Slupsk, 1978. — S. 178.
Godlowski K. The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe. — Krakow, 1970. — 126 p.
Godlowski K. Z badan nad zagadnieniem rozprestrzeniena Slowian w V—VII w. n. e. — Krakow, 1979. — 80 s.
Hadaczek K. Kultura dorzecza Dniestru w epoce cesastwa rzymskiego // Materialy antropologiczne i etnograficzne. — Krakow, 1912. — T. XII. — S. 23—33.
Jankauskas R., Barkus A. Marveles sencapio (1—7 m. e. a.) antropologija (1991—1992) // Vidurio Lietuvos Archeologija. — Vilnius, 1994. — P. 78—85.
Kokowski A. Grupa maslomecka. Z badan nad przemianami kultury Gotow w mlodszym okresie rzymskim. — Lublin, 1995. — 335 s.
Kossinna G. Das Weichsselland ein uraltre Heimatboden der Germanen. — Danzig, 1919. — S. 2—40.
Kozak-Zychman W. Charakterystyka antropologiczna ludności Lubeszczyzny z mlodszego okresu rzymskiego. — Lublin, 1996. — 163 s.

Maczynska M. Wedrowki Ludow. — Krakow, 1996a. — 326 s.
Martin R., Saller K. Lehrbuch der Antropologie in systematischer Darstellung. — Stuttgart, 1957. — Bd. 1—2.
Mikič Z. Antropoloska struktura stanjvnistva Srbije // Etnoantropoloskii problemi: Monografije. — Belgrad, 1988. — Kn. 4. — 137 s.
Penrose L. Distance, size and shape // Annales of eugenics. — 1954. — Vol. 18. —P. 4.
Piontek J., Iwanek B., Segeda S. Antropologia o pochodzeniu Słowian. — Poznan, 2008. — 236 s.
Reinecke P. Aus der russischen archaologischen Litteratur // Mainzer Zeitschrift. — 1906. — **1**. — S. 42—50.
Rösing F., Schwidetzky I. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Antropologie der Früchen Mittelalters (500—1000 n. d. z.) // Homo. — Zurich, 1977. — Bd. 28. — S. 65—115.
Rösing F., Schwidetzky I. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Antropologie des Hochmittelalters (1000—1500 A.D.) // Homo. — Zurich, 1981. — Bd. 32, h. 4. — S. 211—251.
Rożnowski F. Stosunki antropologiczne na terenach zajetych w okresie Rzymskim prez ludność kultury wielbarskij i ludność kultury czerniachiwskiej // Teoria i empiria w Polskej Szkole Antropologicznej. Seria antropologia. — Poznan, 1985. — **11**. — P. 239—249.
Schliz A. Die Schadel aus dem Nekropol von Nikolajewka am Dniepr (Gouv. Cherson). — Prehistorische Zeitschrift. — 1913. — Bd. V, h. 1—2. — S. 148—157.
Schwidetzky I. Rassenkunde der Altslaven. — Stuttgart, 1938.
Schwidetzky I. Vergleichend-statistische Untersuchugen zur Antropologie der Eisenzeit (letztes Jahrausend v. d. Z.) // Homo. — Zurich, 1972. — Bd. 23, h. 3. — S. 245—272.
Schwidetzky I., Rösing F.M. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Antropologie der Romerzeit (0—500 u. z.) // Homo. — Zurich, 1975. — Bd. 26, h. 4. — S. 193—218.
Schwidetzky I., Rösing F.M. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Antropologie der Neuzeit (nach 1500 u. z.) // Homo. — 1984. — Bd. 35, h. 1. — S. 1—49.
Schwidetzky I., Rösing F.M. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Antropologie von Neolithikum und Bronnzezeit // Homo. — Zurich, 1990. — Bd. 40, h. 1—2. — S. 1—45.
Segeda S. Dental Data as a Sours of Ethnogenetic Information based on Material from the Culture of the Chernyakhivsk // Variability and Evolution. — 1994. — Vol. 4. — P. 29—34.
Wurm H. Über die Schwankungen der durchschnittlichen Körperhöhe im Verlauf der deutschen Geschichte und die Einflusse des Eiweißanteiles der Kost // Homo. — 1982. — Bd. 33. — S. 21—42.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДУ	—	Археологічні дослідження на Україні
АВУ	—	Археологічні відкриття в Україні
АЛЮР	—	Археологическая летопись Южной Руси
АО	—	Археологические открытия
АП	—	Археологічні пам’ятки УРСР
АСГЭ	—	Археологический сборник (Государственный Эрмитаж)
ВА	—	Вопросы антропологии
КСИА	—	Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР	—	Краткие сообщения Института археологии АН УССР
МАУ	—	Матеріали з антропології України
МАЭ	—	Музей антропологии и этнографии АН СССР
МИА	—	Материалы и исследования по археологии
НА ІА НАНУ	—	Науковий архів Інститута археології Національної академії наук України
СА	—	Советская археология
САИ	—	Свод археологических источников
СМАЭ	—	Сборник музея антропологии и этнографии
СЭ	—	Советская этнография
ТИЭ	—	Труды Института этнографии АН СССР
KW	—	Kultura wielbarska w mlodszym okresie rzymskim
PZ	—	Prahistorische Zeitschrift

ЗМІСТ

Наукове видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

РУДИЧ Тетяна Олександрівна

НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я I—II тисячоліття за матеріалами антропології

Українською мовою
Друкується в авторській редакції

Комп'ютерна верстка *С.А. Горбаненка*

Підписано до друку 15.07.2013. Формат 70 × 100/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 25,1.
Обл.-вид. арк. 24,6. Тираж 300 екз.

Тираж віддруковано ТОВ «Майдан»,
61002, Харків, вул. Чернишевська, 59. Тел.: (057) 700-37-30

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців
і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 1002
від 31.07.2002 р.